

The Department of Public Instruction, Bombay.

MUDRĀRĀKṢHASA

BY

VISĀKHA DATTĀ,

WITH THE COMMENTARY OF DHUNDHIRĀJ.

EDITED

WITH CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES

BY

KĀSHINĀTH TRIMBAK TELANG, M.A., LL.B.,

SOMETIMES SENIOR DAKSHINA FELLOW, ELPHINSTONE COLLEGE;
ADVOCATE, HIGH COURT, BOMBAY.

1000 COPIES.

Registered for Copy-right under the Government of India's
Act XXV. of 1867.

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPOT.

1884.

[All rights reserved.]

Price One Rupee and Fourteen Annas.

as read by our MSS. (see p. 35 below), we find very considerable divergences between the former and every one of the copies we have used. It is not necessary to set them out here in full, but the reader can easily make the comparison for himself. The Daśarūpa contains only one actual quotation from the Mudrārākshasa, the Sarasvatikānṭhābharaṇa contains two.* The first is the stanza at p. 60 *infra*, which runs as follows in the very useful edition of the Sarasvatikānṭhābharaṇa recently published by Mr. A. Borooah. (See p. 165). It is, however, to be noted that this is not here mentioned as being taken from the Mudrārākshasa, nor is the second passage referred to further on.

उपरि घनं घनपटलं हूरे द्यथिता किमेतश्चापत्तितम्.
हिमवृत्ति दिव्योषधयः कोपाविष्टः फणी शिरसि.

The second is the second stanza at p. 121 *infra*, which is quoted at p. 292 of the Sarasvatikānṭhābharaṇa. It is not necessary to do more than indicate the various readings which our MSS. do not contain, viz. जूम्भौः for जूम्भौतैः and अतितामा for अभितामा. Now it is remarkable, that in all the cases here noted, the readings which occur in the Daśarūpa and the Sarasvatikānṭhābharaṇa should not be found in any one of our MSS. And the circumstance is not only a remarkable one, it is calculated to create an uneasy suspicion in one's mind that we have not before us materials quite satisfactory for settling our text. On the other hand, however, we have to remember, that some of the discrepancies which we meet with may be due merely to mistakes or defects in the copies of the Daśarūpa and Sarasvatikānṭhābharaṇa themselves.† It is also to be borne in mind, that these discrepancies are of no great moment in themselves, as they do not affect the meaning, although, of course, in one sense every variation, however unimportant in itself, is of im-

* See Introduction *infra* on these passages.

† We have also to take account of the fact that, in all probability, some at least of these quotations were not verified before they were written down by the authors of the Daśarūpa and the Sarasvatikānṭhābharaṇa, but were merely written down from memory. See our remarks on this subject below and also *Alasmarī matra*.

portance upon the question—what was the text as it left the hands of the author. It may be further pointed out, that even as regards other works, which are quoted in the Daśarūpa and Sarasvatikanṭhabharana, we meet occasionally with various readings in the passages quoted, of which we find no trace in many of the manuscripts available to us. A few references to such passages are given in the note.*

We now proceed to enumerate the copies of the Mudrārākshasa which have been used for this edition. The first is that marked A. It is complete, and includes the text and the commentary of Dhundhirāj here published. It is thoroughly legible and correct. It belongs to Mr. Āpā Shāstrī Khādilkar, and was very kindly lent to me by that venerable scholar. From the concluding sentences, it appears that the text and commentary were originally copied in the Viśvēvaranagarī or Banāras in the Śaka year 1653, in the month of Āśvin, by उपाध्यायभुकरेत्व. It is the copy which, generally speaking, has been exclusively relied upon for the text of the commentary, and its text of the play itself is that which the commentator had before him, and which has also been mainly adopted in this edition. There is one circumstance which deserves to be noted here in connection with this MS. It consists of two distinct parts, apparently copied by two different hands. The first of these two parts goes down to नागवृथेच्चराणाम्। क्र (sic), and then there is a considerable space left blank on that page and on the next page of the same leaf. The words quoted will be found at p. 130 *infra*. The second part of the MS. does not start from that point. It begins with अपि च आस्वादितद्विरद्धोणितशोणशोभामिति पूर्वोक्तं पठति, and then goes on to the end of the work. The words last quoted will be found at p. 61 *infra*. The two fragments of the play now described are, it may be added, written on paper of different sizes, and

* Cf. Daśakumāra, p. 1, with Sarasvatikanṭhabharana, p. 114; Mālatimādhava, pp. 166, 307, 365, with Sarasvatikanṭhabharana, pp. 115, 311, 340 respectively, and pp. 49, 165,* with Daśarūpa, pp. 95, 149 respectively. Note that the passage cited from the Mālatimādhava at p. 113 of the Sarasvatikanṭhabharana is again cited at p. 292 with a variation in one word, and that the same passage is cited at Daśarūpa, p. 149, with a variation in another word.

the date above given,—viz. Śaka 1658,—is, of course, found at the end of the second fragment. (See further, p. xi. *infra*.)

The second MS. used for the purposes of this edition is that marked P. This MS. forms part of a volume bound in the European style, and containing two plays in MS., the *Mudrā-rākshasa* and the *Mālatīmādhava*. This volume, I am informed, is one of a series of volumes containing manuscript copies of various works made several years ago at Jejuri, and now in the possession of Mr. Āpārāo Vaidya of Poona. It was procured for me by my friend, Rāo Bahādur Gājānan Kṛiṣṇa Bhāṭavadekar, now in the service of the Baroda State. The MS. is by no means accurately, though it is most clearly and legibly, written. There are sundry mistakes to be met with from time to time, but they are nearly always easy of correction. The MS., for instance, often writes इ for यि. The Sanskrit equivalent of the Prākṛit passages is given in considerable portions of the play, but not throughout, and it follows the Prākṛit passages themselves in the middle of the text. In the latter portion of the play, viz., from the fifth Act onwards, the Prākṛit mostly remains without the Sanskrit translation. The original from which the copy was made, in all probability, contained both the text and commentary, as before the final stanza, and after the words तथापि इत्यस्तु, we read इत्थमत्रातिगम्भीरद्युभोइक्त्वाणकथनयसंविधानेन चन्द्रगुप्तसाचिव्यपदलाभपरितुटोमहामात्योराक्षसहित्याशास्ते ॥ भरतवाक्यम् ॥ and then follows वाराहीम् and so forth as in our text. The words set out here are not to be found in our copies of the commentary. They may, perhaps, belong, and probably do belong, to some other commentator than Dhundhirāj; but they are plainly no part of Viśākhadatta's text, and they must very likely have got into the text in the copy now under description from the copy from which it was prepared. The MS. bears no date, but is comparatively very modern-looking, probably not even so much as fifty years old. It states at the end the चन्द्रसंख्या as 1850, which is, no doubt, a note of the copyist made for calculating his own remuneration. (See further, p. xi. *infra*.)

The next copy to be mentioned is a MS. written on palmyra leaves, which is denoted by the letter M. It was a MS. pro-

cured for me by my friend, Mr. V. N. Narasimengar of Bangalore, who has always been most useful both to Professor Bhāskararākṣa and myself in procuring for us copies of Sanskrit texts from Southern India. This MS. and the next are both written in the Telugu characters, which I am unable to read, and I had therefore to resort to the services of readers to help me in the matter. The MS. appears to be, on the whole, very correctly written. It contains no double letters, apparently such letters being denoted by the corresponding single letter with a dot over the previous letter in many cases. (Cf. Burnell Indian Palaeography, p. 13, Pandit's *Mālavikā*, pp. IX., X.) The confusion of *ṭ* and *ṭṭ* seems to be a pretty common phenomenon in these southern MSS., and in the two I have used there seems to have been some confusion also between *ṭ* and *ṭṭ*. The MS. bears no date.

The next MS. consulted is the one marked R. It was kindly sent to me from the India Office Library through Dr. F. Kielhorn by Dr. R. Rost, when he heard that I was preparing this edition for the Bombay Series. The same remarks apply to this MS. as to the last one here described. There is also, apparently, some confusion in this MS. in the last scene, where the speeches are in some disorder. As a general rule, these southern MSS. are always worthy of careful attention, and the MSS. I have used for this edition belong to the same group as the copy from which the commentator took his text. I cannot say how old R and M are.

The next MS. is one marked K. It comes from the collection of MSS. belonging to the Government of Bombay and deposited in Elphinstone College. This MS., however, is only a copy recently made for Government, and contains the text only down to the end of the first Act. The rest of the MS. contains a copy merely of the commentary of Dhundhiraj.

So much for the group of MSS. on which the text adopted in this edition is mainly based. The next group contains one printed copy, namely, the edition of this play published at Calcutta, with a commentary, by Professor Tārānāth Tarkavāchasi-

pati. That edition has been assumed to be a fair representative of the Bengal text of our play. It contains now and then some various readings, but in sundry places the text of the play, as there given, is very unsatisfactory. Two other editions have been printed at Calcutta, one was published many years ago without either various readings or exegetical notes, and another with some various readings and the commentary of Dhundhiraj. This last, however, was never completed, as far as I have been able to ascertain, and the portion printed goes down to a little beyond the middle of the second Act. I have not deemed it necessary to compare the readings of those editions with the text here adopted.

The next copy in this group is the one marked E. It belongs to the collection of MSS. deposited in the Library of Deccan College, Poona. It is a very indifferently written MS. It contains numerous mistakes, as may be seen even on an examination of the readings from it, which are contained in our foot-notes. It is bound up in one volume with a MS. of the Uttararâmâcharita. On the last page of the Mudrârâkshasa we read संवत् १७०४ समाप्ते (?) नामकुभरसुरी सप्तमी ॥ संपूर्ण— which would make the date of the MS. to be 1648 A.C., if the Vikrama era is to be understood to be the era intended. The MS., it is believed, comes from Guzerâth.

The next copy is N. This is a MS. belonging to a Shâstri of Nâgpur, in the Central Provinces. I was not able to see it myself, but my very obliging friend, Mr. Hari Mâdhava Pândit, was so kind as to undertake the arduous work of collating the MS. for me, and it was thus I obtained the various readings which are mentioned in the foot-notes. The MS. bears no date on the face of it, but Mr. Pândit thinks that it may be about a hundred years old. Mr. Pândit also compared another MS. which belonged to the Library of the Râjâ of Nâgpur. But after he had compared the first few pages, he found that MS. to be so hopelessly incorrect that he had to abandon the work of collation as a thing which could not lead to any useful result. Wherever any readings of both these MSS. are given, they are distinguished thus: the Shâstri's MS. is called N. S., and the

Rājā's N. R. Mr. Pandit informs me that both these MSS. are believed to have been copied at Banāras.

The last MS. to be mentioned is the one described in the footnotes as G. It is a MS. coming from the province of Guzerāth and was lent me by Rao Bahadur Shankar Pāndurang Pandit to whom it belongs. It is unfortunately incomplete, pages being wanting both at the beginning and at the end, and it is also very incorrectly written. It extends from Siddhārthaka's speech सहर्षभूम् &c., in the first Act at p. 50 to Chāṇakya's speech in the last Act at p. 277, भद्र &c. The MS. is, however, pretty old—its age being between two and three hundred years.

It will be perceived from the above description of the materials used for this edition, that those materials are drawn from nearly all the different Provinces of India. We have Bengal, Southern India, the Central Provinces, Guzerāth, Mahārāshtra, and Banāras, all represented in the collection of copies which have been consulted for this edition. Since the Text was sent to the Press, I have had a MS. lent me by my friend, Mr. Kāshinath Pāndurang Parab, which seems to be traceable to Tryambakeśvar, near Nāsik. It is a copy recently made. The date सीमाधाविमिते गतेव्वनिकरक्षज्यारुहस्थायिनो भैरीनायकवस्तरे शुचिष्वले मासो नभस्यस्य च (?) is probably that of the original MS. from which this was copied. It has not been collated throughout for the purposes of the present edition, but on a comparison of a sufficient number of pages and passages, it appears to agree very nearly with our MS. P. And it is worthy of note that the two agree even in that interpolation from the commentary which has been noticed in the description of C. I have also recently examined another MS., one in that collection of volumes which has been referred to by Prof. Bhāndārkar in his Mālatīmādhava (Preface, p. ii.) That bears no date (see Mālatī, l. c.), and agrees also generally with our MS. P., including the interpolation referred to. The last MS. to be named here is one belonging to Ulwar, which I have not been able to examine myself. Prof. Peterson, however, has been good enough to compare about thirty pages of my text with that MS., and he tells me that he did not find any variants worthy of note, while he found the

MS. agreeing generally with our MS. A. Dr. Bühler was kind enough to draw my attention to the MS. of the play existing in the Jesalmîr Bhândâr. But at the date of writing this notice, I have not been able to obtain either the copy itself or any collations from it.

INTRODUCTION.

THE *Mudrārākshasa* is, in sundry respects, a very unique work in Sanskrit literature. Its plot is not a pure invention, but on the other hand, it is not derived from the usual storehouse of legends on which Sanskrit authors have generally drawn for their materials. It has no female among its prominent *dramatis personæ*, and the business of the play, accordingly, is diplomacy and politics, to the entire exclusion of love. There is, in truth, but one female character, with one little child, introduced into the play, and these are Chandanadāsa's wife and son, who come in at the beginning of the last Act. But even their appearance introduces no passages suggestive of tenderness or purely domestic virtue, but only of sacrifice—a stern sense of duty. The style is appropriate to the nature of the subject; it does not lay much claim to sweetness or beauty, but is always business-like and often vigorous. In the delineation of character, likewise, the virtues and vices which are depicted are more those of the sterner sort, not so much those connected with the tender affections. Thus, to take first the most prominent character in the play, Chāṇakya is represented as a clear-headed, self-confident, intriguing, hard politician, with the ultimate end of his ambition thoroughly well-determined, and directing all his clear-headedness and intrigue to the accomplishment of that end. Rākshasa, on the other hand, is represented as a brave soldier, but a blundering and somewhat soft-natured politician,* whose faithfulness to his original masters prompts him to wreak vengeance for their destruction on Chandragupta and Chāṇakya who were their destroyers, but who has ultimately to abandon the self-imposed task, being foiled by the arts of his adversary. The proximate motive of the abandonment, however, is the duty of repaying favours received by him†

* Cf. pp. 37, 38 with pp. 81-3; pp. 47-8, 65 with pp. 85 (where the snakes are mentioned, though Virādhagupta is brought in for his *subhāshita*, p. 83), 150, 166-7, 205-8; pp. 64-5 with pp. 103, 222; and see Act VI. *passim*. † P. 254 *et seq.*

when he was engaged in his attempts at vengeance as above stated. Thus the two rivals are both placed before us, so to say, almost exclusively in their official characters. The nearest we get to any other aspect of their character is in the long soliloquy of Râkshasa in the sixth Act—after the great aim of his life had been finally abandoned in despair. Take, again, the other pair of rivals, who are brought into sharp contrast before us. Chandragupta is represented as a sovereign of dignity, and strength of character, coupled with a proper respect for the minister, whose ability and diplomatic skill he had seen good reason to trust. In Malayaketu, on the other hand, we find a prince whose confidence and distrust are alike misplaced, who is thoughtless, suspicious, wanting in dignity, and almost child-like, not to say childish.* In the minor characters, we see the principle of faithfulness to one's lord, adhered to through good report and evil report—*per fas et per nefas*. In the more prominent ones, the same principle still prevails, and the course of conduct to which it leads is certainly quite Machiavellian. And all this is brought out in a plot put together with singular skill, and inferior in that respect only to the plot of the Mârichchhatika, among Sanskrit dramas.

The name of the author of the play is Viśâkhadatta, or, as some of our copies read it, Viśâkhadeva. And all the really trustworthy information we have about him is that contained in the Introduction to this drama, which is the only one of his productions that is at present known. We learn from that Introduction that Viśâkhadatta was the son of Prithu and grandson of Vateśvaradatta—a Sâmantaka or subordinate chief. But I have failed in my endeavours to discover anything touching either Prithu or Vateśvara. Professor Wilson, indeed, put forward a suggestion that Prithu might be identical with the “Chouhan chief of Ajmir, Prithu Rai.”† But, as he has himself pointed out, the name Vateśvaradatta presents a difficulty in the way of this identification.‡ And I own that it seems to me quite im-

* Cf. pp. 112, 114, 127, 132, 146, 271, with pp. 159, 162, 171, 188-90, and generally Act III., with Act V. † Hindu Theatre, Vol. II., p. 128.

‡ Ibid note, and p. 154 note.

possible to accept an identification for which there is no positive reason whatever except the similarity of name, while against it there is the circumstance noted above, and also this, *quantum valeat*, that while our Pṛithu is specially designated as "bearing the title Mahārāj," the "Pṛithu of Ajmīr," is generally known as Pṛithurai or Pṛithurāj only. Professor Wilson also suggests that our author was probably not a native of Southern India;* and he bases this suggestion on the simile which occurs at p. 91 *infra*, viz., pearls spotless like snow.† A similar idea occurred to me, with reference to the last stanza of our play, on noticing in General Cunningham's Reports on the Archaeological Survey of India how frequently temples and remains connected with the Varāha Avatāra are to be met with in Northern India.‡ But both circumstances appear to me to be capable of such obvious explanations, on other hypotheses, that even this little bit of inferentially derived knowledge regarding Viśākhadatta must be treated as still in need of corroboration.

Regarding the date of the work, our information hitherto has been, I am afraid, almost equally scanty and equally unsatisfactory. Professor Wilson, relying upon two passages in the drama, deduced the conclusion, that it was composed in the 11th or 12th century of the Christian era, "when the Pathan princes were pressing upon the Hindu sovereignties."§ One of these passages is that in which reference is made to the Mlechchhas, a name which Professor Wilson understands to refer to the Muhammadans.|| The second passage is the stanza at the beginning of the fifth Act, on which Professor Wilson observes as follows:—"This metaphorical style is not natural to the compositions of the period to which the drama belongs: the Hindus were, perhaps, beginning to borrow it from their neighbours."¶ The opinion thus propounded by Professor Wilson has, as usual in such cases, been not only accepted by subsequent inquirers, but has itself been made the basis, to a greater or less extent, of

* *Ibid.*, p. 182, note. † Our text has not kept this reading, which occurs only in two of our eight MSS. ‡ See the references given in our note on the passage, but see, too, *inter alia* Burgess's Arch. Surv. Report, Vol. I., pp. 7, 22, 26; Vol. IV., p. 15; Vol. V., pp. 30-52. § *Hindu Theatre*, II., 251, note.

|| *Ibid.*, p. 128.

¶ *Ibid.*, p. 218.

further speculation. Thus, in the Reports of the Archaeological Survey of India, a change in the course of the river Sôna being the subject of enquiry, it is stated to have occurred “shortly before or at the period of the great Muhammadan invasions, when the author of the *Mudrârâkshasa* flourished.”* Now this might have been a thoroughly legitimate conclusion, if the dates of the *Mudrârâkshasa* and of the “great Muhammadan invasions” had been satisfactorily proved to synchronise. But, as we shall presently proceed to show, such is by no means the case. And, therefore, one feels a certain amount of regret, that owing to this expression of opinion by Professor Wilson—owing to this which is a very common form of manifestation of that scientific manliness and straightforwardness on the part of scholars, of which Professor Max Müller desires a wider extension,†—our Archaeological Surveyor felt himself relieved from the necessity of making an independent investigation of the date at which the change in the course of the Sôna took place. If such an independent investigation had been made, we might have got results that would either have necessitated a reconsideration of the date suggested for the *Mudrârâkshasa*, or would have corroborated that date by testimony which would have sufficed to countervail the effect of the objections that may now be certainly urged against it with some force.

For, first, what is the ground for assuming the Mlechchhas to mean the Mussalmans? It cannot be contended for an instant that the name is specifically confined to the Mussulmans at every period of Sanskrit literature.‡ And, therefore, in decid-

* See Cunningham's Arch. Surv., Vol. VIII., p. 22, and Journal As. Soc. of Beng., Vol. XIV., p. 140, Cf. also *Indian Antiquary*, Vol. II., 145, and Vol. VI., p. 114, note of Schwanbock. † *India: What it can teach us*, p. 283. I quite agree with Professor Max Müller that the “manliness” he wishes for is in many cases desirable. All I wish to suggest is, that that virtue has a leaning to the side of vice, which requires to be guarded against; and compare on this Mr. Ferguson's remarks at J. R. A. S., (N. S.), Vol. VI., p. 273. ‡ See *inter alia* Cunningham's Arch. Surv., Vol. II., p. 70. Baroobh's English-Sanskrit Dictionary, Vol. III., pp. 41, 53, 82 (Introd.,) and particularly Elphinstone's *India*, by Cowell, p. 289, with which compare *Kathâsaritsâgara Taranga*, XIX., 108. See, too, Max Müller, *India: What it can teach us*, p. 282, and *Indian Antiquary*, Vol. VI., p. 274; also a note towards the end of this Introduction.

ing whether it is applied to them in any particular case, we must be guided by collateral circumstances. I can see no such collateral circumstances here, and Professor Wilson and Mr. Beglar are both alike silent about any such circumstances. On the other hand, Malayeketu himself is called a Mlechchha.* Neither his name, nor that of his uncle Vairochaka, nor that of his father Parvataka—which, be it remembered, is sometimes paraphrased by Śaileśvara or Parvateśvara—shows any mark of Muhammadan origin.† Nor is the reference to the offering of funeral libations‡ to the deceased father calculated to lull all suspicion about the correctness of the theory, which identifies the Mlechchhas of the Mudrārākshasa with the Mussulmans. Of course, in these remarks, I entirely lay out of consideration a possible view, that although the word Mlechchhas in the earlier portion of the play does not stand for the Mussulmans, it does signify the Mussulmans in the last stanza of the play.§ That would be a theory itself standing in need of

* *Vide* p. 236 *infra*.

† See pp. 69, 96, 217, 235 *infra*, and

cf. *inter alia*, J. A. S. B., Vol. 43, p. 104, and J. B. B. R. A. S., Vol. X., p. 368.

‡ P. 153: It hardly needs saying that Mlechchha is equivalent to the Greek “Barbarian,” meaning literally, “one who speaks barbarously.” It may, of course, be objected to the argument based on the names Malayeketu and so forth, that the name Meghanāda, or Meghāksha, or Meghākhyā (as to which see *Ind. Ant.*, Vol. II., p. 145), does not betray a Persian origin, although it is expressly stated to be the name of a Pārasīka king. This is quite true, and it may be, that though Muhammadans are intended to be denoted by the names Malayeketu, &c., the names used are Sanskritised in order to be made appropriate to a Sanskrit drama. This may be, but the two cases are distinct in that, firstly, in the one case we know specifically from other evidence who the Pārasikas are, while we do not similarly know who are referred to by the Mlechchhas; secondly, Mlechchhas is a connotative name, while Pārasīka is not; and, thirdly, no further inference is sought to be based here on the identification of Pārasikas and Persians, while the identification of Mlechchhas and Mussulmans is made by Professor Wilson and othersthe basis of a whole chronological superstructure. See further on this subject Kern’s *Brihat-samhitā*, Preface, p. 32, note, with which Cf. Fergusson’s *Indian Architecture*, p. 28.

§ In the Kīrtikaumudi (Circa 1250 A.C.) the Mlechchhas mentioned at II. 58 are stated by the learned editor, Professor Kāthavāṭe, to be the Muhammadans (See Notes, p. 34), and from the *Indian Antiquary*, Vol. IV., p. 364, we find that in Tāranāth’s history of Buddhism the name Mlechchhas is understood to refer to the Muhammadans. See further on this subject J. A. S. B., Vol. IX., p. 849.

confirmation and verification ; and without such confirmation or verification, it is one which has really no fair claim to acceptance. Therefore it seems to me manifest, that the first link in Professor Wilson's chain of reasoning is an excessively weak one. But let us concede, for the sake of argument, that that link is not a weak one ; that, in other words, the Mlechchhas alluded to in the *Mudrârâkshasa*—or rather in its last stanza—are identical with the Mussulmans. How does that justify the inference that the *Mudrârâkshasa* belongs to the 11th or 12th century of the Christian era ? The expression म्लेच्छैरुद्दित्यमाना, would, to my mind, indicate not so much a permanent establishment of sovereignty or any continuous oppression, as a more or less constant series of annoyances and harassments ; and the reference to the earth as having taken refuge from such annoyances and harassments with the power and strength of Vishnu in the guise of the then reigning prince, would seem rather to point to some warlike proceedings, in which the Hindus appeared to greater advantage than in the invasions of Muhammad of Ghazni, and the later Muhammadan invaders of India. On such previous proceedings history may, perhaps, be said to give forth at present a somewhat uncertain sound, but still it is assuredly not altogether silent. For a whole century, beginning from 711 A.C. and coming down to 812 A.C., there are traces of such annoyances as we have spoken of above, and the late Colonel Meadows Taylor says,* that "early Muhammadan enterprises against the Hindus, with the exception of that of Kassim (Circa 711 A.C.), were unsuccessful, and that they were found more united and more powerful and warlike than the people of the West over whom the Muhammadans had triumphed." Or turning to an original Muhammadan history, mentioned and epitomised in Sir Henry Elliott's elaborate work,† we read that "in the days of Tamim, the Mussulmans retired from several parts of

* See the Student's Manual of the History of India, p. 77. Compare Elphinstone's *India*, by Cowell, p. 312, and notes there. † See Elliott's History of India as told by its own Historians, by Professor Dowson, Vol. I., pp. 125-6, and Cf. Burgess's *Arch. Surv. Report*, Vol. II., p. 71, and Burgess's *Indian Architecture*, pp. 24, 729. See also Dowson's Elliott, Vol. I., pp. 116, 390, and pp. 414 *et seq.*

India, and left some of their positions, nor have they up to the present time advanced as far as in days gone by.” The force of this statement, on the point now under consideration, will be understood by remembering that the Tamîm referred to in it was the successor of a Mussulman governor of Sindh, named Junaid, who is stated, in the same historical chronicle, to have “sent his officers,” among other places, to Barus, which is understood to mean Broach; to have “sent a force against Uzain” (or Ujjayinî), and “against the country of Mâliba” (said to be Malva or Malabar); and to have “conquered al Bailmân and Jurz,” which last is identified with Gujarâth.* Now Junaid’s achievements belong to about the second quarter of the eighth century after Christ, and, therefore, it seems to me at least as tenable a position as Professor Wilson’s to hold, that the allusion in the *Mudrârâkshasa* to the preservation of India against the harassments of the Mlechchha Mussulmans points to its composition in that century.

It is not necessary to examine at any length the other argument which is suggested by Professor Wilson. Our note on the passage in question† (see p. 182 *infra*) will afford ample ground for considering that argument as being very far from satisfactory. And, therefore, we must now proceed to inquire whether there are any other materials available for forming an opinion on the question of the age when our author flourished. But before we do so, it is desirable to consider another point on which also Professor Wilson bases a chronological inference, but without deducing a date more definite than “one subsequent to the disappearance of the Buddhas in India.”‡ That point is that the antiquity of the play cannot be very great in consequence of its reference to the Jaina Kshapanaka Jîvasiddhi. Professor Wilson’s first argument in support of this

* But see Yule’s *Cathay*, Vol. I., p. clxxxvi., Cf. generally J. B. B. R. A. S., Vol. XIV., pp. 30-2; J. A. S. B., Vol. VI., p. 71, Vol. X., p. 189, Vol. XXX., p. 1138, and Ferguson’s *Indian Architecture*, p. 729. † Cf. also *Dasâkumâgracharita*, p. 164 (Cal. ed.) This is attributed to the 6th century. See *India: What it can teach us*, p. 314; *Indian Antiquary*, Vol. III., p. 82; and Burnell’s *Aandra Grammar*, p. 73. ‡ *Hindu Theatre*, Vol. II., p. 159, note. This is a point on which something will have to be said in a later portion of this Introduction.

point is based merely on the “introduction of the Jainas” into the play which, by itself, he considers to be a mark of modernness.* One can only understand this argument when one remembers that Professor Wilson’s estimate of the age of the Jaina system was a very low one.† But in view of the facts and arguments bearing on this topic that are now available,‡ it seems to me impossible to accept Professor Wilson’s premises, and the particular argument we are here dealing with must, therefore, fall to the ground. His second argument is based on what he considers to be the misapplication of the word *Kshapanaka*—a word which Professor Wilson says means not a Jaina, but a Bauddha only. Its application in the play to one who is plainly intended to be taken as a Jaina, not a Bauddha,§ involves, Professor Wilson thinks, a confusion of terms “which is characteristic of a period subsequent to the disappearance of the Bauddhas in India.” Now, in the first place, I do not know on what authority the word *Kshapanaka* is limited to the narrow meaning stated by Professor Wilson. In the *Panchatantra*, which may be supposed to be earlier than the “period” to which Professor Wilson refers, the name is certainly applied to the Jainas.|| And so is it in *Govindânanda*’s commentary on

* *Hindu Theatre*, Vol. II., p. 215.

† *See Indian Antiquary*, Vol. II.,

p. 193; Vol. VI., p. 15. Barth, *Religions of India*, p. 150.

‡ *See our Anugîtâ* in the *Sacred Books of the East*, p. 225, and Barth, *Religions of India*, p. 151;

J. B. B. R. A. S., Vol. XII., p. 34; Burgess’s *Arch. Surv. Report*, Vol. V., p. 43.

§ M. Barth is wrong in supposing him to be meant for a “Buddhistic character,” p. 134.

|| *See Tantra V.*, and Cf. *Indian Antiquary*, Vol. II.,

p. 194; also Wilson’s *Essays*, Vol. II., pp. 20, (where Professor Wilson traces a similar confusion in the *Panchatantra*) 51, 76. The truth seems to be that the

two sects are too much interlaced one with another for any such conclusion

being based on these circumstances. In addition to what is said in the text, we

have to remember, that *Śravaka*, for instance, which Professor Wilson takes as

referring to Jainas only (see *Hindu Theatre*, pp. 215-221), is also applied to

Bauddhas. See *inter alia* Beal’s *Fa-Hian*, pp. 9-47, Cf. Cunningham’s *Bharhut*

Stûpa, p. 110. Other similar words, besides *Arhan* and *Jina*, mentioned in the

text, are *Thera* and *Bhadanta* (or, in its *Prâkrit* forms *Bhayanta* or *Bhante*), which

occur frequently in the Inscriptions on the *Amarâvati Stûpa* and in our *Western*

India Cave Inscriptions. Cf. on all this J. R. A. S., Vol. XVI., p. 361; Vol. XVII.,

p. 117 (N. S.), Vol. II., p. 140; Burgess’s *Arch. Surv. Report*, Vol. IV., pp. 92,

112; Beal’s *Fa-Hian*, p. 5; *Cave Temple Inscriptions* by Dr. Burgess and Pandit

Bhagvânâl, pp. 7, 11, 37, 78, and many other places; Burgess’s *Amarâvati Stûpa*

the Sârîraka Bhâshya, and in the Prabodhachandrodaya,* which though, perhaps, belonging to somewhere about that "period,"† still very clearly distinguish the Bauddhas from the Jainas. I confess I have a suspicion that Professor Wilson was himself probably confounding Kshapañaka and Śramañaka. This latter word is, undoubtedly, employed very frequently to signify the Bauddhas. Thus, in the Mṛichchhakaṭika, the ascetic who is there certainly meant to be taken as a Bauddha, is called either Śramañaka or Bhikshu,‡ and never, be it added in passing, Kshapañaka. But although the word Śramañaka is most usually employed to signify Buddhists, even that word is not strictly confined to this sense.§ Thus in the Kadamba copperplates deciphered by me some years ago, it is unmistakably applied to Jaina ascetics.|| But further, assuming the "confusion" alleged by Professor Wilson to be proved, I still do not know from what materials we can draw the inference that that "confusion" is characteristic of the period referred to by him. Other words, which have undoubtedly been specifically appropriated by Jainism, may be found used in Buddhistic works—Arhat,¶ for instance, or Jina.** And the doctrines of the Jainas and Buddhists are in so many respects identical, that in the eyes of Brâhmaṇas, the "confusion" may well have taken place, even when both the heretical sects were living side by side in the country.†† The truth is, that there is nothing in

pp. 41, 54. See also Brihatsamhitâ, ch. LI., st. 20-21, with which Cf. Burnell's S. Indian Paleography, pp. 12 (n), 47 (n). Bhârhat Stâpa, p. 83; Journal Ceylon Asiatic Society (1845), p. 24 (1847), p. 19 (1856-8), p. 247; *Indian Antiquary*, Vol. XI., p. 29. Roth's Hemachandra, p. 58. See Śankara Bhâshya (Bibl. Ind. ed.), p. 591 and p. 497. Harshacharita, p. 521; Ānandagiri's Śankaravijaya, p. 153 *et seq.*; Aufrecht's Halayudha, p. 38. (The entry in the Index is erroneous.)

* pp. 55-8. † See as to this Cunningham's Arch. Surv. Report, Vol. IX., p. 108. ‡ See pp. 93, 238-9. § See *Indian Antiquary*, Vol. IX., p. 122; Vol. X., p. 143. See, too, Brihadâraṇyaka Upanishad, p. 796, and Śankara's Bhâshya thereon, with which compare Beal's Fa-Hian, p. 5; J. R. A. S., Vol. XVI., p. 230 *et seq.*, Vol. IX. (N. S.), p. 169; Dowson's Elliott, Vol. I., p. 506.

|| See J. B. B. R. A. S., Vol. XII., p. 321. ¶ See J. R. A. S. (N. S.), Vol. IV., p. 310. ** Nâgânanda, p. 1; Cf. Barth Indian Religions, p. 142. Kielhorn's Report on Sanskrit MSS., p. 34. Fergusson's Architecture, p. 233.

†† See Barth's Religions of India, p. 147.

this “confusion,” even if it was a proved fact, from which any such chronological inference could be drawn as has been drawn by Professor Wilson. The position of the Jaina Jīvasiddhi in our play, however, is to be noticed as indicating the tolerant spirit of the times. Although as belonging to a heretical sect, the sight of him is supposed to be inauspicious,* he is still admitted into the confidence of ministers of State. Chāṇakya, the Brāhmaṇa minister, introduces him to Rākshasa;† and Rākshasa, also a Brāhmaṇa minister, becomes so close a friend of his, as to speak of his heart itself having been taken possession of by the enemy, when he finds that Jīvasiddhi is, like the others, merely a tool of Chāṇakya.‡ On the other hand, the questionable purposes for which Jīvasiddhi, in his character of Jaina ascetic, is actually employed, may find their parallels in the stories of Devasmitā in the Kathāsaritsāgara and of Nitambavatī in the Daśakumāracharita,§ where Baudhāyaṇī female ascetics are represented as taking an active part in even more indefensible proceedings.

And now let us turn to the materials we have for forming an opinion on the age of our drama. First, then, under this head, we have to deal with the quotations from it which, as already pointed out, are to be found in the Daśarūpa and the Sarasvatīkānṭhābharaṇa. The former work alludes to the Mudrārākshasa by name in three different places,|| in one of them setting out in full an extract from it for purposes of illustration, in another giving a general reference to certain of the characters in the play, and in the third—though the genuineness of this passage is not, apparently, above suspicion¶—pointing to the Bṛihatkathā as the source from which the main plot of the play is derived. The Sarasvatīkānṭhābharaṇa does not mention

* P. 174.

† P. 33.

‡ P. 220.

§ See Kathāsaritsāgara Taranga, XIII., st. 68 *et seq.* and Daśakumāra, p. 121, (Calc. ed.) These stories may, perhaps, be taken as indicating the same antagonism to these “heretical sects,” which is shown in the superstition regarding the sight of them being inauspicious, &c. Cf. also *Indian Antiquary*, Vol. VII., p. 201; Beal’s Fa-Hian, p. 169; Varāhamihira’s Bṛihatsaṃhitā, ch. 78, st. 9, and Weber’s History of Indian Literature, p. 281 (n). || See pp. 59, 105, 120.

¶ See Dr. Hall’s Preface, p. 36; Cf. Vāśavadattā, p. 55.

the *Mudrārākshasa* by name at all; but one of the passages which it has in common with that work must be taken to be a quotation from it, though the other need not be so regarded necessarily, as the quotation in the *Sarasvatīkanthābhāraṇa* is a Sanskrit stanza, while the original in the *Mudrārākshasa* is a Prakrit stanza which, in its last line, differs from the other.* Still laying aside the passages upon which doubts may thus be raised, we have a clear residue of one passage in the *Sarasvatīkanthābhāraṇa*, and two in the *Daśarūpa*, which must be taken to be derived from the *Mudrārākshasa*. The dates of these two works, therefore, afford us a fairly satisfactory *terminus ad quem* for the date of our play. Now those dates have been generally accepted, since the publication of Dr. Fitzedward Hall's *Daśarūpa* and *Vāsavadattā*, to fall in about the 10th or 11th century of the Christian era, the *Sarasvatīkanthābhāraṇa* being attributed to king Bhoja himself, and the *Daśarūpa* being thought to be probably the work of an author who flourished in the time of Munja, the uncle of Bhoja.† We have not succeeded, since Dr. Hall's suggestions were made, in gathering much further or other material for a decision of the point, and therefore, if we accept Dr. Hall's opinion as a basis, it seems to follow that the *Mudrārākshasa* was probably composed at the latest about a century prior to the 11th century A.D. This argument, it must never be forgotten, only yields a *terminus ad quem* for the date of our play. And this *terminus* would fit in very well with the hypothetical conclusion which has been indicated above as derivable from the last stanza of the play.

On that last stanza there is another remark germane to this branch of our subject, which may now be made. One of our MSS.—the one marked E—reads भवन्तिवर्मी, instead of चन्द्रगुप्तः in the last line of that stanza. Another—that marked N—reads रन्तिवर्मी. It is not quite improbable that the difference between

* See the references given at p. ii, *supra*.
Preface, pp. 2, 3, 4; and *Vāsavadattā* Preface, pp. 8, 9, 11, 21, 50; and Cf. Prof. Bhāndārkar's Preface to the *Mālatīmādhava*, P. X., *Indian Antiquary*, Vol. XI., p. 236, Vol. VI., p. 51, Vol. I., p. 251; Weber's *Indian Literature*, p. 201 note; Bühler's *Vikramānkacharita* Introd. p. 23; Eggeling's *Gāṇarāṭnamahodadhi*, pp. VI., 1, 2.

† See the *Daśarūpa*

E and N is due only to miscopying, and that in both MSS. one name only was intended—whether that name be Rantivarmā or Avantivarmā. As to the former, Rantivarmā, I am unable to find any trace of that name anywhere. But we find two kings, named Avantivarmā, mentioned in the documents accessible to us. One king of that name is the famous Avantivarmā of Kāśmīr.* But that province is too far off from the provinces to which the two MSS. in question belong, and too little connected with them, to justify us in identifying the Avantivarmā mentioned in one of them with this king of Kāśmīr. We know, however, of another Avantivarmā, who was the father of the Maukhari king Grahavarmā, the husband of the sister of Harshavar-dhana of Kanoj.† He must have been a king of Western Magadha or Behar, and, if our author was an inhabitant of that part of the country, it is not impossible that this play was written by him in the reign of Avantivarmā, and so his name came to be substituted for Chandragupta in the stanza referred to. If this identification is correct, as Avantivarmā's date may probably be taken to be somewhere about the seventh century A.D., that would also be the date of Viśākhadatta. And as the Maukhari princes may possibly have joined their neighbours, the later Guptas, in their wars with the white Huns,‡ it is again not impossible that the Miechchhas referred to in the last stanza of our play were these white Huns, whose inroads are supposed by General Cunningham to have occurred in the fifth and sixth centuries A.D. All this, however, is only possible at present; further light on the subject must be awaited, before we can come to any safe conclusion upon it.

There is one other line of inquiry which may be worth pursuing, as it may lead to some result bearing upon the age of

* See Rājataranginī, Chap. V., and Bühler's Tour in Kāśmīr, J. B. B. R. A. S. (Special No.), p. 74. † Cunningham's Arch. Surv. Report, Vol. XV., p. 164, Vol. XVI., pp. 73-78; and see Harshacharita, p. 108. Another Avantivarmā, apparently, is mentioned at J. A. S. B., Vol. XXX., p. 321, but nothing has been ascertained about his date, &c. A king Avanti is mentioned at Gaṇaratnamā-hodadhi, p. 123. ‡ See Cunningham's Arch. Surv. Report, Vol. III., p. 185; also Harshacharita, p. 118; and Cf. Mr. Fergusson's Śaka Samvat and Gupta Eras, and J. A. S. B., Vol. IX., p. 849, about the white Huns and their invasions of India.

the *Mudrārākshasa*. The scene of the play is laid for the most part in the city of Pātaliputra, or Kusumapura, as it is also called.* Now it may be argued, I think, with some ground of reason, that the geography of our play must have been based not upon the state of things which existed in the time of Chandragupta, and which probably there were no materials for ascertaining at the date of the play, but upon the state of things which actually existed at the time when the play was itself composed.† And more especially may this argument be accepted in the case of those indications of geographical facts, which are yielded only in an incidental way by passages in the drama designed for an entirely different purpose. Now, if we put together these geographical indications, we find that the Pātaliputra, where the scene of the play is laid, was to the south of a river named the Sōna,‡ and that the king's palace in that city overlooked the River Ganges.§ I think we may also safely assume that this Pātaliputra was an existing city at the time of the composition of the play. This last proposition follows almost as a logical consequence, if we are right in the argument which has been above set forth touching the value of the geographical data in our play. Now we may, I think, take it to be historically demonstrated, that Pātaliputra is the Indian name of the city, which is familiar in the classical accounts of this country under the name of Palibothra,|| which was

* Cf. as to these names, &c., Dr. Hall's *Vāsavadattā*, Preface p. 35; Cunningham's Arch. Surv. Report, Vol. XIV., p. 1, *et seq.*; Journal Asiatic Society of Bengal, Vol. XVII., p. 49; see also Beal's *Fa-Hian*, p. 70; Kern's *Bṛihatsamhitā*, Preface pp. 37-40; J. R. A. S. (N. S.), Vol. VI., pp. 227-228; Burgess's Arch. Surv. Report, Vol. V., p. 43. In some places Kusumapura is distinguished from Pātaliputra, and is identified with the modern Fulvari. But in our play they are treated as interchangeable names, see pp. 149, 158, 160, 165.

† Cf. Cunningham's Arch. Surv. Report, Vol. VIII., p. 22. ‡ See pp. 173-6; Patanjali, in the *Mahābhāshya*, mentions Pātaliputra as being on the Sōna, see *Indian Antiquary*, Vol. I., p. 301; Cunningham's Arch. Surv. Report, Vol. VIII., pp. 6, 11, 8; see, too, *Indian Antiquary*, Vol. V., p. 331-4.

§ See p. 116 *infra*. || See Wilson's *Hindu Theatre*, Vol. II., p. 138; and compare Beal's *Fa-Hian*, p. 103, and note there; J. B. B. R. A. S., Vol. III., Part II., p. 153; J. R. A. S., Vol. XVII., p. 126. *Indian Antiquary*, Vol. VI., p. 131. At p. 50 of the *Indian Antiquary*, Vol. VI., may be seen a strange superstition regarding Pātaliputra.

visited by the Chinese traveller Fa-Hian (who travelled in India and Central Asia between the years 399 and 414 A.D.) as the capital of Magadha, and is described by the other famous Chinese traveller, Hiouen-Tsang, as being a ruined city, south of the Ganges, the foundations of which still covered, in his time, an extent of 70 li, though it had then been long deserted.* Hiouen-Tsang's journey commenced about 629 A.D., and extended down to 646 A.D. Therefore we have Pâtaliputra still in existence till about the middle of the seventh century. But one century later we come to another Chinese account of India; and speaking of the year 756 A.D., that account gives us the following item of information:—"At the close of the year *Kan-yuen*"—this is said to be about 756 A.D.—"the bank of the river Ho-lung gave way, and disappeared."† The scholar who has translated this Chinese account tentatively suggests that Ho-lung may stand for the Ganges, and General Cunningham and Mr. Beglar more confidently maintain the same view.‡ Mr. Beglar, then, arguing upon the basis that Ho-lung does signify the Ganges, proceeds to state some very fair grounds for holding that the event recorded in the extract above quoted is the destruction of the city of Pâtaliputra by the falling-in of the banks of the Ganges.§ If this conclusion is correct, then our previous argument shows that the *Mudrâ-râkshasa* must have been composed about the first half of the eighth century of the Christian era. I am bound, however, to point out here, that besides the doubtful character of the evidence we have here set out, we must recollect that in the recent republication of the account of Ma-Twan-Lin, the passage

* See Elphinstone's History of India, by Cowell, p. 292; and Cf. the authorities referred to in the last preceding note. † See Journal Asiatic Society of Bengal, Vol. VI., p. 71. ‡ Cunningham's Arch. Surv. Report, Vol. VIII., p. 12; see also Vol. XI., p. 156. § Lasson (see *Indian Antiquary*, Vol. II., p. 196) says, "the ancient capital, Pâtaliputra, had long ceased to exist at the time to which, I think, the reign of Kalkin, must be referred," that is to say, according to him, 1522 A.D. I do not know exactly what this alludes to. But it looks as if the meaning merely was that Pâtaliputra had ceased to be occupied as the seat of royalty long before 1522. If so, the passage can have no bearing on the question discussed in the text.

above adduced is very differently rendered. Instead of what is quoted above, we read there as follows:—"Towards the end of the *Khien-yuen* period (668), China having lost the country of Ho-long, the kings of India ceased from that time to come to court."* These two renderings are entirely different from one another, and it is impossible for us to decide between them. We must, therefore, leave the question to be determined by those who are conversant with the subject. It is enough for us here to add, that while on the one hand the modern Pâtna does not date back to any period further removed from us than the time of Shir Shah, who, indeed, appears to have founded the modern fortress and town,† we have no mention of Pâtaliputra in any work of ascertained date subsequent to the time of Hiouen-Tsang.‡ And it would be remarkable, that Ma-Twan-Lin's own account should contain nothing about a city which is referred to both by Fa-Hian and by Hiouen-Tsang.

For obvious reasons, it is not possible for me to go into the various geographical discussions regarding the change of the course of the Sôna and the actual site of Pâtaliputra, which have been going on from the time of Major Rennell to our own day. Nor is it necessary for our present purpose that I should do so. Suffice it to say, that in all these discussions, as we have indicated above, the date of the *Mudrârûksâsa*, instead of being treated as a point for investigation, has been assumed, in accordance with the opinion of Professor Wilson, to fall in about the eleventh century of the Christian era.§ There is however nothing, as far as I am able to judge, in the points made in that discussion, either to render such an assumption necessary, or even to indicate that it is a legitimate one. The date of the play may be placed even five or six centuries earlier than the point at which Professor Wilson placed it, without in any way running counter to any fact established in the discussion under reference. And, therefore, it is unnecessary to labour

* See *Indian Antiquary*, Vol. XI., p. 19, and Cf. Yule's *Cathay*, Vol. I., p. lxxxi. † See Cunningham's *Arch. Surv. Report*, Vol. VIII., p. 14. ‡ But see as to this and generally the note on this point in the Appendix to this Introduction. § See p. xii. *supra*.

the point any further for our present purposes. I need only remark, that while General Cunningham places the site of Pātaliputra between the ancient beds of the river Ganges and the Śona,* the passages above referred to as probably indicating that the city must have been situated to the south of the Śona† militate against his view. If the indications furnished by our play are to be accepted, the city must have been situated near the confluence of the two rivers, and—not between them, but along the southern banks of both rivers.

It will have been perceived, that the considerations which have been so far dwelt upon, point to the seventh or eighth century A.D. as the probable date of our drama. One other circumstance looking the same way may now be adverted to. In the seventh Act we have a remarkable stanza, in which the conduct of Chandanadāsa, in sacrificing his life for his friend Rākshasa, is stated to have transcended the nobility even of the Buddhas.‡ It seems to me that that allusion to Buddhism belongs to a period long prior to the decay and ultimate disappearance of Buddhism from India.§ Of the other works, which, as stated in our note on this passage, contain similar references to Buddhism, the Nāgānanda may probably be taken to belong to about the middle of the seventh century A.D., and the Mālatīmādhava to the end of that century. The Kādambari, in which passages leading to a similar conclusion also occur, likewise belongs to the same period.|| Now, in Fa-Hian's time—that is to say, about the beginning of the fifth century A.D.—according to Mr. Beal, “Buddhism in India had arrived at a stage of development that

* Arch. Surv. Report, Vol. VIII., p. 6. † See pp. 173 and 176. I take the passage at p. 173 to signify that the army of Malayaketu had to cross the Śona before reaching Pātaliputra, while the passage at p. 176 shows that that army had to go from north to south. At the same time, it is possible, that the meaning of the former passage may be simply, that the elephants of Malayaketu are to enjoy themselves in the Śona, after Malayaketu shall have obtained possession of the city. This is possible, but I do not think it is the true meaning of the passage. ‡ P. 266 *infra*. § Cf. on this Wilson's Hindu Theatre, Vol. II., p. 4; Elphinstone's History of India, by Cowell, p. 296 note; also S. P. Pāṇḍit's Mālavikāgnimitra Preface, p. 35 *et seq.* || See p. 209; and Cf. further Harshacharita, pp. 211-2; and also Māgha, Canto XX., st. 81; Brihatsamhitā, ch. LX., st. 19.; and Elphinstone's India, by Cowell, p. 298.

foreshadowed its approaching decline and overthrow.”* In the time of Hiouen-Tsang—that is to say, between 629-645—it was, however, still far from being decayed, though it “appears to have fallen very far below the point at which it stood in Fa-Hian’s time; to have been equal in power with Brahminism only where it was supported by powerful kings, and to have been generally accepted as the one religion of the country only in Kâsmîr and the Upper Punjab, in Magadha and in Guzarât.”† In this condition of things, it was still quite possible, that one who was not himself a Buddhist—and Viśâkhadatta plainly was not one—should refer to Buddhism in the complimentary terms we find in the passage under discussion. But such a reference is not likely to have been made at any time very far removed from the period of which we are now speaking.‡ For in the eighth and ninth centuries “Buddhism had become so corrupt, that it no longer attracted the people, and when it lost the favour of kings, it had no power to stand against the opposition of the priests.”§ From these facts alone we may, I think, safely conclude that a work which refers to Buddhism in the way ours does probably dates from a time prior to the ninth century

* Introduction, p. lxi., and cf. pp. 107-147.

† See Rhys Davids’

Manual of Buddhism, p. 245; and Barth’s Religions of India, p. 132. On the vicissitudes of the fortunes of Buddhism in India, see also *inter alia* Beal’s Fa-Hian, p. 53; J. R. A. S. (N. S.), Vol. III., p. 165; Burgess’s Arch. Surv. Report, Vol. II., p. 10; Vol. IV., p. 60; Vol. V., pp. 16, 22; Burnell’s South Indian Paleography, p. 114 note; Fergusson’s Indian Architecture, pp. 21-25; and Barth’s Indian Religions, p. 134.

‡ The argument here is not at

all inconsistent with the view expressed by me at *Indian Antiquary*, Vol. IX., p. 46; a view to which I still adhere, and which, I find, has been expressed by other scholars also, cf. *inter alia* Barth’s Religions of India, p. 133; Max Müller’s India: What it can teach us, pp. 289-307; *Indian Antiquary*, Vol. VII. pp. 2 and 198; see, too, Burnell’s South-Indian Paleography, pp. 104, 111; Fergusson’s Indian Architecture, p. 23; Journ. Bomb. Br. Roy. As. Soc., Vol. XII., p. 315. There is, however, an obvious difference between *mere tolerance* by a king—which may have been due, to some extent, to motives of policy—and a *positive compliment* by an ordinary author. And the gist of the argument in the text lies in this difference.

§ Davids’ Buddhism, p. 246—a passage which shows that the expressions used by Mr. Pandit at the place referred to in a previous note are too strong for the actual facts of the case. Cf. also Cunningham’s Arch. Surv. Report, Vol. VII., p. 198; *Indian Antiquary*, Vol. XI., p. 116; Barth’s Religions of India, p. 132.

A.D. Some support to this conclusion might be drawn from the circumstance, which is alluded to on this point by the same authority as that from which we have made the last two extracts quoted above,* namely, Mr. Rhys Davids' Manual of Buddhism. That circumstance is the alleged persecution of the Buddhists under the instigation of Kumārila Bhaṭṭa and Śankarāchārya.† But this still requires corroboration, and it opens up a question which is too wide to be fully discussed on the present occasion.

Looking back at the various lines of investigation which have now been pointed out, it seems to me that they all run pretty closely towards the conclusion that our drama belongs to somewhere about the early part of the eighth century A.D. I am not aware of anything in the evidence, external or internal, bearing upon this subject, with which that conclusion stands in conflict. And this being so, I think, we may accept that conclusion, always remembering, of course, that the reasons by which it is supported are not such as to silence all possible suspicion.

One interesting question relating to our drama arises upon the stanza प्रारूपते, &c., which occurs at p. 97 *infra*, and which is also to be found in the Nītiśataka of Bhartrihari.‡ The next stanza after that, beginning with किशेषस्य, is also to be found in some copies of Bhārtṛihari's Śatas.§ As, however,

* See p. 246. † I must state, however, notwithstanding what is said, for instance, by Mr. Beal (Fa-Hian, p. 137) or by M. Barth (p. 135-6), that I have myself no faith in the traditions about these persecutions. As to Śankarāchārya's supposed share in them, I expressed this opinion as far back as 1876, see *Indian Antiquary*, Vol. V., p. 290. And as we learn from that great philosopher's works that, in his time, there was no universal sovereign, no Śārvabhaumarājā in India (see Bhāṣya on Vedānta Sūtras, Bibl. Ind. ed., p. 314); it becomes certainly still more doubtful than it is on the other evidence, whether any such persecution as is alleged ever took place. Cf. on this point Barth's *Religions of India*, pp. 134-6. The date at which Śankarāchārya flourished is of so much importance on this question, as on other questions also, and the remarks which have been recently made upon it are of such a nature, that I cannot resist the temptation of saying something on it here; especially as the conclusion to be derived from the new evidence I have to bring forward seems to have a special bearing on the question alluded to in the text. I have accordingly added an appendix on this subject at the end of this Introduction.

‡ See our Bhārtṛihari, p. 7 (Nītiśataka).

§ Ibid, p. 31 (Nīti).

the genuineness of this latter as forming a part of Bhartṛihari's work may be fairly doubted,* it is not necessary to discuss the question except as it is raised by the first stanza. Now, in the first place, it is remarkable that that stanza is quoted in the Daśarūpāvaloka nominally as from the Bhārtṛihariśataka, but in reality in the form which is plainly more appropriate to its context in the Mudrārākshasa.† In the Bhartṛihariśataka the words त्वमित्र in the last line must be impossible to understand. In the Mudrārākshasa they are perfectly intelligible, and actually occur in four of our MSS. The probability seems to be, that the author of the Daśarūpāvaloka quoted the stanza from memory,‡ and in doing so, quoted the reading of his copy of the Mudrārākshasa, wrongly attributing it to the Bhartṛihariśataka. Upon the question which arises with reference to these identical stanzas occurring in different and independent works, I have nothing to add to the remarks which I have elsewhere made, and which are already in print.§ In the particular case which we have here to deal with, I can see no alternative other than the theory of plagiarism on the one hand, and what may be called the Subhāshita theory on the other. The former is not a probable one, especially in such a case as this.|| The latter, therefore, is the only one that we can adopt.

The names of the various peoples mentioned in the Mudrārākshasa deserve a few words in this Introduction. Those names are as follows:—Śaka, Yavana, Kirīta, Kāmboja, Pārasīka, Bahlika, (which all occur in the second Act), Khaśa, Magadha, Gāndhāra, Chīna, Hūṇa, Kaulīta, (which occur in the fifth Act), and Mlechchha, on which some remarks have already

* See Preface to Bhartṛihari, p. xx. † See p. 62. ‡ Cf. on this the observations in West and Bühler's Digest of Hindu Law, p. 528 (2nd ed.); Mr. Mandlik (Hindu Law, pp. 368, 389) disputes the suggestion there made about Mitra Miśra quoting from memory as being without "authority." The suggestion seems to me, however, to be a very probable one as a general observation. Cf. J. B. B. R. A. S., Vol. X., p. 370; and Eggeling's Gāṇgatnamahodadhi, pp. 33, 182, where the quotations from the Kirīta and the Venīsamhāra were probably made from memory. § See our Bhartṛihari Preface, p. 21, and the Tractate on the Rāmāyaṇa there referred to.

|| See Hall's Vāsavadatta Preface, p. 15.

been made.* It is unnecessary, in this place, to go into any elaborate examination of all that has been said with respect to these various names. I will indicate only in a general way what these names are commonly understood to signify, and give references in the notes to the principal sources of information. The Śakas appear to have been a tribe inhabiting the countries on the north-west frontier of India—"between the Indus and the sea." They are spoken of by the classical writers under the name Sacœ, and have been thought generally to be identical with the Scythians.† They give their name to the royal dynasty from which the Marāthī word Śaka, meaning era, is derived. This particular signification of the word is based upon an error,‡ but the era current in this part of the country, and known as the Śaka era, which commences with 78 A.D., is so called from the "Śaka kings."§ The Yavanas have not been very satisfactorily identified. The questions which arise regarding the various references to them were elaborately discussed by Dr. Rājendralāl Mitra some years ago.||

* See also as to Miechhhas, J. B. B. R. A. S., Vol. VII., p. 114, and extra number for 1877, p. lxxxii.; Max Müller, India: What it can teach us, pp. 282-299; Cunningham's Arch. Surv. Report, Vol. II., p. 70; Burgess's Arch. Surv. Report, Vol. II., p. 26; Br̥hat-saṁhitā, Chap. XVI., st. 35, (where they are described as dwellers in caves, &c.) Professor Kern renders the word by "barbarians," at J. R. A. S., (N. S.), Vol. V., p. 235.

† See *inter alia*.

Prinsep's Essays, by Thomas, Vol. I., p. 125; *Indian Antiquary*, Vol. IV., pp. 166, 167, 244; Vol. VI., p. 337; J. R. A. S., (N. S.), Vol. V., p. 59; Burgess's Arch. Surv. Report, Vol. II., p. 26; Vol. III., pp. 55; Vol. IV., pp. 97, 101, 104, 114; J. R. A. S., Vol. XVI., p. 247.

‡ See J. B. B. R. A. S., Vol.

X., p. xlili.; Mr. Fergusson (Śaka and other eras, p. 9; Indian Architecture, p. 27), thinks that Kanishka founded this era; other scholars have attributed the foundation to Nahapāna; see Professor Bhāṇḍārkar's paper in the Transactions of the Orientalists' Congress in London, p. 318. The legend about Śālivāhanā, however, prevails in the Punjab, see *Indian Antiquary*, Vol. XI., p. 289, and also, apparently in Java; Fergusson's Indian Architecture, p. 640.

§ See *Indian Antiquary*, Vol. III., p. 305; see also J. B. B. R. A. S., Vol. VIII., p. 281; Cunningham's Arch. Surv. Reports, Vol. XII., p. 130; Fergusson's Śaka and other eras, pp. 7, 10, Br̥hat-saṁhitā, Chap. VIII., st. 20-21; Max Müller, India: What it can teach us, pp. 282, 292, 297, 301.

|| See

J. A. S. B., Vol. XLIII., and contra *Indian Antiquary*, Vol. IV., pp. 170, 244; see also *Indian Antiquary*, Vol. V., p. 275; Vol. X., p. 197, (where it seems to be stated that a people dwelling near Siam are called by this name in Hionen-

The name seems to have been applied at various times, to various tribes. Professor Wilson thinks that the Yavanas of Malayaketu's army may have been Greeks. The Yavanas, however, are also mentioned in the *Mudrārākshasa*,* as having formed part of the invading army which followed Chandragupta and Chāṇakya to Pātaliputra. But I do not find, that in the classical accounts of the invasion which are collected by Professor Wilson,† any mention is made of Greek soldiers. Yet such mention might fairly be expected, if the Yavanas of the *Mudrārākshasa* were really identical with the Greeks. The Yavanas referred to in our play were probably some of the frontier tribes inhabiting Afghanistan and neighbouring districts. The Kirātas are another of these savage tribes, which are stated by Mr. A. Barooah to have been inhabitants of the hilly tracts just below the Himālaya, near Kumaon and Nepāl. In the great duel which forms the subject of the *Kirātārjunīya*, and which took place, be it remembered, on the heights of the Himālaya, Arjuna's opponent was a Kirīta, from whom the great epic takes its name.‡ The Kāmbojas§ and the Pārasikas are both mentioned under those names in Kālidāsa's *Raghuvamśa* as tribes inhabiting the outlying districts on the north-western frontier. The Pārasikas are doubtless the people inhabiting Persia and the adjoining regions. Horses from their country are also mentioned under the name Vanāyudeśya in the *Raghuvamśa*.|| The Bāhlīkas are easily identified as the dwellers in the district of Bactria or Balkh,¶ where a Buddhist Vihāra has been discovered.**

Tsang), Vol. VI., p. 114; and J. R. A. S. (N. S.) Vol. IV., p. 442 Burgess's Arch. Surv. Report, Vol. IV., pp. 34-38, 90-5, 114; Fergusson's Indian Architecture, p. 142, note. * P. 86 *infra*. † Hindu Theatre, Vol. II., p. 147. Chandragupta, indeed, appears to have been hostile to the Greeks, see J. B. B. R. A. S., Vol. III., pp. 153-154; Vol. XV., pp. 274-5; see, too, Cunningham's Bhilsa Tope, p. 87, and authorities there cited. ‡ See further *Indian Antiquary*, Vol. III., pp. 178-9; Vol. VI., pp. 133, 349 n; Vol. X., p. 321. § See *Raghu*, Canto IV., st. 60-69. For the Kāmbojas, see also *Indian Antiquary*, Vol. IV., p. 244, Vol. V., p. 275; Vol. X., p. 272; they and Yavanas are described as यौवे in the *Ganaratanamahodadhi*, p. 157, (Eggeling's ed.) || *Raghu*, Canto V., st. 73. See further on this and other names *Vāsavadattā* Hall's Preface, p. 32; Aufrecht's *Hālāyudha*, p. 47. ¶ See *Indian Antiquary*, Vol. VI., p. 114.

** J. R. A. S., (N. S.), Vol. IX., p. 169; and Vol. XVII., (O. S.), p. 112.

So much for the invading army of Chandragupta, which in the classical accounts is described as containing vagabonds,* and robbers, and banditti. This, doubtless, may be an exaggeration, as Professor Wilson was inclined to suppose. But it seems probable from the *habitat* of the peoples mentioned, if we have correctly fixed it, that they were outlying uncivilized peoples, whom Chandragupta and Chāṇakya formed into an army for the purposes of helping in their work of revenge.

The elements stated to constitute the army which followed Malayaketu and Rākshasa are of the same description. The Khaśas appear to be identical with the tribes still dwelling in the Khaśia† and Garo Hills in the north-eastern parts of Bengal. The real name of the tribe seems to be Khaśa, and so our text ought to have read it, following the MSS. A. and P.‡ The next name is Magadha. If our text is on this point correct, and all our MSS. read the name as Magadha, the reference is probably to the discontented inhabitants of Magadha, who still followed Rākshasa, repudiating all connexion with Chandragupta as a usurper. I own, however, that I have a suspicion, though it is nothing more, that Magadha is not the correct reading, but that it should be Magara. If our identification of the Khaśas is right, this rectification is strongly suggested by the fact that the Magara tribe inhabits the Himalayan tracts near Kumaon in the neighbourhood of the Khaśas.§ According to Mr. Carleyle, the Goorkhas of Nepāl originally belonged to the twin tribes, Magaras and Khaśas. It must be admitted, however, that the emendation here is a mere suggestion, which cannot be accepted at present in the face of the

* Hindu Theatre, Vol. II., pp. 133, 149. An explanation of this statement in the classical writers is suggested by General Cunningham in his *Bhilsa Topes*, p. 89.

† Barooah's Dictionary, Vol. III., p. 44; see, too, *Bhilsa Topes*, p. 94; and *Brihat-samhitā*, Chap. LXIX., st. 26; and J. A. S. B., Vol. XVI., p. 1237, (Mr. Brian Hodgson's paper).

‡ See further as to the Khaśas, *Indian Antiquary*, Vol. X., p. 386; and J. B. B. R. A. S., Vol. III., p. 156; and as to some of their customs, *Indian Antiquary*, Vol. VII., pp. 164, 205.

§ Cunningham's Arch. Surv. Report, Vol. XII., pp. 126-30; Vol. III., p. 116; see also *Indian Antiquary*, Vol. VI., p. 337; and cf. Fergusson's *Indian Architecture*, p. 301.

evidence of our MSS. of the *Mudrârûkshasa*. • I may add, that the language of the Magaras has formed the subject of an essay by Mr. Beames in the *Journal of the Royal Asiatic Society*.* The Gândhâras who come next are undoubtedly the people settled about the modern Peshâwar.† That part of the country is referred to in the *Chhândogya Upanishad*,‡ and it is well known that many Buddhistical remains of ancient days have been found at Ali Masjid and other places on the borders of Afghanistan.§ The Chînas are the next people who claim attention. Mr. Barooah identifies with the Chinese the Chînas mentioned in the *Mahâbhârata*. The Chînas of our text are probably not to be distinguished from the Chînas mentioned in the great epic. But Professor Max Müller doubts whether in the *Mahâbhârata* the name Chînas really does stand for the Chinese.|| However, whether they are to be identified with the Chinese or not, they would seem to belong to somewhere about the north-eastern quarter of India, whether on this side of the *Himâlaya* mountain or the further side. The Hûnas come next, and these are probably to be identified with the White Huns,¶ whose inroads into India are said to have occurred in the fifth and sixth centuries A.D. They are mentioned in *Kâlidâsa*,

* *Journ. R. A. S.*, (N. S.), Vol. IV. † See *Indian Antiquary*, Vol. I., p. 22; Cunningham's *Geography*, pp. 15, 47, *et seq.*; Elliott's *Bibliographical Index*, Part I., p. 80; J. R. A. S., Vol. XVII., p. 114-5. ‡ See p. 459 (Bibl. Ind. ed.); see also Max Müller's *India: What it can teach us*, p. 166; Beal's *Fa-Hsian*, p. 80;

• *Indian Antiquary*, Vol. I., p. 21; Fergusson's *Indian Architecture*, pp. 59, 72.

§ See *inter alia* Fergusson's *Indian Architecture*, p. 169, *et seq.*; *Indian Antiquary* Vol. VIII., p. 227; J. R. A. S., (N. S.), Vol. XIII., p. 183; Vol. XIV. p. 319. One of the famous edicts of Asoka is in those parts, which formed, according to those edicts themselves, the western limit of Asoka's kingdom, see *Indian Antiquary*, Vol. VI., p. 275; cf. also Elliott's *Index*, Part I., p. 102.

|| Barooah's *Dictionary*, Vol. III., p. 114; see, too, Weber's *History of Indian Literature*, p. 243; Yule's *Cathay*, Vol. I., p. xxxiv.; and Kern's *Brihat-samhitâ* in J. R. A. S., (N. S.), Vol. V., p. 73 (st. 61); and contra Max Müller *India: What can it teach us*, p. 131; चीनाशुक्, is mentioned *inter alia* by Kâlidâsa and Dâridrî.

¶ See as to the Hûnas, *Raghu* IV., 68; J. R. A. S., Vol. II., p. 283; Vol. V., (N. S.), p. 73; Cunningham's *Ancient Geography of India*, p. 7; Fergusson's *Sâkâ and other Eras*, p. 21; and *Indian Architecture*, pp. 39, 726, and note at p. xx. *supra*. As to their early history, see J. R. A. S., (N. S.), Vol. X., p. 285.

and an expedition against them is stated in the *Harshacharita** to have been entrusted to Rājyavardhana, the elder brother of Harshavardhana, by his father who is himself also described as हृणहरिणकेसरी.

Kaulūta appears in our play as the description of one of the confederates of Malayaketu. Professor Wilson says that the part of the country called Kulūta is not known. Since his time, however, some evidence on the subject has become accessible. Kulūta is alluded to in the *Kādambarī*,† and in *Varāhamihira*,‡ and is mentioned by Hiouen-Tsang, apparently, as lying on the way from Jalandar to Mathurā and Thāneśvar.§ The modern name of the district is, according to Mr. Barooah, Kulu,|| and its precise position is indicated in the map which forms the frontispiece to General Cunningham's *Corpus Inscriptionum Indicarum*, Vol. I. Malaya, if our reading here is correct, is the only southern locality alluded to in our play. It is near the southernmost extremity of the Western Ghāts.¶ Kāśmīr is the province which still goes under the same name, and Saindhava, doubtless, means belonging to Sindh,** as Professor Wilson has pointed out. A review of all these names shows, that except the name Malaya, they one and all belong to the northern parts, and most to the northern frontier, of India.

There is just one other point, touching the general character of our play, on which a few words might fairly be said in this Introduction. It is plain that the sympathy of the reader is expected for Chāṇakya and his party, while it is equally plain that the policy of Chāṇakya is not remarkable for high morality. From the most ordinary deception and personation, up to forgery

* P. 116. † See p. 101. ‡ Chap XIV., st. 29-11; J. R. A. S., Vol. XVII., p. 119; § Cunningham's *Geography of Ancient India*, pp. 142-564; and *Arch. Surv. Report*, Vol. XIV., p. 129; see also *Indian Antiquary*, Vol. VI., p. 339; J. A. S. B., Vol. XVII., p. 23. || See *Dictionary*, Vol. III., p. 41-56.

¶ See *Raghu*, Canto IV., st. 51; Canto V., st. 64. ** See Cunningham's *Geography*, p. 6; with regard to most of the names discussed, the following may also be consulted. Aśoka's *Edicts*, *Bṛihatsamhitā*, Chaps. 9 to 11, 14, 16 to 18, and 32; *Manu*, Chap. X., st. 44; Cunningham's *Ancient Geography*, *Harshacharita*, p. 43; *Patanjali's Mahābhāṣya*, IV., 1. 4, pp. 60-5, (Banāras Ed.) Wilson's *Vishṇu Purāṇa*, cited in our *Anugītā*, p. 222; *Kathāsaritsāgara Taranga* 19, and Muir's *Sanskrit Texts*, Vol. I., p. 480, *et seq.*

and murder, every device is resorted to that could be of service in the achievement of the end which Chāṇakya had determined for himself. On the other side, too, there is no lack of highly objectionable and immoral proceedings. It must be admitted that this indicates a very low state of public morality, and the formal works on politics which exist certainly do not disclose anything better.* With reference to the criticisms which might be, and have been, based on these facts, however, there are one or two circumstances to be taken into account. In the first place, although this is no excuse, it may be said to be an extenuation, that the questionable proceedings referred to are all taken in furtherance of what is in itself a very proper end. Chāṇakya's ambition is to make his protégé, Chandragupta, firm upon his throne,† and to bring back Rākshasa to the service of the king who properly represented those old masters of his to whom Rākshasa's loyalty still remained quite firm. If the end could ever be regarded as justifying the means, it might be so regarded in this case. And, secondly, it must not be forgotten, that the games of diplomacy and politics have always been games of more or less doubtful morality. When we hear of one great politician of modern days declaring another to be a great statesman, because, as I believe he expressed it, the latter lied so cleverly, we cannot say that the world has risen to any very perceptibly higher moral plane in the times of Metternich

* Chāṇakya is one of our great authorities on all matters of politics. Cf. *inter alia* Kāṇandaki's Nītiśāra (Bibl. Ind. Ed.), p. 1, and Preface of Dr. R. Mitra, p. 3; Daśakumāracharita, p. 145, (Calc. Ed.), p. 13 (Bombay Sanskrit Clas.), Panchatantra, Introductory Verses, and Kādāmbari, p. 109; Chāṇḍakaṇśika, p. 3; see further J. R. A. S. (N. S.), Vol. IX., p. 177; J. A. S. B., Vol. XXXIV., p. 23, (where he is represented as tampering with the currency of his time), and Vol. LII., Part I., p. 267. (*Sed quære* as to some of the things there said.)

† In the paper of Mr. Thomas at J. A. S. B., Vol. XXXIV., p. 68, there is a suggestion (and the same suggestion had been made before by General Cunningham) that the Nandas were Buddhists, and Chāṇakya was the prime mover in a Brahmanical movement for the expulsion of the Buddhist sovereigns. There is, however, no indication of this view in our play, and it stands in need of further corroboration as a historical theory. The indication which General Cunningham had suggested (J. A. S. B., Vol. X., p. 156), is based on a mistake, which has been pointed out at p. XVI. *supra*.

and Napoleon, than in those of Chāṇakya and Rākshasa. Nor are suppressions of important passages in despatches for the purposes of publication, or wars undertaken on unjustifiable and really selfish pretexts, calculated to convince one, that even in Europe in the nineteenth century the transaction of political affairs has been purged of the taint of immorality, however different, and I may even add, comparatively innocent, may be the outward manifestations of that taint.

A few words only need to be added regarding the commentary published in this volume. The author of it is Dhundhirāja, son of Lakshmaṇa, of the family of Vyāsa. The exordium and the conclusion of his commentary save one the necessity of any toilsome inquiry as to his age. He says that his commentary was written in the year 1635, at the request of one Tryambakādhvārī, who was patronised by the Bhonsle Rājā of Cholamandala and surrounding districts, namely, Sarabhajī, the brother of Sāhjī. The copy of the commentary used by us explains 1635 to be 1635 of the Sālivāhana era. And we are enabled to remove all doubt on that point by the statement, that it was in the time of Sarabhajī Bhonsle that the commentary was written. For this Sarabhajī, the brother of Sāhjī, is doubtless identical with the Sarfojī, the brother of Sāhjī, whom we see mentioned in the genealogical tree of the Marāthā dynasty of Tanjore, given by Mr. Sewell in his Sketch of the Dynasties of Southern India. Sarfojī is there stated to have reigned from 1711 to 1729 of the Christian era.* Therefore 1635 may be taken to be equivalent to 1713 A.D. and that is the year in which our commentary was written.

The text of this commentary as printed in the present edition has been taken, as above stated, mainly from the MS. A. The original of that MS. is traced back to a period very near, indeed, to the actual composition of the commentary, and the confidence which our MS. of the commentary claims from that circumstance, is, I think, well deserved. I have, however, also had the help of the copy of the commentary contained in the MS. K., and, so far as it extends, the copy published in the uncom-

* See p. 53.

pleted edition of the *Mudrârâkshasa* commenced to be published in Calcutta about twelve years ago.

Since the above paragraphs were sent to the Press, Professor Peterson has been kind enough to hand over to me the MS. which he procured for me from the Raja's library at Alvar. It bears date Samvat 1912, equivalent to 1856. The only point I need note here is that in the commentary on the last stanza, as this MS. gives it, we read as follows: इत्थमत्तिभूरशुभोदकं-चाणकयनयसंविधानेन चन्द्रगुप्तसाच्चिदपश्लभपरितुष्टो महामात्यो राक्षसो यथा इनुजबलोपश्लवादुशिधिजलनिमदां भुवे भगवानादिवराहो वंशयोदृत्य यथा-पूर्वे पुनः प्रतिष्ठापितवानेवं भगवदंशभूतत्वेन तदभिन्नश्नन्द्रगुप्तोपि म्लेच्छबलो-पश्लुतायाः पृथिव्या धुरं स्वसुनयोरासद्य धर्मतः परिपालयतादित्याशास्ते वाराहीनिति. This explains the interpolation noticed at p. iv., at the same time displacing the suggestion there made, that the author of it may be some one other than Dhundhirâja, as the commentary in the Alvar MS. is by that author. I suspect the whole passage to be an addition in the copies of the commentary which contain it, it not occurring either in A or in K.

The commentary is published here in full. I am very strongly of opinion, that where a commentary is a really good one, it is not quite fair to the author of it to give merely a few extracts from it. And the commentary of Dhundhirâja is, I think, sufficiently good to fall within the scope of this principle. As a rule, it does not shun obscure places; it gives very full references to standard works like the *Daśarâpa*, for the various points of dramaturgic criticism which it contains; and, on occasion, points out various readings also, as already mentioned. It also gives a short introductory sketch of the previous events, a knowledge of which is necessary for understanding the course of the story as contained in the play itself.* If our commentary is not quite so copious and learned as the commentaries of Mallinâth or Jagaddhara, it still follows them, I think, at no very great distance.

* This is translated into English in the *Hindu Theatre*, Vol. II., pp. 143-7. Professor Wilson would appear to have seen only the portion translated by him, as he does not indicate anywhere that it was only introductory to the commentary of Dhundhirâja. At pp. 143, 147, however, of his translation, there are passages which clearly show the character of the piece he had before him.

In conclusion, I am sorry that the correction of the proofs has not been quite as well done as I could have wished. For a very considerable portion of the time during which this volume has been going through the press, I have had on hand, in addition to my ordinary engagements, the special work of the Education Commission, which necessitated for some time my absence from Bombay, and involved considerable and distracting labour even when I was not absent. To other circumstances which contributed to the same result, it is not needful to refer here.

One word, however, may, perhaps, be properly added in explanation of the great delay which has occurred in giving this volume to the public, especially as that explanation may also account for some other shortcomings of this volume, of which I am myself conscious. I actually commenced preparations for this work as far back as 1875, when it was also officially announced as being "in preparation." After some progress had been made, however, I was informed in reply to my inquiries, that the Education Department would not be, then and for some time longer, in a position to undertake the publication. I, therefore, laid the whole thing aside, and undertook to prepare a volume for Professor Max Müller's Series of Sacred Books of the East, having just about that time received the kind invitation of that distinguished scholar for co-operation. And it was not till some time after my volume in that series was published, that I was told that the information on which I had acted in 1877 was based on a misunderstanding, and was asked to resume my labours on the *Mudrâkshasa*. This occurred in May 1882, and I resumed in the June following, the work which had been entirely cast aside early in 1877.

APPENDIX.

[*Note.—This Appendix, originally written for this volume, was first printed for the Indian Antiquary, and is now reprinted here, with very little change.*]

THE DATE OF ŚĀNKARĀCHĀRYA.

In the very interesting and valuable appendix on the chronology of ancient and mediæval Sanskrit Literature, which Professor Max Müller has added to his recent lectures on *India: What it can teach us?* that learned scholar has said that we are now in possession of the date of the birth of the great philosopher, Śāṅkarāchārya.¹ On looking into the authority to which he refers for this information, we find that it is derived from a stanza in a work, the age and author of which are not specified, and the credibility of which, therefore, as a historical or chronological authority, it is not easy to determine.² It does appear, however, from what is said about the work by Mr. K. B. Phāṭak, who introduces it to public notice, that it must have been written some considerable time after the age in which Madhvāchārya flourished—that is to say, some considerable time after the middle of the twelfth century A.D.³ Now the date of Śāṅkarāchārya, mentioned in this stanza, being 788 A.D., I own that I am not at all prepared to accept the testimony of a work belonging, at the earliest, to about the end of the twelfth century, as anything like conclusive⁴ on the point. We have no means of finding out, or of forming an opinion upon, the value of the materials from which the date was ascertained. And three hundred and fifty years is too long an interval to permit us to dispense with an examination of those materials.

¹ *Vide* pp. 354-360.

² See *Indian Antiquary*, vol. XI, p. 174.

³ See Yajñēśvara Śāstrī's *Āryavidyānudhākara*, p. 226; Gōpālāchārya Karhāḍkar's *Bhāgavatabhāṣana*, p. 3; and Conf. Barth's *Religions of India*, p. 195; Burnell's *South Indian Palaeography*, p. 42.

⁴ It is due to Mr. Phāṭak to state that he does not put forward on behalf of the stanza in question any claim so high as Professor Max Müller seems to have done.

In a note on Mr. Phâṭak's essay which appeared in the *Indian Antiquary*,⁵ from the pen of its editor, it was pointed out that the date yielded by the stanza in question had already been mentioned by Prof. Tiele in his *History of Ancient Religions*, published in 1877. The editor, apparently, was not aware of the source from which Professor Tiele had derived his information. But in a note to my translation of the *Bhagavadgîtâ* in Prof. Max Müller's series of *Sacred Books of the East*,⁶ I had suggested it as probable that the source was the *Āryavidyâsudhâkara* of the late lamented Yajñîśvara Śâstri. The words of the stanza quoted by that venerable scholar⁷—whose recent death is an almost irreparable loss to us all—coincide very nearly with the words of the stanza as published by Mr. Phâṭak. They are not, however, quoted by Yajñîśvara Śâstri as from any particular author, but as what is said by the संप्रदायविदः—those conversant with tradition. This does not by any means enhance the weight due to the stanza as a historical authority. Yajñîśvara Śâstri also quotes another stanza from Bhatta Nilakantha's *Śaṅkaranandârasaurabha* which gives the same date; but I am unable to say whether that work was sufficiently near in time to Śaṅkarâchârya to be worthy of acceptance as an authority of much weight.

Now, these stanzas may, perhaps, be provisionally accepted as useful evidence, in default of all other; but even thus they must be received with caution, until we are in possession of their credentials, and then their value must be judged of from the character of such credentials. The necessity of caution is illustrated by the history of this very question of the age of Śaṅkarâchârya. In the *Indian Antiquary*, vol. VII., p. 282, we have an extract from the *Kéralôtpatti*⁸ which yields 400 A.D., as the year of Śaṅkara's birth. It also states that Śaṅkara died when he was 38 years of age, while Mr. Phâṭak's stanzas state his age to have been then only 32, and on this circumstance is based a story which is recorded in Mâdhava's *Śaṅkaravijaya*.⁹ Which of these

⁵ See vol. XI, p. 263.

⁶ See p. 27. M. Barth refers to Weber's *Indische Studien*, vol. XIV., p. 373, but the date there given is avowedly taken from the *Āryavidyâsudhâkara*.

⁷ P. 226.

⁸ For an estimate of the *Kéralôtpatti* see Mr. Sewell's *Sketch of the Dynasties of Southern India*, p. 57.

⁹ See canto vii, stanza 55. Conf. *Ānandagiri*, pp. 232-3. The editor of the *Indian Antiquary*, in the note above cited (vol. XI., p. 263), suggests that 32 years may

two statements are we to accept? On what historical grounds is the testimony of such a work as the *Kéralōtpatti* to be rejected in favour of such stanzas as we have referred to? I will not dwell on other traditions, or even on those, and they are not few, which bear upon the date of Śaṅkarāchārya.¹⁰ But I shall now proceed to show some specific grounds for rejecting the evidence of the stanza relied on by Prof. Max Müller.

And, first, in the *Bhāshya* of Śaṅkarāchārya on *Vēdānta Sūtra* II, 1, 17, we read as follows:—(I omit the portions which are not material for our present purpose) नहि देवदत्तः स्रुग्ने संनिधीयमानस्तदहरेव पाटलिपुत्रे संनिधीयते युगपदनेकत्र वृत्तावनेकत्र प्रसंगादेवदत्तयज्ञदत्तयोरिव स्रुग्नपाटलिपुत्रनिवासिनोः which may be thus freely rendered into English: “For Dēvadatta cannot be at Srughna, and on the same day at Pātaliputra, because for simultaneous existence in more than one place, the things themselves must be more than one, as Dēvadatta and Yajñadatta residing at Srughna and Pātaliputra.”

Now it seems safe to infer from this passage, that both Srughna and Pātaliputra must have been in existence at the time when it was written. The gist of the argument is plainly in the distance of the two places named being such that a man who is in one of them on one day cannot on the same day be also in the other. And such a distance could not be predicated of any two places like these, unless both of them were real existing places at the time.¹¹ Now

have been the duration of Śaṅkara's active life. And Prof. Max Müller suggests that he was in his 32nd year when he became a *Saṅnyāsī*. These are very fair suggestions for a historical interpretation of the story. But the story itself is plainly that Śaṅkara's whole natural life extended to only 32 years, 16 of which he got specially by Vyāsa's favour. See Mādhyava, *loc. cit.*

¹⁰ See *inter alia* Barth's *Religions of India*, p. 89 note, and see also the *Kavi-charitra*, pp. 6 and 7. One of the dates there given (p. 6) is stated to have been deduced by the late Dr. Bhāu Dājī from a stanza like those referred to but not at all so explicit.

¹¹ See also *Sārīraka Bhāshya* (*Bibl. Ind. ed.*) p. 1093, where Srughna, Pātaliputra, and Mathurā are mentioned together. This lends some support to the argument in the text. It may, of course, be suggested (*Conf. Ind. Ant.* vol. IV, p. 245) that these may have been merely conventional examples, as Srughna, Mathurā, and Pātaliputra are all referred to in various places in Patañjali's *Mahābhāshya*, for instance, and at least once in a similar context. *Conf. Mahābhāshya*, as quoted by Professor Weber, *Ind. Ant.*, vol. VI, p. 353. But in the first place, the example as given by Śaṅkara, is adapted to the requirements of his particular argument, not merely repeated *verbatim* from Patañjali; secondly, the examples in Patañjali belong to a period when Pātaliputra was still in existence (conf. as to this Professor Bhāndārkar's view in *Indian Antiquary*, vol. I, p. 311).

the evidence has been indicated above, which shows that Pātaliputra was destroyed by a river inundation about the middle of the 8th century A.D.¹² If that evidence can be accepted, it follows that the author of the passage above set out must have flourished before 756 A.D., and if so, it further follows that he cannot have been born in 788 A.D., as we are told in the stanzas above alluded to.

But the evidence available on the date of Śaṅkarāchārya does not rest here. In the *Bhāṣya* on the same *sūtra* we read:—(I again drop the portions not material to this inquiry.)

सतोहि द्वयोः संबन्धः संभवति न सदसतोरसतोर्वा । अभावस्यच निरूपाख्य-
त्वात्प्रागुत्तरेति र्मायादाकरणमनुपपन्नम् । सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां र्मायादा-
दृष्टा नाभावस्य । नहि वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक्पूर्णवर्मणोभिषेकादित्येवंजाती-
यकेन र्मायादाकरणेन निरूपाख्यो वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यति इति
षा विशेष्यते¹³ ॥

This may be thus rendered:—“For there can be a relation predicated between two real things, not between two unreal things, or between one real and one unreal thing. And non-entity being an unreal thing, a limit such as is indicated in the words, ‘before creation,’ cannot with propriety be stated regarding it. For, in prac-

while after 756 A.D., according to the evidence referred to, the illustration, even if a conventional one, would have ceased to illustrate anything in such an argument as Śaṅkara’s, and therefore would scarcely have been employed in the context we have here.

¹² See Cunningham’s *Arch. Surv. Report*, vol. VIII, pp. xiii, 20ff.; vol. XI, p. 154ff.; *J. R. A. S.*, vol. VI, p. 459; *J. A. S. B.* vol. XVII, p. 35. But see, too, *Indian Antiquary*, vol. XI, p. 19, where the original passage is differently rendered. The discrepancy is vital on this point, but though the paper in the *Antiquary* professes generally to be a reprint of that in the *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, no explanation is given of this discrepancy. It is to be hoped that this matter will be cleared up before long by experts. For the view opposed to that stated in the text, reference may also be made to Dawson and Elliot’s *Hist.*, vol. I, p. 56, and—for what it is worth—to Eggeling’s *Ganaratanamahādāhi*, Part I, pp. 7, 39. As to Srughna, see Cunningham’s *Arch. Surv. Report*, vol. I, p. 162; vol. II, p. 226; his *Ancient Geography*, pp. 345, 452, and the map appended thereto; and *Bārhut Stūpa*, pp. 3, and 15. From the first of the passages cited, it would appear that even in Hiuen-Tsian’s time Srughna was in ruins, though the foundations were still solid. As to Mathurā, mentioned in the passage referred to in the note, see Beal’s *Fa-hien*, p. 53; Cunningham’s *Geography*, p. 373; *J. R. A. S.* vol. XVII, p. 120. [For Srughna, see also Pāṇini, I, 3, 25; II, 1, 24, 3 ch.; IV, 3, 25 and 86; Varāha Mihira, *Bṛh. Saṅh.* XVI, 21; Hall’s *Vasavadatta*, Int. p. 51; and Beal’s *Buddh. Records of the West. World*, vol. I, p. 186.—*Ed. I. A.*]

tical life, we see limits of real things, such as fields and houses, not of non-entity. Thus we cannot predicate of that unreal thing—a son of a barren woman—that he was, is, or will be king, with such a limit as this—viz. a son of a barren woman was king before the coronation of Pūrṇavarmā."

It is not necessary for our purpose to further explain Śaṅkara's argument. It is enough to say that the parallel he draws is between two propositions, which may be thus conveniently expressed—(a) before Pūrṇavarmā's coronation, a son of a barren woman was king; and (b) before creation, non-entity was in existence.

Now in this passage, it seems impossible to avoid the inference, that Pūrṇavarmā here is not an ordinary Dēvadatta or Caius, but a real personage, and a king. And if we go through the various lists of kings with names ending in Varmā, which we have from still extant records¹⁴—through the long lists of the Kadambas of Vanavāsi, the Pallavas of Veṅgipura, the Chandels of Mahābā, the Maukhari of Magadha, the Utpalas of Kaśmīr, and other kings of such names in other dynasties, all aggregating upwards of sixty persons, we find the name Pūrṇavarmā only twice. Of these one Pūrṇavarmā is met with in two inscriptions at Java. The discoverer of the inscriptions suggests, that this Pūrṇavarmā must be either identical with the other Pūrṇavarmā, or must have been so named after him.¹⁵ But however that may be, I think that this

¹⁴ See *Ind. Ant.* vol. III, p. 152; vol. X, p. 249; vol. XII, p. 163; vol. II, p. 34; vol. XI, p. 322, Cunningham's *Arch. Surv. Report*, vol. V, p. 448; Prinsep's *U. T.* (Thomas, ed.), vol. II, p. 245; Cunningham's *Arch. Surv. Reports*, vol. XV, pp. 164-6; see, too, Sewell's *S. Indian Dynasties*, p. 43; Max Müller's *India: What it can teach us*, p. 288n; *Ind. Ant.*, vol. XII, p. 113; Prinsep's *U. T.*, pp. 251, 269; *J. A. S. B.*, vol. XXXII, pp. 104, 156; vol. XLVII, p. 75; vol. XLVIII, p. 288; Burgess's *Arch. Surv. Report*, vol. III, p. 100 (citing *Ind. Ant.* vol. VI, p. 148); Burnell, *South Indian Palaeography* (2nd ed.), pp. 86, 53n; Sewell, *Lists of Antiquities of Madras*, pp. 7, 13, 15, 27; *J. R. A. S.* vol. XX, p. 452; *J. B. B. R. A. S.* vol. I, p. 263. Some of the references here given, contain the same lists of princes, but it has been thought desirable, on such a point as this, to give all the references accessible, except where only single kings are named.

¹⁵ *Ind. Ant.*, vol. IV, pp. 356-7; Dr. Burnell's *South Indian Palaeography*, p. 191, derives the name of the Javanese Pūrṇavarmā from the Pallava kings. I do not, however, understand him to contend that the Javanese was identical with any Pallava of that name, but only that the name ending in Varmā was an imitation of the names of the kings by whose subjects Java was colonised. See on this subject, Dr. Fergusson's view, which is somewhat different, at *Indian and East. Architecture*, pp. 81, 103.

Javanese Pūrnāvarmā is not in the least likely to have been alluded to by Śaṅkarāchārya. There is, then, only one Pūrnāvarmā to whom we can apply the allusion under consideration, and this is the king of that name mentioned by Hiuen-Tsiang.¹⁶ He was a king of Western Magadha, and as we learn from Mādhavāchārya's book that Śaṅkara was at Banāras just before and immediately after he actually wrote his *Bhāshya*,—having merely retired to the quiet of Badarī to write it out,¹⁷—we thus obtain a probable explanation of this reference to Pūrnāvarmā, which supports the identification suggested. It is true that the Śaṅkaradigvijaya which has been fathered upon Ānandagiri, seems to speak of the *Bhāshya* as having been written by Śaṅkara before he left the south.¹⁸ But the departure from the south there spoken of is the departure on his great intellectual campaign, while Mādhava, in the passage referred to, speaks of a visit to Banāras before that campaign was commenced or thought of. The account given by the pseudo-Ānandagiri,¹⁹ therefore, is not necessarily inconsistent with that of Mādhava. M. Barth, too, in his recent work on *Indian Religions*, seems to be disposed to hold that Śaṅkara wrote his *Bhāshya* in the south,²⁰ but he adduces no specific reasons for his opinion. And on such a point as this, I am quite content to follow the guidance of Mādhava's book, more especially because of two corroborative circumstances. In the first place, Banāras has always held the position of the centre of religious and literary activity in this country, from the time of Buddha²¹ down to our own day. And, secondly, while Śaṅkara's works contain, so far as I have looked into them, no allusions suggestive of associations with men* or things of the south, the passages above cited refer to places to the north of the Vindhya.²² These circumstances, though not, perhaps, of much weight in themselves, are of some use as corroborating the statement of Mādhava, which is in itself entirely free from any taint of improbability.²³

¹⁶ Cunningham, *Arch. Surv. Report*, vol. I, p. 7; vol. III, p. 135.

¹⁷ Canto VI, st. 56.

¹⁸ P. 19.

¹⁹ *Ind. Ant.* vol. VI, p. 287.

²⁰ P. 124.

²¹ See Cunningham's *Ancient Geography*, p. 437; *Journal Ceylon Asiatic Society* (1845), p. 23; and *Conf. J. A. S. Beng.*, vol. XXXIV, p. 1; Max Müller's *Chips*, vol. I, p. 215.

²² See also *Bhāshya on Brihadāraṇyaka Upaniṣad*, pp. 719, 901, among other passages.

²³ *Conf. Ind. Ant.*, vol. VII, p. 286n.

Thus far, therefore, we have reached the conclusion, that Śaṅkarāchārya's *Bhāshya* was written *after the coronation* of Pūrṇavarmā, who was a king of the province where the *Bhāshya* was projected and first published. Can we fairly draw any further conclusion from the materials before us? Without blinking the fact that we are now getting upon somewhat debateable ground, for myself I think we can conclude, on the materials before us, that Śaṅkarāchārya and Pūrṇavarmā were contemporaries, that at least the first chapter of the *Bhāshya* was written *before* Pūrṇavarmā's death.

Firstly, I should deduce that conclusion from the mere mention of Pūrṇavarmā itself; there being no reason why a king who had ceased to reign should be preferred to one who was actually reigning. Secondly, for the purposes of such an illustration as that which Śaṅkara gives, there was a positive reason for naming a living king as the least likely to be regarded as निरपात्म्य, or unreal, among a people deficient in the historic sense. And, thirdly, there was a strong reason why Pūrṇavarmā should not have been specially selected for such an illustration, if he was not a contemporary reigning sovereign, because whereas Śaṅkarāchārya was a Brāhmaṇa, and intellectually an opponent of Buddhism,²⁴ all we know of Pūrṇavarmā is that he signalized himself by an act of very pronounced and unmistakeable activity²⁵ in support of a most important Buddhist institution, namely, the celebrated Bōdhi Tree of Buddha Gayā—and this, be it remembered, after an attempt had been made by a contemporary Brahmanical king to destroy it.²⁶ It seems to me that the probabilities are all against a Brahmanical writer alluding by preference, even for purposes of mere illustration, to such a Buddhistic king, unless there was some connection of some sort between them. Such a connection we find, I think, if we assume that the Buddhist king was the sovereign reigning at the time when the Brahmanical writer flourished, and

²⁴ See Śūrīraka *Bhāshya*, p. 581, a passage which (as also *Bṛihadāraṇyaka Upanishad*, p. 404), should be added to those referred to in the note *Ind. Ant.*, vol. V, p. 289.

²⁵ Cunningham's *Arch. Surv. Report*, vol. III, p. 80; see, too, Dr. Rājendralāl Mitra's *Buddha Gayā*, pp. 97, 99, 240. Dr. Rājendralāl's dates agree with those originally suggested by General Cunningham.

²⁶ The Brahmanical king is not named, but referred to merely as the Gauda king, in the *Harshacharita*, p. 54; Hiuen-Tsiang calls him Śāśāṅka. In his Introduction to the *Kādambarī* (p. 73), Professor Peterson identifies him with Śāśāṅka, *sed quare*. As to Śāśāṅka, see *inter alia*, Hall's *Videvadattī*, p. 18.

in the province where he lived. And if this argument is correct, it follows that Saúkarâchârya flourished in the reign of king Pûrnâvarmâ of Magadha.

Now Hiuen-Tsiang's visit to this country extended from 629 to 645 A.D., of which he spent two years, 637-638, in Magadha²⁷ where Pûrnâvarmâ reigned, and where the Bôdhi tree grew. He speaks of Pûrnâvarmâ as having been the last of the descendants of Aśôka, and does not appear to have made any effort to see either him or any one of his successors.²⁸ I am disposed, from these facts, to infer, that Pûrnâvarmâ had ceased to reign before Hiuen-Tsiang heard of him. And as this must have occurred not later than about 637-638, it may be inferred that Pûrnâvarmâ must have lived somewhere about the latter end of the sixth century A. D. General Cunningham, in his *Archæological Survey Report* for 1871-2, placed Pûrnâvarmâ about 590 A.D.²⁹ But in his *Report* for 1879-80, he brings the date down to 630 A.D., and adds this observation:—“Pûrnâvarmâ's date is taken from the Chinese Pilgrim, Hiuen-Tsiang.”³⁰ I confess I cannot follow this reasoning. To my mind, it would be a most extraordinary circumstance for Hiuen-Tsiang to have failed to visit Pûrnâvarmâ, and to keep a record of the visit, if Pûrnâvarmâ was living when Hiuen-Tsiang was in the country. And as he makes no allusion whatever to any such visit, and describes Pûrnâvarmâ as the last of Aśôka's descendants,³¹ I infer from this, that Pûrnâvarmâ had been long dead, and that his kingdom had assumed a quite subordinate position under some more powerful sovereign. On these grounds I am disposed to support General Cunningham's first date as likely to be nearer the truth than his last. We must, however, for a final settlement of this question, await those further materials which, in 1873, General Cunningham hoped to collect touching the history of the Varmâs, the Guptas, and the Pâlas.³²

²⁷ Cunningham's *Geography*, p. 565.

²⁸ Cunningham's *Arch. Surv. Report*, vol. III, p. 135.

²⁹ *Ibid.* see also vol. I, p. 5.

³⁰ *Arch. Surv. Report*, vol. XV, p. 166.

³¹ General Cunningham, vol. III, p. 135, rejects this statement on grounds the validity of which remains to be tested. If it is a mistake; it is a very strange one for Hiuen-Tsiang to have committed. If Pûrnâvarmâ was not the last of Aśôka's descendants, Hiuen-Tsiang would probably have visited his successor and said something of him—either in praise or censure.

³² *Arch. Surv. Report*, vol. III, p. 136.

Another mode of fixing the date of Pûrvavarmâ is to ascertain the date of Śâsânka,³³ the king of Karṇasuvârpa, who endeavoured to destroy the great Bôdhi tree at Buddha Gayâ, which Pûrvavarmâ successfully reinvigorated. Now this Śâsânka was identical with the Śâsânka,³⁴ who, according to Hiuen-Tsiang, treacherously murdered Râjyavardhana,³⁵ the elder brother of Harshavardhana Śilâditya. Dr. Fergusson places Râjyavardhana and his father, Prabhâkaravardhana, between 580 and 610 A.D.³⁶ But Professor Max Müller brings down both those kings to the period between 600 and 610 A.D.³⁷ According to these dates Śâsânka must, in all probability, have been still living about 605 A.D. If Hiuen-Tsiang's account of Śâsânka's treachery is true, and Bâna, as pointed out in the note below, corroborates that account, it is not likely that he would attempt the destruction of the Bôdhi tree, after having set a neighbouring province against himself by murdering its sovereign, who, even in Śâsânka's own estimation, was "a wise king."³⁸ Therefore, Pûrvavarmâ's reinvigoration of the Bôdhi tree probably took place about the beginning of the seventh century A.D., if Professor Max Müller is right, and some time in the end of the sixth century, if Dr. Fergusson is right. However that may be, it is not worth while to go very deep into the question of these dates at present. My friend, Mr. P. M. Mehta, has been kind enough to help me in understanding various passages in Hiuen-Tsiang, which bear upon that question, and upon the date of the accession of

³³ Ibid. As to Karṇasuvârpa, see *J. A. S. B.* vol. XVII. p. 42; *J. R. A. S.* vol. XVII, p. 128; [Beal's *Buddh. Rec. of the West. World*, vol. II, p. 201.—ED. I. A.]

³⁴ Conf. Müller: *India: What it can teach us*, p. 287.

³⁵ *Ind. Ant.*, vol. VII, p. 197. The account in the *Harshacharita* agrees with this, see p. 154. But Prof. Müller speaks of Râjyavardhana as having been "defeated and killed," by Śâsânka (*India, &c.*, p. 287). [See Beal's *Buddh. Rec. of West. Count.* vol. I, p. 210.—ED. I. A.].

³⁶ *J. R. A. S. (N. S.)* vol. IV, p. 88.

³⁷ *India: What it can teach us*, pp. 289-90. Professor Max Müller's view is based to a considerable extent on the date of the battle of Korur being 544 A.D. But Dr. Fergusson seems inclined to place that date about 20 years earlier, see his *Saka and other eras*, p. 18, an essay first separately printed, (the references in this paper are to that edition) but since published in the *Journal of the Royal Asiatic Society*, (N. S.), vol. XII. I find, too, from Dr. Burgess's *Arch. Surv. Report*, vol. III, p. 28, that M. Reinaud placed Harshavardhana's accession in 607 A.D. Conf. also Yule's *Cathay*, vol. I, p. lxix.

³⁸ See *Ind. Ant.*, vol. VII, p. 197. In Dr. Burgess's *Arch. Surv. Report*, vol. III, p. 27, Śâsânka is represented as jealous of Râjyavardhana for the latter's military valour.

Harshavardhana, which, I thought, was placed some five or ten years too late by both Dr. Fergusson and Professor Max Müller.³⁹ I cannot, however, discuss these questions on such materials, and five or ten years earlier or later involves too small a difference to be important for my present purpose. I am content, therefore, to accept the beginning of the seventh century A.D., as a period down to which we can trace Pūrvavarmā as reigning in Magadha, and that is about the time, therefore, when Śaṅkarāchārya must have composed his great *Śāṅkara Bhāṣya*.

There is another line of investigation which leads us to a date so near this, that in spite of certain circumstances which tend to discredit our guides here, I think it desirable to make a brief reference to it. In the Tamil Chronicle entitled *Kongudēśvarājākal*, in the *Mackenzie Collection*, there is a statement that Śaṅkarāchārya converted to Śaivism a king named Tiruvikramadēva, Chakravartī I.⁴⁰ In 1848, Professor Dowson, commenting on this statement, put forward a suggestion that it was incorrect in mentioning Tiruvikrama I, instead of Tiruvikrama II.⁴¹ And by calculating backwards from the last king mentioned in the Chronicle, on an average duration of the reigns, Professor Dowson came to the conclusion that Tiruvikrama I lived in the 6th and Tiruvikrama II in the 8th century A.D. It will be perceived, that if the statement in the Chronicle and Professor Dowson's calculations can be accepted, the conclusion reached is in very fair agreement with that which we have been led to on other and independent data. But in 1874, Professor Bhāṇḍārkar took up the subject, and in the light of information derived from certain copper-plates then recently discover-

³⁹ My doubt is based on this, that the activity of Harshavardhana (described at *Ind. Ant.*, vol. VII, p. 198), implies a longer duration than 30 years. Dr. Burnell, (*S. Ind. Palaeography*, p. 18), places the commencement of the reign of Pulakēśi II at 610 A.D., but puts the defeat of Harshavardhana by him near the end of the 6th or the beginning of the 7th century. General Cunningham gives the same date as M. Reinaud in his *Ancient Geography*, p. 378, and *J. A. S. B.* vol. XXXIII, p. 231. But see, too, *J. A. S. B.* vol. XVII, p. 38, for the General's former opinion. General Cunningham's date, the beginning of the seventh century, for Śāśāka's discreditable part in the affair of the Bōdhi tree (see *Ancient Geography*, p. 509; *Arch. Surv. Report*, III, p. 80), seems to be inferential only, and not, as I thought at first, based on an explicit statement of Hiuen-Tsiang's. See *Journ. Roy. As. Soc.*, N. S., vol. VI, p. 248, where the date is indicated thus—"605?"

⁴⁰ This was mentioned long ago in Cavelly Veṅkata Rāmasyāmī's *Deccan Poets*, and in the *Kavīcharitra*, probably following this, see p. 7.

⁴¹ *J. R. A. S.*, vol. VIII, pp. 8, 16, 17.

ed, came to the conclusion, that "if the king converted to the Śaiva faith was Tiruvikrama I, Śaṅkarāchārya must have flourished in the fourth century, and if it was Tiruvikrama II in the sixth century." Professor Bhāṇḍārkar further pointed out that the latter date, that is, the date in the sixth century, viz., 526 A.D. "curiously enough, agrees with that given in the Chronicle, while the former does not."⁴² Therefore, if we adopt the dates yielded by the copper-plate on which Professor Bhāṇḍārkar's calculation is based, then Professor Dowson's suggestion leads us to very nearly the same date for Śaṅkarāchārya, as we have ourselves arrived at.⁴³ But now come the circumstances to which we have alluded above, as presenting some difficulty in the way of accepting this conclusion, in the present condition of our knowledge of these matters. Dr. Burnell, in his *Elements of South Indian Palaeography*, says the king mentioned in the *Koṅgudśarājākal*, as having been converted by Śaṅkarāchārya, is a king of the Chālukya dynasty.⁴⁴ In giving the family line of that dynasty, Dr. Burnell has this note on the name of Vikramāditya, the son of the famous Satyāśraya Pulakēśi II, who was a contemporary of Hiuen-Tsiang:— "According to the *Koṅgudśarājākal*, Śaṅkarāchārya lived during this reign, a statement nearly correct." Now, with reference to the first part of this remark, it strikes me as strange, that Dr. Burnell should have dealt with the subject of it so summarily, when we have the statement of Professor Dowson (who was the first to give a full account of the *Koṅgudśarājākal*), that the king referred to was—not one of the Chālukyas, but—one of the so-called Chēra or Gaiga kings.⁴⁵ Of course, it is not contended, that Professor Dowson must needs be right, but it is plain that Dr. Burnell's statement cannot be accepted against Professor Dowson's, without an examination of the reasons on which it is based. And these

⁴² *J. Bom. Br. R. A. S.*, vol. X, p. 89.

⁴³ For an unfavourable estimate of the Chronicle, see Burnell, *South Indian Palaeography*, p. 33. At p. 86, Dr. Burnell brands Cavelly Veṅkaṭa Bāmasvāmī's book as "a ridiculous book."

⁴⁴ See p. 18, (2nd ed.) I ought to mention here, that since those observations were written, I have seen Mr. Taylor's remarks in the *Madras Jour. of Liter. and Science*, vol XIV. It seems from them (see pp. 14 and 65), that the supposed reference to Śaṅkarāchārya may be based on a mistake. In any case it becomes plain that the inferences drawn from the *Koṅgudśarājākal*, both by Professor Dowson and Dr. Burnell, cannot as yet be relied on; see, too, Sewell's *Dynasties of Southern India*, p. 50.

⁴⁵ See *J. R. A. S.* vol. VIII, p. 8; and *Ind. Ant.*, vol. I, p. 862.

reasons Dr. Burnell has not adduced. Turning next to the second part of Dr. Burnell's remark, we find him saying that the statement is "nearly correct," that Śaṅkarāchārya lived during the reign of a king who flourished, according to him, between 652 and 680 A.D. For an explanation of this remark, we must look to Dr. Burnell's Preface to the *Sāmavidhāna Brāhmaṇa*, where he says, with reference to Kumārila Bhaṭṭa :—"That he lived about 650-700, I think there can in future be no doubt."⁴⁶ From this, of course, Śaṅkara's date is easily deduced, as, according to our native traditions, Śaṅkara was an eye-witness of Kumārila Bhaṭṭa's self-immolation.⁴⁷ Now this date of Kumārila, about which "there can in future be no doubt," is arrived at, it must be remembered, on the authority of a work written as late as 1608 by a writer who was at that time about 30 years of age.⁴⁸ And I am unable to accept implicitly the very positive conclusion of Dr. Burnell, having regard to the fact that it is based on a statement made in 1608, about an event which, according to the statement itself, took place nearly a thousand years before that time. Leaving aside this initial difficulty, when we come to look into the detailed reasons set forth by Dr. Burnell for his conclusion, we find further difficulties. According to the Tibetan sources on which he relies, Kumārila lived at the same time with Dharmakīrti, who flourished in the reign of Srong-tsang-gam-po, which extended from 629 to 658 A.D. On this Dr. Burnell proceeds to argue, that as Hiuen-Tsiang who left India in 645 A.D. does not mention Kumārila—"the great and dangerous Brāhmaṇ enemy of the Buddhists"—Kumārila cannot have lived before 645 A.D.⁴⁹ Now, it is easy to see, that in reason-

⁴⁶ See p. vi.

⁴⁷ See Mādhava's Śaṅkaravijaya, canto VII, stanza 60ff. Ānandagiri's Śaṅkaravijaya, p. 236. Dr. Burnell expressly places Śaṅkara about 650 to 700 A.D. *South Indian Palaeography*, p. 37, and about 700 A.D., p. 111. The former date is adopted by Mr. Sewell, *Lists of Antiquities in Madras*, p. 177.

⁴⁸ See Max Müller, *India: What it can teach us*, p. 303, where Professor Max Müller gives his own estimate of Tārānātha's work; see also *Ibid.*, p. 308, where he speaks of Dr. Burnell as having had great faith in Tārānātha's *History of Indian Buddhism*; (see his *Aindra Grammarians*, pp. 5, 6) and *Conf. Jour. R. A. S. (N. S.)*, vol. VI, p. 254. The portion of the work which relates to the point here discussed appears in the *Ind. Ant.*, vol. IV, p. 365. It seems to place Śaṅkara before Kumārila, and distinguishes between Kumārila and Bhaṭṭa, whom it calls a disciple of Śaṅkara. This is not a narrative which can be implicitly accepted as an authority.

⁴⁹ This is on the assumption that the story of the persecution by Kumārila is true. I have long distrusted the story: see some further remarks on it *infra*. I

ings based on such grounds, a mistake to the extent of a whole century might occur, even although the positive dates were well settled. This becomes obvious, if we substitute Nānā Phadnavis for Kumārila, Lord Lyndhurst for Dharmakirti, and Queen Victoria for Srong-tsan-gam-po, in the above argument. Such a substitution can be made very fairly, yet if we follow Dr. Burnell's line of argument, we come to the mistaken conclusion that Nānā Phadnavis (who really died in 1800) lived in the last quarter of the nineteenth century. And the mistake would become greater, in proportion to the future duration of the reign under which we now live. I say nothing here regarding the second branch of Dr. Burnell's argument. But if allowance is made for the liability to error in the calculation above set forth, I think the circumstance noted by Dr. Burnell may really be regarded, not as contradictory, but as corroborative, of the conclusion we have reached, namely, that Śaṅkarāchārya and Kumārila lived about the latter half of the sixth century of the Christian era. While, therefore, Dr. Burnell's remarks throw doubt on the validity of the argument based on Śaṅkarāchārya's relations with the Chēra king, Tiruvikramadēva; and while too, they cannot be regarded as correct, in so far as they are used to support the positive conclusion which he has drawn; they may fairly be used in support of the conclusion we have here arrived at.

The second circumstance alluded to above has the effect of strengthening our misgivings about the soundness of the argument based on the *Kongudēśarājākāl*. Mr. Fleet denounces as forgeries⁵⁰ the copper-plates, by which the *Kongudēśarājākāl* was supposed to be corroborated,⁵¹ and from which the date of Śaṅkarāchārya was deduced. In view of the circumstances alluded to already, it is hardly desirable to enter here on a consideration of the point raised by Mr. Fleet. Whether that conclusion⁵² be right or wrong, it is plain that while a doubt is raised, by a competent authority

know of no earlier mention of it than Mādhava's book (where, however, the "Jainas" are mentioned as the victims of the persecution), and what calls itself Ānandagiri's *Saṅkaravijaya*, p. 235.

⁵⁰ See Mr. Fleet's essay on *Kanarese Dynasties*, p. 11, from which an extract bearing upon this point is reprinted at *Ind. Ant.* vol. XII, p. 111ff.

⁵¹ Conf. Professor Eggeling's essay on the *Chēras and Chālukyas*, read before the Oriental Congress held in London (see Trübner's compilation) and *Indian Antiquary*, vol. III, p. 152.

⁵² Conf. Burnell's *S. Indian Palaeography*, p. 34.

like Mr. Fleet, as to the genuineness of these documents, it is impossible to accept any deduction based on them as satisfactory. And this must be so, even though the deductions be in agreement with the conclusions arrived at from other and independent data.

I have elsewhere pointed out that Mādhava's *Śaṅkaravijaya* mentions Bāṇa, Mayūra, and Dāṇḍī, as contemporaries of Śaṅkarāchārya.⁶³ That statement and the conclusion which has been reached in this paper harmonize with and corroborate each other. Dāṇḍī is placed by Professors Weber, Bühler, and Max Müller, in the sixth century A.D.⁶⁴ Bāṇa and Mayūra, we know to have lived in the beginning of the seventh century A.D., and part of their careers may have fallen in the latter part of the sixth century.⁶⁵ These dates and our date for Śaṅkarāchārya would thus seem to be capable of being harmonized pretty fairly, if we refer all these famous men—Bāṇa and Mayūra, Dāṇḍī and Śaṅkara—to the latter half of the sixth century A.D. Let us here do what Professor Max Müller very properly asks us to do—"as much as possible divest ourselves of the idea that Hindu writers always wish to impose upon us, and to make everything as old as possible."⁶⁶ And let us consider that, while, on the one hand, there can be no object in untruly representing Śaṅkarāchārya as having vanquished such writers as Bāṇa, Mayūra, and Dāṇḍī in philosophic controversy; on the other, the contemporaneous existence of these writers with Śaṅkara is deducible from other and independent arguments. I think if we do this, we may accept the reconciliation of the various statements here proposed. And this is not reasoning in a circle, for we have here two results from two independent sets of data. These two harmonize pretty well, and they may therefore be legitimately regarded as supporting one another.

⁶³ *Ind. Ant.*, vol. I, p. 299.

⁶⁴ See *Ind. Ant.*, vol. III, p. 82; and *India: What it can teach us*, p. 814, also, pp. 332, 358. Professor Wilson placed him some four or five centuries later.

⁶⁵ As Bāṇa, writing what he calls a *Harshacharita*, does not carry his history beyond the very early years of Harsha's reign, may it be inferred that he died while Harsha was still on the throne, and, in fact, when only a few years of his reign had passed away? See, however, and consider the bearing on this point of the passage quoted by Peterson in his Introduction to the *Kādambarī*, p. 55.

⁶⁶ *India: What it can teach us*, p. 358. Dr. Bühler, *J. Bom. Br. R. A. S.*, vol XI, p. 283, was disposed entirely to reject Mādhava's book on all questions of chronology. I venture to think that the conclusion arrived at in the present paper shows how much safer is Professor Max Müller's principle. Conf. Peterson's *Kādambarī*, p. 58.

Mâdhava also mentions Śrî Harsha, the author of the *Khandana*, as having been converted by Śaṅkarâchârya to his own views.⁶⁷ This statement, if we accept the date proposed for the author of the *Naishadhiya* by Dr. Bûhler,⁶⁸ is entirely irreconcileable, with every one of the dates which has been assigned to Śaṅkarâchârya. If Dr. Bûhler's view be correct, we must seek for some explanation of the statement in question. The only explanation that occurs to me is, that the Śrî Harsha, with whose name the original tradition connected the name of Śaṅkarâchârya, may have been king Harshavardhana Śîlâtîya, the contemporary of Bâna and Mayûra; that, subsequently, that tradition was misunderstood as applying to the later Śrî Harsha, the author of the *Naishadhiya*, and also of the philosophical treatise *Khandanakhandakhâdya*; and that in consequence, the original tradition regarding the two having flourished at one time received subsequent accretions, and was improved upon, since the admirers of Śaṅkarâchârya could not think of any philosopher as a contemporary of Śaṅkara, without imagining at once a controversy between them with a resulting victory in favour of their hero. The misunderstanding I suggest was, I think, a likely event, as the later Śrî Harsha was a writer on philosophical topics. And the rest of the suggestion seems to me to be in accord with our ordinary experiences of the history of oral tradition.

In conclusion, I have recently heard from Professor R. G. Bhândârkar that he has arrived at pretty much the same date as is here put forward, on entirely independent grounds. His argument will necessarily involve a modification of the remark of Dr. Burnell, with reference to the statement of the *Kongudéśarâjâka!*. But as Professor Bhândârkar's view will be published soon, it is not desirable that I should say more than that it gives me great pleasure to think that the conclusions of this note will soon receive such valuable corroboration.

Since the above was written, a corroboration of the conclusion here arrived at has turned up in an item of the literary history of China,

⁶⁷ *Śaṅkaravijaya*, canto XV, stanza 157; and see with reference to this *Ind. Ant.*, vol. I, p. 299; also as bearing indirectly upon it, vol. III, p. 81.

⁶⁸ *J. Bom. Br. R. A. S.* vol. X, p. 30; and vol. XI, p. 280 *et seq.* I cannot ~~as~~ yet accept Dr. Bûhler's view, though I admit his arguments are entitled to much weight. See also on the age of Śrî Harsha, *J. A. S. B.*, vol. XXXIII, p. 227, where Dr. Râjendralâl suggests a date earlier than Dr. Bûhler's on quite independent evidence.

for which we are indebted to the Rev. S. Beal. We learn from Mr Beal⁵⁹ that "during the Ch'en dynasty, which ruled from 557 to 583 A.D., in China, the *Bhāshya* of Gauḍapāda on the *Sāṅkhya Kārikā* of Īśvarakṛishṇa, was translated from Sanskrit into Chinese. Now this Gauḍapāda is stated by Colebrooke to be "the celebrated scholiast on the *Upanishads* of the *Vēdas*, and preceptor of Gōvinda, who was preceptor of Śaṅkarāchārya,"⁶⁰ not "preceptor of Śaṅkarāchārya" himself, as Mr. Beal puts it by an oversight. And in the *Bhāshya* of Śaṅkarāchārya on the *Māṇḍūkya Upanishad*, which also embraces a *Bhāshya* on the *Kārikās* of Gauḍapāda to that *Upanishad*, Śaṅkara makes his obeisance to his परमगुरु, ⁶¹ who is पूज्याभिष्वत्य- referring thus to Gauḍapāda, the teacher of Gōvinda Yati. Now it seems to be scarcely likely that the Chinese translator would translate a work by an author then living. We must therefore allow for the time which must have elapsed between the death of Gauḍapāda and the translation which may have been made, say, about 570 A.D. About that time, probably, if Gōvinda Yati, too, was not already dead, he must have been giving lessons to his distinguished pupil, Śaṅkarāchārya. And on a liberal calculation, I do not think that we can bring down the date of Śaṅkarāchārya, to any period subsequent to, say, about 590 A.D. Mr. Beal, indeed, having before him only the suggestions of Professor Wilson⁶² touching the date of Śaṅkarāchārya, did not draw the inference regarding it, which naturally arises from the fact brought to notice by him. But in view of the various points which have been discussed, and which have already led us to the conclusion that Śaṅkarāchārya must have flourished about the latter half of the sixth century A.D., the particular piece of evidence for which we are indebted to Mr. Beal is a most valuable one, and, on the whole, I think, there can now be little reasonable doubt that we must assign Śaṅkara to about this date.

It would take us too far afield if we attempted to do more than indicate some of the directions in which this date of Śaṅkarāchārya

⁵⁹ *J. R. A. S. (N. S.)* vol. XII, p. 355.

⁶⁰ *Essays*, 1st ed. vol. I, p. 233; conf. *J. A. S. B.* vol. XX, p. 403.

⁶¹ See p. 597 (*Bibl. Ind. ed.*) Śaṅkara refers to Gauḍapāda, elsewhere also, quoting two of these *Kārikās* on the *Māṇḍūkya*. See *Śaṅkara Bhāshya*, pp. 375 and 432; the *Kārikās* occur at pp. 384, 469 of the *Māṇḍūkya* (*Bibl. Ind. ed.*)

⁶² Wilson refers to Chēramān Perumāl of Malayālam. As to that see Sewell's *Dynasties of Southern India*, pp. 55f., and *Ind. Ant.* there referred to.

must affect hitherto prevalent notions regarding the ancient and mediæval history of our country. It is plain that neither Śaṅkarāchārya nor Kumārila can have taken part in any persecution of the Buddhists. And Hiuen-Tsiang's omission to name either of them is explained without resort to the argument adopted by Dr. Burnell. Further, if the allegation about Kumārila's and Śaṅkara's share in this persecution is thus discredited, the whole story about the persecution must also be discredited, especially because it is generally related rather as an incident in the careers of those two philosophers, than as a historical event in which they took part. And independently of this, the evidence for the story is such, that Dr. Kern has already classed it with the story of "My mother, the goose."⁶³ Dr. Fergusson, it is true, seems to believe in the alleged persecution, and dates it from the period commencing with the death of Harshavardhana.⁶⁴ But the sudden change from a time of tolerance and even patronage, to one of persecution, which that theory involves, must always present historical difficulties. And, on the other hand, the evidence scattered through Dr. Fergusson's own work,⁶⁵ and elsewhere, indicates that that marvellous toleration,

⁶³ See this opinion quoted in M. Barth's *Religions of India*, p. 134, note.

⁶⁴ See, *inter alia*, Fergusson's *Indian and Eastn. Architecture*, pp. 158, 209, 219.

⁶⁵ Vide e.g., *Indian Architecture*, pp. 69, 127, 132, 161, 163, 318, 440, 454; Conf. also Burnell's *S. Ind. Palæography*, pp. 46, 111, 114; and the references to Dr. Burgess's *Reports* given above. See also on this point Cunningham's *Bhilsa Topes*, pp. 165-167; and *Bhārhut Stūpa*, p. 4. On the present evidence, my impression is that the Buddhists got absorbed into either the Hindu or the Jaina communities. The latter were kindred to them (see a previous note and Conf. Fergusson's *Indian Architecture*, p. 233); and the former had since, at latest the seventh century A.D., absorbed Buddha into their own system as an Avatāra of Vishnu. See as to this Fergusson's *Indian Architecture*, p. 444 (citing Dr. Burgess's *Archæological Survey Report*), and Dr. Bühler's account of his *Kāśmir Tour*, p. 41n, in *Jour. Bom. Branch R. Asiatic Society* (Extra part). For the absorptive power of Hinduism, reference may be made *inter alia* to Lyall's *Essay on Non-missionary religions*, and to the following:—*J. R. A. S.* vol. VI, p. 403, vol. XVII, pp. 129f.; *Ceylon A. Soc. Jour.* (1858-9) pp. 10, 29, 37; Cunningham's *Arch. Sur. Reports*, vol. XVI, pp. 24, 26, 124; Elliot's *Bibliographical Index to the Historians of India*, Part I, p. 218. [The remarks of Sir H. Elliott at the place last referred to are, to my mind, indicative more of the narrow spirit of the critic than of the "ignorance" of those who have had the misfortune to fall under his lash.] The existence of Buddhists who in Hiuen-Tsiang's time could scarcely be distinguished from heretics (*J. R. A. S.*, vol. IX, p. 201), seems to indicate that the gradual assimilation or absorption had then commenced. I am aware that many other scholars agree with Dr. Fergusson. Dr. B. Mitra, for instance, speaks of the "suppression" of Buddhism (*J. A. S. B.*, vol. XXXIII, p. 182); and Mr. Sherring of its "departure or rather expulsion" (*J. A. S. B.*, vol. XXXV,

of which Dr. Fergusson himself has so truly spoken, did not cease in 650 A.D., but was continued quite down to the thirteenth century, if not even to later times.⁶⁶ On the view that there was no persecution properly so called—Ma-Twan-lin's account of the condition of India is easily understood. On the traditional theory it is almost inexplicable.

p. 67; and vol. XXXIV, p. 11). See also *J. R. A. S.* vol. II, pp. 292, 302, 428; vol. XVI, pp. 252-9. But the existing Buddhist buildings and records appear to indicate a very different conclusion. See on this point Cunningham's *Geog.*, p. 80; *J. A. S. B.*, vol. XL, pp. 24, 249; vol. XLI, pp. 253-4, 297, 311; and *J. Bom. Br. R. A. S.*, vol. XIII, p. 10; vol. XIV, pp. 30, 43, 48, 53. The various instances of the Musalmans appropriating the materials of Buddhist buildings (as to which see, among many authorities, *J. A. S. B.*, vol. XXXIV, pp. 3, 9; or vol. XLI, pp. 251, 286, 294), point to something like what is expressed in Cunningham's *Bhārhut Stūpa* already cited, though it is not impossible that the materials belonged to buildings fallen into disuse. This must suffice as an indication of my view. Prof. Bhāndārkar also draws my attention to *Ind. Ant.*, vol. X, p. 185; *J. Bom. Br. R. A. S.*, vol. XIII, p. 10; Cunningham's *Arch. Surv. Report*, vol. VIII, p. 45, as bearing on this topic.

⁶⁶ As to the existence of Buddhism down to a late period conf. in addition to the authorities mentioned in the last note *J. A. S. B.*, vol. XVII, pp. 59, 498, 499; Cunningham, *Arch. Surv. Report*, vol. XVI, p. 49. The information from foreign writers is of great value on this point. Conf. *Ibn Batuta*, by Lee, pp. 111, 152; Yule's *Cathay*, vol. II, pp. 410, 433; Dowson and Elliott's *Hist.* vol. I, pp. 68, 87; Yule's *Marco Polo*, vol. I, pp. 157, 159, 161. The doubts expressed by the editor of *Marco Polo* at p. 159, though justified by hitherto received notions, will themselves require reconsideration in view of the fresh evidence, some of which has been now indicated.

उपोद्धातः ।

सिन्दूरारुणगण्डमण्डलमदामोदभ्रमद्वज्जिका-
 शंकारेण कलेन कर्णमुरजधानेन मन्त्रेण च ।
 तत्त्वैर्यत्रिकरीतिमेति शिरसः शश्वन्मदान्दोलनं
 यस्य श्रीगणनायकः स दिशतु श्रेयांसि भूयांसि वः ॥
 षड्डिरङ्गैरुपेताय पुमर्थमिरभूरुहे ।
 शंकराय नमस्कुर्मो निगमाय नयाय च ॥
 श्रीमद्वोसलवंशभूपतिकुलमाल्येषु विख्यातिमा-
 न्भारद्वाजकुलाणवेन्दुरुदभूद्वावाजिरग्न्याहितः ।
 पुत्रस्तस्य किलैकभूपतिमणेर्मन्त्री सदैवादृत-
 स्तेनासीद्वृहत्प्रगल्भधिषणो गङ्गाधराख्योधरी ॥ २ ॥
 तस्य द्वौ तनयावुदारचरितौ कृष्णाम्बिकागर्भजा-
 वेकक्षमापतिलालितौ गुरुपदे चारोप्य संमानितौ ।
 तत्पुत्रेण च साहजीक्षितिभृता ज्येष्ठानुवृत्त्यादृतौ
 तत्तादृग्विविधाग्रहारकरणाद्विद्वत्प्रतिष्ठापकौ ॥ ३ ॥
 ज्येष्ठस्तत्र सदावदातचरितः श्रीमान्त्रिसिंहाधरी
 गायत्रीसमुपासनादिभिरपि श्रौतैश्च सत्कर्मभिः ।
 आत्मानं परिपूर्य तं सुचरितैः पुत्रैः प्रतिष्ठाप्य च
 वेधा ब्रह्महिताय सत्कृतिचितान्स ब्रह्मलोकानगात् ॥ ४ ॥
 तस्यात्मत्रितयेग्रजस्तु धृतिमानानन्दरायाधरी
 कौमारात्मभृति प्रगल्भधिषणः श्रीसाहराजादृतः ।
 इष्टापूर्त्तसदन्दानमुहितत्रैविद्यवृद्धैः सह
 श्रुत्युक्तार्थपरिष्क्रियापटुमतिः सत्कर्मनिष्णातधीः ॥ ५ ॥
 श्रीसाम्ब त्रिपुरेश्वरीमणि कुलाराध्यं नृसिंहं यज-
 न्मिष्टान्नैर्जपहोमपूजनमहैर्वासन्तिकैः शारदैः ।

सोयं भक्त्युपूर्णपादितैः स्मृतिगतैः श्रौतैश्च सत्कर्मभिः
श्लाघ्यः श्रीप्रभुरिष्टदैवतदयादृष्ट्या चिरं जीवतात् ॥ ६ ॥
युग्मम् ।

ज्येष्ठे तत्र नृसिंहयंज्वनि दिवं यातेनुजस्तत्सुता-
न्पश्यन्पुत्रवदयजापचितिमव्यानन्दराये दधत् ।
वैतानानि च कारयन्मुचरितान्यैतैः स्वपुत्रेण च
श्रीमानत्र महामिचिद्विजयते श्रीच्यम्बकार्योध्वरी ॥ ७ ॥
यो गङ्गामवगाहकः पथि महायासं दवीयस्यय-
न्वृद्धां मातरमिष्टदैवततया शुश्रूषमाणोनिशम् ।
धन्यः श्रेयसि गाङ्गापाथसि मुहुर्भक्त्या निमज्जय स्वयं
हन्त स्वानुदमज्जयत्पितृगणान्सर्वान्भवाम्भोनिधेः ॥ ८ ॥
वोहुं शाहमहीभृता निजधुरां संछन्द्यमानोपि त-
च्छौतोपास्तिविरोधि नाचकमत प्रजावतामयणीः ।
मन्त्रे धर्मनयेथ तेन गुरुवन्नित्यादृतस्तत्कृपा-
लव्यैभूरिधनैरयष्ट विबुधान्यज्ञैर्महादक्षिणैः ॥ ९ ॥
तन्वे कुत्रचन प्रवृत्त्य बहुधा राजानुरोधादयं
तस्तिच्छै वसुनो व्ययेन बहुना जातोधमणो भृशम् ।
राजा प्राज्यमृणं तदस्य स निराकर्तुं विलम्बं व्यधा-
न्निर्वेदादयमाधमर्ण्यविहतस्तीर्थीटनायाव्रजत् ॥ १० ॥
तत्रोच्चैरुपचार्यं नीवृदधिपैरेनं स्वयं चादरा-
त्यत्युद्गम्य समादधाहुणविदामग्रेसरः शाहराट् ।
स ल्यागेशसरूपतामय गतस्तत्पादपशार्चना-
यत्स्वान्ततया ययातिनलमान्धावादिभिर्दुर्लभाम् ॥ ११ ॥
ध्रीता तस्य महोन्नतिः शरभजीराजः प्रशास्ति क्षिति
विश्वानन्दविधायिभिर्गुणगणैरावर्जयन्विष्टपम् ।
वृत्तीर्ब्रह्मादिताय शाहजिमहाराजार्पितः पालय-
क्षाधिक्येन सदादृतद्विजवराशीर्वर्द्धितप्राभवः ॥ १२ ॥
नियं वर्षति वासवो जनपदामोदाय वृष्टिं शुभां
कावेरीसलिलैश्च चोलधरणिः स्वच्छन्दमाप्यायते ।

उपोक्तातः ।

यस्मिन्नायमिदं प्रशासति निरावाहं जगन्मादते^०
 स श्रीमाच्छरभः क्षितीन्दुरवनीं शासन्निरं जीवतु ॥ १३ ॥

एतं ज्येष्ठपुरस्कियोपचरितं मन्त्रिप्रवीरं दया
 नावाप्रार्णमहार्णवादुदधरद्वाक्षिण्यशाली नृपः ।

वृत्तिं चातनुतास्य सद्यगिरिजाकूलेनुकूले श्रुति-
 स्मृत्युक्ताखिलकर्मणां श्रितपरित्राणप्रवीणस्य सः ॥ १४ ॥

यः कौमारिलतन्वतः समतनोल्कर्मस्थितिं पावनीं
 ब्रह्मोपादिशदाशु शोकधुतये यो नारदाय स्फुटम् ।

तं स्कन्दं परिचर्यं साधु परया भक्त्या तदासुं मह-
 कर्मब्रह्मफलं सुधीः कलयते यः स्वामिशैले स्थितिम् ॥ १५ ॥

विष्णुर्मेस्वर्विशाखाभिधमुङ्गुयुगलं मध्यरक्तं यदीयं
 सैषा चन्द्रार्कनिष्का लघुमणिभिरिवालंकृता चोपहोमैः ।

स्युताहोरात्रसूत्रे विधिवदुपचिताधानतः सप्तविंशे
 वर्षे नक्षत्रसवस्त्रगखिलमखभुक्तीये येन पुण्या ॥ १६ ॥

सोयं स्वामिगिरौ गिरीशकृपया प्राप्य स्थितिं सुस्थिरां
 विद्वद्वैदिकवान्धैः सह सदा संभुक्तसंपद्धरः ।

श्रौतैः सच्चरितैस्तुभगैराराधयन्नीश्वरं
 क्षाध्यः श्रोत्रियपुत्रपौत्रसहितो जीयात्सहस्रं समाः ॥ १७ ॥

परिष्कुर्वन्नेतत्पुरमभिजनश्रोत्रियबुधा-
 श्रितागरैरुद्वामभिरुपवनाभोगसुभगैः ।

सुमेधोभिर्वेदव्यविविधशास्त्राभ्यसनतः
 समुद्धुष्टं छात्रैरशनवसनाभ्यङ्गसुहितैः ॥ १८ ॥

कुमारेशं भक्त्या चिरमुपचरन्भूषणगणै-
 रुदारैस्तैरुद्धुष्टविततैरुद्धुष्टरैः ।

प्रसादादस्योचैः श्रियमनुभवन्भव्यविभव-
 श्विरं जीवन्भव्याद्वनमखिलं व्यम्बकसखः ॥ १९ ॥

तदीयायाः पात्रं निरूपधिदयायाः श्रितगणे-
 गणेयस्तेनैवार्पितवसुकृतैः कैश्च सुकृतैः ।

समाराध्य श्रीशं विधुतपितृदेवाघृणतया
 कृतार्थस्तस्याज्ञादरवशतया जातकुतुकः ॥ २० ॥

बुधो दुष्टिर्नाम्ना जर्गति विदितो लक्ष्मणसुधी-
 मणेः श्रीमद्वासान्वयजलधिचन्द्रस्य तनयः ।

दधन्मुद्राङ्कं राक्षसमिति नवं नाम त्रुभसं-
 विधानं व्याचष्टेहुतरसनयं नाटकवरम् ॥ २१ ॥

श्रीमद्विशाखदत्तीये मुद्राराक्षसनाटके ।

कथोपोद्धातमाचक्षे संविधानावबुद्धये ॥ २२ ॥

नन्दान्तं क्षत्रियकुलमिति पौराणशासनात् ।

कल्यादौ नन्दनामानः केचिदासन्महीभुजः ॥ २३ ॥

सर्वार्थसिद्धिनामासीनेषु विख्यातपौरुषः ।

स चिरादाशिष्ठतपृथ्वीं नवकोटिशतेश्वरः ॥ २४ ॥

वक्रनासादयस्तस्य कुलामात्या द्विजातयः ।

बभूवुस्तेषु विख्यातो राक्षसो नाम भूसुरः ॥ २५ ॥

दण्डनीतिप्रवीणः स षाङ्गप्यप्रविभागवित् ।

शुचिः शूरतमो नन्दैर्मान्यो राज्यधुरामधात् ॥ २६ ॥

राज्ञः पत्नी सुनन्दासीज्येष्ठान्या वृषलात्मजा ।

मुराख्या सा प्रिया भर्तुः शीललावण्यसंपदा ॥ २७ ॥

स कदाचित्पोनिष्ठमतिथिं गृहमागतम् ।

अर्धपाद्यादिभिर्भक्त्या सभार्यः समपुष्टजत् ॥ २८ ॥

तस्य पादोदकं पत्न्योस्पर्युक्षांवभूव सः ।

ज्येष्ठाया न्यपतन्मूर्धिं नवपादोदविन्दवः ॥ २९ ॥

एको मुरायास्तं भक्त्या मूर्धा प्रहृण सायर्हीत् ।

तदादरं वीक्ष्य तस्यां प्रससादाधिकं द्विजः ॥ ३० ॥

मुरा प्रासूत तनयं मौर्याख्यं गुणवत्तरम् ।

सुनन्दा बहुगर्भाद्यां मांसपेशीमसूत सा ॥ ३१ ॥

नवास्यां गर्भशकलान्यासंस्तानि तु राक्षसः ।

तैलद्रोणीषु निक्षिप्य यद्वेन समपूषत् ॥ ३२ ॥

बभूर्नव ते वीरा राक्षसेनाभिवर्द्धिताः ।
 नन्दा इत्येव ते पित्रा व्यपदिष्टा महौजुसः ॥ ३३ ॥
 तेषु राज्यं समासज्य तत्सेनान्यं महामतिम् ।
 विधाय मौर्यं राजासौ वृद्धः शामरतोभवत् ॥ ३४ ॥
 चन्द्रगुप्तोत्तमास्तस्य मौर्यस्यासज्जातं सुताः ।
 अत्यशेतेव तानन्दामौर्यः पुत्रैर्महाबलैः ॥ ३५ ॥
 ततो नन्दा दुरात्मानः सपुत्रं तमसूयया ।
 प्रवेश्यान्तर्भूमिगृहं मन्त्रव्याजादजीघनन् ॥ ३६ ॥
 मधूच्छिष्टमयं जातु जीवन्तमिव पञ्जरे ।
 सिंहमाधाय नन्देभ्यः प्राहिणोत्तिंहलाधिपः ॥ ३७ ॥
 यो द्रावयेदिमं कूरं द्रागनुक्तात्य पञ्जरम् ।
 स वोस्ति कथ्यित्सुमतिरिल्येवं संदिदेश च ॥ ३८ ॥
 वाक्छलं तदजानद्विर्न्दन्दैर्विलोभितः ।
 कथंचिदवशिष्टासुः समुन्नार्यं समाहितः ॥ ३९ ॥
 चन्द्रगुप्तस्तु मेधावी प्रतपायःशालाकया ।
 व्यलापयत्पञ्जरस्यं व्यस्मयन्त ततोखिलाः ॥ ४० ॥
 जिघांसितोपि भूच्छिद्रान्दैरेतेन हेतुना ।
 निष्काशितो जिजीवासौ भाविन्या दैवसम्पदा ॥ ४१ ॥
 आजानुबाहुरियादिराजलक्षणलक्षितः ।
 औदार्यशौर्यगम्भीर्यनिधिविनयवारिधिः ॥ ४२ ॥
 ईदृशोपि स तैर्दुष्टैर्नेष्वलुभिरसह्यत ।
 पुनर्भृश्वर्धे तस्य प्रायतन्त दुराशयाः ॥ ४३ ॥
 अन्वसत्राधिकारे तैर्नियुक्तः कालपर्यम् ।
 प्रतीक्षमाणस्तत्रास्थात्स नन्दापचिकीर्षया ॥ ४४ ॥
 स कदाचिद्विजं कंचिदद्राक्षीदतिकोपनम् ।
 पादलम्बकुर्मोन्मूलदाहे कृतमहोद्यमम् ॥ ४५ ॥
 मत्वातिक्रोधनं मौर्यस्तं नन्दोन्मूलनक्षमम् ।
 उपेत्यं शरणं स्वेष्टसिद्धये समुपाचरत् ॥ ४६ ॥

उपोक्तातः ।

विष्णुगुप्ताभिधानः स बाल एव द्विजोन्नमः ।
 औशनस्यां दण्डनीख्यां ज्योतिःशास्त्रे च पारगः ॥ ४७ ॥
 नीतिशास्त्रप्रणेता यश्वणकस्तस्य नन्दनः ।
 चाणक्य इति विख्यातः श्रोत्रियः सर्वधर्मवित् ॥ ४८ ॥
 गुणाद्वये चन्द्रगुप्तेस्य पक्षपातो महानभूत् ।
 स च नन्दकृतं तस्मै व्यसनं स्वं न्यवेदयत् ॥ ४९ ॥
 नन्दराज्यं तदा तस्मै प्रतिश्रुत्य बुभुक्षितः ।
 भुक्तिशालां स नन्दानां प्रविश्यायासने स्थितः ॥ ५० ॥
 नन्दाः कुद्वा महात्मानं कालोपहतचेतसः ।
 बटुरियवभैनमासनादुदतिष्ठिपन् ॥ ५१ ॥
 धिग्धिग्मामैवभिलेवं वादिष्वच्चिलमन्विषु ।
 अग्रासनात्ते चाणक्यं क्रोधाकुलमचीकृष्णन् ॥ ५२ ॥
 मध्येशालं स रोषान्धः शिखामुन्मुच्य पाणिना ।
 प्रतिज्ञामकरोत्तीव्रां नन्दवंशादिधक्षया ॥ ५३ ॥
 दर्पान्धान्दुर्मतीनेतानेव मामवजानतः ।
 नन्दाधमाननुत्खाय न वग्नामि शिखामिमाम् ॥ ५४ ॥
 इत्युत्क्ता निर्ययौ तूर्णे पुरात्क्षुभितमानसः ।
 गतश्रियश्च ते कुद्वं न समादधतोद्धताः ॥ ५५ ॥
 चन्द्रगुप्तोपि स तदा स्वनियहभयाकुलः ।
 निर्यायोपांशु नगराचाणक्यं समुपाश्रयत् ॥ ५६ ॥
 मौर्येन्दुमुपसंगृह्य कौटिल्यः कुटिलं नयम् ।
 अनुसंदधादातिष्ठद्यत्रं नन्दकुलोद्धतौ ॥ ५७ ॥
 स्वभित्रभिन्दुशर्माणं कृत्वा क्षणिकाकृतिम् ।
 तेनाभिचारिकविदा राक्षसादीनवञ्चयत् ॥ ५८ ॥
 नन्दराज्यार्द्धपणनात्समुत्याप्य महाबलम् ।
 पर्वतेन्द्रं म्लेच्छवलैर्न्यरूणत्कुसुमं पुरम् ॥ ५९ ॥
 नन्दाः सर्वे सुसंरब्धा निरुद्धाः प्रबलारिभिः ।
 दृप्ता राक्षसवीर्येण युद्धायैव मनो दधुः ॥ ६० ॥

घटमानोपि बहुधा दुर्जयं वीक्ष्य तद्वलम् ।
 राक्षसश्छद्धना हन्तुं मौर्यं तेनाथ संदधे ॥ ६१ ॥
 सर्वे नन्दाः पर्वतेन्द्रवलानिलसमेधिताः ।
 चाणक्यक्रोधदहने घोरे शालभतामयुः ॥ ६२ ॥
 ततः सुराक्षसः क्लिष्टः प्रक्षीणवलपौरुषः ।
 निरुद्धवैवधासारप्रसारं क्षीणसंचयम् ॥ ६३ ॥
 असुरक्षं पुरं पश्यन्नसुरक्षणतत्परः ।
 नन्दवृद्धस्य सर्वार्थसिद्धेन सुरज्ञया ॥ ६४ ॥
 पुराणिः सार्यं निभूतं पौरैर्नन्दानुरागिंभिः ।
 पुरं मौर्यवशीकृत्य तत्सख्यमिव नाटयन् ॥ ६५ ॥
 अभिचारकृतां मौर्यायादिशद्विषकन्यकाम् ।
 तच्छद्धवित्पर्वतेशं कौटिल्योघातयन्तया ॥ ६६ ॥
 स्वच्छद्ध बोधयित्वा तत्सुतं भलयकेतुकम् ।
 उपांशु भीषयित्वासैः पलाययत कूटधीः ॥ ६७ ॥
 अराजकं वशीकृत्य कौटिल्यः कुसुमं पुरम् ।
 नन्दानुरक्षपौराद्धयं सहसा न विवेश तत् ॥ ६८ ॥
 पुरं प्रविष्टमप्याशु जिघांसू राक्षसो रिपुम् ।
 सुद्धद्विद्विवर्मद्वयैः कूटयन्वादाययूजत् ॥ ६९ ॥
 कौटिल्यः कुटिलप्रज्ञस्तत्सर्वमरिकल्पितम् ।
 विषकन्याकूटयन्वगरदादि व्यबुध्यत ॥ ७० ॥
 क्रौरेण राक्षसेनैव स्वस्मत्पक्षजिघांसया ।
 विषकन्या पर्वतेशो योजितेति समादधत् ॥ ७१ ॥
 वैरोचकं पर्वतेशाभ्रातरं चकिताशयम् ।
 अस्यापयज्जिगमिषुं शपथैऽच्छलगर्भितैः ॥ ७२ ॥
 स्वापवादं निहृवानः पर्वतेशवधोत्थितम् ।
 प्राग्दित्सिताधीराज्येन शठः प्रालोभयच्च तम् ॥ ७३ ॥
 सर्वार्थसिद्धिरंगमत्पस्तः क्वचिद्वने ।
 तत्रापि चारदृक्कूरः कौटिल्यस्तमजीघनत् ॥ ७४ ॥

उपोक्तातः ।

सर्वार्थसिद्धिं निहतं श्रुत्वा शोचन्स राक्षसः ।
 गत्वा मलयकेतुं तं प्रोत्साहयितुमूच्चिवान् ॥ ७५ ॥
 अरुद्धमूलं मौर्यं द्रागुन्मूल्यं सहसा बलात् ।
 आनृप्यं गन्तुमिच्छामि स्वामिनां नाकवासिनाम् ॥ ७६ ॥
 सर्वेस्मास्वनुरज्यन्ते पौरा गूढामिसंधयः ।
 तस्योपांशु वधायासाः पुरे जायति मामकाः ॥ ७७ ॥
 सर्वोपायैर्विक्रमैश्च घटेमहि हिताय ते ।
 जहि मौर्यं सकौटिल्यं नन्दराज्यं तवास्तु तत् ॥ ७८ ॥
 विषकन्यां योजयित्वा चाणक्येनैव पापिना ।
 पिता ते मौर्यराज्याद्वहारी विनिहतश्छलात् ॥ ७९ ॥
 सर्वथैव निहत्यैनमुपायेन बलेन वा ।
 वस्यासज्याखिलं राज्यमानृप्यं स्वामिनामयै ॥ ८० ॥
 इति प्रोत्साहा बहुधा धीमान्साहसिकाग्रणीः ।
 मौर्यं जेतुं म्लेच्छबलैः समनव्यत राक्षसः ॥ ८१ ॥
 उपोक्तातोत्र वृत्तायाः कथाया एवमीरितः ।
 अतः परं कविवेस्तु नाटकीयं प्रयोक्ष्यते ॥ ८२ ॥
 क्रूरग्रहः स इत्यस्मिन्पद्ये प्रस्तावनामुखे ।
 उक्तमर्यं क्लेषदिशा कविरन्ववदन्मनाक् ॥ ८३ ॥

इत्युपोक्तातप्रकरणम् ।

मुद्राराक्षसम् ।

प्रथमोङ्कः ।

वन्या केयं स्थिता ते शिरसि शशिकला किं नु नामैतदस्यां
नामैवास्यास्तदेतत्परिचितमपि ते विस्मृतं कस्य हेतोः ।

अथेदं नाटकं साङ्गं लक्षणपुरःसरं व्याख्यायते । तत्र तावन्नान्दीपद्याद्य धन्या केयमित्यादि । अत्र श्रीमन्विशाखदत्तनामा महाकविः प्रारिष्टस्य नाटकस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिप्रचयसिद्ध्यर्थं स्वेष्टदेवतागुणसंकीर्तनपूर्वकाशी-र्वचनरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै नान्या निबन्धनर्थतः शब्दतश्च नाटकीयं वस्तु ध्वनयति । नान्दीलक्षणमग्रें वक्ष्यते । तत्राद्ये नान्दीपद्ये धन्या केयं स्थिता ते शिरसि इति जटाजूटकुहरनिलीनां दिव्ययुवतिस्तुपधारिणीं गङ्गामवलोक्य से-र्व्यायाः द्विवायाः द्विवं प्रति प्रश्नः । परमप्रेयस्यहं वामाङ्गेवतिष्ठामि मत्तोप्युपरि उत्तमाङ्गे श्लाघ्ये स्थाने केयं स्थितेति इर्षास्फोटको धन्याशब्दं । किंच धन्या योषित्प्रलोभिकेति वचनादेवं प्रलोभनशीलायाः कथं वश्योसीति उपालम्भोपि धन्यते । यद्वा । व्यतिरेकलक्षणया धन्याशब्दोऽधन्यावचनः । पूज्यस्य भर्तुर्या शिरःसमारूढावती साधन्या अश्लाघ्या तस्याः कथं

१ धन्या केयं—R. and M. read केयं कन्या, २ For इस्या B. reads इस्याः

नारीं पृच्छामि नेन्दुं कथयतु विजया न प्रमाणं यदीन्दु-
देव्या निहोतुमिच्छोरिति सुरसरितं शार्यमव्याद्विभोर्वः ॥१॥

वश्येसीति धन्यते । खिंयं तां निहोतुकामः शिवः शिरस्थमेव शशिनं
कलाशबदशिरस्कतया खीलिङ्गेन निर्दिश्य छलेनोन्नरयति । शशिकलेति ।
पुनरपि मया पृष्ठाया एव युवयाः शशिकलेति नाम स्यादिति मन्वानाया
देव्या ऋजूकिः किं नु नामैतदस्या इति । पुनश्च शशिकलामेवोद्दिश्य अस्या
इत्युभ्यसाधारण्येन शिवस्य छलोन्नरं नामैवास्यास्तदेतत्परिचितमित्यादिना ।
कस्य हेतोरिति केन हेतुनेत्यर्थः । निभित्पर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायोदर्शन-
मिति षष्ठी ते इति शेषे षष्ठी । अथ परिचितशशिकलानामकथनव्याजेन
मया बुभुत्सितां पुर्वति निहृत इति शिवस्य कैतवं ज्ञात्वा जटाजूल-
निलीनापरिचितनारीविषयकः प्रश्नः क्रियते न परिचितेन्दुविषय इति
देव्याह नारीं पृच्छामि नेन्दुमिति । तत्र नारीमिति एकस्मिन्ब्रव पदे पृच्छ-
तेरप्रधानकर्मलं देव्याभिमत्वेनापाद्य वाक्छलेन पुनरपि शिव उन्नरयति ।
यदि नारीं प्रति प्रश्नः क्रियते न तु मां प्रति इन्दुप्रधानकर्मकः तर्हि सजाती-
यत्वाद्विश्रभ्यपात्रं ते सखी पृष्ठा सती कथयतु विजया न प्रमाणं यदीन्दुरिति ।
सुयोज्यमानोपीन्दुरूपोर्थः न प्रमाणं यदि तथ्यत्वेन न संमतश्चेदियर्थः ।
यद्वा । उभयोः कर्मकारकयोः संनिहितयोः सतोरेकस्य लागायोगात्
नारीमिन्दुमित्युभ्यमपि अप्रधानकर्मत्वेनापाद्य शिव एवमाह । यदि नारीं
प्रति प्रश्नः क्रियते नेन्दुं प्रति तर्हि कथयतु विजया । न प्रमाणं यदीन्दुः विजाती-
यत्वादिन्दुः प्रष्ठव्यत्वेन न संमतश्चेदियर्थः । देव्या निहोतुमिच्छोरिति सुर-
सरितं शार्यमव्याद्विभोर्वः इयेवं प्रकारेण देव्याः सकाशाहुद्विकृतापादानल-
विवक्षया पञ्चमी । सुरसरितं गङ्गां निहोतुं अपलपितुमिच्छोर्वाक्छलेन
देवीं वञ्चयत इति यावत् विभोः परमेश्वरस्य शार्यं छलोक्तिरव्यात्पायादिति
पद्यस्य वाच्योर्थः । अत्र वक्तोक्तिरलंकारः ।

यदुक्तमन्यथावाक्यमन्यथात्वेन योज्यते ।

श्लेषेण काका विजेया सा वक्तोक्तिस्थाविधेति लक्षणात् ॥

तेन च वक्ष्यमाणं नाटकीयं वस्तु व्यज्यते अतोलंकारेण वस्तुव्यनिः ॥२॥

अपि च ।

पादस्याविर्भवन्तीमवनतिमवने रक्षतः स्वैरपातैः
संकोचेनैव दोषाणां मुहुरभिनयतः सर्वलोकातिगानाम् ॥
दृष्टि लक्ष्येषु नोग्रेज्वलनकणमुच्चं बभ्रतो दाहभीते-
रित्याधारानुरोधाच्चिपुरविजयिनः पातु वो^३ दुःखनृत्तम् ॥ ९ ॥

द्वितीयं नान्दीपद्यं पादस्येति पादस्य स्वैरपातैः स्वच्छन्दस्फालनैराविर्भ-
वन्तीं आविर्भविष्यन्तीं वर्तमानसामीष्ये वर्तमानवदेति लट् । अवनेः पृथिव्याः
अवनतिं न्यग्भावं भज्जमिति यावत् । रक्षतः परिहरतः अवनिभज्जभीत्या
श्वानैः पादौ निक्षिपत इत्यर्थः । चोरं रक्षतीयत्र चोरस्य स्वच्छन्दचारनिषेधवद-
वावनेरवनत्याविर्भवनिषेधो रक्षतेर्थः । संकोचेनेति सर्वांडोकानूर्ध्वं तिर-
श्यातिक्रम्य गन्तुं समर्थानाम् । अतिविस्तारभाजां दोषाणां भुजानां संकोचे-
नैव भुजाधातेन लोकाः संहृता मा भूवन्निति भुजानां क्रोडीकरणैव मुहुर-
भिनयतः अज्जविक्षेपं कुर्वतः । अज्जहारोज्जविक्षेपो व्यञ्जकाभिनयौ समावि-
त्यमरः । दृष्टिमिति उप्रज्वलनकणमुच्चं तीव्रविस्फुलिङ्गकिरं दृष्टि भाललो-
चनं लक्ष्येषु दृगभिनयदर्शनीयेषु वस्तुषु दाहभीतर्देव्यानि मा भूवन्निति न
बभ्रतः न निक्षिपतः । इतीति इत्याधारानुरोधादिस्येवमुक्तस्याधारस्य नृत्तकि-
याश्रयस्य पृथिव्यादेरनुरोधाद्यथाकमं भज्जसंहरणदाहा मा भूवन्निति अनुक्रो-
शाद्विष्णिपुरविजयिनः शिवस्य दुःखनृत्तं दुःखेन कृच्छ्रेण यथाकथंचित्सायन्त-
नावश्यकविधितयाज्जवैकल्येनाप्यनुष्ठीयमानं नृत्तं वः पातु इति पद्यस्य वाच्यो-
र्थः । नन्वत्र तृतीयलोचनाभिनयासंभवानृत्तैकल्यप्रसञ्जनमयुक्तं तपिधा-
यापि द्वाभ्यामेव लोचनाभ्यां लक्ष्यभिनयस्य सुकरखादिति चेन्मैवम् । द्विलो-
चनस्यैकस्त्रिमिलोचने विकलेन्येनाभिनयैकल्यविवक्षिलोचनस्यापि तथालो-
पपत्तेः । तस्माद्वुकं दृगभिनयैकल्यप्रयुक्तदुःखनृत्तवप्रसञ्जनं समञ्जस-
मिति संतोषव्यम् । अत्र विष्णिपुरविजयिन इति पदेन यथा पुरविजयिना
विशिखवह्निना विष्णुरं दग्धं एवं कोधाभिना नन्दवंशवत्सराक्षसं मलयकेतुं

^३ For नोभ we have नोपां in B. and for बभ्रतो P. R. read विभ्रतो. The Calcutta edition with Dhundhîrâja's commentary has विभ्रता. ^२ For नी M. has नो; for नृत्तम् we have नृत्तम् in B. and N.

एतेषां लक्षणाने विस्तरभयान्वेहोच्यन्ते । अयैषां सामयी निरूप्यते तत्र पञ्च संधयः ।

मुखं प्रतिमुखं गर्भः सविमर्शो निर्बहणमिति ।

संधिर्नाम एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानामवान्तरप्रयोजन-संबन्धः । तत्वारम्भबीजसंबन्धो मुखसंधिः ॥ यद्रविन्दुसंबन्धः प्रतिमुख-संधिः । प्राप्त्याशापताकयोः संबन्धो गर्भसंधिः । नियतासिप्रकर्षसंबन्धो विमर्शसंधिः । फलागमकार्ययोः संबन्धो निर्बहणसंधिः ।

बीजविन्दुपताकाख्यप्रकरीकार्यलक्षणाः ।

आरभ्यत्रप्राप्त्याशानियतासिफलागमाः ॥

अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः ।

यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्चसंधयः इति ॥

अर्थप्रकृतयः कार्यसिद्धिहेतवः बीजादयः पञ्चावभादिपञ्चावस्थास-मन्विताः सन्तः यथासंख्यं मुखाद्याः पञ्चसंधयो जायन्त इतर्थः । आर-भादीनां लक्षणं निरूपितं दशरूपके ।

औत्सुक्यमावमारम्भः फललाभाय भूयसे ॥

प्रयत्नस्तु तदपासौ व्यापारोत्तिवरान्वितः ॥

उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसंभवः ॥

अपायाभावतः प्राप्तिर्नियतासिः सुनिश्चिता ॥

समग्रफलसंपत्तिः फलयोग उदाहृतः ॥

अथ बीजादिपञ्चकं निरूप्यते ।

स्तोकोद्दिष्टः कार्यहेतुर्बीजं विस्तार्यनेकधा ।

अग्रन्तरार्थविच्छेदे विन्दुरञ्छेदकारणम् ॥

प्रतिपाद्यकथाङ्गं स्यात्पताका व्यापिनी कथा ।

अव्यापिनी प्रकरिका कार्यं निर्वाहकृत्फले ॥

इति लक्षणसंग्रहः ।

अथ नान्दीस्वरूपं निरूप्यत ।

अर्थतः शब्दतो वापि मनाकाव्यार्थं सूचनम् ।

यत्राष्टभिर्द्वादशभिरष्टादशभिरेव वा ॥

द्वाविश्याया पदैर्बापि सा नान्दी परिकीर्तिता ॥

नाटकादिरूपकाणामादौ विहितं पश्यं नान्दीत्युच्यते कैश्चिन्नान्द्यां पद-
नियमो नाभ्युपमन्यते अतोव नाटके पदनियमो नादृतः । यद्वा । पदशब्दः
पादवचनः तथा च पद्यद्येनाष्टपदा नान्दी कृतैति ज्ञेयम् । अत्र नाटके वीरो
रतः । अतिगहनकौटिल्यनीतिरूपोद्गुतरसः प्रधानमंजः अन्ये गृह्णारकरुणा-
दयो यथायथं दृष्टव्याः । धीरोदात्तो नायकः । प्रस्त्यात्मितिवृत्तम् । इतिहास-
निवन्धनं प्रस्त्यात्मिति लक्षणात् । चाणक्यकृतस्य नन्दवंशोद्गुरणस्य चन्द्र-
गुप्ताभिषेकस्य च विष्णुपुराणवृहत्कथाकामन्दकादिषु संक्षेपेणोक्तलात् ।

विष्णुपुराणे ।

नव चैतान्नन्दान्कौटिल्यो ब्राह्मणः समुद्धरिष्यति । कौटिल्य एव च-
न्द्रगुप्तं राज्येभिषेक्ष्यति । अतःपरं शूद्राः पृथिवीं भोक्ष्यन्तीति ।

वृहत्कथायाम् ।

चाणक्यनाम्ना तेनाथ शकटारगृहे रहः ।

कृत्यां विधाय सप्ताहात्सपुत्रो निहतो नृपः ॥

शकटारः क्षपणकलिङ्गधारी चाणक्यमित्रं भद्रशर्मा ।

योगानन्दे यशःशेषे पूर्वनन्दसुतस्ततः ।

चन्द्रगुप्तः कृतो राज्ये चाणक्येन महौजसा ॥

कामन्दके ।

वंशो विशालवंशानामृषीणामिव भूयसाम् ।

अप्रतियाहकाणां यो बभूव भुवि विश्रुतः ॥

जातवेदा इवार्चिष्मान्वेदान्वेदविदावरः ।

योधीतवान्सुचतुरश्चतुरोप्येकवेदवत् ॥

यस्याभिचारवेण वज्रवलनतेजसः ।

पपात मूलतः श्रीमान्सुपर्वा नन्दपर्वतः ॥

एकाकी मन्वशत्या यः शक्तः शक्तिधरोपमः ।

आजहार नृचन्द्राय चन्द्रगुप्ताय मेदिनीम् ॥

नीतिशास्त्रामृतं धीमानर्थेशास्त्रमहोदधेः ।

य उद्ध्रेष्ण नमस्तस्मै विष्णुगुप्ताय वेधसे इति ॥

नान्द्यन्ते

सूत्रधारः । अलेमतिप्रसङ्गेन । आज्ञापितोस्मि परिषदा
यथाद्य त्वया सामन्तवटेश्वरदत्तपौत्रस्य महाराजपदभाक्
पृथुैसूनोः कवेर्विशाखदत्तस्य कृतिरभिनवं मुद्राराक्षसं नाम
नाटकं नाटयितव्यमिति । यत्सत्यं काव्यविशेषवेदिन्यां परि-
षदि प्रयुज्जानस्य ममार्पि सुमहान्परितोषः प्रादुर्भवति । कुतः
चीयते बाल्लिशस्त्वापि सर्वत्कृपतिता कृषिः ।
न शाले॑ स्तम्बकरिता वमुर्गुणमपेक्षते ॥ ३ ॥

नान्द्यनन्तरप्रविष्टेन सूत्रधारेण रङ्गप्रसादनपुरःसरं मृदुमधुरपदैः पदैः
भारतीवृत्त्याश्रयणेन काव्यार्थः सूचनीयस्तदुक्तम् ।

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।

कर्तुं कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेदिति ।

तदेतदाह । नान्द्यन्त इति । परिषदा संदिष्टार्थस्य क्षिप्रं कर्तव्यताद्वाचा-
मतिप्रसङ्गो वारणीय इत्यर्थः । अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमित्यमरः ।
यत्सत्यमिति संघातो ध्रुवमित्यर्थे । अत्र भारतीवृत्तेरङ्गं परिषदभिमुखीकरण-
फला कविकाव्यनटादीनां प्रशंसासारूपा प्ररोचना कृता । तथा हि । सामन्त-
वटेश्वरेति महाकुलप्रसूतलकथनेन कविप्रशंसा काव्यविशेषवेदिन्यामिति
काव्यपरिषदोः प्रशंसा ।

बालिशस्येति । स्वस्य बालिशकृषीवलदृष्टान्ताद्विनयप्रदर्शनेनात्मशाक्य-

१ R. has अलमलमति &c.; for प्रसङ्गेन. P. has विस्तरेण (also the Bengal commentary edition). २ Om. in B. E.; for वटेश्वर M. has वत्सेश्वर; स्य in पौत्रस्य om. in P. P. and Bengal commentary edition om. पश्चभाक्. ३ For पृथु K. reads पृथक्; for वृत्तस्य E. B. and the Nâgpur MSS. read वृत्तस्य R. reads कृतैः after not before विशाखवृत्तस्य; for अभिनवं P. has अपूर्वै. B., E. and the Nâgpur MSS. omit it. ४ After ममापि. A., B., E. and N. add छ्वेतसि; the Bengal commentary edition omits it. A. omits सु. in सुम-
हान्. For प्रादुर्भवति. P. has प्रादुर्भवित्यति; B. om. कुसः. ५ For सत् K. A. M. R. have सु. ६ For शाले: M. reads शालि and B. R. P. read शालेः. For अपेक्षते E. reads अवेक्षते.

तद्यावदिदानीं गृहं गत्वा गृहिणीमाद्युये गृहजनेन सह संगीतकमनुदोधयिदि । परिक्रम्यावलोक्य च । इमे नो गृह-

पराङ्मुखलर्पमहागुणकथनान्नटस्तुतिः । बालिशस्य वीजावापानभिज्ञस्यापि सुक्षेवपतिता कृषिः कर्षणं कृषिलक्षणया तत्संबन्धिवीजमिल्यर्थः । चीयते उपचिता अभिवृद्धा भवति । शाले: एकस्य शाल्यद्वारस्य स्तम्भकरिता सुक्षेवगुणकृतनिबिडीभवनशीलता वसुः वीजावापकर्तुः गुणं दक्षवादिकं नापेक्षते किंतु स्वयमेव भूसारगुणेनोपचिता भवतीर्यर्थः । अत्र सुक्षेवदृष्टान्तोपि परिष्प्रशंसैव । स्तम्बं स्तोमं करोतीति स्तम्भकरिः स्तम्भशक्तोरिन्द्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यमित्यनुशासनात्स्तम्भशब्दे उपपदेकृज इन्प्रलयः ॥३॥ अनुतिष्ठामीति अनुष्ठास्यामीर्यर्थः यावत्पुराणिपातयोरिति लट् । इदमामुखम् । तदुक्तम् ।

सूवधारो नर्टीं ब्रूते मारिपं वा विदूषकम् ।

स्वकार्यप्रस्तुतापेक्षी चिवोन्नया यजदामुखम् ॥

प्रस्तावना वा तत्र स्याल्कथोद्भातः प्रवृत्तकम् ।

प्रयोगातिशयश्वेति त्रीण्यज्ञान्यामुखस्य हि ॥ इति ॥

एवामङ्गानां स्वरूपं निरूपितं दशरूपके ॥

स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूक्तिणः ।

गृहीत्वा प्रविशेत्पावं कथोद्भातो द्विधैव सः ॥

प्रस्तूयमानपावस्य गुणवर्णनया स्वतः ।

प्रविशेत्सूचितं पावं यत्र तत्स्याल्पवृत्तकम् ॥

एषोयमित्युपक्षेपात्सूवधारप्रयोगतः ।

पावपवेशो यत्वायं प्रयोगातिशयो मतः ॥ इति ॥

वीथ्यज्ञान्यामुखाङ्गादुच्यन्तेव स्वभावतः ।

उद्भास्यकावलगिते प्रपञ्चविगते छलम् ॥

वाकेन्यधिवले गण्डमवस्यन्दितनालिके ।

असत्प्रलापव्याहारमृदवानि वयोदश ॥ इति ॥

१ ग-य om. in M. P. R. २ N. reads संगीतमनु० For मि A. K. M. R. have मीति. From इमे to प्रविश्यावलोक्य च om. in M.

स्तव्योवत्प्रविशामि । नाटयेन प्रविश्यावलोक्य च । अये त-
त्किमिदैमस्मद्दृहेषु महोत्सव इव दृश्यते स्वस्वकर्मण्यधिक-
तरमभियुक्तः परिजगः । तथा हि

वहति जलमियं पिनश्चि गन्धा-

नियमिंयमुद्धरथते लजो विचित्राः ।

मुर्सेलमिदमियं च पातकाले

मुहुरनुयाति कलेन हुंकृतेन ॥ ४ ॥

भवतु कुदुम्बिनीमाहूय पृच्छामि । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य

एषां लक्षणानि । गूढार्थपदपर्यायमालारूपेण प्रभोत्तरमालारूपेण च
द्विविधमुद्धायकम् । अवलगितमपि द्विविधं अन्यकार्यछयनान्यकार्यकरणम् ।
अन्यकार्यप्रसङ्गात्प्रकृतकार्यसिद्धिश्चेति । असद्गूतं मिथःस्तोत्रं प्रपञ्चः । पूर्वरङ्गे
नटादिभिः साम्यादनेकार्थप्रयोजनं विगतम् । प्रियसदृशैर्वाक्यैरप्रियै-
लोभिनं छलम् । साकाङ्क्षय वाक्यस्य निवर्तनमुक्तिप्रत्युक्तिर्वा वाक्के-
लिः । स्पर्द्धयान्योन्यवाक्याधिक्यमधिवलम् । सहसोदितं प्रस्तुतविरोधि
गण्डम् । रसविशादुकान्यथाव्याख्यानमवस्थन्दितम् । सोपहासनिगूढार्थप्रहे-
लिका नालिका । प्रहेलिकावहेलनवचनम् । असंबद्धकथापायः प्रलापोस-
त्प्रलापः । अन्यार्थं हास्यप्रलोभनकरं वचनं व्याहारः । दोषाणां गुणवत्प्र-
तिपादनं मृदवभिति । एषां यथासंभवं कतिचित्प्रस्तावनायां प्रयोक्तव्यानि ।
अत्र अये तत्किमिदमियादिना गृहक्षयप्रसङ्गेन क्रूरग्रहः स केतुरिति प्र-
स्तावनारूपकार्यसिद्धेः अवलगनादवलगितंनाम आमुखाङ्गम् ।

वहसि जलमिति स्वभावोक्तिरलंकारः ॥ ४ ॥

१ For तव्यावत् P. has यावत् and R. तावत्. For °मि R. has °भीति. २ °मिद०
om. in R. °मस्मद्...महोत्सवो वृश्यते K. गृहोत्सव इवाच्य स्व० P. One स्व
om. in E. ३ हि om. in E. ४ °नियमयम् A. ५ For मुसल A. P. E. read
मुशल. For °मिद० M. R. read °मिय० ६ For कुदुम्बिनीमाहूय K. M. R. read
कुदुम्बिनीं तावनाहूय.

गुणवत्युपायनिलये^१ स्थितिहेतोः साधिके^२ लिवर्गस्य ।
मद्भवननीतिविद्ये कार्याचार्ये हुतमुपेहि ॥ ९ ॥
प्रविद्य नटी । अज्जे इअह्मि अण्णाणिओएण मं अज्जो
अणुगेह्मदु । (क)

(क) आर्य इयमस्मि आज्ञानियोगेन मामार्योनुगृह्णातु ।

गुणवत्युपायेत्यार्या । अन्पसमासा ऋजुपदा भारती वृत्तिः । अत्र भार्या-विषये सौशील्यगृहृत्यदक्षत्वादयो गुणा उपायाश्च । नीतिविषये गुणाः स-निधिविद्यादयः षट् सामादय उपायाश्चत्वारः । विहितकार्योपदेष्टत्वान्कार्याचार्यत्वमुभयत्र समम् । गर्हस्थस्थितिहेतुविवर्गसाधकत्वं पत्न्या: श्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्धम् । नीतिविषये क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च विवर्गो नीतिवेदिनामिति उक्तलक्षणाविवर्गो राज्यस्थितिहेतुः । अत्र ऋतुं कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेदिति वचनान्तरीयाङ्के वर्णयिष्यमाणशरदृत्पूरादानं कृतमिति बोद्धव्यम् । तथा हि अभ्यः प्रसादादिगुणवंति विजिगीषूणां सामाद्युपायनिलये तेषामेव दिग्विजयावसरप्रदायित्वेनार्थसाधिके तन्त्रिवन्धनत्वाद्वर्त्मकामयोस्तत्साधिके च । एवं लोकस्थितिहेतुविवर्गस्य साधिके जैव्रयावादिकार्याणामाचार्येनुकूलत्वेन प्रवर्त्तिके भोः शरहुतमुपेहीति विजिगीषुणा चन्द्रगुमेन शरदागमः प्रार्थते तन्मन्त्रिणा चाणक्येन राक्षसातिसंधानार्थं स्वकूलविद्यानीतिरभिमुखीक्रियत्वं इति च ध्वनितम् । उपायनिलये इयत्र निलीयतेवेति योगेन निलय-शब्दो विशेष्यनिधः । शरदूतोर्विजयानुकूलत्वं सरितः कुर्वती गाधाः पूर्थश्चाश्यानकर्हमान् । यावत्यै नोदयामास तं शके: प्रथमं शरदिस्यादि सर्वैर्महाकविभिः बहुशः प्रपञ्चितम् । अत्र क्लेषोलंकारः । नानार्थसंशयः क्लेषो वर्ण्यवर्ण्योभयास्पद इति तलक्षणात् । अत्रासदूतं भार्यास्तोत्रं प्रपञ्चः साम्यादनेकार्थप्रयोजनं विगतं चामुखाङ्कं विष्वनुगतत्वादन्वर्थम् ॥ ९ ॥

१ °थे. B.'; B. E. om. the visarga. °ध० for °धि० M. २ कार्यादार्थे ये कार्याचार्ये B. E. N. P. उपेहि B. E. K. P. M. ३ अज्जउत्त B. E. and N. ई for इ. P. and N. E. reads आणा० K. has अणुगेह्मदु; P. अणुगेह्मदु; E. reads अज्जउत्तो अणुगिह्मदु; R. has अणुगेह्मदुअज्जो; B. अणुगेह्मदुअज्जो; M. अणुगेह्मदुअज्जो and N. अज्जो अणुगिह्मदु.

सूत्र० । अर्थे तिष्ठतु तावदाज्ञानियोगः । कथय किमव्य
भवत्यां तत्रभवतां ब्राह्मणानामुपनिमन्त्रणेन कुटुम्बकमनुगृ-
हीतमभिमता वा भवनमतिथयः संप्राप्ता यत एष पाक-
विशेषारम्भः ।

नटी । अज्ज आमन्तिदा मए भजवन्तो ब्रह्मणा । (क)

सूत्र० । कथय कस्मिन्निमित्ते ।

नटी । उवरज्जदिं किल भजवं चन्दो न्ति । (ख)

सूत्र० । अर्थे क एवमाह ।

नटी । एवं खु णअरवासी जणो मन्तेदि । (ग)

(क) आर्य आमन्त्रिता मया भगवन्तो ब्राह्मणाः ॥

(ख) उपरज्यते किल भगवान् चन्द्र इति ॥

(ग) एवं खनु नगरवासी जनो मन्यते ॥

आर्ये तिष्ठत्विति । इयं साकाङ्क्षस्य वाक्यस्य निर्वृत्तनरूपा वाकेलिः ।
कथयेत्यादि । इदमन्यार्थं पाकक्रियाराकल्यार्थं कुटुम्बकमनुगृहीतमिति
प्रलोभनकरं वचनं व्याहारः ॥

कस्मिन्निति । केन निमित्तेनेत्यर्थः । सर्वासां प्रायदर्शनस्योक्तव्यात् ॥

उवरज्जतीति । इदं प्रियसदृशैर्वाक्यैर्विलोभनं छलम् । वक्ष्यति च विप्र-
लब्धासीति ॥

एवमिति अयं असंवद्वकथाप्रायः प्रलापः असत्प्रलापः ॥

१ Om. R. and M. कथयतु for कथय A. २ Om. R. and M. For तत्र
भवतां, भगवतां B. E. M. R. and N. ब्राह्मणानामामन्त्रणेन. M. R., after
which B. adds एतत्. ३ B. and E. read अथवा अभिमता भ० and E. adds
another वा before भ० P. adds भवत्या after वा in text सं. om. in B. E.
M. R. For यतएष K. reads यतएवैष. B. and E. and M. read येषैष.
४ अज्जउत्त. E. उवणिमन्तिरा for आमन्तिरा P. ५ A. M. K. begin this
speech with अर्थे, and P. has अथ for कथय. ६ A. has उपरज्जति; M.
उपरज्जाह. P. begins this speech with अज्ज. ७ B. M. R. om. अर्थे.
८ एवं K. B. reads कस्मु. K. has उपरज्जिवासि. R. reads आमन्तेदि.

सूत्र० । आर्ये कृतश्चेमोस्मि चतुःषष्ठ्यज्ञे० ज्योतिःशास्त्रे
तत्प्रवर्त्त्यतां भगवतो ब्राह्मणानुहित्य पूर्कः । चन्द्रोपरागं प्रति
तुं केनापि विप्रलब्धासि । पद्य॑

क्रूरग्रहः स केतुश्चन्द्रमसं पूर्णमण्डलमिदानीम् ।

अभिभवितुमिच्छति बलात् ।

अब वृथा पाकारम्भरूपदोषस्य तत्प्रवर्त्ततामिति गुणवत्प्रतिपादनं मृदवं
नामाङ्कम् ।

क्रूरग्रह इति । नेपथ्ये स्थितस्य चाणक्यस्येदं सहसोदितं प्रस्तुतस्य
चन्द्रग्रहस्य विरोधि गण्डम् । क्रूरग्रहः स प्रसिद्धकेतुः राहुरित्यर्थः । उभयो-
रेकशरीरवेनाभेदव्यपदेशः । चन्द्रमसमिन्दुमिदानीमद्य पौर्णमास्यां पूर्णम-
ण्डलमभिभवितुं प्रसिद्धुं बलादिच्छति परंतु तु वृधस्य ग्रहस्य योगः संबन्धं एनं
चन्द्रमसं रक्षतीति । तथा च ज्योतिःशास्त्रे व्याससंहितायां गर्वचनम् ।

यहपञ्चकसंयोगं दृष्टा न ग्रहणं वदेत् ।

यदि न स्याद्वृधस्त्वं युद्धं दृष्टा ग्रहं वदेत् ॥ इति

चाणक्यावगतार्थस्तु क्रूरो धारः ग्रहः चन्द्रगुप्ताभिभवं प्रति आग्रहो यस्य
स क्रूरग्रहो राक्षसः केतुना मलयकेतुना सहितः सकेतुः भीमो भीमसेन इति
वत् । चन्द्रं असंपूर्णमण्डलमिति छेदः । चन्द्रं चन्द्रगुप्तमिदानीमसंपूर्णमण्ड-
लमैवशीकृतसर्वरात्रूप्यद्याप्यरूढमूलमिति यावत् । बलान्महताम्लेच्छबलेना-
भिभवितुं पराभवितुमिच्छतीति । एनं तु तु वृधस्य नयज्ञस्य चाणक्यस्य योग
उपायो रक्षतीति प्रस्तावनार्थः । प्रस्तावना तु तत्र स्यात्कथो ज्ञातप्रवत्तिकेति
लक्षणात् इयं प्रस्तावना । अब वाशवदस्य समुच्चयार्थबात् आमुखप्र-
स्तावनयोः समुच्चयः कृत इति बोध्यम् । अब मुद्रानामालकारः । सूच्यार्थ-
सूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैरिति लक्षणात् ॥ ६ ॥

१ A. and K. read परिश्रमो M. and R. om. च...ङ्गे० २ प्रवर्त्ततां A.
K. P. भ...स्त्री Om. in P. ३ Om. in E.; after तु M. K. R. E. add त्वं. N.
reads त्वं for तु. ४ This is followed by the figure 2 in R. ५ चन्द्रं संपूर्ण-
E. and P. ६ B. P. add इत्यधोन्ते after बलात् ।

नेपथ्ये

आः क एष मयि स्थिते ।

सूत्र० । रक्षत्येन तु बुधयोगः ॥ ६ ॥

नवी । अज्जे को उण एसो धरणीगोअरो भविअ चन्द्रं
गहाभिजोआदो रक्षिखदुं इच्छादि । (क)

सूत्र० । आर्ये यत्सत्यं मयापि नोपलक्षितः । भवतु भूयो-
भियुक्तः स्वरव्यक्तिमुपलप्स्ये । क्रूरभ्रह इत्यादि पुनस्तदेव पठति० ।

नेपथ्ये

आः क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति ।

सूत्र० । अंकर्ण्य । आर्ये ज्ञातम् । कौटिल्यः ।

(क) आर्य कः पुनरेष धरणीगोचरो भूत्वा चन्द्रं ग्रहाभियोगाद्रक्षितु-
मिच्छति ।

अज्ज इति । इदं सोपहासं निगूढार्थप्रहेलिका नालिका ।

क एष इति । इदं स्पद्यान्योन्यवाक्याधिकरूपमधिबलम् ।

१. Om. in R. M. and N. After स्थिते P. has चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति. B. has चन्द्रमभिभवितुमिच्छति बलात् with which the Rājā's MS. (Nâgpur) agrees. २. रक्षत्येन K. ३. Om. in R. अज्जउत्तराधि E. अज्जाधि. N. उणो for उण M.; om. in P. एसो Om. in A and N. णि for णी. M. R. B. E. हविअ. for भविअ M. ४ गहाभिजोआदो A; do with यो for ओ and गा for आ P. R.; do. ओगा E. K. which however has भ for ग; N. reads गहाभिभआदोअहिराक्षिदुं. M. reads चन्द्रं केतुगहाभिजोगादो M. and R. हृच्छद् for इच्छादि. ५. Om. in P. तत् for यत् N. अपि om. in A. णित्तम् for क्षिति; M. E. यतः for भवतु E. N. ६. A. M. and K. add here सन्. ७. लक्ष्ये for लप्स्य K. ८. P. and N. place पुनस्तदेव before क्रूर. ९. For इत्यादि A. has इति M. K. R. E. have हःसकेतुरिति R. M. and K. om. तर्त्तव्य. १०. पुनर्नैपथ्ये P. E. ११. Om. in A. and M.; K. and E. have क्रत्यव्य after it. B. adds बलात् and E. ग्रहाभियोगातः; after इच्छाति. १०. Om. R. M. For आर्ये B. and E. have आः. E. adds खल्वयम् after कौटिल्यः.

नटी । भयं नाटयति॑ ।

सूत्र० । कौटिल्यैः कुटिलमतिः स एष येन

क्रोधाग्नौ प्रसभमदाहि नन्दवंशः ।

चन्द्रस्य ग्रहणमिति श्रुतेः सनाम्भो

मौर्येन्दोद्विषदभियोग इत्यैति॑ ॥ ७ ॥

कौटिल्य इति । चन्द्रस्य ग्रहणमिति श्रुतेः श्रवणात्सनाम्भः समाननाम-कस्य मौर्येन्दोश्वन्द्रगुप्तस्य द्विषदभियोगः द्विषता मलयकेतुनाभियोगो निरोधः अभिषेणमिति यावत् । इत्यैति एवं जानातीत्यर्थः । अत्र सनाम्भो मौर्येन्दोः द्विषदभियोग इत्यैतीति रसावेशादुक्तन्यथाव्याख्यान-मवस्थन्दितं नामामुखाङ्गम् । गूढार्थपरपर्यायमालारूपं प्रक्षोन्तरमालारूपं च द्विविधमप्युद्धायकं नामाद्यमङ्गमाद्ये नान्दीपद्ये कृतमामुखाङ्गल्वेन संयाद्यम् । नान्दीपद्यस्याप्यामुखप्राकालिकलेनामुखान्तभूतस्याप्युचितवात् । यदि नान्दी आमुखवर्णभूतैवेयायहस्तर्हि॒ कूरयहः सकेतुरित्यत्रैव गूढार्थपर-पर्यायरूपमुखायकं बोध्यम् । अत्र रक्षयेनं तु बुधयोग इति स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिण इति लक्षणात्कथोदातः । येन क्रोधाग्नौ प्रसभम-दाहि नन्दवंश इति प्रस्तुयमानकार्यस्य गुणवर्णनया स्वत इति लक्षण-सत्त्वात्प्रवृत्तकम् । स एष इति पदाभ्यां एषेयमित्युपक्षेपात्सूवधारप्रयोगत इति॑ लक्षणस्य च सत्त्वात्प्रयोगातिशयश्चेति त्रीण्यङ्गानि प्रस्तावनाया उक्ता-नि । इति वीथ्यज्ञैस्त्वयोददशभिः स्वाङ्गेत्य विभिः सहिता षोडशाङ्गा प्रस्तावना निरूपिता । अत्र प्रथमाङ्के । वृत्तवर्तिभ्यमाणानां कथांशानां निर्दशकः ।

संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपावप्रयोगितः ।

इत्युक्तलक्षणो विष्कम्भो न कृतः । प्रस्तावनयैव क्रोधाग्नौ पूर्सभमदा-हि नन्दवंश इति वृत्तकथांशस्य मौर्येन्दोः द्विषदभियोग इति वर्त्तिभ्य-माणकथांशस्य च निर्दर्शनात् । यद्वा । अन्तर्जवनिकान्तस्थैश्चूलिकार्थस्य चूचनेति लक्षणान्वेष्यगतेनैव चाणक्येन नाटकीयार्थस्य सूचनात्

१. E. adds कोस्तौ कौटिल्यः । २. B has a — here instead of this. ३. For इत्यैति B. has इत्युपैति. After this P. adds again नटी । भयं नाटयति.

तेदित आवां गच्छावः । इति निष्क्रान्तौ ।
प्रस्तावना ।

ततः प्रविशति मुक्तां शिखां परामृशंश्चाणक्यः ।
चाण० । कथयै क एष मायि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितु-
मिच्छति॑ । पद्य ।

प्रस्तावनान्तर्गतैव चूलिका कृतेति बोध्यम् । अथ प्रकृते नाटके मुख-
सन्धिरारभ्यते ।

सन्धे: सामान्यलक्षणानि

दशरूपके

अवान्तरार्थसंबन्धः सन्धिरेकान्वये सर्ताति ।

एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानां अवान्तरप्रयोजनेन संबन्धः
सन्धिः । तत्रारभ्यवीजसंबन्धो मुखसंधिः ।

यत्र बीजसमुत्पन्निर्नार्थरससंभवा ।

प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥

इति मुखसन्धिलक्षणम् ।

ततः प्रविशति इत्यादिसंदर्भो मुखसन्धिः । मौर्यलक्ष्मीस्थैर्यहेतुराक्षस-
संग्रहरूपमुख्यप्रयोजनार्थायाश्चाणक्योपायविचारकथाया अनुकूलदैवकृत-
राक्षसमुद्रालाभाद्यवान्तरप्रयोजनेन सह संबन्धस्य सामान्यलक्षणस्यारभ्यवी-
जसंबन्धस्य च वक्ष्यमाणविशेषलक्षणस्य वक्ष्यमाणाया बीजसमुत्पन्नेश्च
सन्धात् ।

मुक्तां शिखामिति । नन्दकुलप्रतिज्ञावसरे मुक्ता शिखा न बद्धा चन्द्र-
गुप्तलक्ष्मीस्थैर्यस्याद्याप्यनिष्पन्नत्वात् । अत्र सिंहवदतिकूरमपि मां परिभूय

१. E. has before this तन्नयुक्तं कुपितस्य उरतः स्थातुम्. २. परिमृशन्सक्रो-
धश्चा०. A. K. °सकोप for सक्रोध M. R. N. and E. merely add सकोपः
before श्चाणक्यः in text. ३. Om. M. and R.; A. substitutes आः for आ० K. and P. add आः before it. N. has it twice. ४. B. adds बलात् after
this. E. has for the whole speech simply आःकथयेति. B. and R. om.
पद्य.

आस्वादितदिक्ष्यौप्पेतद्वोणशोभा
संध्यारुणामिव कलां शाशालङ्घनस्य ।
जृम्भाविदारितमुखस्य मुखात्स्फुरन्तीं
को हर्तुमित्यादे हरेः परिभूय दंशाम् ॥ ८ ॥

अपिच ।

नन्दकुलकालभुजगीं कापानलबैहुलनीलधूमलताम् ।
अद्यापि बध्यमानां बध्यः को^१ नेच्छति शिखां मे ॥ ९ ॥

मया महता संरम्भेण साधितां मौर्यलक्ष्मीं राक्षसो हर्तुमित्यादेति रूपकातिशयोक्त्या ध्वनितम् । रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निर्गीर्याद्यवसानत इति लक्षणात् । कोनामेति राक्षसस्य साहसिकलदुःसाध्यसाप्तकल्पादयो गुणाः सूचिताः । हर्देद्यामिति मौर्यश्रीयो दुहद्वरबं सूचितम् । आस्वादितेति अचिरकृतनन्दवंशवधरोषोद्यापि न शान्त इति सूचितम् । संध्यारुणचन्द्रकलादृष्टान्तेन मौर्यश्रीरभिनवा वर्द्धिष्णुविश्वाभिनन्द्येति च सूचितम् । जृम्भाविदारितमुखस्येति स्वस्यास्मिन्विषयेतिजाग्रता ध्वनिता । स्फुरन्तीमिति समग्राङ्गतया लक्ष्म्या वैरिदुःसाध्यवमुक्तम् । एवं जापतोपि भम पौरुषं परिभूय अवजाय मौर्यलक्ष्मीं हर्तु यतत इत्यहोतिशूरो दण्डनीतिपारदृशा स्वामिकार्यधूर्यों राक्षसोवश्यं संयाद्य इति चाणक्यौत्सुक्यमावरूपा बीजस्यारम्भावस्थार्थतः सूचिता । चन्द्रगुप्तलक्ष्मीस्त्यैर्यफलकस्य राक्षससंग्रहरूपकार्यस्य हेतुरनुकूलदैवश्याणक्यनीतिप्रयोगो बीजम् । यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य सागरिकाप्राप्तिहेतुरनुकूलदैवो यौगन्धरायणोद्योगः । यथा वा वेणीसंहारे द्रौपदीकेशसंयमनहेतुर्भूमिकोधोपचितो युधिष्ठिरेत्साहो बीजम् । तच्च बीजं महाकार्यावान्तरकार्यभेदादनेकप्रकारमित्यनेकधाविस्तारीत्युक्तम् । राक्षससंग्रहश्च मलयकेतुनिघंवं विना न घटत इति नियमोप्यवान्तरप्रयोजनलेन सूचनीयः ॥ ९ ॥

तदेतदाह । नन्देति । नैव्यकौटिव्यगुणेन कालभुजगीधूमलतालेन

१ This stanza om. in E. as also the following अपिच. २ Om. in P. बहल R. B. E. N. लोल for नील B. नोल P. ३ After को R. and M. add नाम.

अपिच्च ।

उल्लङ्घयेन्मम समुज्ज्वलतः प्रतापं

कोपस्य नन्दकुलकाननधूमकेतोः ।

सद्यः परद्विष्टाणेविवेकमूढः

कः शालभेन विधिना लभतां विनाशम् ॥ १० ॥

शार्ङ्गरवै शार्ङ्गरव ।

प्रविद्य शिष्यः । उपाध्याय आज्ञापय ।

चाण० । वत्स उपवेष्टुमिच्छामि ।

शिष्यः । उपाध्यार्य नन्वियं संनिहितवेलासनैव द्वारप्रको-
ष्टशाला तर्दस्यामुपवेष्टुमर्हत्युपाध्यायः ।

चाण० । वत्स कार्याभिनियोग एवास्मान्व्याकुलयति न पुनर-
निरूपणम् । वध्यो मलयकेतुरित्यर्थः । मलयकेतुनियहं विना शिखां न
वधामीति पदास्य निष्कष्टोर्थः ॥ ९ ॥

इममेव संरम्भं वीररसेनोपेष्टुलयति । उल्लङ्घयन्निति । मम मदीयस्य समु-
ज्ज्वलतः प्रदीपस्य नन्दकुलदाहकवह्निरूपस्य कोपस्य प्रतापमुग्रं ज्वालां
चोलह्यन्त्रिकमिष्यन्नियर्थः । कः मलयकेतुः परात्मनः परिमाणं तारतम्यं
तद्विवेकशून्यः शालभेन विधिना दहनज्वालापतयालुशलभरीया विनाशं
लभताम् । अत्र पदाद्वयेनुभयताद्वृप्यरूपकालंकारः । विषय्यमेदताद्वृप्यं रञ्जनं
विषयस्य यत् । रूपकं तु विधाधिक्यन्यूनवानुभयोक्तिभिरिति लक्षणात् ।

कार्यसंरम्भवैयद्येण द्विरुक्तिः शार्ङ्गरवेति ।

वत्सेति । इदमुपालम्भगर्भवचनम् । अधुनाप्यासनं लया न सज्जीकृत-
मित्याश्रयः ।

वत्स कार्याभिनियोग इति । कार्यं राक्षससंग्रहं प्रति अभिनियोगोभिनि-

१ किंच A. K. R. M. and Nâgpur MSS. २ उल्लासयन् R. ३ परिणाम B.
K. R. and Nâgpur MSS. ४ Om. in M. K. P. R. and Nâgpur MSS.
५ Om. in P. After इयं K. P. and R. add सदा ६ K. has simply तस्यामुः
७ कार्याभिनियोग. M. R. K.; for एवास्मान् K. P. R. M. read एवमस्मान्.
B. E. N. P. read नाकुल् for न्व्याकुल्. For शिष्यजने further on M. R.
have अन्.

पाध्यायसहभूः शिष्यजने दुःशीलता । न येनोर्पविश्यात्मगतम् । कथं प्रकाशतां गतोयमर्थः पैरेषु यथा किल नन्दकुलविनाशजनितरोषो^१ राक्षसः पितृवधामर्षितेन स्कलनन्दराज्यपरिपंणैनप्रोत्साहितेन पर्वतकपुच्छेण मलयकेतुना सह संधाय तदुपगृहीतेन च महता मैच्छराजबलेनै परिवृतो वृषलमभियोक्तुमुद्यत इति । विचिन्त्य । अथवा येन मया सर्वलोकप्रकाशं नन्दवंशावधं प्रतिज्ञाय निस्तीर्णा दुस्तरा प्रतिज्ञासरित्सोहमि-दार्नीं प्रकाशीभवन्तमव्येन्मर्थं न समर्थः किं प्रशासयितुम् ।

वेशः एवं तदुपालम्भकल्पेनास्मान्व्याकुलयति । न पुनरुपाध्यायसहभूरुपाध्यायत्वव्याप्येत्यर्थः । शिष्यजने विषये दुःशीलता उपालम्भनशीलता । अल्पेष्यपराधे शिष्यजनं प्रति उपालम्भनमुपाध्यायानां सहजो दोष इत्यर्थः । त्वं तु सेवायामयन्तं समवहितोसि कार्यव्ययवादहं लामुपालव्यवानस्मीर्यर्थः । अत्र कार्याभिनियोग इयनेनानिर्वाहणाद्विन्दादिरूपेणानेकधा विस्तारिणः कार्यहेतोश्वाणक्योग्योगस्य वीजस्य स्तोकोदेशः कृत इति बोध्यम् । अथास्य संधेरज्ञान्युच्यन्ते । अज्ञाने द्वादशैतस्य वीजारम्भसमन्वयात् । वीजारम्भानुगृष्णेन मुखसंधेरज्ञाने प्रयोक्तव्यानि ।

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ।

युक्तिः प्राप्तिः उमाधानं विधानं परिभावना ॥

उद्गेदभेदकरणान्यन्वर्यानि यथाक्रममिति ।

कथमित्यादि । अयमाशयः । पुरं सर्वं नन्दमौलबलाकान्तं प्रकृतयस्य सर्वा नन्दकुलामाये राक्षसेनुरक्ताः अतस्तदुद्यममुपश्रुय महान्तमन्तःकोप-

१ रोषामर्थो M. R. २ नन्दकुलराज्यः P. परिपणप्रोऽ P. E. सह संधाय om. in M. and R. ३ म्लेच्छराजेन B. म्लेच्छबलेन M. R. R. and E. om. च before महता. ४ व्येत्तम् K. For न समर्थः किम्. A. M. and K. the Nāgpur MSS. and R. read समर्थः P. has किमसमर्थः B. has असमर्थः किम्. K. omits प. B. and E. add इति.

कुतैः । यस्य मम

इयामीकृत्याननेन्दूरेतियुवतिदिशां सतंतः शोकधूमैः

कामं मन्त्रिद्रुमेभ्यो नयपवनहतं मोहभम्म प्रकीर्य ।

दग्धा संभ्रान्तपौरद्विजगणरहितान्नदं दंशप्ररोहान्

दाह्याभावान्न खेदाज्ज्वलन इव वने शाम्यति क्रोधवह्निः ॥ ११ ॥

अपिच ।

शोचन्तोवनैर्नराधिपभयाद्विकृदगर्भमुखै-

मामग्रासनतोवकृष्टमवशां ये दृष्टवन्तः पुरा ।

ते पर्यन्ति तथैव संप्रति जना नन्दं मया सान्वयं

सिंहेनैर्व गजेन्द्रमद्रिशिखरात्सिंहासनात्यातितम् ॥ १२ ॥

मुत्पादयेयुस्ततश्च महत्सकटमापतिं कर्थं कर्तव्यमिति चिन्ता । अथ वेति चिन्तापरिहारः । समागतमव्येन दण्डेन निग्रहीतुं समर्थ इश्यर्थः ।

सामर्थ्यमेवोद्घावयति द्वाभ्याम् । श्यामीकृत्येति । अरियुवतय एव दिश इत्यादिरूपकम् । मन्त्रिद्रुमेभ्य इति । क्रियया यमभिप्रैति स संप्रदानमिति मोहभस्मविक्षेपक्रियाभिप्रेतानां मन्त्रिद्रुमाणां संप्रदानलं पत्ये शेत इति वत् । राक्षसवकनासादीन्मन्त्रिणः स्वमन्वशक्त्या मोहयित्वा प्रतिविधातुमस-मर्थान् कृत्येत्यर्थः । पौरद्विजेति । वेणुवनदाहे द्विजगणाः पक्षिगणा उड्डीय प-लायन्त इति भावः । मन्त्रिणः पौरांश्च हित्वा यत्प्रतिज्ञातं नन्दसंहरणं तृदेव मया कृतमिति स्वस्योचितकारित्वं सूचितम् । न खेदान्न निर्वेदात्संप्रति दाह्यो वध्यो मलयकेतुः प्राप्तस्त्रिमन् क्रोधवह्निर्जिल्पिष्यतीति भावः ॥ ११ ॥

शोचन्त इति । अवशं तदानीं प्रतिकर्तुमसमर्थं तथैव यथाग्रासनतो-हमवकृष्टस्तथैवेत्यर्थः । ते पश्यन्तीति । ईदृशो मदीयः क्रोधः सर्वलोकप्रत्यक्ष इति भावः ॥ १२ ॥

शस्त्रं उद्योगम् । अर्यं बीजन्यास उपक्षेपः अङ्गम् । काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरूपक्षेप इति स्मृतः । राक्षससंयहरूपकार्यबीजस्य स्वोद्योगस्य

१ B. E. and Nāgpur MSS. add एतत्. after कृतः २ B. E. N. K. read न्दूरियुक्तुव.° For दिशां P. reads दशाः ३ °पभिवा चिं P. ४ °च्या° B. and P. (?) ५ पश्यन्तु B. E. N. R. मया नन्दं जनाः M. ६ सिंहेनैव. K.

सोहमिदानीमवसितप्रतिज्ञाभोरोपि वृषलापेक्षया शस्त्रं धार-
यामि । येन मया

समुत्खाता नन्दा नव हृदयरोगां इव भुवः
कृता मौर्ये लक्ष्मीः सरसि नलिनीव स्थिरपदा ।

द्वयोः सारं तुल्यं द्वितयमभियुक्तेन मनसा
फलं कोपप्रीत्योर्द्विषतिं च विभक्तं सुहृदि च ॥ १३ ॥

अथ वा अगृहीते राक्षसे किमुत्खातं नन्दवंशस्य किं वा
स्थैर्यमुत्पादितं चन्द्रगुप्तलक्ष्म्याः । विचिन्त्य । अहो राक्षसस्य
नन्दवंशे निरतिशयो भक्तिगुणः । स खलु कस्मिंश्चिदपि जी-
वति नन्दान्वयावयवे वृषलस्य साच्चिद्यं ग्राहयितुं न शक्य-
ते । तदभियोगं प्रति निरुद्योगः शक्योवस्थापयितुमस्माभिः ।

बीजन्यासादुपक्षेपात् । शस्त्रधारणमावश्यकमिद्याह । येनेति । सारं न्यायं
सारो बले स्थिरांशे च न्याये शीर्वं वे विषु इयमरः । फलं नियहानुग्रहरू-
पमभियुक्तेन नियहानुग्रहाभिनिवेशवता मनसा द्विषत्सुइदोस्तुल्यं युगपद्वि-
भक्तं विभज्य स्थापितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ सोहमिति पूर्वेणान्वयः । इदं बीजस्य
बहुकरणं परिकरः । चन्द्रगुप्तलक्ष्मीस्थैर्योत्पादनहेतोर्बीजस्यावश्यं कर्त्तव्य-
लेन प्रचुरीकरणाद्वितीयमङ्गम् । अहो इति । इयं बीजविषये आश्वर्यविदाः
परिभावना तृतीयमङ्गम् । राक्षसभक्तिगुणविषयकाश्वर्यवेशस्य तत्संग्रहबी-
जाविषयत्वोपपत्तेः । अहो एवं श्लाघ्यो मर्दीयोद्योग इति । स खल्विति ।
स्य नन्दान्वयावयवस्थाभियोगं प्रति प्रतिष्ठापनाभिमानं प्रति निरुद्योगो
व्यवसायहीनश्वेद्वशो स्थापयितुं शक्य इत्यर्थः । तदभियोगं प्रति निरुद्यमो वा-
वस्थाप्यते इति पाठान्तरम् । वा अथवा तदभियोगं प्रति निरुद्यमो व्यवसा-
यहीनोवस्थाप्येत वशीक्रियेत्यर्थः ।

१ भरो for भारो B. M. R. and N. २ शन्या for रोगा P. रागा B.
३ विसिनीव P. ४ द्विष्टि K. P. R. M. ५ Om. R. ; E. has before it इति.
६ अतः before this B. E. P. ; K. has नन्दवंशोद्यमं प्रति (om. शक्यः). R. M.
add तु after प्रति. B. reads निरुद्योगैरस्माभिरवस्थातुमशुक्लभित्यनवैव &c. P.
and E. agree, but P. reads नशुक्लं for °नशुक्लं and अस्माभिः before अनवैव
E. न before निरुद्योगैः and शुक्लयते for °अशुक्लं omitting एव after अनवैव.

अनयैव बुद्ध्या तपोवनगतेऽपि धातितस्तपस्वी नन्दवंशीयः
सर्वार्थसिद्धिः । यावदसौमलयकेतुमङ्गीकृत्यास्मदुच्छेदाय वि-
पुलतरं प्रयंजमुपदर्शयत्येव । प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं बद्धा । साधु
अमात्य राक्षस साधु । साधु श्रोत्रिय साधु । साधु मन्त्रिवृ-
हस्पते साधु । कुतः ।

१ इव यादिनपेतमीश्वरमयं लोकोर्थतः सेवते
तं गच्छन्त्यनु ये विपत्तिषु पुनस्ते तत्प्रतिष्ठाशया ।
भर्तुर्येऽ प्रलयेपि पूर्वसुकृतासङ्गेन निःसङ्गया
भर्त्या कार्यधुरं वहन्ति बहवस्ते दुर्लभास्त्वादृशाः ॥१४॥
अतएवास्माकं त्वत्संग्रहेऽयतः कथमसौ वृषलस्य साचिद्य-
ग्रहणेन सानुग्रहः स्यादिति । कुतः ।

अस्माभिरिति । इदं गूढबीजप्रकाशनमुद्देदः । पूर्वं गूढतया कृतस्य
बीजस्य प्रकाशनात् । यावदेवं सर्यपि नन्दान्ये समूलमुन्मूलितेपीर्यर्थः ।

साधु लमेवाह । ऐश्वर्यादिति । बहवो दुर्लभा भवानेको जगति दिष्टयो-
पलयोस्माभिरियर्थः । कृतिन इति क्वचित्पाठः कुशला इत्यर्थः । तस्य भर्तुः
पुनः प्रतिष्ठाशयानुगच्छन्तीयनुज्यते । पूर्वसुकृतासङ्गेन पुराकृतसंरक्षणा-
दिसुकृताविस्मरणेनेर्यर्थः । निःसङ्गया सम्प्रति निरूपाधिकाया फलाशार-
हितेर्यर्थः । इदं बीजगुणवर्णनं विलोभननामाङ्गम् । कार्यगुणवर्णनेन का-
रणगुणवर्णनस्यार्थसिद्धबात् ॥ १४ ॥

अत एवेति । अत्रौत्सुक्यमात्रमारम्भः स्पष्टमभिहितः ।

१ केत्तमूरीकृत्य M. R. केतुमुरीकृत्य P. विमलतरं M. २ प्रपञ्च E. P.
N. यत्र A.; P. has अस्मदुच्छेशय after this. ३ K. and P. om. one साधु
before श्रोत्रिय R. repeats साधुमात्य and omits, one साधु before and one
after श्रोत्रिय N. adds मन्त्रि� before श्रोत्रिय B. omits all after राक्षससाधु to
मन्त्रि� E. has मन्त्रि� for साधु before श्रोत्रिय and omits साधु before मन्त्रि�^१
बृहस्पते; ४ R. M. have यत्. ५ धुरं B. R. M. A. कृतिनः for बहवः
B. E. P. ६ संप्रदृशे. P. and N. प्रयत्नः P. B. ^७मस्य for ^८मसौ. M. ७
ग्रहणेत्सा^९ E. सानुरागः R. M.; P. om. इति.

अप्राप्तिने च कातरेण च गुणः स्यात्तदेवद्वयेन कः

प्रज्ञाविक्रमशालिनोपि हि भवेत्किं भक्तिहीनात्कलम् ।

प्रज्ञाविक्रमभक्तयः समुदिता येषां गुणा भूतये

ते भूत्या नृपतेः कलबमितरे संपत्सु चापत्तु च ॥ १५ ॥

तन्मयाप्यस्मिन्वस्तुनि नशयानेन स्थीयते यथाशक्ति क्रियते तद्वैष्णवं प्रति यन्मः । कथमिव । अत तावद्वृष्टपर्वतकयोरन्यतरविनाशोनांपि चाणक्यस्यापरुतं भवतीति विषकन्ययां राक्षसेनास्माकमत्यन्तोपकारि भिक्षं धातितस्तपस्वी पर्वतर्कं इति संचारितो जगति जनापवादः । लोकपत्ययार्थमस्यैवार्थ-

अप्राप्तेनेति । ते भूत्या नृपते भूतये भवन्ति इतरे उक्तविलक्षणाः संपत्सु चापत्सु च कलबं कुटुम्बवत् केवलं पोष्या । न कापि तैः स्वामिकार्यसिद्धिरिति भावः । इदं बीजगुणप्रोत्सहनं भेदः अङ्गम् । कार्यगुणैः स्वोद्योगस्य बीजस्य प्रोत्सहनादुपवृण्णात् ॥ १६ ॥

नशयानेति । नशब्देन समाप्तः । सावधानेन स्थीयत इत्यर्थः । इदं बीजसंविधानं समाधानमङ्गं बीजस्य सम्प्रविधानात् ।

४ लोक इति । लोका अयमेवार्थस्तथ इति यथा मन्येरन् यथा चास्मासु विश्वसेयुस्तदर्थम् । किंचास्यैव लोकप्रतीतस्यार्थस्याभिव्यक्तये निर्वहणं संधौ कथं राक्षसेन धातितस्तातो न चाणक्येनेत्रवं मलयकेतुं प्रत्यमुमेवार्थमभिव्यञ्जयितुं प्रयापयितुमित्यर्थः । भागुरायणनाभ्ना स्वापतमेन मलयकेतौः कृतकासीकृतेन गूढप्रणिधिना अपवाहितः कटकान्तिःसारितः । मलयकेतुरद्विराज्यप्रदानेनावैव स्थापितश्वेद्राक्षस उदासीनः अन्यत्र कापि गच्छेत् । अमर्षाद्वान्यं कंचित्प्रबलं प्रतिपक्षमुत्थाप्य प्रत्यवतिष्ठेत् नास्मद्व-

१ अज्ञानेन. P. ^०स्वानुरागेण for ^०ज्ञनितुनेन in all the MSS. except E. २ अवस्थीयते. M. R. K. ३ तस्संप्रहणं प्रति P. तस्व (sic) द्रुहणे. Nâgpur MSS. ^०यिति for ^०यिव B. E. P. N. for अव. तत्र P. ४ विनाशोपि. A. ^०M. R. ५ कन्यकावा. E and Nâgpur MSS. ^०कारी. R. M. B. and Nâgpur MSS. ६ पर्वतेभ्वर. B. P. जगति om. in A. जगती M.

स्योभिव्यक्तये पिता ते चाणक्येन धानित इति रहसि लास-
यित्वा भागुरायणेनापवाहितः पर्वतकपुलो मलयकेतुः । शक्यः
खल्वेष राक्षसमतिपरिगृहीतोपि व्युत्तिष्ठमानः प्रज्ञया निग्रही-
तुम् । न पुनरस्य निग्रहात्पर्वतकवधोत्पन्नं राक्षसस्यायशः प्र-
काशीभवत्प्रमार्दुमिच्छामि । प्रयुक्ताश्च स्वपक्षपरपक्षयोरनुरक्ता-
परक्तजनजिज्ञासया बहुविधेदेशवैर्धभाषाचारसंचारवेदिनो ना-
नाव्यञ्जनाः प्रणिधयः । अन्विष्यते च कुसुमपुरवासिनां नन्दा-
मात्युष्ठृदां निपुणं प्रचारगतम् । तत्त्वारणमुत्पाद्य कृतकृत्यता-

शमेयात् । अपवाहिते तु मलयकेतौ प्राय एनमेव परिगृह्य प्रत्यवतिष्ठेत् ।
तदानेनैव जनापवादेन निर्वहणे जीवसिद्धिप्रत्यायितेन राक्षसमलयकेत्वो-
विरोधं संपाद्य कार्यप्रनाड्या राक्षसो वशयितुं शक्यः स्यादिति भावः ।
वक्ष्यति चैतद्वनगज इव तस्मात्सोऽयुपायैर्विनेय इति ।

प्रज्ञयेति । प्रज्ञया निर्वहणे संपत्स्यमानयाधुनैव निग्रहीतुं शक्यः ।
तत्र युक्तमित्याह । न पुनरस्येति । मलयकेतुर्निग्रहीतश्चेत् पर्वतकवधोपि
मयैव कृत इति स्यात् । ततश्च राक्षसोपरिपातितमयशः परिमार्जितं स्यात्तथा
सति निर्वहणे कुटिलनयेन संविधास्यमानो राक्षसमलयकेतुविरोधो न
सिद्धेदिति भावः ।

निपुणेति । निपुणं गूढलेन क्रियमाणं प्रचारगतं कपटाचरणप्रकारः
तत्त्वारणं स्त्रीमद्यमृगयाशीलावित्यादि तृतीयाङ्के वक्ष्यमाणमुत्पाद्य इतो

१. R. and M. have °स्यानगिव्यक्तये...E. has अस्यचार्यस्त्वाभिव्यक्तये. २.
R. has उत्ति० बुद्ध्या for प्रज्ञया B. इ निवारयितुम्. B. E. and N.
राक्षसस्य om. B. E. P. N. °स्यायशः for स्यायशः. R. M. ४ प्रमार्दुमिति
E. प्रमार्दुमलमिति. B. ; B. and N. add अन्यव before प्रश्नु० for which N.
E. read सनिश्चुक्ताश्च. B. निश्चुक्ताश्च. B. adds मया. after प्रश्नु० and om.
one पक्ष. ५ B. and R. omit वैष. B. reading वैष after भाषा. ६ अ-
न्विष्यन्ते and गतयः at the end of the sentence B. E. and Nāgpur MSS.;
B. E. and M. read निवासिनाम्. ७ निपुणतरं B. °मापाच्य. for °मुत्पाद्य P.
तत्त्वाकृत्यसादानापा० P.

मापादिताश्चन्द्रगुप्तसहोत्थायिनो भद्रभट्टप्रभृतयः प्रधानपुरु-
षाः । शालुप्रयुक्तानां च तीक्ष्णरसदायिनां प्रतिविधानं प्रथप्र-
मादिनः परीक्षितभक्तयः क्षितिपतिप्रत्याक्षज्ञाः नियोजितास्त-
त्रापुरुषाः । अस्ति चास्माकं सहाध्यायिः मिलमिन्दुशर्मा नाम
ब्राह्मणः । स चौश्चनस्यां दण्डनीत्यां चतुःषष्ठ्यज्ञे ज्योतिः
शास्त्रे च परं प्रावीण्यमुपगतः । सं मया क्षपणकलिङ्गधारी
नन्दवर्शावधप्रतिज्ञानन्तरमेव कुसुमपुरमुपनीय सर्वनन्दामात्मैः
सह सर्वयं ग्राहितो विशेषतश्च तस्मिन्नाक्षसः समुत्पन्नविश्र-
म्भः । तेनेदानीं महत्प्रयोजनमनुष्टेयं भविष्यति । तदेवमस्मत्तो
न किंचित्परिहास्यते । वृषल एव केवलं प्रधानप्रकृतिष्वस्मा-
निः सार्थं मलयकेतुना सह संधाय कृतकृत्यां एते वयं देवकार्येवहि-
ताः स्म इत्येवंरूपां वक्ष्यमाणां आपादिताः सहोत्थायिनो बाल्यात्प्रभृति स्वसमा-
नतया दानमानादिभिर्विद्धिता इत्यर्थः । इदानीं कार्यनिर्वहणप्रसङ्गसमय
इत्यर्थः । यथाशक्ति क्रियत इत्याभ्य भविष्यतीत्यन्तं बीजानुगुणप्रस्तुतका-
र्यारम्भः करणम् । अत्रैव करणे । अत्र तावद्वृष्टेयारभ्य प्रमाणिष्विच्छा-
मीत्यन्तः संदर्भः बीजानुकूलसंघटनप्रयोजनविचारो युक्तिः । शालुप्रयुक्ता-
नष्टिमियादि तत्रापुरुषा इत्यन्तं बीजसुखदुःखहेतुविधानम् । सुखदुःखहेतो-
विचारस्याव विधानात् । तीक्ष्णरसदायिनो दुःखहेतवः तत्प्रतिविधानं प्रति-
अप्रमादिनः सुखहेतवः ।

न किंचित्परिहास्यत इति । परिहीनं न्यूनं न भविष्यतीत्यर्थः । इयं बी-
जनिष्पत्तिः परिन्यासः । न किंचित्परिहास्यते सर्वं समाहितमिति परितः
सर्वैरुपायैर्वर्जिस्य न्यासात् ।

१. Om. in R. २ निष्कृतास्तत्रां B. निष्कृपितास्तत्रत्रत्रां E. and Nāgpur
MSS. ३ °धायी. E. °त्रं विष्वुशर्मा. B. ४ औशनस्य...नीतौ B. and E. ५ सच्च. B.
E. लिङ्गवेषधारी R. ६ B. om. वंशा; सर्वामात्मैः A. P. सच्च (sic) नन्दा° Nāgpur
MS8. ७ राजसे. R. °सच्च. E. समुत्पन्नः R. ८ महत्प्रयोः. R. भंवति. P.
सहेवास्मत्तो E. ९ किंचित्परिहास्यते. P. प्रकृतिरस्मास्वारो° B. E.
and the Nāgpur MSS. प्रकृतिष्वारो° M.

स्वारोपितराज्यतन्त्रभारः सततमुदास्ते । अथ वा यत्स्वय-
भियोगदुःखैरसाधारणैरपाकैतं तदेव राज्यं सुखयति । कुतः
स्वयमाहत्ये भुज्ञाना बलिनोपि स्वभावतः ।
गजेन्द्राश्व नरेन्द्राश्व प्रायः सीदन्ति दुःखिताः ॥ १६ ॥

ततः प्रविशति यैमपेन चरः ।

पणमह जमस्स चलणे किं कज्जं देवएहि अण्णेहि ।
एसौ खु अण्णभन्नाणं हरइ जीअं चडपडन्तं ॥ १७ ॥ (क)
अविअ ।

पुरिस्सस जीविदव्यं विसमादो होइ भन्तिगहिआदो ।
मारेई सव्वलोअं जो तेण जमेण जीआमो ॥ १८ ॥ (ख)

(क) प्रणमत यमस्य चरणं किं कार्यं दैवतैरन्यैः ।

एष खल्वन्यभक्तानां हरति जीवं पुरिस्कुरन्तम् ॥ १७ ॥

(ख) अपिच । पुरुषस्य जीवितव्यं विसमाद्वति भक्तिगृहीतात् ।

मारयति सर्वलोकं यस्तेन यमेन जीवामः ॥ १८ ॥

अभियोगदुःखैः कार्याभिनिवेशजनितखेदैरित्यर्थः । अयं बीजसुखाग-
मः प्राप्तिर्नामाङ्गम् । बीजेन स्वनीतिप्रयोगेण वृष्टलस्य सुखागमात्सुखप्राप्तेः ।
इत्यं मुखसंघेद्वादशाङ्गानि निरूपितानि । अतः परं यमपटचरवृत्तान्तः
सर्वोपि अवान्तरार्थसंबन्धः संधिरेकान्वये सतीत्युक्तस्य स्वपरपक्षानुरक्ता-
परक्तजनजिज्ञासारांक्षसमुदालाभाद्यवान्तरप्रयोजनसंबन्धस्य कथनार्थः । प्रयु-
क्ताश्च परपक्षेयनेन सूचितस्य यमपटचरस्य प्रवेशः ।

चडपडन्तमिति देशीयं किञ्चित्यानमित्यर्थः ।

१ P. one. this. २ °रपावृतं P. ३ माहत. K. ४ B. has सह before अन्
५ अम् E. अमत. K. अलण A. and Nāgpur MSS. अलने. E. करिह
E.; B. has देवेहि M. देवदेहि R. देवहि ६ एस्तो E. व्यु B. E. For जीर्थं
M. R. read जीविअ. For अ...न्तम् B. यडफडन्तम् E. अधनफडन्तम् N.
७ अप्पाद्यन्तम् ८ पुरु M. R. °विसमात् M. K. °माखु B. °मा अपि. E. °माखु
Nāgpur MSS.; this is followed by वि in A. K. P. हेहि. for होइ A. K. P.
भन्ति रहि M. K. R. For °आओ °याओ. P. °आहे K. °आओ Nāgpur MSS.
९ मारेहि P. °सर्व E. वै. for तेण M. जमेन E. जीवामो M. R. जीवामो. E.

जोव एदं गेहं पविसित्य जमपडं दंसभन्तो गीआहं गा-
आमि । (क)

इति॑ परिक्रामति॑ ।

शिष्यः । विलोक्य । भद्रे न प्रवेष्टव्यम् ।

चरः । हंहो॑ वहण कस्स एदं गेहं । (ख)

शिष्यः । अस्माकमुपाध्यायस्य मुग्हीतनार्च आर्यचा-
णक्यस्त् ।

चरः । विहस्य । हंहो॑ वहण अन्तकेरकस्स जेव्व मह ध-
म्मभादुणो घरं होदि । ताँ देहि मे प्रवेशं जाव दे॒उवज्ञाअस्स
जमपडं॑ पसारित धम्मं उपदिशामि । (ग)

(क) यावदिदं गृहं प्रविश्य यमपटं दर्शयन्नीतानि गायामि ।

(ख) अहो ब्राह्मण कस्येदं गृहम् ।

(ग) अहो ब्राह्मण आत्मीयस्यैव मम धर्मभातुर्गृहं भवति । तस्मादेहि मे
प्रवेशं यावत्तदोपाध्यायस्य यमपटं प्रसार्य धर्ममुपदिशामि ॥

विषमादपि क्रूरादपि यमाद्विकिगृहीताद्विकिवशीकृताद्विकितोवितादिति
यावत् । पुरुषस्य जीवितव्यं जीवनं भवतीर्यर्थः । यमभक्तिरप्मृत्युहारिणीति
तात्पर्यम् । अनेन गीतिद्येन चाणक्यस्य यमवत्कूरस्य स्वपक्षपरपक्षानुप-
हनिग्रहसामर्थ्यं द्योतयन् स्वस्य गृहचरत्वं सूचयति ।

१ ता. for जाव B. एवं Nāgpur MSS. E.; जमपडआ॑. B. यमपडं A. तंस॑ K.
वस्यन्तो॑ R. ईसभन्दो॑ E.; गीदआमि॑ Nāgpur MSS. गीशानि॑ E. om. B. गाएमि॑
B. and N. गायामि॑ A. °अभ्यं॑ M. २ E. K. om. इति॑ ३ भद्रभद्र॑ E. ४ अहो॑
R. अ॑ P. अ॒ Nāgpur MSS. °म्म॑ B. E. °णा॑ B. E. N. K. कस्य॑ P. एभं॑
E. ५ नामधेयस्य॑ R. M. आचार्यचाण॑ M. K. and Nāgpur MSS. आर्यस्य॑
चा॑ P. ६ See note 4 अन्तपोज्जेव केरभस्य॑ B. अन्तपोकेरकस्य॑ E. R. अन्त-
जस्त॑ A. अन्तपोकेरभस्त॑ Nāgpur MSS. एवं for जेव्वमह॑ B. जेव॑ E. व्वमन॑
, A. जेव्वमम॑ P. ज्ञेव्व एदस्त॑ N. For भादुणो॑ R. has भाडुणो॑ E. भादुकस्स॑ B.
भादुभस्स॑. For होहि॑ E. reads भोहि॑ K. reads आत्मकेरखेक॑भवस्म॑न्न॑ तुणीधिर॑
होहि॑ होहि॑ मे प्रवेश॑. ७ Om. M. K. R. वेश॑ P. याव॑ N. उपज्ञा॑ A. P. उपज्ञा॑
E. ८ °पट॑ K. E.; B. and Nāgpur MSS. om. this and following word
उव॑ B. R. E. and Nāgpur MSS. उवह॑ M.

शिष्यः । सक्रोधम् । धिङ्मूर्खे^१ किं भवानस्मदुपाध्यायादपि
धर्मविचरः ।

चरः । हंहो बैह्यण मा कुप्य । णहि सब्वो सब्वं जाणादि । ता
किंविं ते उवज्ञाओ जाणादि किंवि अह्यारिसा जाणन्दि । (क)

शिष्यः । मूर्ख सर्वज्ञतामुपाध्यायस्य चोरयितुमिच्छसि ।

चरः । हंहो बैह्यण जइ तव उवज्ञाओ सब्वं जाणादि
ताँ जाणादु दाव कस्स चन्दो अणभिष्पेदो त्ति । (ख)

शिष्यः । मूर्खे । केमने ज्ञातेनाज्ञातेन वा ।

(क) अहो ब्राह्मण मा कुप्य । न हि सर्वः सर्वं जानाति । तक्लिमपि ते उपा-
ध्यायो जानाति किमपि अस्मादृशा जानन्ति ॥

(ख) अहो ब्राह्मण यदि तवोपाध्यायः सर्वं जानाति तर्हि जानातु ताव-
त्कस्य चन्द्रोनाभिप्रेत इति ॥

धर्मस्य राजकार्यस्य भाता प्रवर्तकः धर्मं पुरवृत्तात्तं निवेदयामीति
गूदाभिसन्धानवचनम् । याचकस्य सर्वेषि धर्मतो भ्रातर एवेति बहिरर्थः ।

चोरयितुमपलपितुम् । चन्द्रगुसोनभिप्रेत इति गृहम् ।

१ धिक्मूँ B. K. E. २ °न्तमः B. E. ३ As before ; न for ण A.; B. has क्षु
after हि ४ B. and the Nāgpur MSS. have पि for वि; हे. for ते M. K. R. E.
°वज्ञा A. °अज्ञा° E. °ज्ञायो. P. °णा° for °णा° A. पि for वि. as above
°स्मारिभा. B. °ह्यसरिसा A. °णन्ति. R. °नन्दि. A. °णन्ति B. and Nāgpur MSS.
५ B. E. A. add सक्रोधम् after this ; M. has °च्छुति भवान. ६ As before ; A
om. it. जयि P. हे B. तुह M. R. तुभ. K. °वज्ञा°. A. E. °ज्ञायो. R. ७ B. E.
omit ता; अनभि° E. and Nāgpur MSS. °भिषेहो R. °भिषेखिहो. M. °भिमसो.
B. ८ Om. in A. P.; E. has गुरोः after this. ज्ञातेन E. omitting all
that follows; ज्ञातेन वाज्ञा°. R.; the Nāgpur MSS. add गुरोभिविष्वति
after वा. B. substitutes it for अज्ञातेन वा.

चरः । तवे उवज्ञाओ एव जाणिस्सदि जं इमिणा जानिदेण होदि । तुमं दाव एत्तिअं जाणासि कमलाणं चन्दो अणेभिष्येदो त्ति । णं पेक्ख । (क)

कमलाणं मणहराणं वि रुच्याहितो वेसंवद्व शीलं ।

संपुण्णमंडलम्मि वि जाइं चन्दे वेष्वदां ॥ १९ ॥ (ख)

चाण० । आकर्ण्यात्मगतः । अये चन्द्रगुप्ताल्पद्गुप्ता गुरु-
वान् जानामीत्युपक्षिप्तमनेन ।

शिष्यः । मूर्खं केमिदमसंवद्व भेधीयते ।

चरः । हंहो बहार्णं सुसंवद्व ज्ञेव एदं भवेत् । (ग)

(क) तवोपाध्याय एव ज्ञास्यति यदेतेन ज्ञातेन भवति । लं तावदेतावत् जानासि कमलानां चन्द्रोनभिप्रेत इति । ननुपश्य ।

(ख) कमलानां मनोहराणामपि रूपाद्विसंवदति शीलम् । सम्पूर्णमण्डलेपि यानि चन्दे विरुद्धानि ॥ १९ ॥

(ग) अहो ब्राह्मण सुसंवद्वमेवैतद्वेत् ।

कमलानामियनेन पद्येन मनोहरगुणस्यापि राक्षसपक्षपातिजनस्य स्वरू-
पानेनुगुणं शीलमसम्पूर्णमण्डले चन्द्रगुप्ते विरुद्धमाचरतीति गूढार्थः
सूचितः । चन्द्रगुप्तस्य भाविसंपूर्णमण्डलब्वं न सहत इति यावत् ।

१. B. and E. have हंहो बम्मणा before this; for तव B. and Nâgpur MSS. have तुभ M. K. have तुह E. omits it. °वज्ञा°. A. ज्ञेव B. E. एव. A. ज्ञेव K. उज्ञेव Nâgpur MSS. २. भोदि B. E. °सिति R.; B. adds after this उच्चुभुद्विभ्वा; तुभं K. E. (वाव for शाव) B. has इसि; जानेसि...लानां E. इ°निनदो° B. and Nâgpur MSS. °हेहो R. ४°जोह° B. R. विरुद्धभवो P. °आदो for °अहितो B. रूप आहितो R. रूचाहितो E. रूभादो अहितो M. °वभृ. B. वह. A. M. वहेह E. °सत्यभह. K. °वहव. P. सील P. ५ लेवि. R. °प्रभिदि E; B. and P. om. वि. K. has हं in जाइ and विरुद्धाइ the Nâgpur MSS. °खाइ. only. ६ °वेमव. R. उ om. in M. K. R. °खमेव म°. B. « As before; एव. R. M. ज्ञेव K. P. ज्ञेव Nâgpur MSS.

शिष्यः । यदि कि स्यात् ।

चरः । जदि॑ सुणिदुं जाणन्तं लहे । (क)

चाण० । भद्र विश्वब्धं प्रविशा लप्स्यसे श्रोतारं ज्ञातारं च ।

चरः । एसो पैविसामि । प्रविश्योपसृत्य च।जेदु अज्जो । (ख)

चाण० । विलोक्यात्मगतम् । कथमयं प्रच्छलैक्ष्यं परिज्ञाने नियुक्तो निपुणकः । प्रकाशम् । भद्र स्वागतमुपविश्या ।

चरः । जं अज्जो आणवेदि । भूमावुपविष्टः । (ग)

चाण० । भद्र वर्णयेदानीं स्वनियोगवृत्तान्तम् । अपि वृष्ट-
लभुत्तेजः प्रकृतयः ।

चरः । अहैङ्क । अज्जेण खु तेषु तेषु विराजकारणेषु परिहरि-
(क) यदि श्रोतुं जानन्तं लभे ।

(ख) एष प्रविशामि । जयतु आर्यः ।

(ग) यदार्य आज्ञापयति ।

(घ) अथ किम् । आर्येण खलु तेषु तेषु विरागकारणेषु परिहियमाणेषु

कथं प्रभूतत्वात्कार्याणां कस्य परिज्ञाने नियुक्तो निपुणक इति न ज्ञायते आः ज्ञातमियधिको वा पाठः ।

१ M.R. om. this speech A. om. यदि. २ यदि. A. E. जह B. and Nāgpur MSS. °णन्तं B. and Nāgpur MSS °णदु M. स्त्रीणिचारं E.; जाणन्तं. K. °णिअन्तं R. जाणिचारं E. °णदं M. °णिदु A. P.; after this B. has अज्जणं. the Nāgpur MSS. have जाणं. ३ B. and Nāgpur MSS. add विलोक्य here; for विभव्यम् B. has सुखम् E. भद्र M. R. K. omit. P. reads विश for प्रविशः ४ B., Nāgpur MSS. and R. read प्य; इति प्र० P. परिक्रम्य for प्र० Nāgpur MSS. च om. B. P. E. जयतु E., twice in Nāgpur MSS., जेतु twice in B. ५ B. has कथं प्रभूतस्वात्कार्याणां कस्य परिज्ञाने नियुक्तो निपुणक इति न ज्ञायते । आः ज्ञातम् ॥ अये कथमयं &c. all which including विलोक्यात्मगतम् occurs after उपविश in E. but having अं, for आः, अये तत्कथम् for अये कथमयं, and after प्रकाशम्, भद्रनिपुणक स्वागतम् R. has °ज्ञानं for °ज्ञाने ६ °इयताम् for °श. E. K. B. and Nāgpur MSS. ७ जंदेवो. M. जंदेवो R.; B. and Nāgpur MSS. M. and R. add °सि after आणवेदि P. has °सीति; °शाति for °हृः B. and Nāgpur MSS. ८ [B. has उपव० ९ E. and the Nāgpur MSS. have अज्ज before this; B. E. and Nāgpur MSS. have अथ for अह. B. and Nāgpur MSS. have कथु M. has है० P. has तेस्सुते वि० A. and P. read रागका०

अन्तेष्टे शुग्हीदनामहेऽ देवे चन्दउत्ते दिहं अणुरन्नाओ पकि-
दिओ । किंदु उण अस्थि एत्य णअरे अमव्यरक्खसेण सह पठमं
समुप्येणसिणेहबहुमाणा तिणिण पुरिसां देवस्स चन्दसि-
रिणो सिरिं णं सहन्दि । (घ)

ज्ञाण० । सक्रोधर्म० । ननु वक्तव्यं स्वजीवितं न सहन्त
इति । भर्द्रं अपि ज्ञायन्ते नामधेयतः ।

चरः । कहं अजाणिअणामहेया अज्जस्स णिवेदिअन्ति । (क)

चाण० । तेन हि श्रोतुमिच्छामि ।

सुगृहीतनामधेये देवे चन्द्रगुप्ते दृढमनुरक्तः प्रकृतयः । किंतु पुनरस्यत्र
नगरे अमायराक्षसेन सह प्रथमं समुत्पन्नेहबहुमानास्वयः पुरुषाः
देवस्य चन्द्रश्रियः प्रियं न सहन्ते ।

(क) कथमज्ञातनामधेया आर्यस्य निवेदयन्ते ।

न सहन्ते इति यत्तदस्तीति वाक्यार्थः कर्ता ।

१ °अन्ते° for °अन्ते° E. °ते B.; A. E. and M. have गि for ग. K. has गी. The Nâgpur MSS. have हि for ही, and K. has त for ए; णा for णा M. षे for हे B. Nâgpur MSS. and E., अ for ए. P. अ E, य Nâgpur MSS. E. and Nâgpur om. हेवे B. has हेए, K. and R. हेवे. °उत्ते E. and Nâgpur. दिहं R. पह०. B. परिं. E. २ E. and B. om. हु; सन्दि A. P. सन्ति B. अन्ति. R. K. अस्यां E. before अस्थि; अन्द for एत्य R. अस्थ M. पुरु० R. M. K. पह० B. ३ M. R. °प०; °रसा M. K. R. Nâgpur MSS. after which औ A. P. B. हेअस्स B. हेव०. R. M. हेवस्य A. ४ न E. I. °न्ति. B. and A. ५ E. adds आत्मगतप्र; एवं after ननु E. ६ E. adds before this प्रकाशम्. E. has °से for °न्ते. ७ अज्ज Nâgpur and E. before this; °धि for °ह०. E. B. अद्यन्ति० B. अद्यन्ति० E. अज्जाणिभ A. P. °धेया B. °धेभा E. °धेभा Nâgpur MSS. °हेभा K.; णा om. R.; अस्त for अज्जस्स A. °हीअन्ति B. °यन्ति P. °अन्दि M. K. °हयदि R.

चरः । सुणादु अज्जो । पद्मं दाव अज्जस्स रिपुपक्खे ब-
खवणओ जीवसिद्धी । (क)

चाण० । सहर्षमात्मगतम् । अस्मद्रिपुपक्षे बद्धपक्षपातः क्षप-
णकः ।

चरः । जीवसिद्धैँ णाम सौ जेण सा अमच्चरक्खसप्पउत्ता
विसकण्णा देवे पच्चदीसरे समावेसिदा । (ख)

चाण० । स्वंगतम् । जीवसिद्धिरेष तावदस्मत्प्रणिधिः ।
प्रकाशम् । भद्र अथापरः कः ।

(क) शृणोत्तर्याः । प्रथमं तावदार्यस्य रिपुपक्षे बद्धपक्षपातः क्षपणको
जीवसिद्धिः ।

(ख) जीवसिद्धिर्नाम स येन सा अमायराक्षसप्रयुक्ता विषकन्या देवे पर्वतेश्वरे समावेशिता ।

चरवाक्ये । आर्यस्य रिपुपक्ष इति तत्र शत्रुघ्निर्यथः । क्षपणको जै-
नाकृतिः ।

सहर्षमात्मगतमिति । अयमभिसन्धिः । अस्मत्सहाध्यायि मिवभिन्दुश-
र्मा नाम ब्राह्मणः । तेनेदानीं महत्प्रयोजनमनुष्ठेयं भविष्यतीति पूर्वोक्तः क्ष-
पणको रिपुपक्षप्राप्तिवेन दृढां प्रसिद्धं गतः । अतस्तन्मुखेनास्माकं इष्ट-

१ तु A. उ Nāgpur MSS.; पुडमो R. पुडम M. पुडमं K. पडमं B. ताव
 E. धाव K. अज्जस्स Om. in M. K. R. रिदु. M. K. वदवणे. K. B. M. २ व
 for प K. M. कलवण° B. Nāgpur MSS.; R. reads उही for उसी E. omits
 झी and adds नामा after झी. Nāgpur MSS. and B. omit झी-उसी.
 स्मद्दन्धुप° E. ४ उद्धि P. N. द्विण्ठ°. K. E. उही R. उणपउत्ता. B. उसप°.
 K. N. पंदु M. ९ कप्पाआ B. प्या A. हेवे for हेवे M. R. हेस्त° B. दिस° P.
 In Ch.'s speech after क्षपणकः: B. has प्रकाशम् किनामधेयोहि सः; then the
 Chara's speech up to जाम then Ch.'s अस्मद्दिपुपक्षे बद्रपक्षपातः क्षपणक इति
 कूलयमवगर्त भवता; Then the Chara's beginning with अण omitting सः.
 With this E. and N. agree except that E. has ततः for किनाम°—सः;
 and N. has किनामधेयः सः; and except that both omit Ch.'s speech
 अस्मद्दिपु &c. N. also has the सी after जाम in the Chara's speech. R.
 has प्रकाशम् । ततः after क्षपणकः: ६ आस्मग°. K. E. भद्र om. in M.

चरः । अज्ज अवरो वि अमच्चरक्खेसस्स॑ पिअवअस्सो
कौअत्थो सअडदासो णाम । (क)

चाण० । विहस्थात्मगतम् । कायस्थ इति लघ्वी माला ।
तथापि न युक्तं प्राकृतमपि रिपुमवज्ञातुम् । तस्मिन्मया छह-
च्छङ्गना सिद्धार्थको विनिक्षिप्तः । प्रकाशम् । भद्र तृतीयं श्रोतु-
मिच्छामि ।

चरैः । तिदीओ वि अमच्चरक्खसस्स दुदीअं हिअर्अं
पुष्पउरणिवासी मणिआरसेंटी चन्दणदासो णाम । जस्स गेहे
कलत्रं णाँसीकदुअ अमच्चरक्खसो णअरादी अवकन्तो । (ख)

(क) आर्य अपरोपि अमायराक्षसस्य प्रियवयस्यः कायस्थः शकट-
दासो नाम ।

(ख) तृतीयोपि अमायराक्षसस्य द्वितीयमिव हृदयं पुष्पुरनिवासी
मणिकारश्रेष्ठी चन्दनदासो नाम यस्य गेहे कलत्रं न्यासीकृत्य अमायरा-
क्षसो नगरादपकान्तः ।

सिद्धिर्भविष्यतीति हर्षकारणम् । जीवसिद्धौ निवेदिते तमजानन्तमिव तूणीं-
भूतं चाणक्यं जगति तत्त्वमर्कथनेन ज्ञापयति जीवसिद्धिर्नाम स इति ।

अस्मदिति । अस्माकं प्रणिर्धिगृह्णचरः । राक्षसमित्रीभूतः सञ्चिमं जनाप-
वादं निर्वहणे मलयकेतुं प्रस्यापयिष्यतीति भावः ।

कायस्थो लेखकः ।

लघ्वीमात्रा फल्गुस्तस्मादस्माकं नात्याहितं तथापि नोपेक्षणीयः ।

१. Om. in E. क्षयु for वि in B. E. २ काय०. P. काअङ्को. K. ३ E. has
प्राकृतमपिपुरुषम्^२ N. has प्राकृतपुरुषमपि रिपुम०. ४ द्वा. E.; M. R. B. om. वि
in विनि^३; प्रकाशम् om. in E. ५ यमपि for ६ य. E. ६ B. and N. add here विहस्थ
तहओ. B. तदृि० E. तदी० K. तिदि० R. वि om. in K. तुदि०. K. E. N. विभ
before हिअ० in B. E. N. वि in E. ६ हियथ० E. and probably P. ७ प्लु^४
M. K. ८ प्लु^५ R. P. ९ प्लु^६ E. णि om. in B. and M. नि for णि. E. सेनी
P. १० K. ११ नवासो P. नामा E. नाम. P. जस K. यस्स E. १२ ना० E.
which has अम—सी before this णअराओ N. नअरासो E. अप० R. M.

चाण० । आत्मगतम् । नूनं चहन्तमः न ह्यनात्मसदृशोऽराक्षसैः कलत्रं न्यासीकरिष्यति । प्रकाशम् । भद्र चन्दनदासस्य गृहे राक्षसेन कलत्रं न्यासीकरिष्यति कथमवगम्यते ।

चरः । अज्ज इत्यं अङ्गुलीयमुद्दा अज्जं अवगदत्थं करिस्तदि । इत्यर्पयति । (क)

चाण० । मुद्रामवलोक्य गृहीत्वा राक्षसस्य नाम वाचयति । सहर्ष० स्वगतम् । ननु वक्तव्यं राक्षस एवास्मदङ्गुलिप्रणयी संवृत्त इति । प्रकाशम् । भद्र अङ्गुलिमुद्राधेगमं विस्तरेण श्रोतुमिच्छामि ।

चरः । सुणादु अज्जो । अत्थि दाव अहं अज्जेण पौरजन्यचरिदं अण्णेसणे णिउत्तो परघरप्पवेसे परस्स अणासंकणिज्जेण

(क) आर्य इयमङ्गुलिमुद्रा आर्यमवगतार्थं करिष्यति ।

(ख) शृणोत्तार्यः अस्ति तावदहमार्येण पौरजन्यचरितान्वेषणे नियुक्तः परगृहप्रवेशो परस्यानाशङ्कनीयेन अनेन यमपठेन आहिण्डमानो

अङ्गुलिप्रणयी इति । प्रणयी हस्तगत इत्यर्थः ।

१. Om. in A. P. स्वग० E. नात्मनः. स० E. सदृशे P. A.; E. adds पुरुषेषु after शेषु. २. Om. in M. १ चन्दनसासे for च...हे E. and N.; M. omits राक्षसेन B. E. N. add भवता at end. ४ इत्यं E; °लीमु० R. °लीअभ० P. °लिमुद्दाज्जेव अज्जं अवजा (?) ५ महस्तदि E. °मुद्रासञ्चिप्तभवगमहस्तसिति N. Both have after this मुद्रां सर्वपयति B. has मुद्रा अज्जं अवगमहस्तदि. इति मुद्रामर्पयति (B. also gives the reading in the text.). ६ Om. in E.; B. has वाच० ना० रा० E. has अक्षराणि वाच० राक्षसस्व ७ °र्षमात्मग० R. E. M. वक्तव्यं om. in B. After एव N. has अवम्. ८ °ली० M. and P. धि. om. in R. प्रकाशेन. for विस्तरेण B. ९ सुणोदु K. सुणार. N. अस्ति. for अस्ति K.; अज्जं after it N. पठर B. N. पुर R. M. १० °रितैश्सणे० B. °रित्यावैश्सणे० E. निरु० E. निरु० P.; B. adds तसौ. after णिउत्तो; पवे० K. संकाशिण०० K. संकाशिण० B. E. संकाशी० N.

इमिणो जमपडेण हिण्डन्तो मणिआरसेहिच तस्स गेहं
पैविडोहिय । तहिं जमपडं पसारिअ पउच्चोहिय गोदाइ गाइदुं ।(ख)
चाण० । ततः किमै ।

चरः । तदोऽ एकादो अववरकादो पञ्चवरिसदेसीओ पि-
अंदंसणीअसरीराकिदी कुमारओ बालज्ञमुलहकोदुहलोफु-
लणअणो णिर्कमिदुं पउच्चो । तदो हा णिगगदो हा णिगगदोनि
संकापैरिग्गहणिवेदइत्तिओ तस्स एव अववरकस्स अब्भन्तरे
इत्थिआजणस्स उंडिदो महन्तो कलअलो । तदो ईसि दार-
मणिकारश्रेष्ठचन्दनदासस्य गृहं प्रविष्टोस्मि । तत्र यमपटं प्रसार्य प्रवृ-
त्तोस्मि गीतानि गातुम् ।

(क) ततश्च एकस्मादपवरकात्पञ्चवर्षदेशीयः प्रियदर्शनीयशरीरा-
कृतिः कुमारको बालत्वमुलभकौतूहलोत्कुलनयनो निष्कमितुं प्रवृत्तः ।
ततो हा निर्गतो हा निर्गत इति शङ्कापरियहनिवेदयिता तस्यैवापवरक-
स्याभन्तरे खीजनस्योद्यितो महान् कलकलः । तत ईषद्वारदेशदापि-

१ इमिना E. जमवडे० E. °पटेन K. °डेणाहिं० B. अज्जमणि० E. N. सेहिणो० B.
For गेहं B has घर २ उपविसेहिय. N. ताहिवद्वो E. पडथं B. वडं E. पटं K. पवुच्चो
after गाइ० in E. गीआनि. A. P. गीआइ० R. गीहाइ० N; R. and M. गाइ०
३ B. has ततस्ततः E. has ततः० ४ तदोअ० A. K. P. एआ० N. एक० K.
एक P. om. E.; अवर० K. आवरका० B. आववर० R. om. in P. °वरस० P. °रीस
N. ५ पिप्तम. B. आतिइस० E. °गिरी० E. °कीरी० N. सुकु० E. P. N. and °को०
for ओ० K.; बालज्ञ. B.E.N.°लत्तं A.P. °लत्तण० K. °कोदुहलोफुरिजमाणणभ
णओ० N. कोदुहलुफुलणअणो R. कोदुहलुफुलमाणनभनको० E. °णवयो० P. ६ पि-
ष्टक० E. before this E. has बालको and N. has बालओ; पवित्रो० P. हाणि-
क्षमितोइति० N. ७ पडिं० for परि० P. For पिवेदइत्तिओ. B. has °भरगरुओ०
and N. पीहुअगरुओ. R. has पिवेदहन्तओ E. omits all this to तदो० ज्ञेष्व.
B. ज्ञेष्व. N. एव A. M. In the word following K. and P. have अवर० B.
आवर: R. आववर; अन्ते N. अभ्य० P. The word following om. in B.; K.
om. the आ in it and R. reads ए for that आ. ८ उत्थिदो० R. E. N. The
following word is omitted in P. A. M.; for तो in it N. has °दो० कलकलो P.
K. R. कोलाहलो. N. after which E. has जणस्स and सत्तासं; after तदो० B. K.
M. read ईसि B. reads the next word as दुभार R. and M. दुवार and A. द्वार.

देशादाविदमुहीए एकाए इत्थिआए सो कुमारओ णिकमन्तो-
ऐव णिभच्छिअ अवर्लम्बिदो कोमलाए बाहुलदाए । तस्साए
कुमारसंरोधैसंभमप्पचलिदङ्गुलिदो करादो पुरिसअङ्गुलिपरिणा-
हप्पमाणघडिआ विअलिआ इअं अङ्गुलिमुहिआ देहलीबन्धम्भि
र्पडिआ उटिदा ताए अणवबुद्धा एव मम चलणपासं समाग-
च्छिअ पणामणिहुआ कुलबहु विअ णिच्चला संवुत्ता । मए वि

तमुख्या एकया स्त्रिया स कुमारको निष्कामन्त्रेव निर्भत्स्यावलम्बितः को-
मलया बाहुलतया । तस्याः कुमारसंरोधसंभमप्रचलिताङ्गुले: कराप्पुरुषाङ्गु-
लिपरिणाहप्रमाणघटिता विगलितेयमङ्गुलिमुद्रिका देहलीबन्धे पतिता
उत्थिता तया अनवबुद्धैव मम चरणपार्श्वं समागत्य प्रणामनिभृता

३. देस. E. P. N. देसे K. °पिव R. °विड. A. °विभ. N. The ए in मुहीए om. in P. and E. ; एकाए. E. °क्काए K. N. ; for इ in next word E. and N. have ए; °रको E.; E. reads next word with निष्कृ २ ज्ञों B. ज्ञेव N. °प्येव्व E. (?) णिभ° A. M. °भत्यि A. °भत्यि P. °चिछए. R. णिभच्छिअ. N. °म्बिझों E. which adds करेण after that; E. N. have तिस्साए K. तिसाए. A. तसाए B. तस्साअ. R. ताए. M. om. ३ °ह B. N. R. संभवं for संभम N. °प्प° om. in N. चलिअअ° N. चरुङ्ग P. °लिकारो E. °लीको A. K. P. °रिसंगु: B. E. N. °गुली A. K. P. ४ परिमा for प्पमा° E. °घटिआ. K. घाटिया E. वि...आ om. in A. नियलिया. P. E. शा. for आ. B. and K. ; E. reads हृथ B. अङ्गुली. P. has मुहियृ; for बन्धम्भि B. has ब-ङ्गुलिम N. बन्धे; E. reads हैहलीए बहुै. ५ णिप° B. निवडिअविरत्थिआ. E. निवंदिआ उत्थिआ. N. This last word om. in B.; and K. has आ for शा in text. अ after that in A. K. P. ए साए R.; om. in N.; B. and N. add after this इत्थिआए. E. adds सा instead; °दुन्त्तज्जेव B. °दुड्जेव्व. E. °दुड्जेव्व. N. The word following is मह not मम in M. and R. E. om. स N. reads °णभाअ A. and P. have गत्थिअ. K. has गच्छिआ. ६ °भुआ P. °भुषा. R. °भुदिआ. N. गववहुव्व. B. N. इव for विभ. E. E. after सहुसा adds हैहलीपदेनिपत्त्वीयिता. संदत्ता. K. and R.

अमच्चरेखसस्स णामंकिदेत्ति अज्जस्स पादमूलं पाविदा । ता
एसो इमाए आगमो । (क)

चाण० । भद्र श्रुतम् । अपसस् । नैच्चिरादस्य परिश्रमस्या-
नुरूपं फलमधिगमिष्यति० । (ख)

चरः । जं अज्जो आणवेदिर्त्ति० । निष्क्रान्तः ।

चाण० । शार्ङ्गरव शार्ङ्गरव॑ ।

प्रविश्य । शिष्य॑ । आज्ञापय ।

चाण० । वत्स मसीभाजनं पलं चोपानय ।

कुलवधूरिव निश्वला संवृत्ता । मयापि अमात्यराक्षसस्य नामाङ्कितेति आर्यस्य
पादमूलं प्रापिता । तस्मादेषोस्या मुद्राया आगमः ।

(ख) यदार्य आज्ञापयति ।

इत्यं नानार्थरससंभवा वीजसमुन्पत्तिर्निरूपिता । अतोयं मुखसन्धिः
साङ्गो व्याख्यातः । अतः परं प्रतिमुखसन्धिः० लक्ष्यालक्ष्यस्य वीजस्य व्यक्तिः
प्रतिमुखं मतमिति लक्षणात् । पूर्वं लक्ष्यस्य व्यक्तस्य मध्ये यमपटचरवृत्ता-
न्तेनालक्षितचाणक्यर्नितियोगवीजस्य पुनरव व्यक्तेहृदेदात् । यन्नविन्दुसं-
बन्धस्य च सन्त्वात् । विन्दुयत्रौ चामे वक्ष्येते । विन्दुप्रयत्नानुगमादङ्गा-
न्यस्य त्रयोदश । विन्दुप्रयत्नानुगुण्येनास्य संधेस्वयोदशाङ्गानि प्रयोक्त-
व्यानि । विलासः परिसर्पश्च विधूतं शमनर्मणी । नर्मदृतिः प्रशमनं वि-
रोधः पर्युपासनम् । वज्रं पुष्पं परियागो वर्णसंहार इत्यपि ।

१ लस्य.० N. ० मंकियंति E. किरेति. B. N. किरेति. P. The next word
A. and M. read as अज्जस. पाविदा. P. २ B. adds मुहाए E. has मुहिभाए.
३ N. om. ता just before and has मुद्रा before आगमो. M. P. and R. have
आभमो. B. N. and E. add त्ति after that word. ४ अ for न. E.
५ व्यति. E. N. ६ वीति. P. विष्टि. N. ७ Om. in R. E. ८ शिष्यः
प्रविश्य R. ; B. and E. add उपाध्याय after this. ९ चतु. K. ८ मसी. A. P.
E. १० प for पा. K.

शिष्यः । तथा करोति ।

चाण० । पञ्चै गृहीता स्वगतम् । किमल लिखामि । अनेन
खलु लेखेन राक्षसो जेतव्यः ।

प्रविद्य । प्रतीहारी । जेदु अज्ञो । (क)

चाण० । सर्वमात्मगतम् । गृहीतो जयशब्दः । प्रका-
शम् । शोणोन्नरे किमागमनप्रयोजनम् ।

प्रती० । अज्ज देवो चन्दसिरिै सीसे कमलमुकुलाआरम-
ज्जलिं णिवेसिअ अज्जं विण्णवेदि । इच्छामि अज्जेण अब्धणु-
ण्णांदो देवस्स पव्वदीसरस्स पारलोइअं कारेदुं तेण अ धारि-
दपुव्वाइं आहंरणाइं बह्यणाणं पडिवादिमित्ति । (ख)

(क) जयत्वार्थः ।

(ख) आर्थ देवश्नद्वश्रीः शीर्षे कमलमुकुलाकारमज्जलिं निवेश्य आर्यं

किमत्रेति । अयं चाणक्यस्य पुनर्हद्योगो विन्दुः । अवान्तरार्थविच्छेदे
विन्दुरच्छेदकारणमिति लक्षणात् । अवान्तरार्थेन यमपटचरवृत्तान्तेन वि-
च्छिन्नस्यान्तरितस्य वीजस्य पुनः प्रवर्तनात् । तदुकं दशरूपके । अवान्त-
रितस्य वीजस्य संज्ञान्तरमाह । अवान्तरार्थेति । विन्दुवद्विन्दुः । जले तैलवि-
न्दुवत्प्रसृतवात् ।

गृहीत इति । अयं कार्यसिद्धिविषयमनोरथो विलासः । प्रथममङ्गम् ।

१. B. E. N. have here यदाज्ञापयत्युपाध्यायः । इति निष्क्रम्य पुनः प्रविद्य ।
उपाध्याय इर्ष मसीभाजनं पञ्चं च. E. having निष्क्रम्य: for निष्क्रम्य; मसी for
मसी and पञ्चं च for पञ्चं च. २. Om. in B. and किमत्राभिलिं०. B. E. ३. Om.
in M. ४ ज्ञयतुज्ञयतु E. ज्ञयतु N. जेदुजेदु० B. ५ B. E. N. add अर्थ here. ६ कार-
मङ्गम् for प्रयोजनम्. N. ७ °सिरीकः E. मुकुलां०. E. < Simply अज्जलि M. K. R.
कम.....सी...पि...वे...च०. B. E. °च्छुमि R. ; B. E. add अहम् after this,
९ अ. om. in E. N. देवस्स. B. देवस्स R. °वदे० B. E. R. ; A. has स्सर for
सर; इक्ष for इअं E.; B. N. have कारु for the next word K. कारु० M. R. कारिण०
M. R. om. अ; °रिद० N. and पूर्वा० for पुष्टा० P. १० भ for ह B.
भूषणाइ० E.; B. adds गुणवन्ताण after this. E. has भवय(?) वन्ताण N.
मभवन्ताण वन्म० E. in the next word °हेमीति P. इशामित्ति E.

चाण० । सहर्षमात्मगतम् । साधु वृष्टलं मर्मेव हृदयेन सह संमन्त्ये संदिष्टवानसि । प्रकाशम् । शेषोन्तरे उच्यतामस्मद्वचनावृष्टलः । साधु वत्स अभिज्ञः खल्वसि लोकव्यवहाराणं तदनुष्ठीयतामात्मनेभिप्रायः । किंतु पर्वतेश्वर्गभृतपूर्वाणि गुणवन्ति भूषणानि गुणवत्त्वं एव प्रतिपादनीयानि तदहं स्वयमेव परीक्षितगुणान् ब्राह्मणान् प्रेषयामि ।

प्रती० । जं अज्जो आणवेदिति॑ । निष्क्रान्ता । (क)

चाण० । शार्ङ्गर्वं उच्यन्ता ॥४४॥ द्विश्वावसुप्रभृतयस्त्वयो भ्रातरः वृष्टल्लिप्तियूहाभरणानि भवद्विरहं द्रष्टव्यः इति॑ ।

शिष्यः । तथेति॑ । निष्क्रान्तः ।

चाण० । उत्तरोयं लेखार्थः पूर्वः कथमस्तु । विचिन्त्य ।

विज्ञापयति । इच्छाम्यायेणाभ्यनुज्ञातो देवस्य पर्वतेश्वरस्य पारलौकिकं कर्तुम् । तेन च धारितपूर्वाणि आभरणानि ब्राह्मणानां प्रतिपादयामीति । (क) यत् आर्य आज्ञापयति ।

साधुवृष्टल इति । मन्मनोनुगतमेव तया चिकीर्षितमित्यर्थः ।

वृष्टलादिति । अलंकारत्रयस्य पृथक् पृथक् प्रतियहाय तयो भ्रातर इत्युक्तम् ।

अलंकारत्रयं च सयवता यदनुप्रेषितं तदुपगतमिति निर्वहणे वाच-

१ साधु after this in B. E. २ Om. in N. प्रकाशम् om. in A. P. M.; K. and R. omit अस्मद्वचनान्. ३ B. has साधु before this. ४ रेण. M.R. रस्य. A. P. N. भूषणानि गुणवन्ति B. E. ५ B. N. add ब्राह्मणेभ्यः before this. ६ वेष. B. वेष. E. एव om. in B. E. ७ भीति R. ८ इति P. निष्क्रान्तः. P. ९ शार्ङ्गर्व ग्रेव twice in A. B. E. N.; E. has शारङ्गन्व । प्रविद्यो(पा)ध्याय आज्ञापय. चाण०. उच्यन्ताम्. &c. उच्यता०. B. P. K. N. १० प्रभृतयो भ्रा० P. यथा before वृष्टं in B. १० om. K. ११ यदाज्ञापयत्युपाप्याय इति B. E. N. १२ B. has स्वगतम् here. पूर्वं A. वेष्टु. P. वेष्टकस्तु N. For कथमस्तु which follows M. and K. have कथम् simply. B. has कथमस्तु and N. कोस्तु.

आः ज्ञातम् । उपलब्धवानस्मि प्रणिधिभ्यो यथा तस्य म्लेच्छ-
राजलोकस्य मध्यात्प्रधानंतमाः पञ्च राजानः परया षुहन्तया
राक्षसमनुवर्त्तन्ते । ते यथा ।

कौलूतश्चिलवर्मा मलयनरपतिः सिंहनादो नृसिंहः
कारमीरः पुष्कराक्षः क्षत्तरिपुमहिमा सैन्धवः सिन्धुषेणः ।
भेदार्थ्यः पञ्चमोस्मिन् पृथुतुरगबलः पारसीकाधिराजो
नामान्येषां लिखामि ध्रुवमहमधुना चिर्वंगुमः प्रमार्दु ॥२०॥
विचिन्त्य । अथवा न लिखामि पूर्वमनभिव्यक्तमेवास्ताम् ।
नाटयेन लिखित्वा । शार्ङ्गरव ।

प्रविद्यं शिष्यः । उपाध्याय आज्ञापय ।

चाण० । वत्स श्रोनियोँक्षराणि प्रयन्नलिखितान्यपि नियत-

यिष्यमाण इत्यर्थः । इदं दृष्टनष्टवीजानुसरणं परिसर्पः पूर्वसंधौ दृष्टस्य मध्ये
नष्टस्य वीजस्यानुसंधानात् ।

नामान्येषामिति । अस्मिन् पत्रे मदीयेन लेखनेनैते मरिष्यन्ति अतश्चित्-
गुमः स्वगणिताकरपत्रे जीवितवेन लिखितानामेषां नामानि प्रमार्क्ष्यतीति
भावः ॥२०॥

अथवेति । नामानि लिखितानि चेच्छकटदासोस्माभिः छलेन लेख-
यिष्यमाणं पतं न लिखिष्यतीश्याशयः । इदमनिष्टवस्तुविक्षेपरूपं विधूतम् । अ-
निष्टवस्तुनि नामलेखने क्षेपान्निषेधात् । विक्षेप इति पाठे स एवार्थः ।

१ आ E. N. ; B. reads the next word as ज्ञातः । P. omits it but has °मुप
&c. after that °धिष्यां E. २ B. E. N. read बलस्य for लोकस्य ; भन्तया for सु°
B. For परया preceding this K. has परम ३ E. adds इति here ; A. and P.
om. ते B. and E. have तथ्यथा. ४ प्रतिरि° K.; धिन्धुसेनः N. सिन्धुषेणः K.
५ भेदाक्षः B. R. E. °रक्षी° A. N. M. ६ R. has चन्द्र. here above the line.
७ Om. in A. M. P. सर्व° for पूर्व° B. E. N. Before आस्ताम् B. E. insert तावत्.
८ B. has प्रकाशम् for ना.. स्वा. N. K. and E. om.; B. A. P. repeat शार्ङ्ग- E. has
शारङ्ग-रव. ९ Om. in M. १० °बलिखितान्य (sic) क्ष° E. °बज्ञनलिखितान्यक्ष°
N. °लेन B. °बज्ञी N. (omitting लिखितान्यपि). M. omits अपि नियतम्.

मस्कुटानि भवन्ति । तदुच्यतामस्मः ॥ सिद्धार्थकः । एभि-
रक्षैः केनापि कस्यापि^१ स्वयं गच्छप्तेदि अदत्तवाह्यनामानं
लेखं शक्टदासेन लेखयित्वा मामुपतिष्ठस्व । न चार्हयमन्तै
चाणक्ये लेखयैतीति ।

शिष्यः । तथेति॑ निष्क्रान्तः ।

चाण० । स्वगतम् । हन्त जितो मलयकेतः ।

प्रविश्य । लेखहस्तः सिद्धार्थकः । जेदु अज्जो । अज्ज अर्जु
सोऽ सउडदासेण लिहिदो लेहो । (क)

चाण० । गृहीत्वा । अहो दर्शनीयान्यक्षराणि । अनुवाच्य ।
भद्र अनया मुद्रया मुद्रयैनम् ।

सिद्धा० । तथा कृत्वा० । अज्ज अजं मुहिदो लेहो । किं अवरं
अनुचिठीअद्दै० । (ख)

(क) जयत्वार्यः । आर्य अयं स शकुददासेन लिखितो क्लेषः ।

(ख) आर्यायं मुद्रितो लेखः । किमपरमनष्टीयताम् ।

अदत्तानि वाह्यानां कौलूत्तराक्षसादीनां नामानि यस्मिन् ।

१ कर्णे कथयित्वा before this B. °थयति E. २ किमपि before this in B; after it in N. and E. (which also has शक्तदासेन before केनापि); इ° for निं० E.; after this E. has तं च अवत्तचाह्यनास्तिद्वार्थकमाने लेख० ३ चाणक्येन लेखनीयमिति M. ४ यशास्त्रापयस्युपादाय इति. B. N.; E. substitutes visarga for इति. ५ P. omits all this recommencing with Chāṇakya's next speech. ६ om. E. जअुजअु ब. जअु. R. अज्ज om. in A. ७ सो om in M. N; सेन A; B. adds after this सहस्य and R. has से० for लि० in the next word; E. reads the whole passage thus अव्ययं सो सर्पैः सअद्वा-सेण अभिलिहिदो लेहो. ८ A. om. this; B. adds निरीक्ष्य E. अवलोकय; अहा इस्तनीयता अक्षराणाम्. B. इत्यनु० B. अनुभाव्य E.; M. and R. om. the अनु following. ९ करोति M.; B. N. and E. have जे अज्जो आपवेदिति before साध्य. B. has सो after अज्जे. B. reads ता आपवेतु अज्जो before किं; E. agrees but omitting ता; N. also having ज for तु. १० P. has °यह० B. adds after this० कि० E. ची.

चाण० । भद्रे कस्मिन्श्चिदासजनानुष्टेये कर्मणि त्वां व्यापारयितुमिच्छामि ।

सिंहां० । सहर्षम् । अज्जे अयुम्पिहित्वेहि । आणवेदु अज्जो किं इमिणा दासजणेण अज्जस्त अयुम्पिहैदव्यं । (क)

चाण० । प्रथमं तावद्वध्यस्थानं गत्वा घातकाः सरोषदक्षिणाक्षिसंकोचसंज्ञां ग्राहितव्यास्ततस्तेषु गृहीतसंकेतेषु भयापदेशादितस्ततः प्रद्वृतेषु शकटदासो वध्यस्थानादपनीय राक्षसं प्रापयितव्यः । तस्माच्च उहु अप्यप्यरेक्षणपरिनुष्टात्पारितोषिकं ग्राह्यम् । राक्षस एव कंचित्कालं सेवितव्यः । ततः प्रत्यासन्नेषु परेषु प्रयोजनमिदमनुष्टेयम् । कर्णे एवमिव ।

(क) आर्य अनुगृहीतोस्मि । आज्ञापयत्वार्यः किमनेन दासजनेनार्यस्यानुष्टातव्यम् ।

कस्मिन्श्चिदति । अयमिष्टजनानुनयः पर्युपासनम् ।

प्रथममिति । अयं भावः । शकटदासशूलारोपणसमये मया सरोषदक्षिणाक्षिसंकोचसंज्ञायां क्रियमाणायां तं विहाय भवद्विः पलायितव्यमिति संकेतयितव्या इत्यर्थः ।

१. E. has त्वां after this. E. inserts आपि before आस्त० B. has आस्त० नानुष्टेय० P. R. and E. read व्य for वे E. om. त्वां and has निवोजयितुम् for व्यापार० २. om. R. E. ; in next word तु for यु A च्च for ग्रि. B. ति for G. E. ही for हि P. N. ; B. adds ता before आण० P. has वेषु. for वेदु N. has वेज G. om. अज्जो. ३. जे G. E. N. अेन B. G. P. ; G. om. following word in which P. has स for स्त. ४ B. has भद्र here वातु० M. In next word वै for वे B. E. K. वादक्षि० M. वै for वे A. ५ संतेषु B. G. E. N. ६. After अपवाहा (for अपनीव) E. ; रास० om. in G. ७ स्मात् A. P. G. ; E. and B. om. परि in the next word. ८ परिगृह्य P. कि for कौ M. For काल० which follows G. reads कालम्बत्तरं सेवितव्यः E. ditto (with रे for रम्.) ९. B. and E. insert त्वां before this and P. om. इदम् after this ; G. and E. एवमेव, B. and R. एवमेवम्.

सिद्धां० । जं अज्जो आणवेदि० । (क)

चाण० । शार्ङ्गरव शार्ङ्गरव ।

श्रविद्य । शिष्यः । उपाध्याय आज्ञाप्रय ।

चाण० । उच्यतामस्मैङ्गचनात्कालपाशिको दण्डपाशिकस्थ
यर्थां वृष्टलः समाज्ञाप्रयति य एष क्षणणको जीवसिद्धिर्नाम
राक्षसप्रयुक्तो विषकन्यया पर्वतकं घातितवान्स एनमेव
दोषं प्रख्याप्य सनिकारं नगरान्निर्वास्यतामिति ।

शिष्यः । तथेति॑ परिक्रामति ।

चाण० । वत्सं तिष्ठ तिष्ठ । योयमपरः कायस्थः शकटदासो
नाम राक्षसप्रयुक्तो नित्यमस्मच्छरीरमभिद्रोग्धुमिहै० प्रयतते स
चौप्येन दोषं प्रख्याप्य ग्रूलमारोप्यतां गृहजनश्चास्य बन्ध-
नागोरैं प्रवेद्यतामिति ।

शिष्यः । तथेति॑ निष्क्रान्तः ।

(क) यदार्य आज्ञाप्रयति ।

गृहजनस्य बन्धनागारप्रवेशनफलमुत्तरत्र चतुर्थेङ्के तव च पुत्रदातै०
सहूं समागम इति वक्ष्यमाणेन राक्षसवचनेन मलयकेतुमनसि स्मृतं स्यात्पु-
वदारस्येति राक्षसस्य च मनसि विकल्पापादनामिति सूक्ष्मदृग्भिरवधेयम् ।

१ B. and E. add नि after this. G. इति निष्क्रान्तः २ In E. उपाध्यायः
for चाण० and following word शार्ङ्गरव; R. has it once only. ३ P. om.
आ. G. om. उपाध्याय. ४ B. has मत् for अस्मत्. ५ Om. G. जीवि० for
जीव० R.; G. and E. om. नाम. ६ P. has न्तः. E. °न्तया; °संश्वरं B. E. G;
७ K. N. ८ °दृहिनिःसार्थतामिति A. ९ यशाज्ञाप्रयत्युपाध्याय इति B. E. N. G.
M. R. G. E. have नि: for परि० which follows. १० Om. G.; R. omits one
तिष्ठ. ११ M. and E. om. इह E. also omits the प्र following. १२ एनमेव.
G. E. एतमेव N. (omitting चाणि); G. has आरोप्य for प्रख्याप्य. १३ अर्थं
चार० for नवाचा० G. रै G. E. B.; N. has नि for the प्र following; G. and E.
omit the last इति. १४ यस नप्रत्यत्वाच इति N. A. °सार्व०. P. °स्तुपाध्याय०
B. E.

चाण० । चिन्तां नाटयति॑ । आस्मगतम् । अपि नाम दुरात्मा
राक्षसो गृह्णेते॑ ।

सिद्धा० । अज्जग्हीदो॑ । (क)

चाण० । सर्वमात्मगतः॑ । हन्त गृहीतो॑ राक्षसः॑ । शका-
शम् । भद्रं कोयं गृहीतः॑ ।

सिद्धा० । गिर्हीदो अज्जसन्देसो॑ । ता गमिसं कज्ज-
सिद्धीए (ख)

चाण० । साङुलिमुद्रं लेखर्मर्पयित्वा॑ । गम्यताम् । अस्तु ते
कार्यसिद्धिः॑ ।

सिद्धा० । तंथेति निष्क्रान्तः॑ ।

(क) आयं गृहीतः॑ ।

(ख) गृहीत आर्यसंदेशः॑ । तस्माहमिष्यामि कार्यसिद्धै॑ ।

शत्रुपक्षमात्रित इ॑ । रेविशेन दुरात्मेति गालनम् ।

हन्तेति॑ । अयमरत्युपशमनं शमः॑ पञ्चममङ्ग्नम् । अरतेभ्यन्ताया उप-
शमनात् ।

साङ्गलीति॑ । उत्तरान्तरवाक्यै॑ कार्यसिद्धिबीजप्रकाशनादिदं प्रशमनम् ।
मलयकेतुराक्षसयोर्विरोधापादनार्थं लेखरूप उपायः॑ कृतः॑ । अतः॑ परं राक्ष-
सस्य मार्यसाचव्यप्रवणाकरणाय सप्तमेष्ठे॑ करिष्यमाणोपायबीजमुपक्षेप-
व्यमिल्याह । चन्दनदासमिदार्नी॑ द्रष्टुमिच्छामीति॑ ।

१ यित्वा स्वग० B. °यित्वा आत्म. E. °बति स्व० G. All that follows down to and including आस्मगतम्. in the next speech of Chāṇakya om. in G. २ °ह्यते E. ३ गिर्हीदो. (अर्या for अज्ज) E. गिर्हीदो. A. K. P. गर्हिदो. N. ४ E. adds दुरात्मा before रा०. ५ अहो G. ६ ग० B. G. (हि for ही॑); M. R. K. om. this; after it B. E. M. add मए. B. E. K. G. add स्त्र after अज्ज; गमिस्ते R. B. and E. add अहम् after it. ७ °ली for °लि M. मुद्रं om. in. A. K. M. P; before गम्य० B. has मद्रं सिद्धार्यक G. and E. भद्र only. ८ M. has तहति B. जं अज्जो आणवेशिति॑ प्रणन्य. N. agrees but has जं for जं and omits प्रणन्य G. has हेती for अज्जो and इति for ति॑ प्रणन्य E. has अज्जहीदो and omits ति॑.

प्रविश्य शिष्यः । उपाध्याय कालपाशिको दण्डपाशि-
क च उपाध्यायं विज्ञापयतः । इदमनुष्टियते देवस्यै चन्द्रगुप्तस्य
शासनमिति ।

चाण० । शोभनम् । वत्से मणिकारश्रेष्ठिनं चन्दनदासमि-
दानीं द्रषुभिच्छामि ।

शिष्यः । तथेति॑ निष्क्रम्य चन्दनदासेन सह प्रविश्य । इत
हतः श्रेष्ठिन् ।

चन्दनदासः । स्वेगतम् । चाणकमिं अकरुणे सहसा सदावि-
दैस्स वि जणस्स गिहोसस्स वि सङ्का किं उण महाजादोसस्स ।
ता भणिर्दा मए धणसेणप्पमुहा गिअणिवेससणिठआ कदावि

(क) चाणक्ये अकरुणे सहसा शब्दावितस्यापि जनस्य निर्देष्वस्या पि
शङ्का किं पुनर्मम जातदोषस्य । तस्माद्गिता मया धनसेनप्रमुखा निजनि-

चाणक्येकरुणत्वेन प्रसिद्धे तेन सहसाकस्माच्छाविदतस्याहूतस्येतर्थः ।

१. G. adds ततः before this. E. adds अंयं before काल० has visarga for
the अ after दण्ड० and G. E. read विज्ञापयति. २. Om. in G. ३. वत्स
शोभनम् E. °ने in the next word om. in M. and E. ४. A. P. M. N. om.
हृशानीम्. ५. यशाज्ञापयस्त्वयाप्याय इति B. E. N. यशाज्ञापयेति G.; G. om. सह
B. adds पुनः before प्रविश्य E. has it after निष्क्रम्य. ६. आस्मग० E. °नि
A. M. G. K. (where also क for क्त). In the next word B. has °अरु० for
°करु०, R. °कलु०. ७. साच्छिदस्त्व N. स्तवाइअस्त्व K. °विअस्त्व P. G. शब्दवितस्य
E. विवस्त्व om. in A. For the following word B has लोअस्त्व वरुदै०. E.
has वेहइ०; M. has वी० for वि०; A. and K. om. वि० For गि० in गिहो० B. E.
R. M. have नि०; शङ्का E. मम B. E. (which reads also पुनः and संजादे०) B.
has जात for जाद; सोसस P. °स्य A. ८. °गिया E. °जसेन. E. °णसेन B. पमु०
K.; P. has य and या for अ and आ in गिअ० R. has °गिदशओ० कशाविष्टु०
E. has प्रमुखा नियनिवेसाणिठया जहाकंया. G. has तिगिणसेवकाणिष्टा० क्ष-
षिभोजशकशाद् and B. तिगिणवाणिभिभाजधाकशाद् M. K. have गि० for गि०
कशापि०

चाणक्षेहदओ गेहं विचिण्णावदि । ता अवहिदा पित्त्वं
भट्टिणो चन्द्राक्षसस्तु घैरअर्ण । महदाव जं होदि तं होदु
न्ति ॥ (क)

- शिष्यः । भौः श्रेष्ठिन् हत इतः ।
- चन्द० । अभ्यमाअच्छामि । उभौ परिक्रामतः । (क)
- शिष्यः । उपस्वर्त्य । उपाध्याय अयं श्रेष्ठी चन्दनदासः ।
- चन्द० । जेर्दु अज्जो । (ख)
- चाण० । नाटयेनावलोक्य । श्रेष्ठिन् स्वागतमि मासनमा-
स्यताम् ।

वेशसंस्थिताः कदापि चाणक्षयहतको गेहं विचिनोति । तस्मादवहिता
निर्वहत भर्तुरमायराक्षसस्य गृहजनम् । मम तावदाद्वति तद्वतु ।

(क) अयमागच्छामि ।

(ख) जयत्वार्यः ।

१°क्षय G. गेहपि मे E. गेहं मे B. मे गेहं G. विजग्नविभदि R. विचिणावोदि B.
and E. °नदे° M. °नदे° P. श for ता M. तो E. विक्षमिगे for अवहिदा G. निक-
मेह N. हिणो G. N. omitting विभवेह for which B. reads विभवध and E.
निवाहेह. २ कलसे च E. कलतम् G. कलतम् N; for मह A. P. and G. read मम
E. मे; for शाव P. शाव R. M. शारीम् N. शारिम् E. शारीम्; for ज्ञ which follows
P. N. has ज्ञ and E. has ज्ञि; भोदि E. भोदु G. N; for the following
होदु A. has होदि G. E. N. भोदु G. E. om. the following ति. ३ G. and E.
omit this and have इतइतःश्रेष्ठिन्. ४ Before this G. has भज्ज E. आर्य
for अभ० E. has अह०. B. for the next word reads °नागशीलि G. E. have
°गच्छा० M. K. R. om. this whole speech and place the stage direction
after the speech of the Śishya. G. inserts इति before it. ५ उपस्वर्त्य
त्र्यम् in B. M. R. G. हेच for उप० G. श before श्रेष्ठी E. °हि० K; G.
om. विभ०. ६ For चन्द० before this E. has श्रेष्ठी. For जेर्दु B. has जेर्दु
twice (with उपस्वर्त्य before it). N. has जेर्दु G. जेर्दु and E. जेर्दु twice;
for अज्जी. E. has अज्जी. ७ B. R. E. G. add भी before this. M. om. it.

चन्द० । प्रणम्य । किं ण जाणादि अज्जो जह अणुचिदो
उवभारो हिअभस्स परिहवादौवि दुःखमुप्पादोदि । तो इह उजेव
उविदाए भूमीए उवविसामि । (क)

चाण० । भोः श्रेष्ठिन् मा मैवम् । संभावितमेवदन्तम् इधैः
भवतः । तदुपविद्यतामासन एव ।

चन्द० । स्वगतम् । उवक्खितमणेण दुडेन किंवि । प्रकाशम् ।
जं अज्जो आणवेदि त्ति । उपविष्टः । (ख)

(क) किं न जानात्यार्यः यथानुचित उपचारो इदयस्य परिभवा-
दपि दुःखमुत्पादयति । तस्मादिवैचितायां भूमावुपविशामि ।

(ख) उपक्षिसमनेन दुष्टेन किमपि । यदर्थे आज्ञापयतीति ।

भोः श्रेष्ठिनिति । एतदादि चन्दनदासातिसंधानार्थं परिहासवचनं नर्म ।

संभावितमिति । एतदुपचारकरणं संभावितमेवेति बहिरूपचारः । प-
रिभवकरणमिति तु निगूढ आशायः ।

१ श्रेष्ठी E. ; M. G. E. om. the प्रणम्य following ; M. and G. om. ण
before जाणा० E. has न R. reads आणादि and E. जानेहि. E. also has
अज्जो for अज्जो and B. E. and G. have जहा for जह after that. अणुहरो
R. ०चिदे G. which also has रे for रो in next word. २ E. om. वि and
reads परि० before सहिअभस्स which is its reading for हिअ० as also B.'s ;
G. has परिजनसहिअभस्स for हिअ० and N. om. हिअ० P. reads ०भवादौ for
०हवारे G. om. ह in परिहा० B. and E. add महन्तं after this. K. and N.
read दुस्कं for दुःखे ; E. दुवर्क्य G. reads उप्याएवि after that ; for ज्जेव A. and
K. have ज्जेव P. ज्जेव M. एव R. एव E. also has इध for इह before it ;
B. R. E. G. read अहम् after ज्जेव. ३ For उच्चि० K. has उवाचि० R. उह०
and E. उषि० in the following word K. and N. have ०षि० for ०मी० And
instead of उवविसामि A. reads उपविसामि K. उभविसामि and P. उपविसामि.
४ G. om. भोः R. adds चन्दनशस after श्रेष्ठिन् P. reads एतत् for इहम्
B. has ०भेव उवितमेवैहस्महि० G. and E. उवितमेवैहम् After विधे.
B. E. R. insert सह and after the भवतः following E. has उपवेदुम्. ५
०सनमेव. G. ६ उवक्खितमणेण K. ०त्तेज P. ०स्तिविभणेण R. ०क्खितमणेन
G. उव (प N.) लक्खित (प N.) मणेन B. N. G. E. ; B. om. the दुष्टेन fol-
lowing ; P. has दुष्टेन ; for किंवि A. P. read किंति B. reads किंपि E. om.
all down to this from स्वगतम्. ७ M. and K. om. this with त्ति preceding ;
N. has इत्पविष्टाते G. इत्पुपविष्टः (where प्रकाशम् is omitted and
this part of the speech is placed before स्वगतम्) P. ०त्तिभूमावुपविष्टः
and A. ०विष्टि भूमावुपविष्टः.

चाण०। भो॑ श्रेष्ठिन् चन्दनदास अपि न॒ यन्त संध्यव-
हाराणां वृद्धिलाभोः ।

चन्द०। स्वगतम् । अच्चादरो संकणीओ । प्रकाशम् । अहइ० ।
अज्जस्स प्वसाएर्ण अखण्डदा मे वाणिज्जा । (क)

चाण०। न खलु चन्द्रगुप्तदोषा अति क्रान्तपार्थवगुणान-
धुना स्मारयन्ति प्रकृतीः ।

चन्द०। कर्णी पिधाय । सन्तं पांच । सरअणि गुणपूर्ण विअ-
पुण्यमाचन्देण चन्दसिरिणा अहिअं नन्दन्ति पकिदिओ । (ख)

(क) अश्चादरः शाङ्कनीयः । अथ किम् । आर्यस्य प्रसादेन अख-
णिदता मे वाणिज्या ।

(ख) शान्तं पापम् । शारदनिशासमुद्रतेनेव पूर्णमाचन्द्रेण चन्द्रभ्रिया-
धिकं नन्दन्ति प्रकृतयः ।

१. Om. G. E. चन्दनदास om. in G. M. P. ; N. adds खलु after अपि. २
वृद्धिलाभः M. R. ; G. B. om. वृद्धि॒ B. adds वः after लाभः. ३ स्वग०-
काशम् om. in B. E. ; R. M. have विज्जो for न॒ यीओ G. has अच्चा-
दरोशोकरीयो B. and E. add अज्जा before अह R. om. अहइम् B. and G.
have अवहम् and E. अथ किम्. ४ प० for ए० K. G. E. वेण M. R. वेण P.
In the following word E. has व for ख G. and N. have आ for शा and
om. the मे following. A reads वणिज्जा and K. वणिज्जा and E. वाणिज्जा.
लाभः. ५ G. has अपि for न खलु N. अपि खलु E. has भो॑ श्रेष्ठिन् अपि and
B. भो॑ श्रेष्ठिन् अपि कश्चित्. In the next word for शीषा, E. reads प्रवेषान्
G. शीषान् and the last two words of the sentence E. reads न स्मरन्ति प्रकृ-
तयः. ६ This phrase appears twice in A. P. M. ; G. has शान्तं वाचै॒ E.
शान्ते पाद॑ R. पदं In the following word N. K. P. read साअर A. has
सअर N. सरवनि॑; म for मु. A. P. ; इ॑ for र्ग. N. म E. मे॑ for ए॒ B. ह॑ G. ; व
for विअ॑ E. विय॑ P. ७ °प॑ण्य K. पुण्यमार्तीचन्देण E. G. अधिअं नदन्ति. B.
A. and G. have अहिअन्दन्ति E. has अहिअं नन्दन्ति; for पकि॑ in following
word B. has पवसी॑ G. पवसी॑ E. has पगिसी॑. After पवसीओ G. has
again the following सरअणि (सा?) विअविमलाविवेण पिण्यमा॑भजकेण
वेण चन्दसिरिणा अधिअं होम्यत पवेषाभा.

चाण० । भो॑ श्रेष्ठिन् यद्येवं प्रीताभ्यः प्रहतिभ्यः प्रतिप्रिय-
मिच्छन्ति राजानः ।

चन्द० । आणवेदु अज्जो किं किञ्चिभं इमादो जंणादो
इच्छीभादि न्ति । (क)

चाण० । भो॑ श्रेष्ठिन् चन्द्रगुप्तराज्यमिदं न नन्दराज्यम् । यतो
नन्दस्यैर्वार्थरुचेर्वर्थसम्बन्धः प्रीतिमुत्पादयति चन्द्रगुप्तस्य तु
भवतामपरिक्षेत्रा एव॑ ।

चन्द० । सहर्षभ॑ । अज्ज अणुग्रहीदोहि । (ख)

चाण० । भो॑ श्रेष्ठिन् स चापरिक्षेत्राः कथंमरविर्भवतीति
ननु॑ भवता प्रष्टव्याः स्मः ।

(क) आज्ञापयतु आर्यः । किं कियदस्माज्जनादिष्यत इति ।

(ख) आर्य अनुग्रहीतोस्मि ।

प्रकृतिभिरिति पाठः साधुः । यद्वा स्मरतिर्ज्ञानसामान्यवचनोतो गतिनुदी-
यादिना कर्मत्वम् ।

चन्द्रश्रिया चन्द्रगुप्तेयर्थः । इयमनुगुणोऽाटनार्या प्रीतिर्नर्मस्तुतिरष्टम-
मङ्गम् ।

इयं राजानुरागहेतुर्वक्यरचनोपन्यासः ।

१ Om. in G. यद्येवं om. in M. R. प्रति om. in B. २ केञ्चिभं R. किञ्चिभं E. किञ्चित्य G; B. adds after it वा अस्याऽपि G. अस्य and E. वा; for the “सो at the end of the next two words G. reads “ज्ञो. For चक्षु॑ in word after that K. has “चक्षु॑” and for the चक्षु॑ following E. and P. have चक्षु॑. ३ Om. in G; E. has सि. ४ Om. in G. This and the following speech are omitted in E. सत्य K; M. om. इहम् coming after this. ५ G. inserts अस्यम् after एव here. ६ P. adds च after this. ७ Om. in M. R. “तिग्रही॑” A. N. “तिग्रही॑” P. ग्रही॑ M. हि (विदि॑) हि K; G. has हि॑ for सो॑ following. ८ न पुनः for न...ता॑ B. “हृष्वीस्मि॑” for “हृष्वाः॑ स्मः॑” G. E; N. and G. have तप्तवता॑ and E. भवता॑ after तप्तः॑ instead of भवता॑ before प्रष्टव्याः॑.

चन्द० । आणवेदु अज्जो । (क)

चाण० । संक्षेपतो राजनि अविहङ्गाभिर्वृत्तिभिर्वर्तितव्यम् ।

चन्द० । अज्ज को॑ उण अधण्णो रणा विहङ्गोनि अज्जेण
वगच्छीअदि । (ख)

चाण० । भैवानेव तावत्पथम् ।

चन्द० । कीर्णि पिधाय । सन्तं पावं सन्तं पावं । कीदिसो
तिणाणं अग्निणा सह विरोहो । (ग)

चाण० । अयमीदृशो विरोधः । यस्त्वमद्यापि राजापथ्यका-
रिणोमास्थराक्षसस्य गृहजनं स्वगृहमभिनीय रक्षसि ।

(क) आज्ञापयतु आर्यः ।

(ख) आर्य कः पुनरधन्यो राजा विहङ्ग इति आर्येणवगम्यते ।

(ग) शान्तं पावं शान्तं पापम् । कीदृशस्तृणानामभिना सह विरोधः ।

भवितव्यमिति युष्माभिरिति शेषः ।

भवनेवेति इदं प्रतिमुखनिष्ठुरवचनं वज्रम् ।

यस्त्वमद्यापीति । पुरा पुरादपक्रमणसमये रक्षणं भवतु नाम अद्यापि मूलय-
केतुमाश्रितं राजापथ्यकरणसमये तत्कलवरक्षणमनुचितमिति भावः ।

१ Om. in M. भवितव्यम् A.P. २ Before this G. has अष्ट and E. अह For
the उण after this, G. and E. have एसो N. om it. Before रणा B. has
ओ ; E. has जोडजेरासह ; G. अडजेण जो जणो विह० ; N. अडजेण राजाअ-
विह०. For the second अ in अवगच्छीअदि E. and P. have अ. ३ A. P.
have भद्र E. ननु before this M. and R. om. तावत् G. and E. read प्रथमेता-
वद्वानेष ४ A. and N. have शान्ते G. शान्ते यावम् A. has the expression
only once for दि० in next word G. and M. have दि K. दु. N. inserts उण
after कीदिसो. ५ G. om. अ. B. and R. read यस्त्व० ६ अमास्थ om. in
G. E. स्वगृहम्. om. in R. स्व om. in M. for अनि E. has दृष् G. has
अनिरक्षसि.

चन्द० । अज्जे अलीअं एदं केणांचि अणभिण्णेण अज्जस्ते
णिवेदिदं । (क)

चाण० । भो श्रेष्ठिन् अलमाशङ्कया । भीताः पूर्वराजपुरुषाः
पौराणामनिच्छतामपि गृहेषु गृहजनं निक्षिप्य देशान्तरं व्र-
जन्ति । ततस्तपच्छादनं दोषमुत्पादयति ।

चन्द० । एवंणेदं । तस्मये आसि अह्यधरे अमायर-
क्खसस्त धरअणौ ति । (ख)

चाण० । पूर्वमनृतमिदानीमासीदिति परस्परविरोधिनी वचने ।

चन्द० । एत्तिअं जेव अत्थि मे वाआच्छलम् । (ग)

चाण० । भो श्रेष्ठिन् चन्द्रगुम्भैराजन्यपरिप्रहः छलानाम् ।
तस्मर्पयै राक्षसस्य गृहजनम् । अच्छलं भवतु भवतः ।

(क) आर्य अलीकमेतत्केनाप्यनभिज्ञेन आर्यस्य निवेदितम् ।

(ख) एवं तु इदम् । तस्मिन् तस्मये आसीदस्मद्गृहे अमायराक्षसस्य
गृहजन इति ।

(ग) एतावदेवास्ति मे वाक्ष्छलम् ।

१ Om. in M. in the next word G. E. K. have लि for ली and P. अ for
अ; for एवै E. reads एव. २ For the word preceding B. and G. have
अणङ्गेण E. अणउयेण for स्त A. and M. read स. for णि in the word follow-
ing E. has नि and for वं G. and A. have वं. ३ Om. R. M; after the follow-
ing word अलम् A. M. K. P. insert अनया R. another अलम्. ४ प्राचिन्ति G;
N. M. om. the सतः; which follows; E. has वसः; before शोषं B. E;
have एव G. N. have अव P. मे K. A. R. add प before शोष. E. has
० इज्जमचतसोषं. ५ एव र. G. N.; ०ए for ०वे E. A. N; for आसि M. has आस
E. om. अै in the following word. ६ जपो G. वपो E. ति om. in B.
७ प्रथमम् for पूर्वम् B. E; N. has before this सक्षोधम् After इशानीम् E. reads
अस्तीतिच्चवक्षि(क्षी?) ति ननुपरस्पर० A. K. read परस्पर० ८ अज्ज at the begin-
ning of this speech in N. एव for जेव M. जेव K. एव. R. om. in G. E.
and N; E. has अस्तएत्यंतरे अस्ति &c. अ om. in P. या E. ९ G. N. have
मार्दित्तु-डाः before this. N. has न after this and before राजनि B. has व
after राजनि and both om. अ before परिप्रहः १० E. adds तु after this; for
गृहै E. has गृहमतं न छलै; भवेत् for भ...तः G. भवतुभवेत् E. भवतु om. in
A. K. M. P. R. N.

चन्द० । अज्ञ ण विष्णवेभि आसी अह्यधरे अमच्चरख्य-
सस्त घरअणो न्ति । (क)

चाण० । अथेदानीं क गतः ।

चन्द० । ण जाणामि^३ । (ख)

चाण० । स्मितं कृत्वा । कथं न ज्ञायते नाम । भो^४ श्रेष्ठिन्
शिरसि भर्यमतदूरे तत्पतीकारः ।

चन्द० । स्वगतम् ।

उर्वरि घणं घणरडिअं दूरे ददादि^५ देवम् ।

हिमवदिं दिव्योसहिओ सीसे सप्तो समाविष्टो ॥२१॥ (ग)

(क) आर्य ननु विज्ञापयामि आसीदस्मद्द्वै अमात्यराक्षसस्य गृहजन
इति ।

(ख) न जानामि ।

(ग) उपरि घनं घनरटितं दूरे दयिता किमेतदापतितम् ।

हिमवति दिव्यौषधयः शीर्षे सर्पः समाविष्टः ॥ २१ ॥

उपरीति इयमार्या प्रक्षिप्ता ।

१. ननु for ण before this. E. आसि for आसी A. M. P; B. E. have तस्मये before आसी G. and N. after आसी. २. जणो G. E. ३. G. has अज्ञ at the beginning of this speech. K. has न for ण before this; M. R. have आणामि E. आणा^० G. आणीमो K. जानामि N. जाणिमो; B. N. G. add after this कहिं गशोन्ति E. agrees, reading के for क. ४. E. om. भो G. om. श्रेष्ठिन्. ५. कणी B. G. E.; B. om. the अति which follows. R. has प्रति for प्रती. ६. ०^० for ०^० K. P. ०^० E. घणा for घणं B. M. घण E. for रडिअ B. has भणिअ; N. रणिअ; for दूरे P. has दूले; for दह^० P. and N. दहिं^० for दा. G. E. B. N. have आ. For भेदश^० A. K. P. R. have भेतशा E. भेदशा G. has प for व; for the final अम् A. K. P. read अम्. ७. इ for हि E. M. in the next word P. has व्यो for व्यो E. has यो?; स्से for से B. M. R; विस्तै K. विष्टो E. विष्टो P. At the beginning of this speech instead of चण्ड । स्वगतम् G. has उस्ते कस्यापि.

चाण० । अन्यच्च नन्दमिव विष्णुगुप्त । इत्यर्थोक्ते लज्जां
नादवित्तवौ । अन्द्रगुप्तमास्यराक्षसः समुच्छेस्यतीति मामैवं
मंस्याः । पदय ।

विक्रान्तैर्नयशालिभिः सुसच्चिवैः श्रीर्वक्रैनासादिभि-
र्नदे जीवति या तदा^१ न गमिता स्यैर्यं चलन्ती मुहुः ।
तामेकत्वमुपागतां द्युतिमिव प्रहूदयन्तीं जगत्
कश्चन्द्रादिव चन्द्रगुप्तनृपतेः कर्तुं व्यवस्थेत्यृथक् ॥ २२ ॥
अपि च ।

आस्त्वादिलक्षिदशोणितशोणशोभामिति पूर्वोक्तं पठति ।

चन्द० । स्वंगतम् । फलेण संवादिदं से विकस्थि-
दम् । (क)

नेवैर्थ्ये कलकलः ।

(क) फलेन संवादितमस्य विकस्थितम् ।

नन्द इति जातावेकवचनम् । नवसु नन्देषु जीवत्सु व्यासज्यस्थितापि या
मया चलिता सती स्यैर्यं न गमिता तां चन्द्रगुप्ते एकत्वमुपागत्य दृढतया
स्थितामविद्यमानेषु नन्देषु कश्चालयेदिति भावः ॥ २२ ॥

आस्वादितेति । एतत्स्वाम्यनुरागप्रकाशविशिष्टवचनं पुष्पम् ।

१. E. om. च. G. om. विष्णु K. P. and N. om. गुप्त and P. N. have दि for the इ following G. has मि for that इ; E. om. इति; for °क्ते B. has °क्ती E. °क्तेन. २. °यति N. A. After that E. has नन्दु; छेस्य° A. P.; B. E. G. om. the first मा P. has एव for एवम् and G. adds अव after it. ३. श्रीव° G. A. P. ४ तथा G. ५ B. has आस्वादितेस्यादि प्रागुक्तं पठति G. and E. quote the whole stanza here. ६. Om. in A.; E. has आस्वगतम् G. E. read next word "as फलेन. For संवादिई B. E. R. m. have संपादिवं G. °पाविभं Before से B. E. N. G. have शीहदि E. has शीहदि. For से B. and N. have हे G. ते E. किंतु for वा निर्दिष्ट A. has °स्थणम् P. °स्थमन् K. °पिष्म. ७. G. E. N. have तसे before this G. E. N. B. have डस्सारणा किंतु instead of कलकलः.

चाण० । शार्ङ्गरवे शायतां किमेतत् ।

दिष्यः । तंथेति^१ निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य । उपाध्याय एष राजाश्वन्द्रगुप्तस्याजया^२ राजापथ्यकारी^३ क्षपणको जीवसिद्धिः सनिकारं नगरान्निर्वास्यते ।

चाण० । क्षपणकं अहह । अथ वा अनुभव राजापथ्यकारि-त्वस्य फलम् । भो श्रेष्ठिन् चन्दनदार्स एव यस्यापथ्यकारिषु तीक्ष्णदण्डो राजा । तत्क्रियतां पथ्यं सुहृद्वर्चः । समर्प्यतां राक्षसगृहजनः । अनुभूयतां चिरं^४ विचिलो अप्रसादः ।

चन्द० । णत्थि मे गेहे अमच्चघरअणो^५ । (क)

(क) नास्ति मे गेहे अमायगृहजनः ।

मुण्डी निष्परिग्रहस्तपस्ती निकारानहै इति कारण्याविष्कारणार्थोहृष्ट-शब्दः । अथवेति राजापथ्यकारी यः कथ्यिदपि नियाय एवेति समाधानम् ।

१ G. A. and E. have this twice (E. having सारङ्गरव) A. N. P. have आः after this M. om. किमेतत् G. E. N. add इति after it. २ यशाजापयत्सुपौ-ध्याय इति B. G. N.; E. agrees but omits इति. G. has स before एष and E. has ऐवस्य चन्द्रं after it. ३ M. and R. om. च न. has रि for री. ४ N. has कथम् before this and G. and M. have a visarga after it. E. has कहम् after अहह. E. स्वर्कर्मणिः before अनु^६ B. E. N. G. add तु after this. ५ G. om. this and भो also B. E. N. G. have राजा before अपथ्यं N. G. read राजा तीक्ष्णदण्डः and G. om. सत् which follows. ६ दृष्टनं च G. which and N. too omit what follows down to अनः R. E. M. K. have स्व after राक्षस. ७ G. om. this; B. has it before अनुभूयन्नाम which is its reading, as well as that of G; G. and B. also have विचिलो राजप्रसादः E. has वि-चिलोलो for विचिलो. ८ G. N. have अजा गेहसन्त (पिन N. adds) समर्प्येनि कुरो (ली N.) असन्ते समर्पीभवि E. अजा गेहे असन्ते कुरो समर्पीभवि. R. अणो for अणो in text and K. has नत्थि for वैत्थि.

नेपथ्ये^१ पुनः^२ कलकलः ।

चाण० । शार्ङ्गरवे ज्ञायतां किमेतत् ।

शिष्यः । तथेति^३ निष्क्रम्य पुनः प्रविद्यु । उपाध्याय अय-
मपि राजापथ्यकार्येव^४ कायस्थः शकटदासः गूलमारोपयितुं
नीयते ।

चाण० । स्वकर्मकलमनुभवतु । भोः श्रेष्ठिन् एवमयं
राजापथ्यकारिषु तीक्ष्णदण्डो न मर्षयिष्यति राक्षसकलतः-
च्छादनं भवते । तद्रक्ष परकललेणात्मनः कलतं जीवितं च ।

चन्द० । अज्ज किं मे भयं^५ दावेसि । सन्तं वि गेहे अमश-
रक्खसस्स घरअणं^६ ण समप्येमि किं उण असन्तं (क)

चाण० । चन्दनदास एष ते निश्चयः ।

चन्द० । वाढं एसो^७ धीरो मे णिच्छओ । (ख)

(क) आर्य किं मे भयं दर्शयसि । सन्तमपि गेहे अमायराक्षसस्य
गृहजनं न समर्पयामि किं पुनरसन्तम् ।

(ख) एष धीरो मे निश्चयः ।

१ B. E. G. have ततो before नेपथ्ये B. G. om. पुनः A. K. have कलहः or कलकलः E. has उत्सारणा कियते. २ Twice in M. E; E. has सारङ्गरव अ॒ द्वे before ज्ञायताम् A. P. N. have आः B. and E. have पुनः after ज्ञायताम् G. and E. have इति at end of the speech. ३ यशाज्ञापयत्युपाध्याय इति B. E. N. ४ For अयमपि N. E. have अयमस्तौ B. has अस्तौ B. and E. have after this राजापथ्या B. om. एव E. has इति for it. G. and N. om. राजापथ्यकार्येव. ५ B. and G. have ^०लभान्भव^० A. om तु in भवतु. ६ E. has अपि for अयं राजा A. omits तु in कारिषु B. E. add राजा after सीक्षणदण्डो G. has सीक्षणदण्डः को (उडको ?) राजा. ७ om. G; for एस G. reads एक्ष-
ताम् E. परिरक्षती (sic.). ८ भयं मे B. M. K; E. and P. have भयं for भर्तु G. om. मे and adds मे after दावेसि for which K. E. B. read दावेसि. ९ पि for वि B. E. G. N; E. has अहं before गेहे G. and N. substitute it. for गेहे. १० घरयप्यम् R. E. N. for समप्ये K. has समप्ये^० P. सकीच्च^० E. समप्ये^०; has पुन for उण. ११ एस for एसी G. N; मे धीरो for धीरोमे B. E. धीरो मे G. धीरो om. in M. K. धिलो P. for धिच्छ^० E. धिच्छु^०.

चाण० । स्वगतम् । साधु लक्ष्मान साधु ।
 सुलभेष्वर्थलाभेषु परसंवेदने॑ जने ।
 क हृदं दुष्करं कुर्यादिदानीं शिविना विना ॥ २३ ॥
 प्रकाशम् । चंदनदासे॑ एषं ते निश्चयः ।

चन्द० । वाढम्॑ । (क)

चाण० । सक्रोधम्॑ । दुरात्मन् तिष्ठ दुष्टवणिक् । अनुभूयतां
 तर्हि॑ नरपतिक्रोधः ।

चन्द० । सङ्ज्ञोऽहि॑ । अणुचिद्दु अज्ञो अन्तणो अहिभार-
 सरिसं । (ख)

चार्ण० । शार्ङ्गरवोच्यतामस्मद्वचनात्कालपाशिको दण्ड-
 पाशिकश्च । शीघ्रमयं दुष्टवणिक् निगृह्यताम् । अथवा तिष्ठतु ।

(क) वाढम् ।

(ख) सङ्ज्ञोस्मि । अनुतिष्ठतु आर्यः आत्मनोधिकारसदृशम् ।

सुलभेष्विति॑ । परस्य परकीयार्थस्य संवेदने॑ सर्मषेण कृते॑ सति॑ स्वस्या-
 र्थलाभेषु॑ सुलभेषु॑ सत्सु॑ स्वार्थं तुर्णीकृत्य परसंरक्षणरूपमेवं॑ दुष्करं॑ कर्म॑ जने॑
 लोके॑ एकेन शिविना विना त्वदन्यः॑ कः॑ कुर्यात्॑ । शिविरपि॑ कृते॑ पुरा॑ कृतयुगे॑
 कृतवान्॑ । त्वं॑ तु॑ इदानीं॑ पापिनि॑ कलौ॑ करोषीति॑ ततोप्यतिश्यायितमुच्चरितस्व-
 मिति॑ भावः॑ । इदमपि॑ पुष्पम्॑ ॥ २३ ॥

१ आत्मग० G. E; for चन्दनशास E. reads श्रेष्ठिन्. २ R. has त for द in
 संवेदने॑: B. has जनः for जने॑. ३ श्रेष्ठिन्. for this G. ४ B. adds एसो॑ मे॑ स्त्यरो॑
 शिवायो॑. G. एसो॑स्त्यरो॑शिवायो॑ N. agrees adding मे॑ before शिवा॑; M. om.
 whole speech. ५ E. adds लक्ष्मा॑नाकृत्य; तिष्ठ॑ om. in B. E. G. ६ तर्हि॑ om.
 in G; B. reads राजकोपः॑ R. and G. नरपते॑ कोपः॑. ७ B. E. add बाहू॑ प्रसार्य॑.
 E. adds भूर्णे॑ before द्वि॑. In the following word E. has तु॑ for तु॑, द्वि॑ for द्वि॑,
 and A. and P. have द्वि॑भ॑ for द्वि॑; अस्तानो॑ for अस्तानो॑ E; G. and N. have द्वि॑
 for द्वि॑ in the word following; B. and E. have अहिभारस्त्वं॑ अपुरुक्तं॑ (E.
 has तु॑ for तु॑). ८ B. has सत्तीधम्॑ her॑; E. has तत्॑ and further लक्ष्मा॑कृ-
 त्य॑ । दुरात्मनुष्ट॑ । सारङ्गरव॑ सारङ्गरव॑ उच्यते॑ M. and P. have शार्ङ्गरव॑ twice.
 ९ तात्॑ om. in N. शास्त्रलाभ॑ G. E. तात्॑ for अथवा G.

उच्यते । दुर्गपालको । वेदाद्याज्ञः । गृहीतगृहसारमेनं सपु-
लकल्ललं संयम्य तावद्वक्ष यावन्मया॑ वृषलाय कथ्यते ।
वृषले॑ एवास्य प्राणहरं दण्डमाज्ञापयिष्यति ।

शिष्यः । यदाज्ञापयत्युपाध्यायः । १श्रेष्ठिन् इत इतः ।
चन्द० । अर्ज्ज अअमाभच्छामि । स्वगतम् । दिदिआ
मित्रकञ्जेण मे॑ विनाशो ण पुरिसदोसेण । (क)
परिक्रम्य शिष्येण सहै निष्क्रान्तः ।

चाण० । सहर्षम् । हन्ते॑ लब्ध इदानीं राक्षसः । कुतः ।
त्यजत्यप्रियवत्प्राणान्यथा तस्यायमापदि ।
तथैवास्यापदि प्राणा नूनं तस्यापि न प्रियाः ॥ ४४ ॥

(क) आर्य अयमागच्छामि । दिष्टया॑ मित्रकार्येण मे॑ विनाशो न
पुरुषदोषेण ।

वृषल एवेति । इदं छद्मना॑ हितागमननिरोधनं निरोधः । छद्मना॑ कपटेन
हितागमनाय स्वेष्टसिद्धये चन्दनदासनिरोधात् । यद्वा॑ हितं॑ राक्षसमागमय-
तीति॑ हितागमः॑ हितागमनस्य॑ हितराक्षसागमनहेतुभूतस्य॑ चन्दनदासस्य॑
निरोधनात् ।

१ G. and E. add अस्मद्द्वनात् after this; for °पालको B. E. G. have
°पालः For °पालक in विजयपालकः B. E. G. read पालश K. पालः N.
पालकश. २ Om. in G. रक्ष before तावद् B. E. G. R. N. (E. having
रक्षताम्) G. and N. om. मया which follows. ३ स एवास्य. G. B; G.
reads सर्वस्वहरणं E. सर्वस्वहरणं M. प्राणहरणं, N. प्राणाहारं. ४ इति before
this G. B. ५ उत्थाय before this B. E. for अअमा० following, G. has
अयमा० K. and P. अमा० E. आ०; G. and E. read ग for the अ in अच्छामि
K. reads अच्छम्मि for this last; E. has आस्मग० for स्वग० and दिहिया॑ for
दिहिभा॑. ६ Om. in M. R; before मित्रकञ्जेण E; E. has ना॑ for जा॑ in the
following word after which B. adds जागिरी॑; for the following word A. and
G. read न after which M. and B. add उण R. has पुरुष for पुरिस. ७ G.
om. ग्रि-ह and has instead इति. before परि०. ८ Om. in R. M. N; न॑ for
it P. हितया G; E. has दुरास्मा before राक्षसः । ९ तथास्वाप्न्यापदि॑ E. which
also has भूषि॑ for नूनं.

नेपथ्ये कलकलः ।

चाण० । शार्ङ्गरवं शार्ङ्गरवे ।

प्रविश्य शिष्यः० । उपाध्याय आज्ञापये ।

चाण० । किमेष कलकलः ।

शिष्यः । विभाष्यै । उपाध्याय एष खलु शकटदासं
वध्यमानं वध्यभूमेरादार्यं समपक्रान्तः सिद्धार्थकः ।

चाण० । स्वगतम् । साधु सिद्धार्थकं कृतः कार्यारम्भः ।
प्रकाशम् । प्रसहा किमपक्रान्तः । सक्रोधम् । वत्स उच्यतां
ग्रन्थार्थाणो यथा त्वरितं संभावयेति ।

निष्कर्ष्य प्रविश्य च । शिष्यः । सविषादम् । उपाध्याय
हौं धिक् कष्टमपक्रान्तो भागुरायणोपि ।

कृतः कार्यारम्भ इति । अयमपि विन्दुः । त्वरितं सम्भावयेति निगद्य
समाधाय वा सिद्धार्थकमानयेति वाहोर्यः । त्वमपि तेन सह गत्वा कार्यं
साधयेति आन्तरो गूढार्थः ।

१. Om. in B. G; M. R. K. om. this and next two speeches; E. (which has शारङ्गः०) add रे ज्ञायतां किमेतत् and om. next two speeches. २. B. adds तु after this G. om. उपाध्याय. ३. B. reads ज्ञायतां किमेतत् ४. B. has निष्कर्ष्य विभाष्य पुनः प्रविश्य संभान्तः शिष्यः M. K. B. प्रविश्य शिष्यः० E. agrees with K. and adds सविषादम्; G. om. खलु E. adds सिद्धार्थकः after this and om. it at the end of the speech; R. and M. transpose the order of the next two words. ५. वध्यस्थानादाशाय M. R.; G. has समुपक्रान्तः E. has सहनि:-क्रान्तः० ६. B. G. N. have साधु after this; P. also apparently; N. om. कृतः—रम्भः. G. om. that and प्रकाशम् also, and has कुतः instead, but over the line it has कृतः कार्यारम्भः E. has त्वया after कृतः ७. किमुप० G. कायमप. E; G. has प्रकाशम् instead of सक्रोधम् R. adds इव after सक्रो० ८. B. G. insert एनम् before सं० for वे B. P. read वे G. N. insert एनम् between वे and इति. ९. च before शिष्यः om. in R. and G. (reading पुनः before शिष्य and शिष्यः before this stage direction and omitting सविषादम्) E. has निष्कर्ष्य पुनः प्रविश्य । शिष्यः and B. has शिष्यः पुनः तथा कृत्वा प्रविश्य सविषादम् । M. शिष्यः निष्कर्ष्य पुनः प्रविश्य सापि० १०. Om. G; शुप० for भूप० G; अपि at the end of the sentence om. in G; E.

चाण० । स्वेगतम् । ब्रजतु कार्यसिद्धये । प्रकाशम् । सक्रो-
भिक । वत्से उच्यन्तामस्मद्द्वचनाङ्कभट् रुषदत्ताडेभरात-
बलगुप्तराजसेनरोहिताद् विष्वायकर्णिः द्विघमनुसृत्य गृह्णतां
दुरुस्ता भागुरायर्णः ।

शिष्यः । तयेति निष्क्रम्य पुनः प्रविद्य सविषादम् । हा-
धिक र्कष्टं सर्वमेव तन्त्रमाकुलीभूतम् । तेपि खलु भद्रभ-
टप्रभृतयः प्रथमतरमुषस्येवाँपक्रान्ताः ।

चाण० । स्वेगतम् । सर्वर्था शिवाः पन्थानः सन्तु । प्रका-
शम् । वत्सांलं विषादेन । पश्य ।

ये याताः किमपि प्रधार्य हृदये पूर्वं गता एव ते
ये तिष्ठन्ते भवन्तु तेपि गमने कामं प्रकामोद्यमाः ।

अपकान्ता इति । अस्मदिष्टसिद्धय एव गता इर्यः ।

ये इति । किमपि प्रधार्य हृदये अस्मद्विरोधं भनसि कृत्वेति वहिः । अस्म-
त्कार्यमेव साधयितुमिति गृदम् । सर्वा अपि प्रकृतयः सुखेन यान्तु न हि
तदवलम्बेनाहं कार्यं साधये बुद्धिवलेनैव सर्वं साधयामीर्यर्थः । अयं चतुर्वर्ण-
निर्वर्णनं वर्णसंहारः । ब्राह्मणादिचतुर्वर्णन्तःपातिनीनां प्रकृतीनां ये याता
इत्यादिना निर्वर्णनान्विदेशान्त्रयोदशमञ्जम् । तृतीयाङ्के वक्ष्यमाणं तेषामुदन्त-
मानेष्यामीति गूढाशयः ॥ २५ ॥

१ आलंगः, G. E. २ G. E. om. इव before this. For वत्स A. P. M. N.
read भद्र B. K. adds तत्कृतं विषादेन after this; A. P. M. K. read उच्यताम्
for उच्यन्ताम् which follows this; ३ भट् for भट् E; for डिङ्गः ० B. has हिङ्गः ०
G. डिण्डः ० R. E. डिङ्गः ० for शोहितास K. has लोहिः ० ४ त्रुप् ० for त्रुन् B. E.
५ R. G. M. add इति here. ६ वशाज्ञापयस्तुपाध्याय इति B. N. E. वशासेति
G. ६ om. in E. शा विक्षटम् om. in R. M.; B: E. G. have उपाध्याय before
शा; अन्व for तन्त्र P. व्याकुली ० for आकुली ० P. ७ P. om. तर् ० after प्रथम
After तरम् B. E. N. read अप्रभातावामेव उत्तम्बामप् ० G. has प्रथमतः प्रभात-
वामेव &c. ८ सर्वेषाम् G. E. N. सर्वेषां B. सर्वेषामेव B. सर्या K. सन्तु ० before
पन्थानः G. ९ कृतम् for अलम् G; R. K. M. om. पश्य. १० तिष्ठन्ति N.
गमनं कामं सकामीर्यमाः.

एका केवलमेवे साधनविधौ सेनाशतेभ्योधिका
नन्दोन्मूलनदृष्टवीर्यमहिमा बुद्धिस्तु मा गान्मम ॥ २५ ॥
उत्थाय ओकाशे लक्ष्यं बद्धा । एष दुरात्मनो भद्रभट्टप-
भृतीनाहरामि । आत्मगतम् । दुरात्मन् राक्षस केदानीं गमि-
ष्यसि । एषोहमचिराङ्गवन्तम् ।

स्वच्छन्दमेकचरमुज्ज-ख्लेष्टाक्ति-
मुत्सेकिना मदबलेन विगाहमानम् ।
बुद्ध्या निगृह्य वृषलस्य कृते क्रियाया-
मारण्यकं गजमिव प्रगुणीकरोमि ॥ २६ ॥
इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।
प्रथमोङ्कः ।

स्वच्छन्दं निरदुशं स्वपक्षमनाश्रिय विजातीयं परपक्षं
कथमाश्रितोसीति तव कौपि नियन्ता नास्तीयर्थः । एकचरमिति । वयमव
नन्दवंशसंबन्धिनः सर्वे स्वजना वर्त्तमहे तान्विहाय तत्रैकश्वरसीति भावः
उद्भवलदानशाक्ति परकृत्योपजापार्थं महता कोशासंचयेन स्थापितः शकट-
दास इति वक्ष्यमाणबुद्धयकारिणम् । उत्सेको दुरभिमानो अरतिहस्तगते
विनश्येत्वा तु चन्द्रगुसेन सन्दर्धतेति षष्ठाङ्के वक्ष्यमाणदुरभिमानवता ऊद-
बलेन विगाहमानमस्मदपकाराय चेष्टमानं त्वामारण्यकं गजमिव प्रगुणी-
करोमि । यथा आरण्यको दुष्टगजः शैनैर्गर्त्ताङ्कृत्पूर्णवन्धनादिनोपायेन
संवाहनादिक्रियायां प्रगुणीक्रियते वृश्चक्रियते । एवं त्वामतिसंकटे पातयि-

१ अर्थ for एव B. २ नन्दोत्पादन. E. ३ G. E. om. all आका°—बद्धा B. has
प्रस्त्रक्षवत् before आका°. B. adds खलु after एष. ४ भद्रमुख. G. for आहरामि
G. reads आहयिष्यामि E. आहयामि M. and G. have स्वग° for आस्तग° which
follows. R. has आः before दुरात्मन् G. and E. om. इशानीम् which follows
B. N. G. E. read यास्वसि for गमिष्यसि. ५ उत्सेकिनम् R. बलमेवन B. E. G.
विगाहमा° R. G. E. ६ M. has प्रवर्ण करोमि. R. प्रवर्णीक°. ७ Before this
B. has इति मुद्राराक्षसे P. has इति द्राराक्षसनाम्न नाटके मुद्रालालः A. has
मुद्रालालोनाम N. has इति मुद्रालालोनाम and समाप्तः after अङ्कः.

लाग्निकतया यथा स्वप्नेव प्रवणो भवसि तथा क्रियायां वृश्लसाच्चिद्य-
क्रियायां वशीकरोमीत्यर्थः । एष यज्ञः । प्रयत्नस्तु तदपासौ व्यापारोत्तिवरा-
न्वित इति लक्षणात् । इत्यं यज्ञविन्दुसंबन्धस्प्रतिमुखसत्त्विः । विन्दुप्रयज्ञा-
तुगुणेयनास्य सम्भवः त्रयोदशान्यप्यङ्गानि च यथार्थति योजितानीति सूक्ष्म-
दृष्टिभिरवधार्य संतोषव्यम् ॥ २६ ॥

प्रथमोङ्क इति । अङ्कलक्षणं निरूपितं दशरूपके ।

प्रयक्षनेतृचरितो बीजव्यक्तिपुरस्कृतः ।

अङ्को नानाप्रकारार्थः संविधानरसाश्रय इति ॥

कर्तेदं नाटकस्याङ्कुनरसविलसत्संविधानप्रवीणः

क्लेशश्याणक्यनीतौ बहुविधमतनोलक्षणादैर्वचोभिः ।

तत्त्वलक्ष्ये तदङ्कानुसरणविषयक्लेशमस्मद्विधानां

राजश्वीच्यम्बकार्यानुमतिसुविहितं वीक्ष्य तु व्यन्तु सन्तः ॥

इति श्रीदुर्जिदराजव्यासविरचितायां मुद्राराक्षसव्याख्यायां

प्रथमोङ्कः समाप्तः ।

मुद्रराक्षसम् ।

द्वितीयोङ्कः ।

ततः प्रविशत्याहितुण्डकः ।

आहि० जोणन्ति तन्त जुन्ति जहंडिअं मण्डलं अहिलिहन्ति।
जे मन्त्ररक्खणपरा ते सप्पणराहिवे उवअरैन्ति ॥१॥(क)

(क) जानन्ति तन्त्रयुक्तिं यथास्थितं मण्डलमभिलिखन्ति ।
ये मन्त्ररक्खणपरास्ते सर्वनराधिप उपचरन्ति ॥ १ ॥

अथ राक्षसकृतोपायवृत्तान्तकथनाय प्रास्याशापताकासंबन्धरूपो गर्भ-
संधिद्वितीयेनाङ्केनाभ्यते । गर्भस्तु दृष्टद्रव्यस्य वीजस्यान्वेषणं मुहुरिति
लक्षणात् । पूर्वाङ्के दृष्टस्याव राक्षसाहितुण्डकसंवादरूपया व्यापिन्या
कथया पताकाख्यया नष्टस्यादृष्टस्य चाणक्यनीतिरूपस्य वीजस्यामे मुहु-
रन्वेषणात् । पताकाप्रास्याशानुगुण्येन गर्भसन्धेरङ्गानि ।

अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः ।
संग्रहश्वानुमानं च तोटकाधिवले तथा ॥
उद्वेगसंध्रमाक्षेपा द्वादशाङ्कान्यनुक्रमात् ।
तत्राहितुण्डकच्छधारिणो विराधगुप्तस्य सर्वे प्राकृतं वचनं प्रस्तुतोपयो-
गिच्छाचरणमभूताहरणम् । प्रस्तुतस्य राक्षसं प्रति कुसुमपुरवृत्तान्तकथ-
नस्योपयोगे छाचरणात् ।

जानन्तीति । तन्नं स्वराष्ट्रचिन्तायां शास्त्रौषधमखेष्विति वैजयन्ती । तन्ने
स्वराष्ट्रचिन्तायां विषौषधविशेषे च युक्तिं यथावज्जानन्ति । मण्डलं राष्ट्रं

१. जानन्ति P. In word following G. has न्ति for न्त्य E. has जु for जुं and
P. सी for न्ति. E. has अहिंड for अहिंडें; P. वं for वं only; R. अहारिण्डें.
G. has ए for न्ति and P. M. and R. न्ति for न्त्य. २. R. has अ before
उव० P. and E. have उव for अर० B. उव० P. and M. have न्ति for न्त्य.

आकाशे । अज्ज किं तुमं भणासि कौ तुमं त्ति । अज्ज अहं खुं आहितुष्ठिओ जिणाविसो ज्ञामे । किं भणासि । अहं विं अहिणा खेलिदुं इच्छामि त्ति । अह कदरं उण अज्जो वित्ति उवजीवदि । किं भणासि राअउलसेवकोहिं त्ति । ण खेलदि॑ एव्व अज्जो अहिणा । कहं विअ । अमन्तोसहिं कुसलो वालगाही मैत्तमतङ्ग-आरोही लङ्घाहिआरो जिदकासी राअसेवओ

(क) आर्य किं त्वं भणसि कस्त्वमिति । आर्य अहं खलु आहितुष्ठिको जीर्णविचो नाम । किं भणसि अहमपि अहिना खेलितुमिच्छामीति । अथ माहेन्द्रादिदेवतायन्त्रं चाभिलघुन्ति चिन्तयन्ति रेखाकारेण लिखन्ति च । तन्वमन्त्रादिषु अत्यन्तमवहितात्मना सर्पनराधिपोपचरणं कर्तव्यमिति गीयर्थः ॥ १ ॥

किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पावं ब्रवीति यत् । श्रुतेवानुकमप्येकस्तस्यादाकाशभाषणम् । अप्रविष्टैः सहालापो भवेदाकाशभाषणम् । तदाह ।

१. E. adds लक्षं बज्जा. B. G. E. om. तुमे In next word K. has ष for ण ; G. has षे for म and E. ति for त्ति A. om. को-त्ति. २ वस्तु B ; B. also has तु for तु in next word. ३ नामा E ; B. adds पुनराकाशे after this, ४ ति for वि B. E. इच्छामि for इच्छामि R ; P. and G. om. त्ति after this. B. E. G. N. read ध for ह G. and N. read next word as कअरां E. करर E. also reads पुण्यो for उण and (with G.) has अज्जो after उवजीवदि R. A. P. have उ for वि in वित्ति M. reads तुत्ति N. has आजिभवि for उ-हि. G. has आजिभवि. N. om. अज्जो. ५ B. has पुनराकाशे before this. P. G. N. have कुल for उल. E. reads राथकुल. For उहिति G. B. have simply त्ति. P. has उहीति N. om. त्ति and B. has ओ for को and R. यो. ६ खेलितु G. खेलदु E. for word following B. has ज्ञेव E. ज्ञेव G. उज्ञेव. For कहं B. has किं भणासि कथिति N. has कथं for कहं A. P. कहि E. has simply कथं. G. has काथिति A. P. M. N. om. अ in अमन्तो० P. reads मन्तो for मन्तो G. कुशलो for कुसलो. E. has अनोसहिं and कुशलो. ७ B. has before this अग्नहसुक्सो० G. reads पमसामतंगजसंरो० जो E. पियमतोमलवप्यहे ऐ यो लङ्घा० R. मवग-भारोही A. पमसामतंगभारोही M. मसगभारोही N. मसगभवरोहेच. B. मसग-भवरोही. A. P. have वि for हि E. has उगारी for उआरी B. G. N. have अ for ह E. वा. In the next word B. R. have राङ्ग० N. E. राङ० B. adding कुकु after this G. and E. also have को० for उओ.

त्ति एदे^१ तिणि वि अवस्सं विणासमणुहोन्ति । कहं दिष्ट-
मेत्तो अदिकैन्तो एसो^२ पुनराकाशे । अज्ज किं तुमं भणासि
किं एदेसु पेडोलसमुंगगएसु त्ति । अज्ज जीविआए संपादआ
सप्पा । किं भणासि पेकिलदुमिच्छामित्ति । पंसीदु

कतरां पुनरार्यो वृत्तिमुपजीवति । किं भणासि राजकुलसेवक इति । ननु
खेलति एव आर्योहिना । कथमिव । अमन्वौषधिकुशलो व्यालग्राही मन्त-
मतङ्गजारोही लब्धाधिकारो जितकाशी राजसेवक इतेते त्रयोप्यवश्यं
विनाशमनुभवन्ति । कथं दृष्टमात्रोतिकान्त एषः । आर्य किं भणासि किमे-
तेषु पेटकसमुद्रकेष्विति । आर्य आत्मजीविकायाः संपादकाः सर्पाः । किं
भणासि प्रेक्षितुमिच्छामीति । प्रसीदत्वार्यः अस्थानं खलु एतत् । यदि कौतु-

आकाशे इति ।

१ A. P. read एते G. has before it तसोऽजेष्य E. तसोप्येव. B. om.
वि. G. has पुरिसा instead of it and E. reads एवे पुरुषिन्नपुरिसा विणासः.
M. has होन्ति E. has हवन्ति B. has भवन्ति G. अनुभवन्ति; कथ for कहं
B. E; N. om. कह—एसो G. has for the whole इति अधनिकैन्तो E.
om. सिद्ध० B. has दिहमत्तो P. दिष्टमत्तो. २ अति० E. अदिक० P; E. om, एसो
and has पुनरप्याकाशे लक्षण बद्धा N. adds मण्डण after अज्जः; B. E. G. om.
the किं which follows and B. and G. read उणकिं after तुमे. ३ पेडिआ R.
पेडा B. E. पेहाल G. N. Instead of एसु B. E. N. G. have केसु E. om.
त्ति following. B. has अप्य before जीविं B. and G. om. ए after जीविआ E.
has आ instead of आए. For संपादआ G. has सं-या. E. सं-का. ४ B. has be-
fore this पुनराकाशे A. M. R. have भणासि for following भणासि. पेत्तिलिलु-
G. पेलिलु० P. which has नीति for निति G. om. त्ति and R. has इच्छ-
मित्ति. ५ B. repeats this. E. has पेलिलु० twice P. पेलिलु.

अज्जो । अढोणं खु एदं । ता जह कोदूहलं एहि एदस्मि आवौसे दंसेमि । किं भणासि एदं खु भद्विणो अमच्चरक्षवसस्स गेहं णस्थि अहारिसोणं इह पवेसो त्ति । तेण हि गच्छदु अज्जो । मम उणे जीविआए पसादेण अस्थि एत्थ पवेसो त्ति । कधं एसोवि अतिक्रम्न्तो । (क)

स्वगतम् । संस्कृतमाभित्य । अहो आश्वर्यम् । चाणक्यम-
तिपरिगृहीतं चन्द्रगुप्तमवलोक्यै विफलमिव राक्षसप्रयत्नमव-
गच्छामि । राक्षसमर्तिपरिगृहीतं मलयकेतुमवलोक्य चलित-
मिवाधिराज्याचन्द्रगुप्तमवगच्छामि । कुर्तः ।

हलं एहि एतस्मिन्नावासे दर्शयामि । किं भणसि इदं खलु भर्तुरमाल्यराक्षसस्य
गृहं नास्यस्मादृशानामिव प्रवेश इति । तेन हि गच्छवार्यः । मम पुनर्जी-
विकायाः प्रसादेन अस्तीह प्रवेश इति । कथमेवेषि अतिक्रान्तः ।

संस्कृतमाश्रियेति । वस्तुतः स्वस्योन्नमत्वात्स्वगतं संस्कृतवचनम् ।

३ अत्यानं B. अत्याण G; for word following B. N. have इत्यु. जहि for जह A. M. P. जहि E; B. adds हे after this; for कोदू G. E. R. have कोउ N. कोऽ P. कोतु B. E. G. have ता after को-लं. २ N. has जेव्व before this, पविसिअ after this; G. also has षँ; B. has आभासे and पुनराकाशे after इंसेमि. for किं-एहै E. has इहै. ३ Before this B. has इहै om. इह after it. for द्वा० G. has द्वा० N. om. इह following and B. has पवेसो after that. B. has तु for तु and N. has ता for तेण हि preceding. ५ B. G. om. ममउण adding (मे G.) मम before पवेसो. R. has मह for मम. P. om. ए after जीविआ and has ये for हे in next word B. and E. have प्पसा० A. and N. and G. have पसाएण. A. P. R. have इह for एत्थ N. has मम. before पवेहै; E. has पसानात्थमेहपवेसो । संस्कृतमाश्रयति । आत्मगतम् । अहो &c. त्ति Om. in A. P. M; A. reads कहै G. कथं. ५ अव० A. अहि० N. अति० P; M. R. om. कध-०कन्तो A. P. have सविस्मवम् after this; R. om. स्वगतम् and G. has आश्वर्ज० after स्व० omitting अहो आश्वर्यम्. B reads द्वितीयवलोक्य स०-स्वग०. ६ M. repeats this. ७ A. P. G. N. have अहै-स्व० for अवलोक्य. ८ R. M. om. मति. B. adds च after परिगृहीत०; पवेस्य० G. N; G. N. also have रात्यात् after this omitting अधिराज्यात्. A. om. all from राक्षस to गच्छामि. P. reads राक्षसमवेक्ष० विफलमिव चाणक्यमवल-
मवगच्छामि. ९ B. and M. have तथाहि for this.

कौटिल्यधीरज्जुनिबद्धमूर्ति
मन्ये स्थिरां मौर्यनृपस्ये लक्ष्मीम् ।
उपायहस्तैरपि राक्षसेन
निरुद्येमाणामिव लक्ष्यामि ॥ २ ॥

तदेव मनयोः बुद्धिशालिनोः इसचिवयोर्विरोधे संशयितेव
नन्दकुर्ललक्ष्मीः ।

विरुद्धयोर्भृशमिह मन्त्रिमुख्ययो-
र्महावने वनगजयोरिवान्तरे ।
अनिश्चयाद्वजवशयेव भीतया
गतागतैर्पूर्ववैभिह खिद्यते श्रिया ॥ ३ ॥

तद्यावर्दमात्यराक्षसं पदयामि । इति परिक्रम्य स्थितं ।

कौटिल्यधीरज्जुनिबद्धमूर्तिमित्यत्र रूपकानुप्राणिता उत्प्रेक्षा ॥ २ ॥
अनिश्चयादिति । अनिश्चयादन्यतरविजयानिर्धारणात् । अत्रोपमानु-
प्राणितोत्प्रेक्षा । इयं प्रात्याशा । उपायपायशङ्काभ्यां प्रात्याशा कार्यसं-
भव इति लक्षणात् । कौटिल्यधीरज्जुनिबद्धति उपायशङ्का राक्षसेन निकृ-
ष्यमाणा इति अपायशङ्का ताभ्यां कार्यस्य मौर्यश्रीस्तैर्यस्य संभवः कादाचि-
त्कत्वेन संभावना । विराधराक्षसयोर्महती संवादकथा पताका । प्रतिपाद्य
कथाऽङ्गं स्यात्पताका व्यापिनी कथेति लक्षणात् । अनयोः संबन्धादयं
गर्भसंधिः ॥ ३ ॥

तद्यावदिति । इदमङ्कास्यम् । अङ्कान्तपावैरङ्कास्यमुत्तराङ्कार्थसूचनेति
लक्षणात् । पूर्वाङ्कान्ते चाणक्येन मदबलेन विगाहमानमिति राक्षसकृतस्य

१ B. E. N. G. have कुलस्य for नृपस्य. २ G. has इह for अपि. ३
निःकृ. G. E. निज्जृ. A. M. विकृ. B. ४ सुनवशा. E. B ; E. om. सु in सुस. ५
E. adds राक्षय after कुल G. has इवं for नन्द ; after लक्ष्मीः B. G. E.
add लक्ष्यते । कुलः N. लक्ष्यते । यतः A. and P. simply यतः ६ R. and M.
have अन्तिक्षे for अन्तरे. ७ B. has भृशा for धृश् R. has इव for इह < B.
and G. add अहम् after वाचत्. ९ B. and G. and E. om. this direction.
R. and M. add शारि before स्थितः.

ततः प्रविशत्यासनस्थेः पुरुषेणानुगम्यमानः सचिन्तो राक्षसः ।
राक्ष० । सवाष्यम् । कष्टं भोः कष्टम् ।
वृष्णीनामिव नीतिविक्र-गुणत्याणांश्चाक्षिणां
नन्दानां विपुले कुलेकरुणया नीते नियत्या क्षयम् ।
चिन्तावेशसमाकुलेन मनसा रालिंदिवं जाप्रतः
सैवेयं मम चिवकर्मरचना भिन्नं विना वर्तते ॥ ४ ॥
अथवा ।

नेदं विष्मृतभक्तिना न विषयव्यासङ्गरूपात्मना
प्राणप्रच्युतिभीरुणा न च मया नात्मप्रतिष्ठार्थिनां ।
अस्यर्थं परदास्यमेत्य निपुणं नीतौ मनो दीयते
देवः स्वर्गगतोपि शालववधेनांराधितः स्यादिति ॥ ५ ॥

विगाहनस्य नीतिप्रयोगस्यास्मिन्नके वक्ष्यमाणस्य सूचनात् । यदा अङ्कावत-
रणम् । यत्र स्पादुन्तराङ्कार्थः पूर्वाङ्कार्थानुसंगतः । असूचिताङ्कपावं तदङ्का-
वतरणं मतमिति लक्षणात् । अत्र वक्ष्यमाणस्य क्षणकशक्तदासादि-
नियमस्य पूर्वाङ्कार्थानुसंगतत्वादाहितुण्डकप्रवेशस्यासूचनाच्च ।

वृष्णीनामिति । नीतिविक्रमरूपै गुणौ तयोर्व्यापारेण प्रयोगेण शान्ता गमिता
पृथर्थोन्तर्भावितः द्विषो यैरिति बहुवीहिः । अकरुणया नियत्या दैवेन । सैवेयं
नन्देषु जीवत्सु यादृशी तादृशेव चिवकर्मरचना विचिवपौरुषव्यापारः
भिन्नमाश्रयं विना वर्तते स्वामिनो विनैव मुधा व्याप्रिय इति खेदः ॥ ४ ॥

नेदमिति । विषयव्यासङ्गो विषयोपभोगप्रवणता । स्वर्गगतस्तम्याराधने-
च्छया नीतौ मनो दीयते न पूर्वोक्तेनुभिरित्यर्थः । इदं तत्त्वानुकीर्तनं मार्गः ॥ ५ ॥

१ स्वभवनगतः: after this B. E. N. G ; after अमुगः G ; E. has सक्षिनः
here before पु०. २ B. and E. add before this ऊर्ध्वमवलोक्य. ३००m. in
M. ४ व्यापार for व्यासङ्गः in B. मूढ़ for ऊढ़ B. E. N. G. P. ५ प्रतिष्ठेच्छुमा
R. M. ६ वैवैरागः. P.

आकाशमवलोकयन् सास्त्रम् । भगवति कमलालये भृत्या-
मगुणज्ञासि । कुतः

आनन्दहेतुमपि देवमपास्त नैन्दं
सैक्षासि किं कथय वैरिणि मौर्यपुत्रे ।
दानाम्बुराजिरिव गन्धगजस्य नाशे
तलैव किं न चपले प्रलयं गतासि ॥ ६ ॥
अपि च अनभिजाते ।

पृथिव्यां किं दग्धाः प्रथितकुलजा भूमिपतयः
पतिं पापे॑ मौर्य यदसि कुलहीनं वृतवती ।
प्रकृत्यां वा काशप्रभवकुसुमप्रान्तचपला
पुरन्धीणां प्रजा पुरुषगुणविज्ञानविमुखी ॥ ७ ॥

अपि च अविनीते तदैहमाश्रयोन्मूलनेनैव त्वामकामां
करोमि॑ । विचिन्त्य । मया तावत्ष्ठहृत्तमस्य चन्दनदासस्य
गृहे॑ गृहजनं निक्षिप्य नगरान्तिर्गच्छता न्याय्यम् षितम् ।

आनन्दहेतुमिति । स्पष्टम् ॥ ६ ॥

दुःखवेशेन अनभिजाते इयादिगालनम् । अभिजाताः कुलीनाः । ०
पृथिव्यामिति । पुरन्धीणामित्यर्थान्तरन्यासोलंकारः । उक्तिरर्थान्तरन्यासः
स्यात्सामान्यविशेषयोरिति । भगवति कमलालय इयादि राक्षसस्य वितर्क-
प्रतिपादनं वाक्यरूपं नामाङ्गम् ॥ ७ ॥

विचिन्त्येति । आश्रयोन्मूलनेतुमुपायं विचिन्त्य तमेव प्रपञ्चयति । मया
तावदित्यादिना ।

१. R. adds हा before this. २ नन्दमपास्य हैव R. ३ रक्ता B. N. G. दुःखुल
for द्वैरिणि E. ४ हे before this G. ५ पापे॑ E. कुतः॑ for वृत्ते॑ B. E. ६ प्रकृ-
त्येवाकार॑ R. M. ७ G. adds अवस् after भृत्यम्. ८ भीति G. ९ om. G.
which also has निःक्षि॑ in the next word but one; निःक्षामक्ता
for निगेच्छता E.

कुतः । कुद्धमपुराभियोगं प्रति अनुदासीनो राक्षस इति तद्व-
स्थाप्त्याभिः सहैककार्याणां देवपादोपजीविनां नोद्यमः
शिथिलीभविष्यति । चन्द्रगुप्तादिग्नेग्नुमस्मत्प्रयुक्तानां
तीक्ष्णरसदायिनामुपसंग्रहार्थं परकृत्योपजापार्थं च महता को-
शांसंचयेन स्थापितः शकटदासः । प्रतिक्षणमरातिवृत्तान्तोप-
लब्धये तत्संहतिभेदनाय च व्यापारिताः सुहृदो जीवसिद्धिप्र-
भृतयः । तत्किमर्ल बहुना ।

इष्टात्मः सपदि सान्वय एवं देवः
शार्दूलपोतमिव यं परिपोष्य नष्टः । ।
तस्यैव बुद्धिविशिखेन भिनमि मर्म
वर्मीभवेद्यदि न ददृश्वत्यमानम् ॥ ८ ॥

चन्द्रगुप्तेयादि । तत्संहतयो भद्रभटादयः जीवसिद्धिना भेदिता इत्यस्त-
भमः । इदं प्रकृतोत्कर्षाभिधानमुदाहरणं राक्षसेन प्रकृतकार्यस्तोत्कर्षाभिधानात् ।

इष्टात्मज इति । इष्टा आत्मजा यस्येति हेतुगर्भविशेषणम् । निकृष्टक्षेत्र-
जातमपि यं मौर्यं इष्टात्मजत्वात्प्रियापयत्तादुत्तमक्षेत्रजापयवत् परिपोष्य
नष्टः । स्वपोषकघातकत्वेन शार्दूलपोतदृष्टान्तः । तस्यैव मौर्यस्य मर्म बु-
द्धिविशिखेन भिनमि भेत्स्यामि यदि दैवं न वर्मीभवेत् । वर्मरूपकं रक्षकं न
भवेद्यदि तदा भिनशीत्यन्वयः । अदृश्येति । दैवं दृश्यं चेत्तदपि प्रतिकर्तुं
शकुयामिति भावः । अव्र. मया तावदित्यारभ्यादृश्यरूपमित्यन्तेन राक्षस-
स्योपायापायशङ्के ॥ ८ ॥

१ किं कारणमिति instead of this in B. E. N. G ; G. has तु after प्रति. A. has उदा° for अनुदा° in next word. २ R. B. add इति after this N. om. अन्ति in अनिद्वा° and adds वातानाम् before अस्म° and च after it. ३ G. and E. have कृस्यैपसेपसंभवार्थं च. ४ कोष B. B. M. ५ P. om. अन्त. B. E. N. read भेत्साय E. has मया for the च following. ६ P. om. अच. ७ एष P. E. ८ °कुल्य. B. G. N. ९ नर्मी° P. अवेभजाहि for भवेयाहि न G. अनृष्टकपम M. B. अनृष्टवरूपम् A. P ; B. has असृष्टवर्णमानम्.

ततः प्रविशति कक्षुकी ।

कक्षु० । कामं नन्दमिव प्रमथ्य जरयो चाणक्यनीत्या यथा
धर्मो मौर्य इव क्रमेण नगरे नीतः प्रतिष्ठां मयि ।

तं संप्रत्युपचीयमानमनुै मे लब्धान्तरः सेवया
लोभो राक्षसवज्जयाय यतते जेतुं न शक्नोति च ॥९॥
परिक्रम्योपसृत्य च । इदममात्यराक्षसस्य गृहम् । प्रविशामि ।

प्रविश्यावलोक्य च । स्वस्ति भवते ।

राक्ष० । आर्य अभिवादये । प्रियंवदक आसनमानीयताम् ।
पुरुँ० । एदं आसणं । उपविसदु अज्जो । (क)

(क) इदमासनमुपविशतु आर्यः ।

कामं नन्दमिति । यथा चाणक्यनीत्या नन्दं प्रमथ्य कुसुमपुरे मौर्यः
प्रतिष्ठापितः तद्वज्जरसा कामं विषयाभिलाषमुपमर्द्य मयि धर्मः प्रति-
ष्ठापितः । वार्द्धके विषयवैराग्ये कामं विहाय धर्मेव सेवितुमुत्सहे इति भावः ।
संप्रति मलयकेतुसेवया लब्धान्तरः लब्धावसरः राक्षसः यथा तमुपचीयमानं
वर्द्दिष्टानुै मौर्यमनुै लक्ष्यीकृत्य जयाय मौर्यजयायेतर्थः । लक्षणेत्यंभूतेति
कर्मप्रवचनीयेनानुना योगे द्वितीया । यतते जेतुं च न शक्नोति न शक्ष्यति
चाणक्यनीतेः प्रबलत्वात् । एवं सेवया कुलाचारादावश्यकलेन गले पतिदया
राजकुलसेवया लब्धावसरः मे मम लोभः सेवाविषयोभिलाषः वार्द्धकोचितस्य
धर्मस्य जयाय यतते जेतुं न शक्नोति च । कुलाचारतया यथाशक्ति राजकुलं
सेवमानोपि वार्द्धकोचितं शमदमादिकं धर्मं मोपेक्षे इति भावः । उपची-

१ जरसा N. यथा for यथा M. R. २ प्रसद्य M. R. ३ B. E. G. have अपि
for अनुै ; तं for च at end P. ४ नाव्येन परिक्रम्य instead of प...च and यावत्
before प्रवि G. agrees om. स्य in राक्षसस्य. N. agrees with text om स्य. For
प्र...च. G. has परिक्रम्योपसृत्य E. परिक्रम्योपसृत्य. B. reads दृष्टा । अथम-
मात्यराक्षसः । परिक्रम्योपसृत्य च । अमात्य स्वस्ति भवते. ५ E. has अवलोक्य
before this B. G. N. have जाजले after this. ६ B. has आसनमत्रभवतः उपनय N. G. E. आसनमत्रभवतः. ७ B. R. have प्रियं for पुरुषः आसन
for आसण G. E.

कञ्चु० । उपविश्य । कुमारो मलयकेतुरमात्यं विज्ञापयति ।
 चिरात्प्रभृत्यार्थः पारेत्यक्तोचितसंस्का । इति पीडयते भे हृद-
 यम् । यद्यपि सहस्रौ स्वामिगुणाः न शक्यन्ते विस्मर्तुं
 तथापि मद्विज्ञापनां मानयितुमर्हत्यार्थः । इत्याभरणानि प्रद-
 इर्थ० । इमान्याभरणानि कुमारेण स्वशारीरादवतार्य प्रेषि-
 तानि॑ धारयितुमर्हत्यार्थः ।

राक्ष० । आर्य जाजले विज्ञाप्यताँमस्मद्वचनात्कुमारः ।
विस्मृता एव भवद्वृणपक्षपातेन स्वामिगुणाः । किंतु ।

न तावन्निर्वायैः परपरिभवाक्रान्तिकृपणैः

र्वहाम्यज्ञेरेभिः प्रतनुमपि संस्काररचनाम् । ८

न यावत्त्रिः शेषक्षपितं रिपुचक्रस्य निहितं

सुगाङ्के हेमाङ्के नृवर तव सिंहासनमिदम् ॥ १० ॥

यमानमपीति पाठे उपचीयमानं जेतुं यतते जयाय न शक्नोतीति व्यवहितान्वयः स्त्रिष्ठः । अनेन कञ्जुकिनिर्वेदेन राक्षसोदामस्य चाणक्यनीत्या भावी उपमृद्दः सूचितः ॥ ९ ॥

सुगाङ्गेति । सुगाङ्गनामकप्राप्तादे परपरिभवकर्तृकाकान्तिराक्रमणं तेन
कृपणैर्दीनैरित्यर्थः । इदमिति तु द्विरथपरामर्शः ॥ १० ॥

३ G. E. B. add नाटयेन before this and अमात्य after ; कुमारे om. in G. २ आर्यः om. in G ; B. E. G. add शरीर after उचित. ३ B. E. G. have सहसा after °गुणः ४ ममविं E ; G. om. मानविष्टुम् which follows. ५ B. has दर्शविष्टा for प्रदर्श्य ; G. has इत्याभरणं दर्शयाति. E. agrees reading दर्शविष्टा. B. and E. add अमात्य after this. ६ G. has इवता०...०ंशशरी०...०॒॒कुमारेणप्रेषितंधार० E. इ.....०ं कु...तार्यार्याय प्रेषितंधार० R. M. P. have अमात्यः for आर्यः. ७ B. has मत् for अस्मत्. ८ E. G. has मे for एष and E. has °पातिना for °पातेन B. reads विस्मृता मया स्वामेषु० R. E. गुणप-भापातिना. ९ E. has °भवकान्त.° R. °भवकान्त. १० भवित० B. N.

कञ्चु० । अमात्ये॑ नेतरि सुलभं मत्तुमात्य॑ । तत्प्रति
मान्यतां कुमारस्य प्रथमः प्रणयः ।

राक्ष० । आर्ये॑ कुमार द्वादादेष्ट्याणीयवचनो भवानपि ।
तदनुष्टीयते॑ कुमारस्याज्ञा ।

कञ्चु० । नादेन भूषणानि॑ परिधाप्य । स्वस्ति भवते साध-
याम्यहम् ।

राक्ष० । आर्ये॑ अभिवादैये ।

कञ्चुकी निष्कान्तः॑ ।

राक्ष० । प्रियं वदकं ज्ञायतां कोस्मद्दर्शनार्थी द्वारि तिष्ठतीति ।

पुरु० । जं अमच्चो आणवेदि च्चि । परिक्रम्य आहितुण्डकं
द्वृष्टौ । अज्ज को तुमं (क) ।

(क) यदमाल्य आज्ञापयतीति । आर्ये॑ कस्त्वम् ।

साधयामीति । प्रायेण ष्यन्तकः साधिर्गमेरथे॑ प्रयुज्यते॑ ।

निष्कान्त इति । इदं प्रस्तुतोपयोगि समाधानवचनं संयहः॑ । प्रस्तुतस्य राक्ष-
सस्योत्साहस्योपयोगिलात् । यद्वा प्रस्तुतस्य चाणक्योपायरूपस्य बीजस्यो-
पयोगि इदं भूषणदानं समाधानवचनम् । अनुपदमेव राक्षसेन सिद्धार्थकाय
पारितोषिकतया दास्यमानानामेषामेव भूषणानां निर्वहणे कूटलेखे उपयो-
क्ष्यमाणत्वात् ।

१ G. and E. add अमात्य before this N. substitutes it for अमात्ये॑; N. E. B.
add स्वयि after this; E. reads नेतर० G. नेतर० for the नेतरि which follows.
G. E. read कुमारेण for कुमारस्य. २ परिपण्यतां G. प्रथमः om. in G; M. only
om. the visarga. ३ om. in R. इव नाति॑ M. R. °वदन्ति॑ G; R. G. M. add
मे before भवानपि. ४ °वताम् E. कुमाराज्ञा G. for next word. ५ आभरणानि॑
M; संधार्थ॑ for परिधाप्य E. ६ G. om. साध-हम्. ७ °वादयाम्यहम् G. & Before
कञ्चुकी॑ in G; B. has कञ्चु॑ स्वनियोग साधयाम्यहमिति॑ सत्कृतो निष्कान्तः॑.
८ G. om. कः; B. has कोवयस्त्वह॑ M. R. कोमह॑ द्वारे B. E. G. M. om.
इति after तिष्ठति. ९० B. R. M. have प्रिये॑ for this throughout; अज्जो॑ B.
E. N. अमज्जो॑ R. देवो॑ G. °हि॑ इति॑ G. °सीति॑ P. E. om. चि॑ E. has पुरुषः
before परिक्रम्य for which B. E. N. G. read निष्क्रम्य. ११ प्रति॑ for द्वृष्टा॑
G; B. and N. add णे॑ before अज्ज and G. reads भद्र॑ for अज्ज.

आहि० । भइ अहं खु आहितुण्डओ जिणविसो नोम ।
इच्छामि अमच्चस्से पुरदो सप्येहि खेलिदु । (क)

पुह० । चिड जौव अमच्चस्से निवेदेमि । राक्षसमुपस्थत्य ।
अमच्च एसो खु सप्यजीवी इच्छदि सप्य दंसेदु । (ख)

राक्ष० । वामाक्षिस्पन्दनैन सूचयित्वा आत्मगतम् । कथं प्रथ-
ममेर्वै सर्पदर्शनम् । प्रकाशम् । प्रियंवदक न नः कौतूहलं
सपेषु । तत्परितोष्य विसर्जयैनम् ।

प्रियं० । तथेति॑ । उपसृत्य । अज्ज एसो खु दे दंसणकज्जेण
अमच्चो प्रसादं करेदि । ण उण सप्यदंसणेण॑ । (ग)

(क) भद्र अहं खल्वाहितुण्डको जीर्णविषो नाम । इच्छाम्यमायस्य
पुरतः सप्यै खेलितुम् ।

(ख) तिष्ठ यावदमायस्य निवेदयामि । अमाय एष खलु सर्पजीवी
इच्छति सर्प दर्शयितुम् ।

(ग) आर्य एष खलु ते दर्शनकार्येणामायः प्रसादं करोति ।

कथं प्रथममेव सर्पदर्शनमिति शङ्कारूपः संभ्रमः ।

१ E. has जिनविल्वोनाम; G. om. this; P. has जिणण०. For इच्छामि which follows R. P. read इच्छेन्मि A. M. इच्छेन्मि २ B. N. have रखलास after अमच्च E. has पुरिओ for पुरदो. ३ G. adds दाव before this A. and E. substitute it for जाव. ४ B. E. have अज्ज P. M. R. om. खु B. N. read next word as सप्येषजीवी; M. R. read इतिदु; for सप्य...मु. N. has सप्येहि खेलिदु ५ E. सप्येहि खेलिदु ६ G. सप्येहि खेलिदु ७ B. सप्येहि अमच्च-
स्सपुरदो खेलिदु. ८ स्पन्द B. E. (which has also श for शि) M. G. E. read स्वम० for आत्म०. ९ G. कथमेर्वै R. कथं प्रथमं मे. R. and E. has भद्र before प्रियं; कुतू०. B. E.; B. adds अस्ति after this; and it and G. have सर्पदर्शने for सपेषु G. and E. read मे for न: preceding कौतू०. १० G. has इतः for तत्. ११ B. has जं अज्जो आणवेदि । निष्क्रम्य आहितुण्डकमुपस्थत्य E. agrees omitting निष्क्रम्य and reading यं अद्यो G. has जं एवो आणवेदि इति निःक्रम्याहितुण्डकं प्रति; भइ for अज्ज B. E.; E. reads फलेष for कङ्गेण G. फलेष ते N. has अदंसणेण for दं-ज्जेण. १२ G. has पुण for उण and G. and E. om. सप्य B. reads अमच्चो अदंसणेण प्रसादै ण उण दंसणेण. R. reads संदंसणेण for सप्यद०.

आहिं० । भद्रमुह विण्णवेहि अमच्चं ण केवलं अहं सप्त्य-
जीवी पाउडकवी क्खु अहं० । ता जह मे दंसणेण अमच्चो
पसादं ण करेदि ता॑ एदं पत्तञ्चं वाचेदु न्ति । (क)

प्रियं० । पञ्चं गृहीत्वा राक्षसमुपस्थित्य । अज्ज एसो खु
अमच्चं विण्णवेदि ण केवलं अहं सप्त्यजीवी पाउडकवी खु
अहं० । ता जह मे अमच्चो दंसणेण पसादं ण करेदि तदो एदं
वि दावं पत्तञ्चं वाचेदु न्ति । (ख)

न पुनः सर्पदर्जनेन ।

(क) भद्रमुख विज्ञापयामाखं न केवलमहं सर्पजीवी प्राकृतकविः
खल्वहम् । तस्माद्यादि मे दर्शनेनामाख्यः प्रसादं न करोति तदा एतत्पत्रकं
वाचयत्विति ।

(ख) आर्य एष खल्वमाखं विज्ञापयति न केवलमहं सर्पजीवी प्राकृत-
कविः खल्वहम् । तस्माद्यादि मे अमाख्यो दर्शनेन प्रसादं न करोति तदा
एतदपि तावत्पत्रकं वाचयत्विति ।

१ B. E. N. G. om. मुह R. reads °मुख B. E. N. G. after विण्णवेहि add
मम (मह G.) वृशणेण (वच्च° E.) B. E. read न for ण. २ B. N. read सप्त्योप-
जीवी E. om. अहम् the next word is read as पाउय in E. पाउभ in B. G. N ;
for कवी P. and G. #read कवि R. कई and N. कह ; मम for मे B. om. in
G ; for what follows A. reads अमच्चो दंसणपसादं ण &c. N. P. अ...णे॒ ष॑°
&c. ३ न. E. om. in M. and R. तशो for ता A. N ; P. reads एतं for following
एदं. B. has पि after एदम् E. has तु A. विदाव and N. वि ; B. and N. read
वाचेषुपंसीद्युन्ति E. agrees reading य for इ. ४ पञ्चकम् E ; G. om. प-स्वा ;
अमच्च for अज्ज B. E. N. G. खु om. in E ; for next word E. has सप्त्यजीवी
B. N. आहितुण्डभी which G. adds before अमच्चम्. ५ न E. which omits
अहम् after केवलम्. B. reads सप्त्योपजीवी after this R. reads पाउडकवी॑
B. N. पाउभकवी E. पतिखुकवी G. पाउभकवि. ६ om. in P. M. R ; R.
A. om. °णे॑ ; ° R. M. om. ण before करे॑ ; E. has न ; ता for तशो B ; E. om.
it. ७ पि B. पिदाव E. om. G ; next word E. reads पत्तञ्चं B. N. read वाचेषु॑
पसीद्युन्ति E. agrees om. वि G. वाचिअप॑.

राक्ष० । पेत्रं गृहीत्वा वाचयति ।

पाउणे निरवसेसं कुसुमरसं अचाणो कुसलदाए ।

जं उग्गिरेहै भमरो अण्णाणं कुणहतं कज्जं ॥ ११ ॥ (क)

विचिन्त्यै स्वगतम् । अये कुसुमपुरवृत्तान्तज्ञो भवत्प्रणिधिरिति गायार्थः । कार्यव्यग्रत्वं इष्टाद्यःः प्रभूतत्वाच्च प्रणिधीनां विस्मृतम् । इदानीं स्मृतिरूपलब्धा । व्यक्तमाहितुष्टिकाञ्चन्द्रपूर्व विराधगुरुमेनानेन भावेतव्यद्य । प्रकाशम् । प्रियंवदक प्रवेश-यैनं सुकविरेषः श्रोतव्यमस्मात्सुभाषितम् ।

प्रिय० । तैयेति आहितुष्टिकमुपसृत्य । उपस्पद्यु अज्ञो ।

(ख)

(क) पीत्वा निरवशेषं कुसुमरसमात्मनः कुशलतया ।

यदुग्गिरति भमरः अन्येषां करोति तत्कार्यम् ॥ ११ ॥

(ख) उपसर्पतु आर्यः ।

अये कुसुमपुरवृत्तान्तज्ञ इति । इयं संचिन्तितार्थप्राप्तिः क्रमः । पूर्वं द्वारि-कस्तिष्ठतीति कुसुमपुरवृत्तान्तहरचारगमनस्य संचिन्तितस्य प्राप्तेः ।

कार्यव्यपत्वादिति । इष्टजनानुसंधानरूपमधिवलमङ्गम् ।

व्यक्तमाहितुष्टिकेति । इदं लिङ्गादभ्यूहनमनुमानमङ्गम् ।

१ पचकं E. After गृहीत्वा E. adds स्वगतम्. २ पाउण B. M. E. पातुण P. कौसुम० M. ३ उग्गिरेहै B. उग्गिरति E. (भमरा) G. has कज्ज for जं preceding this. B. E. N. G. have तं before अण्णाणं not कज्जं ; ति for इ in कुणह A. P. वि G. ४ B. G. have राक्षस for this E. om. this and next word M. R. read आस्म for स्व N. has राक्ष० । अये कुसुमरसम् । आं सती भवत्प्रणिधिरिति गायार्थः. B. E. G. add अहम् after हो and G. has स्वत् for भवत्. ५ B. E. G. add a च before इति. E. N. add आ before कार्य० B. आ०. ६ B. has before this कुसुमपुरवृत्तान्तज्ञ G. om. अनेन after this. ७ B. E. N. G. read जं अज्ञो (G. रेतो E. अमणी) आनवेशिति (इति G. N.) विष्टकमन्त्य (निः क० G. N. omitted in B.) आहिं० ८ तु in G.

आहिं० । नाठद्येनोपसृत्ये विलोक्य च स्वगतम् । संस्कृत-
माभित्य । अैयममात्यराक्षसः । स एषः ।

वामां बाहुलतां निवेदय शिथिलं कण्ठे निवृत्तानना
स्कन्धे दक्षिणया वलान्निहितयाप्यद्वे पतन्त्या मुहुः ।
गाढालिङ्गनसङ्गपीडितमुखं यस्योद्यमाशङ्किनी
मौर्यस्योरसि नाधुनापि कुरुते वामेतरं श्रीः स्तनम् ॥१२॥
प्रकाशम् । जेदु अमच्चो । (क)

राक्ष० । विलोक्य । अये विराध० । इत्यद्वौक्ते । ननु प्रखदृशमश्चुः ।

(क) जयतु अमायः ।

वामाभिति । अनुरागवलास्तकन्धे निहितयापि यदुद्यमभयान्मुहुरद्वे
पतन्त्या दक्षिणया बाहुलतयोपलक्षित इति शेषः । गाढालिङ्गनसङ्गेनास-
त्या पीडितमुखं चिपिटीकृतचूचुकं यथा तथा चन्द्रगुप्तेयन्तमनुरक्तापि
राक्षसोद्यमाशङ्किनी सती स्वाभिलवितं गाढालिङ्गनरूपमुपभोगं न
संपादयतीति संभोगाभिलाषः गृज्ञारः । अत गाढालिङ्गनाकरणस्य
यदुद्यमाशङ्कितेन समर्थनात्काव्यलिङ्गमलंकारः । समर्थनीयस्यार्थस्य
काव्यलिङ्गं समर्थनमिति लक्षणात् ।

अये विराध इति परिजनं प्रति रहस्यगोपनार्थमद्वौक्तिः । प्रखदृशमश्रुरिति

१. °हस्त्याव० B. E ; G. om. च and G. E. have आत्म for स्व omitting
संस्कृ०-०८्य ; B. also om. this ; A. P. have it before स्व० ; R. om. च स्व०.
२. G. E. B. add अये before अयम् B. E. add तिष्ठति । संस्कृतमाभित्य
after राक्षसः N. only adds तिष्ठति. R. and M. have च एषः for स एषः G.
omits it and E. has यः स एषः. ३. शिथिलां E. विवृ० B. ववृ० G. ४ सुखं B.
५. जयतु जयतु अमच्चो B. जयतु २ देष्यो अ G. जयतु २ अज्जो E. जयतु जयतु
अज्जो अमच्चो N ; A. has जेदुअज्जो. ६. G. M. and N. add तुम् after this.
P. om. तु in ननु and has स्म for इम in इमश्चुः B. after °क्ते has विरु-
द्धस्थितिः G. विरुद्धस्मच्चो E. विरुद्धस्मश्चुः N. विरुद्धस्मच्चो.

प्रियं वदक भेजं गैरिदार्नि विनोदयितव्यम् । तद्विश्रम्यतामितः परिजनेन । त्वमपि स्वाधिकारमशून्यं कुरु ।

प्रियं० । तथेति । सपरिवारो निष्कान्तः० ।

राक्ष० । सखे विराधगुप्त इदमासनमास्यताम् ।

विरा० । नार्येनोपविष्टः० ।

राक्ष० । निर्वर्ण्य० । अये देवपादपद्मोपजीविनोवस्थेयमिति रोदिति ।

विरा० । अलममात्य शोकेन । नातिचिरादमात्योस्मान् पुरातनीमवस्थामारोपयिष्यति ।

राक्ष० । सखे वर्णय कुसुमपुरवृत्तान्तम् ।

चोक्तवाक्यस्यान्यथाकरणेन पूरणम् । विराधप्रवृद्धशपश्रुरियेककरणम् । विकृतो राधो वेषः तद्वूपाणि प्रखडानि शमश्रूणि यस्य ।

स्वाधिकारमशून्यमिति । परप्रवेशनमदत्त्वा द्वारि अवहितस्तिष्ठेयर्थः ।

सखे वर्णय इति । इयं व्यापिनी कथा पताका ।

१. भुजगै० A. P. N. °विनोदयामः B. N. °हः E. °हस्तव G. °आन्य० M. P. R ; B om. इतः G. reads मत् for it N. नः. २ स्वमधि० for स्वाधि० B. G. E. ३ B. E. N. G. read जं अमश्चो (देवो G. अच्यो E.) आणवेदि (हु E.) त्ति (इति G.) सपरिजनो. निष्कान्तः० G. E. read last word as निःकान्तः० ४ E. has विलोक्य here. ५ यदाज्ञापयस्यमात्यः before this in B. N ; G. E. agree इति adding after अमात्यः G. has °इय for °ष्टः० ६ सखेष्टम् B. N. before निः० G. has सबाष्यम् after it; E. has simply निर्वर्ण्यताम्; अहो for अवे B. N ; G. has नन्द for it. R. G. E. om पद्म B. E. N. G. add अनस्य after °जीविनो B. has इयम् before अवस्था G. E. N. om. इयम्. ७ M. R. read अलमलम० B. E. G. have अमात्य अलम् &c. ८ B has नूनम् before this E. पुनः ९ B. E. add विराधगुप्त here; B. E. and G. add इशानीम् after वर्णम्.

विरा० । अमात्य विस्तीर्णः कुसुमपुरवृत्तान्तस्तस्कुतः प्रभृति
वर्णयामि ।

राक्ष० । सखे चन्द्रगुप्तस्यैव तौवन्नगरप्रवेशात्प्रभृति अस्म-
प्रयुक्तैः तीक्ष्णरसदायिभिः किमनुष्टितमित्यादितः श्रोतुमि-
च्छामि ।

विरा० । एष कथयामि । अस्ति तावच्छक्यवनकिरातका-
म्बोजपारसीकबाहीकप्रभृतिभिश्चाणक्यमतिपरिगृहीतैश्चन्द्रगुप्त-
र्वतेर्श्वरबलैहुदधिभिरिव प्रलयोच्चलितसलिलैः समन्तादुप-
रुद्धं कुसुमपुरम् ।

राक्ष० । शब्दमाकृष्यै ससम्भ्रमम् । अयि मयि स्थिते
कः कुसुमपुरमुपरोत्स्यति॑ । प्रवीरक प्रवीरक क्षिप्रमिदानीम्
प्राकारं परितः शारासनधरैः क्षिप्रं परिक्रम्यतां
द्वौरषु द्विरदैः प्रैतिद्विपघटाभेदक्षमैः स्थीयताम् ।

अस्तीति क्रियाया वाक्यार्थः कर्ता॑ । प्रवीरकस्तदानीन्तनः संनिहितो-
नुचरः ।

प्राकारमिति॑ । शब्दबलस्य दुर्बलत्वकथनं सहानुयायिनां प्रोत्साहनार्थम् ।
इदं रोषसंध्रमवचनं तौटकम् । अयं वीररसः स्थायीभावः॑ विभविनुभावैश्च
सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः॑ । आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायीभावो रसः स्मृतः ।

१ P. R. N. add खलु here. B. E. N. add आज्ञापय before कुतः G. has
आज्ञापयतु M. has ततः for तत्. २ B. G. have कथयामि E. कथयामीति. ३
B. om. एव. N. om. व only. ४ मत् for अस्मत् B. E ; B. has also प्रणिधिभिः
for प्रयुक्तैः In the word following G. and E. read °रसदैः for °रसवान्यिभिः
E. om. आ॒रितः. ५ P. and A. om. पारसीक G. and N. om. बा॑-क R. and
M. read बा॑-क before पा॑-क. ६ पर्वतक G ; लित्सालिल्लित्सच्चयैः
B. ; N. G ; E. has गम्भीरैः for संचयैः ७ E. reads सस॑...शब्दमाकृष्यैः
M. has उपस्थूत्य for आकृष्य. B. G. om. अयि E. reads आः. ८ °मवरो॑ for
°मुपरो॑ B. ; A. P. om. next word G. has वीरक वीरक and adds इति after
रोषस्यति R. has प्रवीरः R. M. add सर्वतः after क्षिप्र॑. ९ प्राकारान् B. °१०
E. परिक्रिप्यताम्॑ B. G. प्रतिक्रिप्य॑ E. १० परः for प्रति B. G. E.

स्यक्का॑ मृत्युभयं प्रहर्तुमनसः शब्दोर्बले दुर्बले
ते निर्यान्तु मया सहैकमनसो येषामभीष्टं यशः ॥ १३ ॥
विराठ० । अमास्त्यालैमावेगेन । वृत्तमिदं वर्ण्यते ।
राक्षश० । निःश्वस्यै । कष्टं वृत्तमिदम् । मया पुनर्जातं स
एवायं कालं इति । शब्दमुत्सज्ज्य । हा देव नन्द स्मरामि ते
राक्षसं॑ प्रति प्रसादातिशयम् । त्वमत्र सङ्घामकाले
यत्नैषा मेघनीला चरति गजघटा राक्षसस्तल याया-
देतत्पारिप्लवाम्भःपुंति तुरगबलं वार्यतां राक्षसेन ।
पत्तीनां राक्षसोन्तं॑ नयतु बलमिति प्रेषयन्मह्यमाज्ञा-
मज्ञासीः प्रीतियोगात्मितमिव नगरे राक्षसानां सहस्रं॑
॥ १४ ॥

विराठ० । ततः समन्तादुपरुद्धं कुसुं॑पुरमवलोक्य बहुदिवस-
प्रवृत्तेमतिमहदुपरोधवैशासुपरि पौराणां परिवर्त्तमानमसहमाने
त यामप्यैवस्थायां पौरजनपेक्षया द्वरज्ञामेत्यापक्रान्ते तपो-
पारिप्लवाम्भोवत्समीरणलोलसागरकलोलवत् पुत्रिहृदीयनं यस्य
तत् ॥ १४ ॥

१ शुक्ला B. E. N. G. शब्दोर्बलं दुर्बलम् E. २ अलममात्यावे० N. °मिहार्नी
वर्ण्ये० R. M. ३ B. E. G. om. निःश्वस्य and read कथम् for कष्टम् ४ G. N.
and E. add वर्तते before इति B. agrees omitting अयम्. M. reads शब्दमाकृप्य
B. E. G. add साक्षम् after that. सर्वार्थसिद्धे० for नन्द E; ५ M. reads प्रसादाश०
before राक्षश०; R. omits प्रति, B. E. N. G. read स्मरति ते राक्षसः प्रसादानाम्।
यस्त्वमत्र काले. For these last words B. reads यस्त्वेवंविधे काले.. ६ चलति.
B. E. N; G. reads चलित; °वाम्भप्रतितु० G. धार्यताम् for वार्यताम् B. N. G.
७ राक्षसस्तत्त्वतु A. P. °सोन्तर्न० G. N. ८ स्नेह B. °सीरीसि० G. °मिह
for °मिह B. G. ९ B. E. N. G. read after this stanza ततस्ततः. १० पुण्य
B. N. ११ °वृत्त मह० M. °वृत्तमह० R. E. °वसप्रगृतिमह० G. B. १२ B. N.
om. अपि. N. om. सुरज्ञामपेत्य. M. reads सुरज्ञामेत्यपरिक्रा० R. सु.....
त्वप्रक्रा० B. सु...पुण्यत्वापका० G. and E. have अपक्रान्ते before सुर० E. adds
त्वाम् before तपोविनाश.

वनाय देवे^१ सर्वार्थसिद्धौ स्वामिविरहात्प्रशिथिलीकृतप्रयत्नेषु
युष्मद्वृलेषु जयघोषणाव्याघातादिसाहसानुभितेष्वन्तर्नगर-
वासिषु^२ पुनरपि^३ नन्दराज्यप्रत्यानयनाय छरङ्गया बहिरप-
गतेषु युष्मासु चन्द्रगुप्तनिधनाय युष्मत्प्रयुक्तया विषकन्यया
घातिते तपस्विनि पर्वतेश्वरे ।

राक्ष० । सखे पद्मयाश्र्वर्यम् ।

कर्णेनेव विषाङ्गनैकपुरुषव्यापादिनी रक्षिता
हन्तुं शक्तिरिवार्जुनं बलवती या चन्द्रगुप्तं मया ।

सा विष्णोरिव विष्णुगुप्तहतकस्यात्यन्तिकश्रेयसे
हैडिम्बेयमिवेत्य पर्वतनृपं तद्वध्यमेवावधीत् ॥१५॥

जयघोषणेति । पौरजनापेक्षा अनुमतिः । जयस्याघोषणा डिण्डिमा-
घातरूपा कर्तव्येयाज्ञापिते तदकरणं जयघोषणाव्याघातः तदादिसाहसै
राजाज्ञाभङ्गादिरूपैरनिष्ठाचरणैरनुभितेषु शत्रूपजापदूषिता इत्येवमुन्नीतेषु
अन्तर्नगरवासिषु युष्मद्वृलेषु सत्सु इत्यन्वयः । अतः परमवावस्थानमनुचितमिति
बहिर्गत्वा सुद्वृलोत्थापनादिना नन्दराज्यप्रत्यानयनाय युष्मासु बहिरपगते-
व्यिष्यन्वयः ॥

तपस्विनीति । दीने इत्यर्थः ।

कर्णेनेति । कर्णेनार्जुनं हन्तुं बलवती एकपुरुषव्यापादिनी शक्तिरिव
चन्द्रगुप्तं हन्तुं या विषाङ्गना मया रक्षितेति व्यवहितान्वयः । श्रीकृष्णवध्यं
हैडिम्बेयं घटोल्कचमिंव पर्वतकमेत्य प्राप्य तद्वध्यं तेन विष्णुगुप्तेन परिपणि-
तराव्यार्द्दलुब्धेन वध्यमेवावधीत् ॥ १५ ॥

१. R. and M. read इवे before सप्ते^०; स्वशिथिली^० for स्पशि^० B. २. G.
and E. om. जय A. P. have जया^० and M. has घोषण; E. adds ना be-
tween ^१हि and साहसा^०; ^२नुभितान्तर्न. G. B. N.; G. and E. also add नि
before वासिषु. ३. M. om. अपि. ४ सुरङ्गाभिषिगतेषु B. G. E. सुरङ्गाभिगतेषु
N.; A. om. युष्मासु which follows. ५. R. reads इह for इव. ६ चन्द्रगुप्त^०.
N.; प्रीतये for श्रेयसे E. ७ हैडिम्बे^० G. ^८मिवैत्य A. M. P. N. यद्वध्य^० G.

विरा० । अमात्ये इवरथाल कामचारः किं । क्रेयताम् ।
राक्ष० । ततस्ततः ।

विरा० । तेतः पितृवधलासादपक्रान्ते कुमारे मलयकेतौ
विश्वासिते^१ पर्वतकभातरि वैरोचके प्रकाशिते च चन्द्रगुप्तस्य
नन्दभवनंप्रवेशो चाणक्यहतकेन आहूयाभिहिताः सर्व एव
दुःखप्राप्त्यर्थेवासिनः सूत्रधाराः यथा सांवत्सरिकादेशादर्जरात्र-
समये चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशो भविष्यति । ततः पूर्वद्वारा-
त्प्रभृति संस्क्रियतां राजभवनमिति । ततः सूत्रधारैरभिहितमार्य
प्रथममेव देवस्य चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशमुपलभ्य सूत्रधा-
रेण दारुवर्मणा कनकतोरणन्यासादिभिः संस्कारविशेषैः
संस्कृतं प्रथमराजभवनद्वाराम् । अस्माभिरिदानीमभ्यन्तरे
संस्कार आधेये इति । ततश्चाणक्यबदुना अनादिष्टैनैव सूत्र-

सूत्रधाराः शिल्पिनः ।

संस्कारविशेषैरिति । चन्द्रगुप्तोपरि तोरणपातनोद्यमादिरूपैः । अभ्यन्तरे

१ सखे G ; G. and A. read next word as देवस्य० G. om. अच G. °चारा-
दक्षिण क्रियताम् B. N. कामचारः किमत्र क्रियते २ R. A. om. one ततः
३ ततः—केतौ om. in G; M. om. ततः; B. वधपरित्रा० A. P. वधारप० B. N.
add कुम्भमपुरात् after क्रान्ते M. and R. om. कुमारे which follows ४ B. N.
add च here; वैरोचने for वैरोचके M. N. वैरोधके E. च om. in R. G. E.
P. ५ E. has वंशा for भवन; °क्येन for क्य...केन G ; M. P. G. om. आहूय ६
M. R. om. नि and B. E. N. G. have सर्व एव after this. सूत्रकाराः for सूत्र-
धाराः M ; G. om. यथा which follows. E. has सांवत्सरिकवत्तलभवशान् B.
N. have सांवत्सरिकवचनादैव्यार्जुरात्र० &c. G. and E. add अद्य before
अर्जुन and read रात्रि for रात्र ७ B. N. add एवाभिमतः before this; वंशा for
भवन E. ; B. E. N. add इति. after भविष्यति; for त...रात् G. E. read अन्तः-
पुरद्वारप्रवेशात् M. P. have तसः पूर्वद्वारप्रवेशात् B. N. have ततः प्रथमद्वारात्
८ सूत्रकारैः M. here as elsewhere ९ वंशा for भवन E. १० G. has सत्कृते
राजद्वारे B. संस्कृतं प्रथमराजद्वारम् N. agrees but reads प्रथमम् B. E. N. G.
read अस्माभिः after इवानीम् which follows, and G. adds अपि before
अभ्यन्तरे. ११ °स्कारोविधेय. B. E. N. °स्कार आभिधेयः G ; A. adds च
before चाणक्य B. G. E. R. om. सूत्रधारेण.

धारेण दारुवर्मणा संस्कृतं राजभवनद्वारमिति परितुष्टेनेवं सुचिरं
दारुवर्मणो दाक्ष्यं प्रशास्याभिहितम् । अचिरादस्य दाक्ष्य-
स्यानुरूपं फलेमधिगमिष्यसि दारुवर्मन् ।

राक्ष० । सोद्देशम् । सखे कुतश्चाणक्यबटोः परितोषः ।
अफलमनिष्टफलं वा दारुवर्मणः प्रयन्नमवंगच्छामि । यदनेन
बुद्धिमोहादथवा राजभक्तिप्रकर्षांन्नियोगकालमप्रतीक्षमाणेन
जनितश्चाणक्यबटोश्चेतसि बलवाँन्विकल्पः । ततस्ततः ।

विरा० । ततश्चाणक्यहतकेनानुकूललग्नवशार्द्धरात्रसमये
चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशो भविष्यतीति शिल्पिनः पौरांश्व
गृहीतार्थान् कृत्वा तस्मिन्नेव क्षणे पर्वतेश्वरभातरं वैरोचक-
मेकासने चन्द्रगुप्तेन सहोपवेद्य कृतः पृथ्वीरांज्यविभागः ।

संस्कार इति । तीक्ष्णरसदानशयनगृहशयितहननार्दिर्लिपे इति गृदो-
भिसंधिः ।

अनुरूपं फलमिदं वधरूपं फलमिति गूढम् ।
राजभक्तीति । राज्ञि सर्वार्थसिद्धौ भक्तिप्रकर्षः वैरिनिधनेन भक्त्यतिश-
यप्रदर्शनम् । अयमपकारिजनाद्यमुद्देशः ।

ततश्चाणक्यहतकेनेत्यादि । इदं चाणक्यस्येष्टार्थोपायानुसरणमाक्षेपो
नामान्यमङ्गम् ।

१ B. G. E. om इव. B. E. N. G. read सुचिरम् after दारुवर्मणः (P.
reading हृचिर् for सुचिर्) E. om दारु. G. has दारुवर्मणम्. २ अभिनन्द्य.
B. N. अभिप्रश्नस्य G; E. adds इति after दारुवर्मणम्. ३ फलं before अनुरूपम्
P; G. and E. have दारुवर्मन् before फल. N. before अधिगः. M. R. E. add
इति at the end of the sentence. ४ निधिगः. A. P. ५ राजप्रकर्षे नियता
कालमप्रतीक्षमाणे &c. G. प्रकर्षे नियता अभियोगकालमप्रतीक्षमाणेन जः &c.
E. प्रकर्षतया वा कालमप्रतीक्षयमाणेन जः N; B. agrees with text reading
संज्ञिसः for जनितः ६ महान् A. P. ७ R. om. one ततः. ८ B. adds अया
before अर्द्धं. ९ R. has पृथक् for पृथ्वी G. has राज्यप्रविभागः E. राज्यार्द्ध-
प्रविभागः N. पृथिवीराज्यार्थभागः B. पृथ्वीराज्यार्थभागः. .

राक्ष० । किंवातिसृष्टेः पर्वतकभाले वैराक्षयः पूर्वप्रति-
श्रुतः राज्याद्विभागः ।

विरा० । अये किम् ।

राक्ष० । स्वंगतम् । नियतमतिधूर्तैन चाणक्यबद्धुना तस्यापि
तपस्त्विनः कर्मप्युपांशुवधमाकलय्य पर्वतेऽवरविनाशेन जनि-
तमयशः प्रमार्दुमेषा लोकप्रसिद्धिरूपचिता । प्रकाशम् । तत्त-
स्ततः ।

विरा० । ततः प्रथममेव प्रकाशिते रात्रौ चन्द्रगुप्तस्य नन्द-
भवनप्रवेशो रुताभिषेके किलं वैरोचके विमलमुक्तामणिपरिक्षे-
पविरचितचित्रपटमयेवारवाणप्रच्छादितशरीरे मणिमयमुकुट-

उपचितेति । अभिवद्वितेयर्थः । किलेयलीके । चित्रपटमयेति । कञ्चु-
को वारवाणोऽख्तीयमरः । मौलयः संयताः कचाः । ते मुकुटे निविडं निय-

१. N. has अभिवृष्ट for अतिसृष्ट E. किमतिसृष्टः G. किमितिसृष्टः B.
किंचातिसृष्टः. In the word following G. B. have पर्वतेश्वरभावे N. पर्वतभावे.
G. om. पूर्वे E. has °श्रुतम्. २ °द्वंप्रविभाग G. °द्वंम्. E. ३ B. N. E. add
अमात्य before this. ४ भास्म B. E. N. R; G. E. om. चाणक्य B. N. read
धूर्तवद्दुना. ५ कथमप्लुः R. M. एकान्ते किमप्लुपायान्तरवधमाकः. G. ६ °नाशाजः
N. G. E. B. °मयशः R. E. °मयशः; B. N. G.; परिहरार्थम् for प्रमार्दुम् G.
E. N. B. परिमार्दुम् R; G. has एष for एषा which follows, E. reads लोको-
क्तिरूपरिता for what follows; N. लोकप्रनिपन्निरूपचरिता G. has उपचरिता for
उपचिता. ७ R. om. one तनः. ८ प्रकाशिकृने B. N. E. The रात्रौ which
follows is om in B. N. which have अर्दुरात्रे after चन्द्रगुप्तस्य G. reads
°गुप्तवेशो ९ B. has च instead of this, N. before it; E. om. it and G. om.
किल-चके N. has not वैरोचने here; B. and N. read हिम before विमल;
E. has हिमलमुः; गुण for मणि B. G. E. गण N; B. E. N. G. have उप for
विं after परिक्षेप. १० B. has पद्म for चित्रपटमय E. has पद्म for पट and G.
reads परिक्षेपेणोपरवितपद्मयाप्रावरणप्रच्छाः. E. has वाणवार for वारवाण and
N. has वारण G. om मय and after मुकुट has मणिवद् E. has वन्ध after
मुकुट N. पद्मवन्ध and B. पद्मवन्ध.

निबिडनियेमितरुचिरतरमौलौ सुरभिकुसुमदामैकक्ष्यावभा-
सितविपुलवक्षः स्थले परिचिततर्मैरप्यनभिरायादाध्यात्मो चा-
णक्यहतकादेशां चक्ष्युषां पवाह्यां चन्द्रलेखां नाम गजवशा-
मारुह्य चन्द्रगुप्तानुयायिना राजलैकिनानुगम्यमाने देवस्य
नन्दस्य भवनं प्रविशाति वैरोचके युष्मत्प्रयुक्तेन दारुवर्मणा
मूलधारेण चन्द्रगुप्तोयमिति मैत्रा तस्योपरि पातनाय सज्जी-
कृतं यन्त्रतोरणम् । अलान्तरे बहिर्निर्गृहीतवाहनेषु स्थितेषु
चन्द्रगुप्तानुयायिषु नृपेर्षु युष्मत्प्रयुक्तेनैव चन्द्रगुप्तनिषादिना
वर्वरकेण कनकदण्डिकान्तर्निर्हितामसिपुच्चिकामाकषुकामे-
नावल्लोक्ता करेण कनकशृङ्खलावलेम्बिनी कनकदण्डला ।

राक्ष० । उभयोरप्यस्थाने यन्तः ।

विरा० । अथ जर्देनाभिधातमुत्पेक्षमाणा गजवधूरतिजवन-
तयौ गत्यन्तरमारुद्वती । प्रथमगत्यनुरोधप्रत्याकलितमुक्तेन

मिता यस्य । कुसुमदाम्भो वैकक्ष्यमुपवीतत्वेन निधानम् । राक्षसैनैव चन्द्र-
गुप्तोपांगुवधार्थं तस्य निषादित्वेन हास्तिपक्तत्वेन वर्वरकनामा स्वपुष्टो
नियोजित इत्यर्थः ।

१ B. has नियत for नियामित; वैकक्षका० for वैकक्ष्या० E. °क्षिका B. N. G. ; B. om. विपुल coming after this. २ °चितरदर्शनै० B. G. °चितै. P. °भानरूपाकृतौ G. E. °माने नृपाकृतौ B. N. ३ चाणक्याज्ञया E. चाणक्यहतकस्याज्ञया B. N. नाग० for गज० E. चन्द्रलेखाभिधानां नागवशाम् B. N. (धां ना०) ४ B. adds जवेन before this. G. B. read नन्ददेवस्य. ५ om A. P. ; B. G. E. have शार० after सूक्ष० ६ मन्यानेन वैरोचकस्योपरि &c. B. G. E. ; मत्वा वै &c. N ; B. N. have नि before पातनाय. ७ M. om. नि. G. has हि for बहिः R. has वारणेषु for वाहनेषु. G. om. स्थितेषु; ८ भूमिपालेषु B. E. G. ; G. has वधाय after गुप्त ९ B. has इण्ड for इण्डिका; कर्तु B. १० B. has °लामुखावल० E. has °लामुखाल० ११ स्वगतम् before this E ; B. N. add ततस्ततः at the end of the sentence. १२ G. om. ए M. om. ज. १३ E. om. न in जवन् B. N. read तसः before प्रथम०

प्रेभष्टलक्ष्यं पतता यन्त्रोरणेनाकृष्टकृपाणीव्यग्रपाणिरना-
सादयन्नेवं चन्द्रगुप्ताशया वैरोचकं हतस्तपस्वी वर्वरकः । ततो
दारुवर्मणा यन्त्रेण्यतिष्ठतेनादात्मवधमाकलक्ष्यं पूर्वमेवो-
क्तुङ्गतोरणस्थलमारुदेन यन्त्रघटनवीजं लोहकीलकमादाय
हस्तिनीगत एवं हतस्तपस्वी वैरोचकः ।

राक्ष० । कैष्टमनर्थद्वयमापतितम् । न हतश्चन्द्रगुप्तो हतौ
वैरोचकवर्वरकौ दैवेनैः । अथ मूलधारो दारुवर्मा कथम् ।

विरा० । वैरोचकपुरः सर्वेण पदातिलोकेनैव लोष्टघातं हतः ।

राक्ष० । साक्षम् । कैष्टम् । अहो वत्सलेन खहदा दारुवर्मणा
वियुक्ताः स्मः । अथ तत्रयेनैः भिषजा अभयदत्तेन किमनु-
ष्टितम् ।

* व्यग्रपाणिरनासादयन्निति । वैरोचकं हन्तुमवकाशमनासादयन्निर्यर्थः ।
लोष्टघातमिति । लोष्टैर्हत्वा लोष्टघातं हन्तर्णमुल् ।

१. B. E. om. प्र. N. has च for it. G. om. लक्ष्यम्. G. E. have उत् for आकृष्ट B. N. read को after °णी and R. M. have °ण for °णी. २. °साक्षैव B. N. which have also °गुप्तप्रस्त्याशया; in next word. G. reads° केन for °कै. B. and E. have after this दारुवर्मणा. ३. B. G. N. om. नि. B. G. read पातपात्मविनाशकलमवधार्य; E. N. agree reading आकलक्ष्य for अवधार्य; B. and G. read शीघ्र for पूर्वे following. ४. B. N. have स्थान; घटन for घटन B. G. N.; B. E. N. G. read वीजम् for हेतुम् P. reads हेतु and B. वीज; R. reads कीलमा० ५. om. in R. M.; E. om. तपस्वी ६. B. E. N. R. have हा before this; B. N. add असौ before हतौ. ७. N. B. have सादेगमात्मगतम्। नैताकुमी हतौ before हैवेन । and after it वयमेव हसाः । प्रकाशम्. For all this G. has न तौ हतौ हतावयमिति । प्रका०. E. has स्वगतम् । न हतौ तौ सर्वथा हतावय-
मिति । प्रका०. A. M. P. read वर्वरी for वर्वरकौ; B. N. have स before सै॒च०; क for कथम्. B. N. & B. °सरैः.....लोकैलै०; N. agrees adding पुरु before लोकै०. For लोकैनैव G. has लोकैनैष E. om. एव. M. reads लोष्टैत्यात्मेन. ९. B. N. add भी कैष्टम्. M. कैष्टम्; G. E. om. दारु० G. has विप्रयुक्ताः for following word. १० तत्र तेन P. R. E.; G. om तच्; B. has तेन तच्.

विरा० । सर्वमनुष्टितम् ।

राक्ष० । सर्वम् । किं हतो दुरात्मा चन्द्रगुप्तः ।

विरा० । अमात्यै दैवान्न हतः ॥

राक्ष० । सविषादम् । तत्किमिदानीं कथयसि सर्व-
मनुष्टितमिति ।

विरा० । अमात्य कल्पितमनेन योगचूर्णमिश्रितमौषधं
चन्द्रगुप्ताय । तत्प्रत्यक्षीकुर्वता चाणक्यहतकेन कनकभाजने
वर्णान्तरमुपलभ्याभिहितश्चन्द्रगुप्तः । वृषल सविषमिदमौषधं न
पातव्यमिति ।

राक्ष० । शठः खल्वसौ बदुः । अथ सं वैद्यः कथम् ।

विरा० । तंदेवौषधं पायितो मृतश्च ।

राक्ष० । सविषादम् । अहो महान्विज्ञानराशिरूपरतः ।

अैथ तस्य शयनाधिकृतस्य प्रमोदकस्य किं वृत्तम् ।

अथ तस्येति । शयनाधिकृतस्य शयनगृहसंस्कारादिना राजप्रलोभने-
धिकृतस्येत्यर्थः ।

१ B. G. E. add अमात्य before this. G. om. अनुष्टितम् २ B. अपि नाम
सख्ये हतश्चन्द्रगुप्तहतकः G. N. अपि सख्ये हतश्चन्द्रगुप्तहतकः E. agrees omitting
सख्ये. ३ om. in E. ४ किमिति E. which reads परितुष्टः after this. B. has
परि^० after कथ^०. ५ R. has चूर्णित for चूर्ण G. मिश्र for मिश्रित. E. reads
विषयोगचूर्णमौषध^०. ६ B. G. E. add च after तत्; नस्य वर्णान्तरं गमनमुप^०.
E; B. and A. have उपगतम् after वर्णान्तरम्. ७ B. E. repeat वृषल G. has
चन्द्रगुप्तवृषल before this. B. M. R. om. इदम् E. has न पातव्यं न
पातव्यम् before सविषम् and om. all after औषधम्. ८ om. M. G. ९ स
खलु वैद्यः before this in B; E. has ततः स खलु वै^०; वित उपरतश्च B. वित-
श्चोपरलभ्य N. E. G. १० om. E; E. B. read next word as अहह G. omits it.
महाकार्यराशि^० G. N. ११ B. has भद्र and E. सख्ये before this. G. E. om.
अथ and M. om तस्य.

विरा० । यादेतरेष मे० ।

राक्ष० । सोङ्केगम् । कथमिवै ।

विरा० । से खलु मूर्खस्तं युष्माभिरतिसृष्टं महान्तः र्थराशि-
मवाप्य महता व्ययेनोपभोक्तुमारब्धवान् । ततः कुतोयं
भूयान्धनागम ईति पृच्छयमानो यदा वाक्यभेदान्बहूनग-
मर्त्तदा चाणक्यहतकेन विचित्रवधेन व्यापादितः ।

राक्ष० । सोङ्केगम् । कथमलापि दैवेनोपहता वयम् । अथ
३१ एदाद्य चन्द्रगुप्तस्य शरीरे प्रहर्तुमस्मत्प्रयुक्तानां र्जिगृ-
हस्यान्तर्भिन्निसुरज्ञामेत्य प्रथममेव निवसतां वीभत्सकादीनां
कोऽवृत्तान्तः ।

विरा० । अमात्य दारुणो वृत्तान्तैः ।

राक्ष० । सावेगम् । कंथं दारुणो वृत्तान्तः । न खलु विदि-
तास्ते तत्त्वे निवसन्तश्चाणक्यहतकेन ।

विरा० । अमात्ये अथ किम् । प्राक् चन्द्रगुप्तप्रवेर च्छ-

१ आत्मविनाशः B. N. G. २ E. om. इव. ३ सखे for स E. °रत्नसृ० for
°रत्नसृ० A. P; E. for next word reads प्रभूनर्थ०. G. महानर्थ०. R. has जाल
for राशि. ४ °रथः G. E; G. om. following ततः P. G. om. अयम् E. has
एयम्. ५ B. N. G. E. add तत्र before ईति B. N. add अयम् after पृच्छय०.
६ °नवदत् R. M. °न कथयत् B. N; E. reads बहून् before वाक्य०; चाणक्य-
हतकारेशाशाद्विचित्रेण व० B. E. N. G. चाणक्येन for चा...हतकेन. P. ७ Om.
A. P. R. सविषादम् M. वयमेवोपहता दैवेन B. N. E. & नरपतिश्वयनगृहस्यान्तः
सुरज्ञानां निवस०. B. N. नरपतिश्वयनगृहस्यान्तःसु० &c. as in text G. नरपति-
श्वयनगृहस्यान्तःसु० &c. as in text E; P. has सताम् for निवसताम्. ९ A. P. को
वा तु०. १० R. M. om. all from अमात्य here to अथ किम् in next speech but
one. ११ Om. P. सोङ्क०. G. omitting कथं-न्तः which follows. १२ P. has तु
after तत्त्वे. G. has वसन्तः for तत्र-केन; N. om. ते-केन; except निवृत्सन्तः; E. has हतकस्य for हतकेन. १३ om. in B. G. N; B. has after this a speech
रा०-कथमिव. ॥ विरा० । प्राक् &c.

यनगृहं प्रविष्टमात्रैर्जैवे निपुणद्वये कयता दुरात्मना चाण-
कयहतकेन कस्माद्विद्वित्तिच्छ्राद्धीतभक्तावयवां निष्क्राम-
न्तीं पिपीलिकापद्मिमवलोक्य पुरुषगर्भमेतद्दृहमिति गृहीता-
थैन दाहितं तच्छेयनगृहम् । तस्मिंश्च दद्यमाने धूमावर्षदृष्टयः
पथमर्मभिहितनिर्गमिनमार्गमनधिगम्य द्वारं सर्वं एव वीभत्सा-
दयो ज्वलनमुपगम्य तत्त्वैव नष्टाः ।

राक्ष० । साक्षम् । कष्टं भौः कष्टम् । सखे पश्य दैवसंपदं
दुरात्मनश्वन्द्रगुप्तहतकस्य । कुतः ।

कन्या तस्य वधाय या विषमयी गूढं प्रयुक्ता मया
दैवात्पर्वतकस्तया सँ निहतो यस्तस्य राज्याद्वृहत् ।
ये शत्र्वर्षु रसेषु च प्रणिहितास्तैरेव ते धातिता
मौर्यस्यैव फलन्ति पद्यं विविधश्रेयांसि मन्त्रीतयः ॥१६॥

कन्या तस्येति । रसेषु विषेषु शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे जले रस

१. After प्रा-शान् B. reads प्रविष्टमात्रैर्जैव शयनगृहे चाणक्येन दुरात्मना सम-
न्तादवलोकिते ततस्त्वेकस्माद्वित्ति &c. N. प्रविष्टमात्रैर्जैव चाणक्येन शयनगृहं सम-
न्तादवलोकितम् । तसोन्यस्माद्वित्ति &c. G. प्रविष्टमात्रैर्जैव शयनगृहं दुरात्मनावलो-
किते चाणक्यहतकेन ततस्त्वेकस्माद्वित्ति &c. E. प्रविष्टमात्रैर्जैव शयनगृहं दुरात्मना चा-
णक्यहतकेनावलोकितम् the rest as in N. २. E. has गृहीतनन्तरावयवानां पिपी-
लिकानां निःक्रामन्तीं प० &c. G. N. om. पद्मि in text. ३. E. has एव B. N. have
अन्तः fateर्तत् ; G. om. त-हम् ; B. दृष्टिविषया: G. धूमाभिरुद्धृष्टिविषयः N.
धूमाभिरुद्धृष्टिविषयः E. धूमनिवहनिरुद्धृष्टिविषयः &c. ४ विहित. M. R. मपिहित. B.
पिहित. G. E. N ; R. M. om. निर्ग-मार्ग and सर्वे-गम्य. N. G. E. om. नि-र्ग-
.. N. G. read अनुपगम्य and after द्वारम् have तैव संतापाहुरात्मनः सर्वे
एवोपरता: E. has निगमनपथम् for द्वारम् and after that सर्वैषि वीभत्सकारात्य-
स्तत्रैव उवलिता: B. om. द्वारम् adds तत्रैव before उवलन and for गम्य &c.
reads गत उपरताथ. ५ Om. क...म् R. E. B. M ; G. has सचिन्तः कष्टम्. N.
कष्टम्. omitting all to कन्या; For दु-स्य R. M. have अन्द्रगुप्तस्य. G. has
विचिन्त्य पश्य सखे अन्द्रगुप्तस्य दुरात्मनो दैवसंपदः E. om. दैव and हसक in
text ; B. has सखे पश्य अन्द्रगुप्तस्य दैवसंपदः सर्वे एवोपरता: । सचिन्तम् । सखे
दैवसंपदं पश्य &c. as in text. ६ पूर्वै. E. ७ विनि०. G. E. N. B. °भाक् for °हत्
B. and in margin of G. ८ अन्तेषु B. ९ तस्य R. M ; मै नीतयः for
मन्त्रीतयः B. E. N.

विरा० । अमात्य तथापि खलु प्रारब्धमपरित्याज्यः^१ व ।
पश्य ।

प्रौरभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः ।

प्रारभ्य विघ्नविहेता विरमन्ति भध्याः ।

विन्नैः पुनः पुनरैपि प्रातेष्वप्यप्यादः ।

प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यज्यन्ति ॥ २७ ॥

अपि च ।

किं शेषस्य भरव्यथा न वपुषि ह्मां न क्षिपत्येष यत् ।
किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न यन्निश्चलः ।

किं त्वं न्नीकृतमुत्सृजन्तु पणवधुः । द्यो जनो लज्जते
निर्बृद्धुः प्रातेष्वप्यवस्तुः सतामेतद्वि गोव्रवतः ॥ २८ ॥

राक्ष० । संखे प्रारब्धमपरित्याज्यमिति प्रत्यक्षमेवैतद्व-
ताम् । ततस्ततेः ।

विरा० । ततः प्रभृति चेन्द्रगुभशरीरे सह लः णमप्रमत्तशा-

इयमरः । मौर्यस्य नाशार्थं प्रणीता मन्त्रीतयः प्रस्तुत तस्यैव श्रेयांसि
फलन्तीति पश्य दैवसंपदं चन्द्रगुभस्येति पूर्वेणान्वयः ॥ १६ ॥

किं शेषस्येति । कृपणवदुत्सृजन्तिति पूर्वेणान्वयः । प्रातेष्वप्यवस्तुः अङ्गी-
कृतवस्तुषु । निर्बृद्धुः निर्बाहः भावे कः । निर्बृद्धमिति यदेतत्सता कुलन्न-
तमित्यर्थः ॥

निर्बृद्धिः प्रतिपञ्चवस्तुषु सतामेकं हि गोव्रवतमिति कानित्याठः निर्बृ-
द्धिरूपमेकं मुख्यं गोव्रवतमित्यर्थः ॥ २८ ॥

१ Om. in R. G. N. B ; इति for एव E ; for पश्य after this N. G. B. have
पश्यस्यमात्यः २ आर० G. ३ निष्ठा B. ४ सहस्रगुभीः E. ५ आस्त्वमिदोद्दान्तिः
G. B. E. N. ६ om. E. ७ वार्ती N. ८ निर्बृद्धिः G. E. निर्बाहः B. N. ९ वेक्षणिः
for वेतद्वि G. E. १० Om. G ; B. om. एव G. om. एतत् B. E. G. read वर्षासः.
११ A. R. om. one ततः १२ B. has चाचक्षतः ततः here and B. and N. have
गुभस्त्व शरीर०

एकयहतके एभ्य एतदीदृशा भवतीत्यन्विष्य निगृहीतवान्पु-
रनिवासिनो युज्मदीयानासपुरुषान् ।

राक्ष० । सोद्देगेम् । कथय कथय के के निगृहीताः ।

विरा० । प्रथमै तावत्क्षणणको जीवसिद्धिः सनिकारं
नगरान्निर्वासितः ।

राक्ष० । स्वर्गतम् । एतावत्सहम् । न निष्परिग्रहं स्थान-
भंशः पीडियिष्यति । प्रकाशम् । वयस्य कमपराधमुद्दिश्य नि-
र्वासितः ।

विरा० । एर्ष राक्षसप्रयुक्तया विषकन्यया पर्वतेभ्वरं व्या-
पादितवानिति ।

राक्ष० । स्वर्गतम् । साधु कौटिल्य साधु ।

स्वस्मैन्परिहतमयशः पातितमस्मासु धातितोद्दराज्यहरः ।

एकमपि नीतिवीजं बहुकलतामेति यस्य तव ॥ १९ ॥

एकमपि नीतिवीजमिति । इदमेकं वीजान्वेषणम् ॥ १९ ॥

१ om. in B. N ; हतक om. in M. R. E ; G. om. एभ्यः following and B. has एव for एतत् after एभ्यः ; भविष्यतीति for भवतीति P. G. N. B ; B. has अन्विष्य विष्यतीति P. G. N. B ; B. has कुसुमपुर. B. G. E ; R. M. om. ति after पुर. N. om. all this ; नन्दामात्यपुं for शुभ्मदीयानाप्तपुं B. शुभ्मत्पुं E ; G. adds गुप्तं after आस and M. reads आर्यं for आस. ३ सावे० B. E. G ; P. om. one कथय ; M. R. om. both ; G. has अथ instead ; B. E. वयस्य अथ ; नगूं for निगृ० P. ४ N. has अमात्य before this ; also B. E. reading आशवेव for प्रथम् ; G. E. om. तावत् which follows. ५ आसम् B. N ; R. E. M. read next word as एतन्नावत् ; शक्यं for सश्यम् A. M. P. R. G. E. परिभ्रंशः for भंशः B. E. ६ R. M. read पीडयति M. om. वयस्य B. N. G. read सखे E. सखे कथय. ७ Om G ; B. adds एषः after this ; E. जीवसिद्धिः ८ दुरात्मा after this B ; G. om. या in प्रयुक्तया N. om. that and reads क्तो for त्त, and पर्वतकेभ्वरम् for पर्वतेभ्वरम् ; धातितः for ध्यापादितः B. E. N. G. ९ आसम् E. कुतः after second साधु. G. E. N. १० स्वस्मैन्परिग्रहः A. P. नूनं परिः E ; N. G. and B. om. स्वस्मिन् B. reads अपवदः N. reads स्वीयम् before पातितः B. has ए before धातितो० G. om. अद्दृष्टं after it.

प्रकाशम् । ततस्तत्त्वः ।

विरा० । ततश्चन्द्रगुपशारीरमभिद्रोग्युमनेन व्यापादितौ दाह-
वंमर्दिय इति नशेरे प्रख्याप्य शकटदासेः शूलमारोपितः ।

राक्ष० । सख्म् । हा सखे शकटदास अयुक्तरूपस्तवायमी-
दृशो मृत्युः । अथवा स्वाम्यर्थमुपरतो न शोच्यस्त्वम् । वयमे-
वाव शोच्या ये नन्दकुलविनाशोपि जीवितुमिच्छामः ।

विरा० । अमात्यं स्वाम्यर्थं एव साधयितव्यं इति प्रयत्ने ।

राक्ष० । सखे ।

अस्माभिर्मुमेवार्थमालम्ब्य न जिजीविषांम् ।

परलोकगतो देवः कृतमैर्नानुगम्यते ॥ २० ॥

केद्यतामपरस्यापि सुहृद्यसनस्य श्रवणे सज्जोस्मि ।

विरा० । ऐंतदुपलभ्य चन्दनदासेनापवाहितममात्यकलबम् ।

राक्ष० । क्रौरस्य चाणक्यवटोर्विरुद्धमयुक्तमनुष्ठितं तेन ।

१. M. B. om. one ततः २. R. has व्यादिता. N. व्यापादिता. ३. After अरोपितः G. ४ सवाव्यम् E; P. A. have हे for हा and E. वयस्य for सखे. B. E. N. G. om. रूप. ५ Om. P; G. reads स्वाम्यर्थे उप०. B. N. E. add असि after शोच्यस्त्वम्. G. substitutes it for स्वम्. A. P. om. एव G. has अनु for अन् and E. अपि for एवाच. ६. R. G. read येन; R. om. त्रि in विनाशे. ७ B. E. G. add नैतदेवम्; B. om. इ-से G. om. प्र-से E. has instead न वयं शोच्या इति. ८ भस्माकमतुः. G. B. मवलम्ब्य जि०. B. G. omitting the last म. ९. Before this B. has the following विरा० । अमात्य नैतदेवम् । अस्माकममुमेवार्थं मित्यादि पुनः पठति. N. agrees, actually giving the whole stanza again with कृतमैः for कृतमैः E. also agrees reading शूलमारिः for अस्माभिः; शूलो-व्य० P.; B. N. have व्यसनशतस्य; A. P. om. स्य; सज्जावयम् for सज्जोस्मि. B. G. N. १० B. E. N. read ततः before this. A. P. add सौहार्षात् after चन्दनदासेन B. उपरूपसाभ्यसेन N. उपरूपसौहर्षेन. E. वृद्दिसौहर्षेन; G. has सौहार्षेन after अपवा०; M. E. insert राक्षस after अमात्य. ११. B. E. N. G. have सखे before this. After बटोः E. has नारिषम्. G. नारिषमिति. B. N. om. अयुक्तम् and B. E. N. G. read चन्दनदासेन for तेन.

विरा० । अमात्य नन्वेयुक्ततरः छहश्रेहः ।

राक्ष० । ततस्तेतः ।

विरा० । ततो याच्यमानेनानेने न समाप्तममात्यः । लक्ष्यदा तदतिंकुपितेन चाणक्यबद्धना ।

राक्ष० । सोद्देगम् । न खलु व्यापादितः ।

विरा० । न हि । गृहीतगृहसारः सपुत्रकल्पो बन्धनागरे निक्षिपः ।

राक्ष० । ताँकि परितुष्टः कथयसि अपवाहितं राक्षसकल-
लमिति । ननु वक्तव्यं संयमितः सपुत्रकल्पो राक्षस इति ।

प्रविश्य पुरुषः । जेदु अमचो एसो खु सअडदासो पाडि-
हारभूमिमुवहिदो^१ । (क)

राक्ष० । भर्द्रे अपि सत्यम् ।

(क) जयतु अमात्यः एष खलु शकटदासः प्रतीहारभूमिमुपस्थितः ।

न खलु व्यापादित इति । एतदप्यपकारिजनाद्यमुद्वेगः ।

१. N. E. G. om. न. २. M. R. om. one ततः ३. °मनेनापि वशा न &c. B. याच्यमानेपि वशा न &c. E.; G. agrees with B. omitting. वशा. B. N. have अनेन before अमात्य. ४. B. E. N. G. read ततः: for व—ति. ५. G. has सावेगम् B. om. it and has स for न. ६. नहि नहि A. P.; किंतु after हि E. G.; and G. has हस for गृहीत B. N. read अमात्य न खलु व्यापादितः । किंतु &c. B. N. E. insert संयम्य after °कल्पः; G. om. नि in निक्षिपः. ७. A. M. P. have सल्ये before this. G. om तत् and has तु after किंतु; B. N. have ततः: किंतु and E. has हसि after किंतु; B. E. N. insert अनेन before राक्षसः. ८. B. G. N. om. नि; E. reads °तत्वं गृहीतसेन सपुत्रः B. G. N. om. पुत्र R. M. have इति after कल्पः. ९. E. has किंवा अचान्तरे before this; G. ततः: पदासेपेण B. N. have पदासेपेण after प्रविश्य; जेदुजभतु for जेदु B. N. कपपुत्रजन्मतु G. E.; B. G. have अज्ञी for अमचो after which E. has अमचा, B. G. N. अचा, सप्तड़ for सप्तड़ E. १०. भूमिदिपविहो G. भूमिमुपहिदो E. भूमिदिपविहो M. भूमिमुपहिदो B. N. ११. शिवंवहक B. N. G. (covered through); om. in R.; E. has सल्येर्वाप्ति before this.

पुरे० । किं अलिअं अमच्चपादेतु विजिवेदनि । (क)

राक्ष० । सखे विराधगुप्त कथमेतत् ।

विरा० । अमात्य स्योदेतदेवं यतो भव्य रक्षति भवित-
व्यता ।

राक्ष० । प्रियंवदक किमव्यापि चिरयसि । क्षिप्रं प्रवेशयैनम्।

पुरु० । तथेति॑ । निष्क्रान्तः ।

प्रविष्टः सिद्धार्थकः शकटदासर्थ॑ ।

शक० । स्वैंगतम् ।

दृष्टा मौर्यमिव प्रतिष्ठितपदं शूलं धरित्याः स्थर्ले॒

तल्लक्ष्मीमिव चेतनाप्रमथिनीं मूर्ढवबर्चलजम् ।

भ्रुत्वा स्वाम्येपरोपरौद्रविषमानाधाततूर्यस्वनान् ।

न ध्वस्तं प्रथमाभिष्टवाट्टेऽ यत्तन्मेदीयं मनः ॥ २० ॥

(क) किमलीकिममालपादेतु विनिवेदयामि ।

दृष्टा मौर्यमिति । अत्र वध्यभूमिखातशूलस्य वध्यस्तज्य मौर्यत-
ल्लक्ष्मीदृष्टान्तः मत्सरातिशयजनिनासुयाकृतः । जीवकर्मन्द्रियवृत्तीना मनो-

१ प्रियंव B. N ; B. N. have किम् after अलि० ; G. E. om. किम्. M. P. read अलीअम् E. अलियम् G. om. it ; R. om. ति in विजि०. B. N. read अमच्चपादेप-
जीविणो मन्त्रिरु जाणन्ति E. अमच्चपादेपजीविजनो मन्त्रिरु जाणाहि G. अमच्चपादेप-
जीविणो जाणाणं अलीअं मन्त्रिरु जाणन्ति N. (s) agrees omitting जाणाणं and
reading ज मन्त्रिरु जाणन्ति. २ B. N. read किमे॒ ३ स्त्या-तो om. B. यतो om. E ;
A. M. P. om. एतत् ; G. adds हि after यतो E. B. have खलु after रक्षति
and G. भवितव्यम् for भव्यम् B. G. E. N. read रक्षति before भव्यम् . ४ B.
N. यद्येवं तर्किं वि० G. यद्येवं तर्हि किं विचारयसि E. यद्येतर्किं विलम्बयसि
M. has लिप्रम् after प्रवेऽ ; R. also, adding एव before एनम् ; G. has समाध्य-
सब for एनम् E. has लिप्रं प्रवेत्य समाध्यसब मात् . ५ B. N. E. ज अमच्ची
अणवेत्यसि G. agrees having इति for ति. ६ B. E. N. G. ततः प्रविष्टाति
सिद्धार्थकेनालुगम्यानः शकटदासः . ७ B. N. read दृष्टा आलुगतम् E. आलुगम्
८ तसे G. E. N. B. स्तमे K. ९ मूर्धा B ; “वध्य” A. उल्लुच्य वध्यम् B ; G.
and N. (s) उल्लुच्य कण्ठम् ; E. om. this and next line. १० स्वाम्येपरोप-
रुष G. E. N. स्वपराध M. R ; साम्यपरोद्रवि P. ११ मन्त्रे न० B. G. E. N.

उपसृत्योवलोक्य च सहर्षम् । अयममात्यरक्षसंस्तिष्ठति य
एषः ।

अक्षीणभक्तिः क्षमिणेपि नन्दे स्वाम्यर्थमुद्वहन् ।

पृथिव्यां स्वामिभक्तानां प्रमाणे परमे स्थितः ॥ २१ ॥

उपसृत्य । जयत्वेमात्यः ।

राक्ष० । विलोक्य सहर्षम् । सखे शकटदास दिष्ट्या कौ-
ठिल्यगोचरगतोपि त्वं दृष्टोसि । तत्परिष्वजस्व माम् ।

शक० । तथा करोति ।

राक्ष० । चिरं परिष्वज्य । इदमासनमास्यताम् ।

शकटदासः नाट्येनोपविष्टः ।

राक्ष० । सखे शकटदास अय कोयं मे ईदृशास्य हृदयान-
न्दस्य हेतुः ।

वृत्त्यधीनतया प्रकृते दर्शनश्रवणबन्धनक्रियाणां मन एव कर्तुं । अतो धंसन-
क्रियैककर्तुत्वात् क्वाप्रत्ययः । स्वामिनां नन्दानामपरोपो राज्यधर्मशस्त्रद्रौ-
द्रविषमानसद्यानिर्यर्थः । यद्यस्मात्प्रथमाभिघातेन पूर्वानुभूतानर्थपरंपरासह-
नेन कठिनमभूतस्मान्न ध्वस्तमित्यन्वयः । स्वामिपुरोपरोधविषमानिति
कचित्पाठः ॥ २० ॥

अक्षीणभक्तिरिति ॥ परमे प्रमाणे प्रथमकोटौ स्थितः ॥ २१ ॥

१ B. E. N. G. have नाट्येन for this and om. च. R. प्रकाशम् before उप०;
अयेऽम् for अयम् E ; स for य. N. (s). २ स्वाम्यर्थे धुरमुद्वहन् E. N (s) G.
(reading यै for र्थम्). ३ °स्य० B. N. ४ नाट्येनावलोक्य B. G. E. N ; E. reads
सहर्षम् before this ; P. om. it. G. om. सखे E. om. दिष्ट्या. N. om. कौ-
स्त्वम् ; P. om. गोचर ; B. E. G. om. स्त्वम् E. substitutes दिष्ट्या. ५ G. om.
श-ति E. reads उपसर्पति for त-ति. ६ G. has इति for चिरम् omitting राक्ष०.
B. N. have तम् for चिरम्. ७ शक । याज्ञापवत्यमात्यः इति ना० B. N ; E.
agrees omitting इति and G. omitting नाट्येन. ८ om. G ; B. N. E. G ;
have अस्य before मे omitting ईदृ० G. om. ९ हृदयस्यानन्दसेतुः E. हृ०
न्दस्य० G...

शक० । सिद्धार्थकं निर्दिश्ये । अनेन प्रियसुहंदा सिद्धार्थ-
केन धातकान्विद्राव्य वद्यस्थानादपैहृतोस्मि ।

राक्ष० । सर्वम् । भद्र सिद्धार्थक किं पर्यासामेदमस्य
प्रियस्य । तथापि गृह्यताम् । स्वगात्रादवतार्य भूषणानि प्रथच्छति ।

सिद्धा० । गृहीत्वा पादयोर्निर्पत्य स्वगतम् । अत्रं खु अज्जोवदेसो ।
होदु तर्हं करिस्ते । प्रकाशम् । अमच्च एत्य पदमपविद्स्त णन्ति
कोवि पैरिचिदो जत्य एदं अमच्चस्त पसादं णिक्खिविअ निष्ठु-
दो भविस्तं । ता ईच्छामि अहं इमाए मुद्दाए मुहिदं अमच्चस्त
एवं भण्डाआरे ठाविदुं । जदा मे पर्योभणं तदा गेहिस्तं । (क)

(क) अयं खलु आर्योपदेशः । भवतु तथा करिष्यामि । अमात्य अन
प्रथमप्रविष्टस्य नास्ति कोपि परिचितः यत्रेमममात्यस्य प्रसांदं निक्षिप्य
आर्योपदेश इति । तस्माच्च सुहम्माणपरिक्षणपरितुष्टादित्यादिः कर्णे
एवमेवेति अतः पूर्वोक्त आर्योपदेश इत्यर्थः । इदमपरं वीजान्वेषणम् ।

१. सि-इय om. G; for next word B. N. read अमात्य. २ अपदा-
हितोस्मि B. ३ कामपर्यां B. G. E. N; G. om. इवम्. ४ B. G. N. have
इति before this. ५ G. reads प्रणिपत्य and om. all from स्वं to शम् E.
om. from प० to कोवि. B. E. N. G. एवं खु for अत्रं खु A. P. M. read
अज्जोपदे०. ६ इसेण करि० B. E. N. G. करिस्ते० R. अत्य for एत्य M; B.
N. E. G. add मे after this; for next word M. reads पुदमप०. A. has प०पवि०
B. पदमप० R. पुडमप०. ७ कोपि P. वेत्य for जत्य P. जहिम् B. E; M. R.
om. next word, G. reads एषम्. A. P. इमम्. G. om. स्त इमम्यस्त
B. P. N. G. read प्रसांद० E. पसायम्; ८ किखिविअ G. ९ विय E; P. reads
next word as णिअणिविदो A. णिउदो M. णिष्ठु०; for भविस्तम् G. reads हुवि०
M. हवि० १० ईच्छेमि A. P. ईच्छेमि R; G. A. P. om. next word and N. G.
read एवाए for इमाए, मुहिआए for मुद्दाए G. B; A. P. read next word
as मुहिदु० G. as मुहिअम्. ११ उज्जेव B. उज्जेव G; E. om.; B. reads next word
भाण्डागारे P. भाण्डागारे E. भाण्डावारे; णिक्खिवितुम् for ताविदु० B. १२ पित० G.
णिअणिवि० N. णिरिकावि० E. (?) एशिणा before पर्योभणं B. N. एवान्म् G;
E. reads पवोज्ञम्; N. reads हविस्तस्ति० B. E. G. भविस्त० before तस्ता;
गहिस्त० R. गेहि० E. गिहिहस्ताम् P. for गेहिस्तं; from ता ईच्छा०
to गेहि० om. in M., but the corresponding chhaya is given.

राक्ष० । भद्र कौ दोषः । शकटदास एवं क्रियताम् ।

शक० । यदाज्ञापयत्यमात्यः । मुद्रां विलोक्य जनान्तिकम् ।
अमात्य भवज्ञामाङ्कितेयं मुद्रा ।

राक्ष० । विलोक्यात्मगतम् । सत्यं नगरान्तिकाम्भद्वे मम
हस्ताद्वाहाण्या उल्कण्ठाविनोदार्थं गृहीता । तत्कथमस्य
हस्तमुपागता । प्रकाशम् । भद्र सिद्धार्थक कुतस्त्वयेयमधिगता ।

सिद्धा० । अतिर्थं कुसुमपुरे मणिआरसेष्टी चन्दनदासो नाम ।
तस्य गेहदुआरपडिसेरे पडिदा मए आसादेदा । (ख)

निर्वृते भवार्मि । तस्मादिच्छाम्यहमेतया मुद्रया मुद्रितममात्यस्यैव
भाण्डागारे स्थापयितुम् । यदा मे प्रयोजनं तदा यहीव्यामि ।

(ख) अस्ति कुसुमपुरे मणिकारश्रेष्ठी चन्दनदासो नाम । तस्य
गेहद्वारपरिसेरे पतिता मया आसादिता ।

यहीव्यामीति भवतोतिसंधानार्थं यदा कटकान्तिर्गमिष्यामि तदा यही-
व्यामीति कुटिलो गूढाशयः ॥

१ B. N. have भवतु before this, N. (s) has भारः for दोषः P. E. om. शकट०. २ Before this E. has सिद्धा। जं अमश्चो आवेदित्ति तथा करोति. and om. य-स्यः A. has यथा for यसा०. G. has आवृत्तान् for अमात्यः and B. and N. इति after it. G. has वि० before मुद्राम् and N. and E. om. ज-स् and अवत् after अमात्यः. ३ वि-म् om. G ; B. N. have सविषाई सवितर्कमात्मः after विलोक्य.-B. N. read कटस् for सत्यस् which follows. ४ After सत्यम् in B. G. ; E ; N. G. E. prefix अस्मत् to it B. N. मत्; G. also adds गृहिष्या after मम and om. आद्वया. G. om. तत् and inserts पुनः after कथम्; B. E. N. read उपगता for उपागता. ५ B. G. E. N. have अमात्य before this; G. om. this; B. N. read °पुरणिवासी for °पुरे in next word. E. मणियार०. P. सेटी. G. सेष्टी ; R. and P. have चन्द्रण० in next word. ६ दुशार० P. ; A. °परिसेरे R. M. दुभारे भूमिए B. N ; दुशरे भूमिए G. परदुशरे परिया समाप्तिवा. E ; for पडिदा A. P. read पडिता M. पतिता; for मए P. मये and M. नवा. M. om. आ in आसा० B. N. E. read समासा० G. उवलज्जा.

राक्ष० । युज्यते ।

सिद्धा० । अमच्च एत्थ किं जुज्जहन् (क)

राक्ष० । भद्र यैन्महाधनानां गृहे पतितस्यैवंविभस्योप-
लविधरिति ।

शक० । सर्वे सिद्धार्थक अमात्यनामाङ्कितेयं मुद्रा । तदितो
बहुतरेणार्थेन भवन्तममात्यस्तोर्धयिष्यति दीयतामेषा ।

सिद्धा० । अज्ज णं पसादो एसों जं इमाए मुद्राए अमैच्चो
परिगग्हं करोदि । इति मुद्रामर्पयति । (ख)

राक्ष० । सर्वे शकटदास अनयैव मुद्राया स्वाधिकारे व्यव-
हर्त्तव्यं भवता॑ ।

(क) अमात्य अत्र किं युज्यते ।

(ख) आर्य ननु प्रसाद एषः यदस्या मुद्राया अमात्यः परिगग्हं
करोतीति ।

किमत्र युज्यत इति मुद्रायाः स्वकीयलनिहृतेनेन कियत इति जा-
नन्नप्यजानन्निव पृच्छति । भद्र यदिति । अस्मद्दृहजनस्तत्र वर्तत इत्यस्या-
र्थस्य गोपनार्थमियमुक्तिः ।

• तदितो बहुतरेणति । इतो मुद्रापूल्यादप्यधिकतरेणोऽर्थः ।

परिगग्हमियादि । यदर्थमियमानीता तत्सिद्धमियर्थो गूढः ।

१ Before एत्थ B. E. N.; G. om. एत्थ B. N. G. read जुज्जहनि २ B. N.
read यतो for यत्. G. om. it; for गृहे G. E. read गृहद्वारि B. N. हारि. ३
भद्र R. M. E; जहि for तस्ती G. ४ B. N. have तस् after this and B. G.
E. N. मुद्रा at the end of the speech. ५ एसों मे परितोषो B. N. E; G.
agrees adding जम् before एसों. and reading तोसो, and जे for अम् after
this. ६ Before इमाए B. E. N; P. reads पड़ि० in next word. B. E. N.
read पतिंगग्हप्यसादं करोदिति and om. इति. B. E. N. G. read मुद्रां समर्पवाति.
७ Om. M. G. E. ८ त्वया G.

शक० । यद्यापयत्यमात्यः ।

सिद्धा० । अमच्च लिण्वेमि० । (क)

राक्ष० । बृहि॑ विश्रव्यम् ।

सिद्धा० । जाणाँदि॑ एव अमच्चो॒ जह॒ चाणक्यबदुकस्य
विप्रियं॑ कदुअ॒ णत्यि॑ पुणो॒ पाडल्लेष्ट्वे॑ पवेसो॒ ति॒ इच्छामि॑
अहं॑ अमच्चचलणे॑ एव॑ सुस्सूसिदुर्म् । (ख)

राक्ष० । भद्र॑ प्रियं॑ नः॑ । किंतु॑ त्वदभिप्रायापरिज्ञानान्तरितो॑
यमस्मदनुनयः॑ । तदेवं॑ क्रियताम् ।

सिद्धा० । सहर्षम् । अनुगिहिदोहिर्मि॑ । (ग)

(क) अमाय॑ विज्ञापयामि॑ ।

(ख) जानायेवामायो॑ यथा॑ चाणक्यबदुकस्य॑ विप्रियं॑ कृत्वा॑ नास्ति॑
पनः॑ पाडलिपुत्त्वे॑ प्रवेश॑ इति॑ इच्छाम्यहं॑ अमायस्य॑ चरणे॑ एव॑ शुश्रूषितुम् ।

(ग) अनुगृहीतोस्मि॑ ।

त्वदभिप्राय॑ इति॑ । त्वदभिप्रायापरिज्ञानेनान्तरितो॑ विलम्बितः॑ पूर्वमेवा॑
स्माभिरेवं॑ भवाननुनेय॑ इर्यर्थः॑ ॥

१ B. N. have इति॑ after this. २ B. E. add किंपि॑ after this N. (s) has विणवणिऽ॑ किंवि॑ अस्ति॑ G. विज्ञाप्य॑ किं वि॑ अतिथि॑. ३ भद्र॑ before this B. E. N. ; and this after विश्वं॑ in B. N. ४ E. यानाहिष्वेव॑ B. has ऊज॑ G. ज्ञेष्व॑ ; जधा॑ for जह॑ B. N. जहा॑ E. जथा॑ G. ; in next word B. N. have हदभस्त्वा॑ for बदु॑ E. हदग्गस्त्वा॑ P. बदुकस्त्वा॑ G. बदुभस्त्वा॑ R. बदुअस्त्वा॑ ५ अप्रियम्॑ E. ; नत्यि॑ for णत्यि॑ E. ; B. E. N. read मे॑ after णत्यि॑; A. P. read उण॑ for पुणो॑ M. R. पुणो॑ वि॑; E. has पवेसो॑ before पाडलि॑; P. and E. read °पुन्ते॑ R. °उत्तम्॑ G. °उत्त॑ E. has प्रवेश॑ and om. ति॑ ; B. E. N. G. read ता॑ after ति॑. इच्छेमि॑ A. M. P. इच्छम्भिर॑ R. ६ अडजस्त्वा॑ ऊज॑ सुप्पसणे॑ पावे॑ सेविदुम्॑ B. E. has अमच्चस्त्वा॑ ऊज॑ चलणे॑ सुतपसणे॑ सेविदुम्॑ G. agrees except that P. reads चलणे॑ सुसेविदुम्॑ N. agrees with B. save that it reads चलणे॑ सुसासिदुम्॑ ७ ओ॑ M. R. G. अनिप्रापयपरि॑ B. N. (r) ; ज्ञानेनान्त॑ B. N. (r) E. ; ज्ञान॑ तसो॑स्माकमनु॑ G. B. N. E. read अस्माकम्॑ for अथमस्मत्॑ ८ अनुगिहिर्मि॑ G. अनुगिहीर्मि॑ P. E. अनुगाहिर्मि॑ B. N.

राक्ष० । शकटदासे विश्रामय सिद्धार्थकम् ।
 शक० । तथेति॑ । सिद्धार्थकेन सह निष्कान्तः॑ ।
 राक्ष० । सखे विराधगुप्त वर्णय वृत्तेशोषम् । अपि क्षमन्ते-
 स्मद्दुपजापं चन्द्रगुप्तप्रकृतयः॑ ।
 विरा० । अमात्य बाढं क्षमन्ते यथाप्रकाशमनुगच्छन्त्येव ।
 राक्ष० । सखे किं तत्र प्रकाशम् । ।
 विरा० । अमात्य इदं तत्र प्रकाशम् । मलयकेतोरपक्रमणा-
 स्यभृति कुपितश्चन्द्रगुप्तश्चाणक्यस्योपरीति॑ चाणक्योप्यतितिः-
 तकाशितयासहमानश्चन्द्रगुप्तं तैस्तैराज्ञाभैश्चन्द्रगुप्तस्य चेतः-
 पीडँमुपचिनोति । इत्यमपि ममानुभवः ।

अनुगच्छन्त्येवति । चन्द्रगुप्तप्रकृतयः॑ भद्रभटादयः॑ मलयकेतूपेक्षणा-
 त्कृतप्रश्याणक्यबटुने विश्वसनीय इत्येवमस्मद्दुपजापं यथा प्रकाशमनुगच्छ-
 न्त्येव । अत्राप्यागन्तुमुग्ज्ञत एवेति भावः । वक्ष्यति चैतत्पञ्चमेङ्के॑ ।
 प्राक्परिगृहीतोपजपैरियादि ।

१ सखे before this B. N; गच्छ after this E. which has एनम् for सि—म्.
 २ यशोज्ञापवत्यमात्य इति B. E. N. G. ३ वर्णयेशानीं कुसुमपुरवृत्तान्तशे॑. E.
 B. N. (r) ; G. has वृत्तान्त for वृत्त; P. has शोषवृत्तम्. N. (s) agrees with
 B. omitting कुसुमपुर. ४ कुसुमपुरनिवासिनो B. E. N. (r) after क्षमन्ते;
 प्रकृतिस्था अमात्याक्षयः for प्रकृ० E. ५ ननु before this B. E. N. G; यथा.
 om. in N. (s) G. यथाप्रधानम् B. N. (r) यथाप्रकाशम् R; for अनुग० E.
 has आग० and G. अवगम्यते. ६ P. has तत् for तत्र B. has कारणम् for
 प्र०. G. also has it in margin scoring off प्र० in text. ७ G. om. तत्र before this, and A. P. om अमात्य at the beginning of the speech. B.
 has कारणम् for प्र०; A. M. P. read यत् after this. ८ R. has चाणक्यो-
 परीति N. (r) B. पीडितश्चन्द्रगुप्तेन चाणक्य इति G. agrees reading कुपित for
 पीडित N. (s) कुपितश्चन्द्रगुप्तश्चाणक्यस्य E. agrees and adds इति at the
 end. B. and E. om. अति further on. ९ G. om. स-सम् N. (s) B. om. च-सम्.
 E. ditto adding अतिजितेन्द्रियतया before जित०; N. (r) om. सहमान०,
 and reads चन्द्रगुप्तस्य omitting च-स्य further on; आकार for आज्ञा N. (r).
 १० N. (r) चित्तपीडामवचिं॑; B. N. (s) चेतसः पीडामुप०. E. om. all from
 चेतः to end; and B. N. G. read अवम् for इत्यम् P. has इत्यवम्.

राक्ष० । सहर्षम् । सेखे विराधगुस गच्छ त्वमनेनैवाहितु-
ण्डकच्छद्दना पुनः कुमुमपुरम् । तत्र मे प्रियष्ठहैतालिकव्य-
ज्ञनः स्तैनकलशो नाम प्रतिवसति । स त्वया मद्वचनाद्वाच्यः
यथौ चाणक्येन क्रियमाणेष्वाज्ञाभङ्गेषु चन्द्रगुमः समुच्चेजन-
समर्थः शोकैरुपक्षोकयितव्यः कार्यं चातिनिभृतं करभकह-
स्तेन संदेष्टव्यमिति ।

विरा० । यदाज्ञापयत्यमात्यः । इति निष्क्रान्तः ।

प्रविश्य पुरुषः । अमर्च एसो खु सअडदासो विण्णवेदि
एदे खुँ तिणिण अलंकारसंजोआ विकीअन्दि । ता पच्चखीकरेहु
अमच्चो । (क)

(क) अमात्य एष खलु शकटदासो विज्ञापयति एते खलु त्रयोलंकार-
संयोगा विकीयन्ते । तस्मात्प्रयक्षीकरोत्तमात्य इति ।

ममानुभव इति । इत्थं तत्रयवृत्तं मयानुभूयैवागतमिल्यर्थः । इदमपि बी-
जान्वेषणम् ।

अलंकारसंयोगा इति । अलंकारसंयोगाः सम्पर्गटिताः अलंकारा
इत्यर्थः । इदमपि बीजान्वेषणम् ।

१. E. has before this प्रियं नः G. om. गच्छ B. N. have तद्गच्छ ; B. N. G.
om. एव, A. M. read एतेन for अनेन. २. om. A. P ; B. E. N. add एव
after कु-म् G. adds एव ब्रज; G. has स before तव B. N. G. have हि
after it. E. om. मे and B. E. N. G. om. प्रिय. ३. व्यञ्जनकस्तनकः P ; B. E.
N. have कलसो. ४. om. G ; आ० for ज्वा० N. (s) सत्या० G. Both om. शु in
भङ्गेषु. B. E. N. G. add त्वया after चन्द्रगु० in next word. B. N. have रूपैः
for समर्थः G. om. it. ५. B. N. add इति here ; G. om. अति; E. reads चानि-
निवृत्तम्; G. E. om. न in next word. ६. जयतु २ आमच्चो E. जयतु २ अङ्गजो G.
जाभरुजाभरु अम० B. जाभरु जाभरु अङ्गजो N ; B. E. N. G. om. एसो खु ; E.
reads सगड०. ७. om. G ; विसेसा for संजोआ B. संजोडा G. योडिया E.
which has तिभि after this ; omitting तिणिण before ; B. A. N. in next
word read ज्वीभन्ति ; ज्वीयन्ति E. ज्वियन्ति G ; P. has जा for ता before
पच्च ; करेहु N. (s) R. G. E. M. add त्ति after अमच्चो.

राक्ष० । विलोक्ये । अहो महार्हाण्याभरणानि । भद्र उच्यतां-
मस्मद्वचनाच्छकटदासः परितोष्य विक्रेतारं गृह्णतामिति ।

पुरु० । तथेति । निष्क्रान्तः ।

राक्ष० । याँवदहमपि कुष्मपुराय कंरभकं प्रेषयोमि ।
रैत्याय । अपि नाम दुरात्मनश्चाणक्याच्चन्द्रगुप्तो भिद्येत ।
अथवां सिद्धमेव नः समीहितं पदयामि । कुतः

मौर्यस्तेजसि सर्वभूतलभुजामाज्ञापको वर्तते
चाणक्योपि मदाश्रयादयमभूद्राजेति जातस्मयः ।
राज्यप्राप्तिरूपार्थमेकमपरं तीर्णप्रतिज्ञार्णवं
सौहार्दकृतकृत्यतैव नियतं लब्धान्तरां भेत्स्यति ॥ २२ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति^१ द्वितीयोङ्कः ।

चन्द्रगुप्तो भिद्येतेति । ततःप्रभृति चन्द्रगुप्तशरीरे सहस्रगुणमप्रमत्तश्चा-
णक्य इति श्रुत्वा तद्योपाये निराशः सनराक्षसः । आज्ञा बलवती राजन् श-
न्यो जेष्यति पाण्डवानितिन्यायेन ॥ अतः परं स्तनकलशद्वारा मौर्यचाण-
क्ययोर्मिथो विरोधेन स्वेष्टसिद्धिं समाशंसते अपि नामेति ॥

मौर्यस्तेजसीति । राज्यपास्या प्रतिज्ञार्णवतरणेन च लब्धान्तरा प्राप्ताव-
सरा कृतकृत्यतैव । उभौ सौहार्दद्वित्स्यति उभयोः सौहार्दं विघटयिष्यती-
र्थः । उभौ कृतकृत्यतया परस्परं निरपेक्षो सन्तौ केन चिन्तिमित्तेन विरोधे
सती पुनर्न संधार्ण्येते इति भावः । इत्यं पताका प्राप्त्याशानुगुण्येन गर्भसंधे-
र्णीदशाङ्गानि निरूपितानि गर्भसंधिश्च समाप्तः ॥ २ २ ॥

इति द्यम्बकयज्वप्रभुवर्याश्रितदुण्डिराजव्यासयज्वविरचिते मुद्राराक्षस-
नाटकव्याख्याने द्वितीयोङ्कः समाप्तः ॥

१. B. E. N. G. add आत्मगतम् here; महाधनान्या० for महार्हाण्या० R. A. P.;
M. inserts है between हा and ध; B. E. N. G. read प्रकाशम् before भद्र G. om.
न—ताम् B. E. N. G. om अस्मद्वचनात् G. om. visarga after °सास. २ E. reads
पुरि० after विक्रे०; and P. om. final इति. ३ ज्ञ अमश्चो आणवेशिति B. N. E.; G.
has ईयो for अमश्चो and om. त्ति. ४ B. N. have स्वगतम् before this. ५ G. E.
have इति before this; G. om. नाम B. E. N. read °वैहैतकार for °क्यात्.
६ अथ P. अथा A; G. om. सि—तः B. E. N. om. न; ७ °न्तरम् P; ८ A. P. om.
इ—वैं ९ A. adds राक्षसविचारोनाम P. मुद्राराक्षसनामि नादके M. R. G. E. om इति.

तुष्टिरक्षसम् ।

तृतीयोङ्कः ।

ततः प्रविशति कञ्चुकी ।

कञ्चुकी । सनिर्वेदम् ।

रूपादीन्विंष्यान्निरूप्य करणैर्यैरात्मलाभस्त्वया

लब्धस्तेष्वपि चक्षुरादिषु हतोः स्वार्थावबोधक्रियाः ।

अङ्गानि प्रसभं त्यजान्ति पदुतामाज्ञाविधेयानि ते

न्यस्तं मूर्धि पदं तवैर्व जरया तृष्णे मुधा ताम्यसि ॥ १ ॥

अथ राक्षसाभिलब्धमाणचाणक्यचन्द्रगुप्तविरोधकथनार्थं विमर्शसंधिराभ्यते । तृतीयचतुर्थवङ्कौ विमर्शसन्धिः ॥ गर्भसन्धौ प्रसिद्धस्य बीजार्थस्यावमर्शनम् । हेतुना येन केनापि विमर्शः सन्धिरुच्यत इति लक्षणात् । गर्भसन्धौ प्रसिद्धस्य मुहुरन्विष्टस्य चाणक्यनीतिरूपस्य बीजस्य कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधादिना प्रकरीनाम्नात्प्या कथया चावमर्शनात् अनुसन्धानान्त् नियतास्त्रिप्रकर्योः संबन्धस्य चात्र सत्त्वात् । तृतीयेङ्के नियतास्त्रिः ॥ चतुर्थेङ्के राक्षसचारसंवादरूपा कथाप्रकरी वर्णते ॥ नियतास्त्रिप्रकर्यानुगुण्येनास्य संधेष्वयोदशाङ्गानि ॥ तशापवादसंकेटौ विद्रवदवशक्तयः । द्वृतिः प्रसङ्गश्छलनं व्ययसायो विरोधनम् । प्ररोचनाविचलनमादानं च त्रयोदशा ॥

रूपादीति । यैश्चक्षुरादिभीरूपादिषु विषयेषु गृह्यमाणेषु तत्तद्विषये तृष्णा अभिवर्धते तानीन्द्रियाणि विकलानि सन्ति विषयान्व गृह्णन्ति । यौवने

१ Qm. B. N. E. G. २ स्त्या P. ३ A. P. om. visarga here and after क्रिया ; M. R. read बोधा ; N. (s) reads रोध for बोध. ४ B. E. N. G. ने ५ तथैव N. (r) मात्यसि for ताम्यसि. B. मौम्यसि. E.

परिक्रम्याकाशे । भो भोः त्पाङ्गासाद्वा एहताः पुरुषाः
सुगृहीतनामो देवश्वन्द्रगुप्तो वः समाज्ञापयति । प्रवृत्तकौमुदी-
महोत्सवं रमणीयतरं कुसुमपुरमवलोकयितुमित्याप्ते तस्सं-
स्क्रियन्तामस्मदर्शनयोग्याः सुगाङ्गप्रासादोपरि भूमय इति ।
पुंनराकाशे । किं ब्रूथ । आर्य किमविदित एवायं देवस्य कौमुदी-
महोत्सवप्रतिषेध इति । आः दैवोपहताः किमनेन वः सद्यः
प्राणहरेण कथोपोद्धतेनैः । शीघ्रमिदानीम् ।

आलिङ्गन्तु गृहीतं धूपसुरभीन्स्तम्भान्पिनद्वलजः

संपूर्णेन्दुमयूखसंहतिरुचां सच्चामराणां श्रियः ।

सिंहाङ्कासनधारणाच्च सुचिरं संजातमूर्च्छामिव ।

क्षिप्रं चन्दनवारिणा संकुसुमः सेकोनुगृह्णातु गाम ॥ २ ॥

तृष्णावशात् हस्तपादादीन्यज्ञानि स्वक्रियायां व्यापृतान्यासन् तान्यपि संप्रति
जरया पदुतां स्वकार्यक्षमतां लजन्तीति जरया क्रियमाणं स्वाङ्गवैकर्त्यं
तृष्णायामुपचर्यते ॥ न्यस्तं मूर्धिं पदं तवेति । अथापि तृष्णाया मुधा ताम्यामी-
ति भावः । कञ्चुकिनिर्वेदो नाटके वर्णनीय इति संप्रदायविदः ॥ १ ॥

अविदित एवायमिति । अयं चाणक्येन क्रियमाण इत्यर्थः ॥ अयं
बीजहृष्य चाणक्यनीतेरवमर्जनम् ।

आलिङ्गन्विति । अत्र चामराणां श्रियः स्तम्भानालिङ्गन्तु इत्युक्त्या कामि-

१ नामधेयः R ; A. P. have एष before सु० B. N. read यथा before प्रवृत्त
२ द्वस्तवम् M. रमणीयम् P. M. R. ३ तस्किं B. E. N. G ; R. M. om. अस्म—
न्याः ; द्वस्यो० for द्वो० B. E. N ; G. has द्वस्योपरितन. ४ तर्तिक चिरयन्ति भवन्त
before this B. N. G ; B. E. N. G. om. तुनः ; B. N. G. add आवर्ण्य after
आकाशे E. has आर्यः before किम् ; and G. and E. for ब्रूथ read कथयन्ति
भवन्तः G. inserts इदम् after किम् ; B. E. N. G. add चन्द्रगुप्तस्य after देवस्य.
५ E. has कञ्चुकी before this ; A. P. have हतकाः for हताः in next word.
सद्यः om. in B. E. N. G ; M. R. om. वः and G. has एष. for it ; E. has सद्यः
before किम् R. M. read प्राणापहरेण. ६ B. E. N. (r) R. om. वो० ; E. has
कथाधातेन. ७ R. has अनवद्य for गृहीत M. किमद्य M. has also धूम for धूप.
P. has द्वरभि for द्वरभीन्. ८ सु० P.

किं ब्रूथ । आर्य इदमनुष्टीयते देवस्य शास्त्राभिप्रैः । भद्रा-
स्त्वरध्वम् । अयमागत एव देवश्वन्द्रगुप्तः । य एषः

सुविश्रब्धैरङ्गैः परिषु विषमेष्वप्यचलता
चिरं धुर्येणोढा गुरुरपि भुवो यास्य गुरुणा ।
धुरं तामेवोच्चैर्नववयसि वोदुं व्यवसितो
मनस्वी दम्यत्वात्स्खलति च न दुःखं वहति च ॥ ३ ॥

नेपथ्ये । इतइतो देवः ।

ततः प्रविशति राजा प्रतीहारी च ।

राजा । स्वंगतम् । राज्यं हि नाम राजधर्मानुवृत्तिपरस्य
नैपतेर्महद्प्रीतिस्थानम् । कुतः ।

नामुपभोगः परिस्कुरतीति समासोक्तिरलंकारः । अतिगौरवशालि राजसिंहा-
सनं सुगाङ्गभूमौ तिष्ठतीति तद्वारणात्संजातमूर्छामिवेति वस्तुप्रेक्षा ॥ २ ॥

सुविश्रब्धैरिति । सुविश्रब्धैर्दृष्टैः सुप्रयुक्ततया कार्यक्षमैश्चाङ्गैरवयैः
स्वाम्यमात्यादिभिश्च विषमेषु गहनेषु परिषु मार्गेषु राज्यतन्त्रेषु चाचल-
ता अस्खलता धुर्येण राज्यभारनिर्वहणक्षमैणास्य गुरुणा तातेन या भुवो
धूश्चिरमूढेत्यन्यः । दम्यत्वादनतप्रौढत्वात्स्खलति किञ्चित्खिद्यते मनसि-
लादुत्साहवन्वाहुःखं च न वहति ॥ ३ ॥

इत इत इति ॥ इयं चूलिका । अन्तर्जवचिकान्तस्यैश्चूलिकार्थस्य
सूचनेति लक्षणात् ।

अप्रीतिस्थानं क्लेशावहमित्यर्थः ॥

१. B. has आकाशे । किं कथयन्ति भवन्तः एते स्वरामह इति; N. agrees; G. adds शुस्त्वा before आकाशे E. substitutes शुस्त्वा for आकाशे and adds कस्तुकी after इति. २ स्वरं twice in G. E; B. N. G. om. देवः; R. M. read सः for यः ३ E. has वपुः for भुवः; A. om. भुवः; ४ न च B. N. G. P. for वहति च G. has न सहते. ५ G. has कस्तुकी for this; N. (s) इह इवो देवः for what follows and M. ततस्ततः. ६ आस्मग् G. E. राज्य for राज in राजधः G; M. has वृत्तस्य for वृ—स्य; B. N. have तन्म after पर N. (s) ७ Om. R; E. has नरपः B. N. have भूपः; यतः for कुतः B. N.

परार्थानुष्ठाने रहयति^१ नृपं स्वार्थपरता

परार्थानुष्ठाने नियतमयथार्थः क्षितिपतिः ।

परार्थश्चेत्स्वार्थादभिमततरो^२ हन्तं परवान्

परायनः प्रीतेः कथमिव रसं वेच्चिं पुरुषः ॥ ४ ॥

अपि च । दुराराध्यो हि राजलक्ष्मीरात्मवद्विरपि राजाभिः ।

कुतः ।

तीक्ष्णादुद्विजते मृदौ परिभवल्लासान्न संतिष्ठते

मूर्खैँ द्वेष्टि न गच्छति प्रणयितामत्यन्तविद्वत्वपि ।

गूर्भ्योर्व्यधिकं विभेत्युपहसत्येकान्नभीरुनहो^३

श्रीर्लब्धप्रसरेव वेशंवनिता दुःखोपचर्या भृशाम् ॥ ५ ॥

परार्थानुष्ठान इति । परार्थानुष्ठाने धर्मतः षष्ठांशदानादिप्रकृतिकार्य-
परतन्त्रत्वे स्वार्थपरता स्वच्छन्दविहारादिविषयभोगः नृपं रहयति यज-
ति । परिलक्षस्वार्थः राजा नियतमयथार्थः क्षितिपतिः ईदृशस्य राज-
लमयथार्थं निष्कलं स्वमुखोपभोगाभावादित्यर्थः । अथापि राजधर्मतया स्वार्थं
विहाय प्रजार्थं एवानुष्ठेय इति चेदाप्रहस्तदा राजा पराधीनो जातः । परा-
धीनस्य भृशादेः सौख्यलेशः कुत्रापि नास्तीति लोकानुभवसिद्धमिति
भावः ॥ ४ ॥

आत्मवद्विरिति । समाहितचिन्तैरित्यर्थः ॥

तीक्ष्णादिति । मृदौ परिभवत्रासामृदौ स्थितां मामन्यो बलवान्नरा-
मविष्यतीति तत्र सम्यद्गु तिष्ठति । समवप्रविष्यः स्य इति तद् । लृब्धप्रसरा
कामुकवशीकरणेन लब्धप्रागल्भ्या वेशवनितेव श्रीर्दुराराध्येयर्थः ॥ ५ ॥

^१ जडवति B. G. E. हरवति N. (r) इहय नृ० P. २०९कः G. E. ३०परि for
०तरो A. ०परा P. ४ वेत्तु B. ५०राधा omitting हि E. राज्य for राज M. G. E.
६०भवाचा० A ; M. संतुष्यते for सं-से. ० मूर्खान् B. N. R. ८०न्य, P. E. ९०परि
E. १० वार N. (r).

अन्यथे । कृतककलहं कृत्वा स्वतन्त्रेण किंचित्कालान्तरं व्यवहर्त्तव्यमित्यार्थादेशः । स च कथमपि मया पातकमिवाभ्यु- पगतः । अथ वा शावदार्थोपदेशसंस्क्रियमाणमतैयः सदैव स्वतन्त्रा वयम् । कुतः ।

इह विरचयन्साध्वीं शिष्यः क्रियां न निवार्यते स्वजति तु यदा मार्गं मोहात्तदा गुरुरङ्गुशः । विनयरचयस्तस्मात्सन्तः सदैव निरङ्गुनः । परतरमतः स्वातन्त्र्येभ्यो वयं हि पराङ्गुखाः ॥ ६ ॥

आर्योपदेश इति । आर्योपदेशेन संस्क्रियमाणमतयः शिक्ष्यमाणा इतर्थः ॥ इह विरचयन्निति । साधाचारः शिष्यः गुरुभिर्न नियम्यते अपित्वनु- मोद्यते । लक्षणमार्गस्य गुरुरङ्गुशः शिक्षकः । विनये गुरुकृतशिक्षणे रुचियेषां ते सदाचारास्तु सदा निरङ्गुशः स्वतन्त्रा एव वयम् ॥ हिशब्द- स्वर्थं उक्तैलक्षण्यदोतकः । एवं स्वातन्त्र्ये सिद्धोपि वयं तत एभ्यः । पञ्चम्या- स्तसिल् । उक्तविधेभ्यः कंचित्कालं स्वातन्त्र्येण व्यवहर्तव्यमित्यादिष्टेभ्यः स्वातन्त्र्येभ्यः परतरमत्यन्तपराङ्गुखाः सर्वथा ईदृशं स्वातन्त्र्यं नेच्छामः । किं- चित्कार्यानुरोधात्त्वार्थादेशेनेदं स्वातन्त्र्यमात्मन्यध्यस्य स्वतन्त्रवद्यवहराम इति भावः । यदा आर्यानुरोधादिदं स्वातन्त्र्यं कथंचिदभ्युपगतम् । अतः परतरं अत उत्तरे काले । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया । स्वातन्त्र्येभ्यो वयं पराङ्गुखाः । अतः परं कदापि स्वातन्त्र्यं नेच्छामः । आर्यधीना एव सर्वदा वर्तमाहे इति भावः ।

१ अन्यथा वा (?) G; M. R. om. कृ-स्वा. P. om. क in कृतक and has स्वातन्त्र्येण for स्व-ण ; B. E. N. read च स्ववा, G. स्ववा, before किंचित् ; B. N. read किंचित्कालम् ; after this R. has स्ववा. २ °स्वार्थोपदेशः B. °स्वार्थार्थो- देशः ; G ; N. (s) has after this स च कथं कथमपि मया महापातकवहन्तुपगतः E. agrees with text having only अनुगतः for अ-भ्युपः ३ मनसः N. (s) B. N. read सदैवात्मः ४ हि for कि B. R. ; om. in M ; विवार्यते for निवार्यते N. (s) ५ वया M ; G. has हि before तु. ६ पहमपि वसः E.

प्रकाशम् । आर्य वैहीने सुगाङ्गमार्गमादेशाय ।
कम्बु० । इत इतो देवः । न धेने परिकम्प्य । अथ सुगाङ्ग-
प्रासादः । शनैरारोहतु देवः ।

राजा । न धेनारुद्ध दिशोवक्तोक्ष्य । अहो शारस्समयसंभृत-
शोभानां दिशामतिरमणीयता । कुतः ।

शनैः इयानीभूताः सितजलधरच्छेदपुलिनाः
समन्तांदाकीर्णाः कलविहतिभिः सारसकुलैः ।

चिताश्चिलाकारैर्निशि विकचनक्षत्रकुमुदैः-
नभस्तः स्यन्दन्ते सरित इव दीर्घा दश दिशः ॥ ७ ॥

अपि च ।

शनैरिति । शनैः क्रमेण श्यानीभूताः कृशीभूताः । संयोगदिरातोधातो-
र्यण्वत इति श्यायतेनिष्ठानत्वम् । विरलतया प्रतीयभाना दिशः सरितश्च न-
भस्तः वियत्तः श्रावणमासाच्च । नभाः श्रावणिकश्च स इयमरः । स्यन्दन्ते निः-
सृता इव दृश्यन्ते । प्रावृत्ति दिशः सरितश्च धनावृततया सर्वत उत्कूलसलिला-
प्लुततया च विविक्तेन न गृद्यन्ते शारदि तु विरलाः स्फुटं प्रतीयन्ते इति
भावः । अत्र शारदि दिशां सरितां च वर्णनादिवशब्दमावर्त्य दिशः सरि-
त इव सरितश्च दिश इवेति च परस्परमुपमानोपमेयभावः ॥ सितजलधरच्छेद-
पुलिनाः विकचनक्षत्रकुमुदैरित्यत्र चोपमितसमाप्तः । एवं च पर्यायेण द्व-

१ Om. R. प्रासाद before मार्ग B. E. N. G ; M. R. read आदर्शव for भा-
देश्य G. E. om. मार्ग. २ Before this B. N. have राजा परिकामति and for
नाटयेन they have कम्बुक्ती E. om. नाटयेन and after परिक्रः has कम्बु० देव;
G. E. have शनैः twice, G. has उपरोदुमैस्त्वार्यः B. N. आरोदुमैस्त्वार्यः E.
agrees having देव; for आर्यः ३ नावरुद्ध G ; G. and E. add च after लोक्यत
further on. संप्रति before शारस्स G ; N. (s) om. संभृत; for स-भृत; G. has
समागमसमागतं and शोभां after that. After शोभां G. N. read विभृतीनाम्.
B. E. read शोभविभृतीनाम्. ४ दिशामतिरमणीया P. °नलिरामणीयकम् G;
N. substitutes for कुतः and E. adds after it सप्रति हि. ५ शान्ता B. N.
शान्ती G. इवामी P; E. has शान्ताकृता. E. has भू before च्छेद. ६ पुरस्ता-
शकीर्णा G. ७ कुमुदैः E.

अपामुदृत्तानां न जमुपस्तिष्ठ्या १ स्थितिपदं
दधैस्या शालीनामवनतिमुदारे सति फले ।
२ मयूराणामुग्रं विषमिव हरन्त्या भेदमहो
३ छतः छत्त्रस्यायं विनय इव लोकस्य शरदा ॥ ८ ॥
इमामपि ।

भर्तुस्तथा कलुषितां बहुवल्लभस्य
मार्गे कथंचिदवतार्य तनूभवन्तीम् ।
सर्वात्मना रतिकथाचतुरेव दूती
गङ्गां नरद्वाण्डे सिन्धुपतिं प्रसन्नाम् ॥ ९ ॥

योस्तच्चेदुपमेयोपमा मता इत्युपमेयोपमालंकारः । धर्मोर्थं इव पूर्णश्रीरथो धर्म
इव त्वयीति । अत्र पूर्णश्रीत्वत् इयादिसाधारणधर्मोपादानम् ।
अतः पूर्णेयमुपमा । सा च नभस्त इति क्षेषानुप्राणिता । अनेन शरद्वृण-
कथनेन स्वस्य जैव्रयात्रासंनाहसमय इति धनितम् । वस्यति च चाणक्यः ।
सोयं व्यायामकालो नोत्सवकाल इति ॥ ७ ॥

अपामिति । सष्ठोर्थः । अनेन पद्येनोदृत्तस्य मलयकेतोर्भावी नियमः
राक्षसस्य विषवदन्युग्रविक्रमनीतिविषयकमदापहरणं साम्राज्यफलशालि-
नो महोन्नतेश्वन्द्रगुप्तस्य विनयसंपच्च समासोक्त्या सूचिता ॥ ८ ॥

भर्तुरिति । बहुवलभस्येति हेतुगर्भविशेषणम् । बहुवलभलादिव क-
लुषितामिति कालुष्यहेतूप्रेक्षा । सा च वाचकाभावाद्वाया । वर्षाययेन
कृशीभवन्तीं स्वच्छसलिलां गङ्गां भर्तुः समुद्रस्य मार्गे कथंचिदवतार्यं
शरत्सिन्धुपतिं नयति । अत्रोपमा । रतिकथाचतुरा दूतीवेति दूतीद्विष्टान्तानु-
रोधांशायकापराप्रकुपितां विरहकृशां नायिकां प्रसादमुखीं कृत्वा नायकं
प्रति यथा चतुरदूतीवितिगभीरा चाणक्यनीतिः सागरवदतिगभीराशायं
चन्द्रगुप्तं सर्वात्मना सर्वप्रकारेण प्रापयतीति रूपकातिशयोक्त्या सूचितम् ।
अयमपि वीजावर्मशः ॥ ९ ॥

१ S. N. have visarga here and पथम् for पदम् at the end. E. also has
पथम् P. om. it. २ इत्याच्च M. R. इत्या A. P. ३ सुरः P. ४ अपि च B. N.
इमां च G. ५ कण्ठात् G. ६ भम् P.

समन्ताज्ञाद्येनोवलोक्य । अये कथमप्रवृत्तकामुदीप्तं
कुमुमपुरम् । आर्य वैहीनरे अथास्मैद्वचनादाघोषितः कुमुमपुरे
कौमुदीमहोत्सवः ।

कञ्चु० । अथ किम् ।

राजा । तत्किं न गृहीतमस्मद्वचनं पौरैः ।

कञ्चु० । कर्णी पिधाय । शान्तं पापं शान्तं पापम् । पृथिव्या-
मस्वलितपूर्वं देवस्य शासनं कथं पौरेषु स्वलिप्यति ।

राजा । तत्कथमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवमयापि कुमुमपुरम् ।

धूर्मैरन्वीयमानाः स्कुटचतुरकथाकोविदेवेशनार्यो

नालंकुर्वन्ति रथ्याः पृथुजघनभराक्रान्तिमन्दैः प्रयातैः ।

अन्योन्यं स्पर्द्धमाना न च गृहविभवैः स्वामिनो मुक्तशङ्काः

संक्षिप्तं स्वलिप्यते विधिमाभिलषितं पार्वणं पार्वत्यः ।

॥ १० ॥

धूर्तेरिति । स्वामिनो गृहस्वामिनो वसनभूषणादिसमृद्धिं सर्पया-
न्योन्यमाधिक्येन दर्शयन्तः पौरमुख्याः स्वलीभिः सादृं राजानुमतलानु-
कशङ्का अत एव बहिः क्रीडनं विगीतमपि पावनं राजानुमत्या प्रशास्त-
मित्यर्थः । चिरादीपितं क्रीडाविधिं कुतो न भजन्त इति कञ्चुकिनं प्रति

१°For स-क्य. M. R. read निर्वर्ण्य; A. P. om. नाटयेन G. E. have तत्
before कथ° G. om. प्र and reads °न्तम् for °न्त; E. adds एव before कुमुम°
B. N. G. (in margin) add पद्यानि after °परम्. २ B. N. add त्वचा after
अथ. G. reads महाच° for अस्महाच° ३ B. E. N. read देव before this and
आघोषिते देवस्याज्ञाया कुमुमपुरे दृष्टिर्विद्यते ४ एवं किम्. ५ Before तत्
B. E. N. G. have आर्य and after it B. N. have एवम्-R. M. B. N. add
परि before गृही° B. E. N. G. read पौरजनेन for पौरैः. ६ एव before this
B. E. N. G.; one शा-पम् om. R. E. ६ पृथिव्याम् comes after this in G. E.
and शासनम् before देवस्य M. स्वलितुमर्हति for स्वलिप्यति B. E. N. G. ७
B. E. N. G. have आर्य वैहीनरे before this. G. has यथेवं तत्किमर्यमप्रवृत्तम्
E. यथेवं तत्किमप्रवृत्तकौ° अथा-पुरम् om. in G; A. P. om. कुमुमः B. E. N.
G. add पद्यानि । पद्य after पुरम्: ८ धूर्मैर° M. ९ °कान्त° G. १० शाबदः N.
(१) सादृं N. (२) पावनम् for पार्वण A. M. R.

कञ्जु० । ऐवमेवैतत् ।
 राजा० । किमेतत् ।
 कञ्जु० । देवे इंदम् ।
 राजा० । स्फुटे कथय ।
 कञ्जु० । प्रतिषिद्धः कौमुदीमहोत्सवः ।
 राजा० । सकोधर्म् । आः केन ।
 कञ्जु० । देवं नातः परं विजापयितुं शक्यम् ।
 राजा० । न खलु आर्यचाणक्येनापहतः प्रेक्षकाणामति-
 शायरमणीयश्चक्षुषो विषयः ।
 कञ्जु० । देवं कोन्यो जीवितुकामो देवस्य शासन-
 मतिवर्तते ।
 राजा० । शोणोचरे^१ उपवेष्टुमिच्छामि ।

प्रश्नः । पार्वणमिति कचित्पाठः । पर्वणि कार्तिक्यां पौर्णमास्यां भवं कीडा-
विधिमित्यर्थः ॥ १० ॥

एवमेतदिति । चाणक्यकृतं प्रतिषेधं सहसा स्फुटं वकुमतिभीतस्येद-
मस्फुटं सचकितं प्रतिवचनम् ।

१ B. E. N. G. have देव before this B. E. N. om. एव G. om. एतत् R. M. read तत् for एतत्. २ om. G. E ; B. G. N. have अतः after this E. has आः ३ B. E. N. G. have आर्य before this and अभिधीयताम् for कथय. ४ B. E. N. G. have देव before this. ५ सरोषम् G; B. N. have आर्य after this and G. om. आः. ६ B. N. om. this ; B. E. N. G. read अस्माभिर्वैवो before विजापयि and शक्यते for शक्यम् (G. has शक्य). ७ आर्यं B. N ; E. has आर्यं before न. ८ शोषिषयः E ; M. R. om. अपहत-यः ९ om. M. R ; कोन्यो after जी-गी G. E. जीवितः A. P. जीवतुः E. १० उल्लङ्घविष्वाति for अतिवर्तते B. E. N. G. ११ Before this P. A. E. read सकोधर्म् G. सरोषम्.

प्रती० । देवे इदं सिंहासणं । (क)
 राजा० । नौठचेनोपविद्य । आर्य० वैहीनरे आर्यचाणक्यं
 द्रष्टुमिच्छामि ।

कन्तु० । यदाज्ञापयति देवः । इति॑ निष्क्रान्तः ।
 ततः प्रविशति आसनस्थः स्वभवनगत्तः कोपानुविद्धा॑
 चिन्तां नाटयचाणक्यः ।

चाण० । कंथं स्पर्द्धते मया सह दुरात्मा राक्षसः ।
 कृतागाः कौटिल्यो भुजग इव निर्यार्यं नगरा-
 द्यथा नन्दान्हत्वा नृपतिमकरोन्मौर्यवृष्टलम् ।
 तथाहं मौर्येन्दोः श्रियमपहरामीति कृतधीः ।
 प्रकर्ष॑ मद्बुद्धेरतिशयितुमेष व्यवसितः ॥ १९ ॥

(क) देव इदं सिंहासनम् ।

महात्मत्वात्संभावः स्वशत्रुपक्षमाभित इति रोषविशाहुरात्मेति गालनम् ।
 कृतागा इति । नन्दैः कृतमागोप्यासनाकर्षणरूपं यस्य सः । अत्र
 दृष्टान्तानुरोधेन तथाहं मौर्यं हत्वा मलयकेतुं राज्ये स्थापयिष्या मीतितावति
 वक्तव्ये श्रियमपहरामीतेतावन्मात्रं राक्षससाहसं अनुवदत्याणक्यस्यायं
 भावः । ममेव नास्य बुद्धिबलं परंतु मत्सरमात्रेण अज्ञकोहं गृहारम्भे शक्तोहं
 गृहभञ्जन इति न्यायेन मौर्यपिकारमात्राय प्रयत्नमानः सन्केवलं पौरुषबल-

१. Om. M. देव R. देव scored through in G ; G. has इर्षं स्तीहासनं
 उपविसदु देवो E. दैवस्स इमं सिंहासणं उपविशदु देवो B. N. agree with text
 adding उपविसदु देवो. २. सक्रोधम् before this E ; G. om. आर्य० ; A. M. read
 आर्य॑ चाऽ ; A. P. have अ . तद्वत्वान्तरम् before that ; N. (s) has प्रष्टुम् for द्रष्टुम्
 ३. E. om. इति. ४. G. E. om. आसनस्थः and after गतः add कृतासनपरिभः ।
 ५. आत्मगतम् before this B. G. N ; E. has स्पर्धते after सह and reads
 स्पर्धति. B. N. read राक्षसहतकः for राक्षसः ; G. E. B. N. add कृत० after
 this. ६. निर्गत्वं M. R. ७. नन्दं हत्वा B. N. G ; ८. मृप्त० G ; G. reads इतधीः
 for कृतधीः । ९. प्रभावम् B. E. N. प्रसादम् G ; A. has यदु०

आकोशे लक्ष्यं बद्धा । राक्षस राक्षस विरम्यतामस्मा-
हुर्व्यसनात् ।

उत्सिन्तः कुसाचेव दृश्यत्तरो
नन्दोसौ न भवति चन्द्रगुम एषः ।
चाणक्यस्त्वमपि च नैव केवलं ते
साधम्यं मदनुकृतेः प्रधानवैरम् ॥ १२ ॥

विचिन्त्यै । अथ वा नातिमालमत्र वस्तुनि मया भनः
द्वयित्व्यप्तः । कुतः ।

मद्भूत्यैः किल सोपि पर्वतसुतो व्यासः प्रविष्टान्तरै-
रुद्युक्ताः स्वानयोपसाधनविधौ सिद्धार्थकाद्याः स्पशाः ।

मवष्टभ्य मदुद्धेः प्रकर्षमतिशयितुं व्यवसित इति अहो राक्षसस्य दुर्ब-
वसितमिति । वक्ष्यति च । केवलं प्रधानवैरं मदनुकृतेः साधम्यमिति ॥ ११ ॥

उत्सिन्त इति । उद्रिक्त इत्यर्थः । प्रधानवैरुं परिवृद्धेषः केवलं ते तव
मदनुकृतेः मदनुकरणस्य संबन्धि मत्स्पर्धाविषयकमिति यावत् । साधम्यं
समानो धर्मः । स्वार्थं व्यज् बहुवीहर्भवेवा । न तु बुद्धिप्रकर्षादिः मत्सा-
दृश्ये तव समानो धर्मोस्ति । अनेन यथा नन्दा उन्मूलितात्मथाहमपि मौर्य-
मुन्मूलयामीति प्रधानवैरमात्रेण मया सह स्पर्धते न तु बुद्धिप्रकर्षेणेति भवतः ।
मदनुकृताविति विषयसम्यन्तः पाठः साधुः ॥ १३ ॥

मद्भूत्यैरिति । प्रविष्टान्तरैर्वशीकृतशत्रुहृदयैभुप्रयत्नादिभिः । स्पशा
गृहप्रणिधयः । अपर्सर्पश्चरः स्पशा इयमरः । सिद्धार्थकादयो भेदकर्मणि
उद्युक्ता एव वर्तन्ते । अहमपि संप्रति चन्द्रगुमेन सह कृतककलहं कृत्वा

१ प्रत्यक्षवल् added before this in B. E. G. N. राक्षस om. in R. E. M.
हे for it G ; G. has विरम्यताम् twice. २ दुर्बवसितात् B. N. व्यवसितात् G.
युर्व्यवसितात् E ; E. adds कुतः after this. ३ तन्नो B. E. N. G. ४
स्त्वमूलि N. (s) नचे R. P. ५ G. om. visarga. ६ Om. R ; after अथवा
P ; ७ मस्मिन् for ८ भज B. E. N. G. ९ Om. R. १० नाम B. E. N. G. प्रति-
डान्तरैः for प्रविष्टान्तरैः B. N. ११ उद्युक्तात् नि० B. चराः for स्पशाः N. (s) E.

हस्ता संप्रति कैतवेन कलहं मौर्येन्दुना राक्षसं
भेत्स्यामि स्वमतेन भेदकुशलस्त्वेषे प्रतीपं द्विषः ॥ १३ ॥
प्रविद्य । कञ्जुकी । कष्टे खलु सेवा । १३

भेतैव्यं नृपतेस्ततः सचिवतो राजस्ततो वल्लभा-
दन्येभ्यश्च वर्सन्ति येस्य भवने लब्धप्रसादा विटाः ।
दैन्यादुन्मुखदर्शनापलपैनैः पिण्डार्थमायस्यतः
सेवां लाघवकारिणीं हृतधियः स्थाने श्रवृत्तिं विदुः ॥ १४ ॥
परिक्रम्यावलोक्ये च । इदमार्थचाणक्यगृहम् । यावत्प्रवि-

तेनोपायेन प्रतीपमस्मासु प्रतिकूलचारिणं राक्षसं द्विषः संपन्नान्मलयकेतोः
सकाशात् भेत्स्यामि तयोर्विरोधं संपादयिष्यामीर्यथः । यद्वा प्रतीपमिति
विधेयं विशेषणं द्विष इति वष्टी । राक्षसं द्विषः प्रतीपं सन्तं भेत्स्यामि
प्रतिकूलवेनापाद्य विघटयिष्यामीर्यथः । एष राक्षसः स्वमतेन स्वसंमया
भेदकुशलासु चन्द्रगुप्ताचाणक्यं भेत्स्यामीति स्वस्मिन्कुशलंमन्योस्तु न
वस्य ममेव सामग्रीपैष्कल्यं बुद्धिवलं चास्तीति भावः । इयं नियतासिः ।
अपायाभावतः कार्यनिश्चयो नियतासिकेति लक्षणात् ॥ १३ ॥

कष्टमिति । सामान्ये नपुंसकम् ।

भेतव्यमिति । दैन्याद्वेतोः उन्मुखदर्शनानि च अपलपनानि च राज-
रहस्यगोपनानि च तैः पिण्डार्थमुदरभरणार्थमायस्यतः द्विष्यमानस्य सेव-
कजनस्य सेवमित्यन्वयः । श्रविष्ये अपलपनं ताडनभयेन गात्रसंकोचनम् ।
सिवाधपिवितकार्यानुरोधादिदमाहितम् । चाणक्यमौर्ययोः कपटवैमलं
तथ्यत्वेनैव गृह्णतः कञ्जुकिनोयं निर्वेदः ॥ १४ ॥

१ कुशलोद्येष B. N. E. °ल शेष G. प्रतीप M. R. २ कष्टा. °B. G. N ;
B. E. G. N. add नाम । कुतः at the end of this sentence. ३ भेत्स्याम्
A. ४ भवन्ति B. E. N. G ; for येस्य. M. E. read यस्य. ५ इर्षनेन नटैः
N. (r) इर्षनापनयनैः G. इर्षनोपनयनैः E ; P. has सेवार्थम् for पिण्डार्थम्.
आवास्यतः B. E. N. (r) आपहयतः E. आवास्यतः G. ६ E. om. अव-च. R.
and M. om. च; °मार्यार्थ° for °मार्व° P. G ; B. E. N. G. add स्व before
गृहम्.

शामि । प्रेविद्यावलोक्य च । अहो राजाधिराजमन्त्रिणो विभूतिः ।
तथाहि ।

उपलश्चकलमेतद्देवकं गोमयानां
बदुभिरुपहतानां वर्हिषां स्तूपमेतत् ।
शरणमपि समिद्धिः शुद्ध्यमाणाभिराभि-
र्विनमितपटलान्तं दृश्यते जीर्णकुड्यम् ॥ १५ ॥
तत्स्थाने खल्वस्य वृषलोद्यश्चन्द्रगुप्त इति । कुतः ।
स्तुवन्ति शान्तास्याः क्षितिपतिमभूतैरपि गुणैः
प्रवार्चः कर्पिण्याद्यदवितथवाचोपि पुरुषाः ।
प्रभद्वद्युष्णाद्याः स खलु सकलः स्यादितरथा
निरीहाणामीशस्तृणमिव तिरस्कारविषयः ॥ १६ ॥

उपलश्चकलमेतदिति । त्रेतामिसंभरणसमिन्धनाद्यर्थं शुष्कगोमयगोलक-
चूर्णनार्थमुपलश्चकलम् । उपलोपि शकलो न संगृहीत इति विभूतिनैरपेक्ष्य-
मस्योपलश्चकलजीर्णकुड्यादिभिरुक्तम् । वर्हिषां दर्भाणां स्तूपं विधननामकमु-
ष्टिसमूहः । शरणं गृहं समिद्धरेण विनमितपटलान्तमतिजीर्णलाद्विभुमतृणम-
यछदिप्रान्तं । वल्कनीषे पटलप्रान्तेथ पटलं छदिरियमरः । अनेनास्याप्रति-
यहलकर्मठलादयः श्रोत्रियैरुणा उक्ताः । तथोक्तं पुरस्तात् । वंशो विशाल-
वंशानामृषीणामिव भूयसाम् । अप्रतियाहकाणां यो बभूत् भुवि विश्रुत इति
॥ १५ ॥

वृषलोद्य इति । वृषलशब्देन वदितुमर्हः । सुषि क्यप् चेति क्यप् प्रत्ययः ।
निस्त्वहलाद्राजानमपि तृणीकृत्य भूयवद्यपदिशतीर्थ्यः ।

तदेव विवृणोति । स्तुवन्तीति । अवितथवाचः सत्यवचनशालिः अपि का-

१ B. E. N. G. have नादघेन before this. महाराजा^० for राजा^० E; G. adds
स्य before. मन्त्रिः; गृहश्च^० for विभू^० B.N; B.E. G. N. have कुतः for तथाहि.
२ स्तोम B. G. कृष्ण E. गुरुच्छ N. (r) सूप (?) N. (s) ३ विमलित. A. ४ ततः
स्या^० E. N. (s); R. E. M. N. (s) om. खलु; वृषलो देवः for वृषलोद्यः B. N.
G; देवोऽप्तु^० E; G. E; om. इति. ५ न्तः G. E. न्त्य^० B. N. ६ प्रवाहैः
M. R. अति for यत् B. कृतिनः for पुरुषाः B.

विलोक्य सभयम् । अये तदयमार्यश्वाणक्यस्तिष्ठति ।

यो नन्दमौर्यनुपयोः परिभूय लोक-

मस्तोदयावदिशादप्रतिभिन्नकालम् । ०

पर्यायपातितिहिमोष्णमसर्वगामि

धामातिशाययति धाम सहस्रधामः ॥ १७ ॥

ज्ञानुभ्यां भूमौ निपत्य । जयत्वार्यः ।

चाण० । वैहीनरे॑ किमागमनप्रयोजनम् ।

षेण्यात्प्रवाचः उद्दण्डवचनाः सन्तः अभूतैरसत्यैर्गुणैः स्तुवन्तीति यत्स खलु
तृष्णायाः प्रभाव इति योजना ॥ १६ ॥

अये तदयमिति । तदयमिति कर्मधारयसमाप्तः सोयमित्यर्थः ।

यो नन्देति । लोकं नन्दामात्यादिकं परिभूय स्वमन्वशक्तया मोहयित्वा
नन्दमौर्ययोरभिन्नकालं युगपदस्तोदयौ दत्तवान् । अत एव सर्वशङ्कुव्या-
पिना स्वेन धामा असर्वगामि पर्यायेण कालक्रमेण पातितं नाशितं हिममुञ्ज-
वा येन तत्सहस्रधामः सूर्यस्य धाम तैजः अतिशाययति अतिक्रामयति ।
धामातिशेते तेन धामा स्वयं अतिशाययति । सोयमार्यश्वाणक्यस्तिष्ठतीति
पूर्वेणान्वयः । अतिपूर्वकाच्छीडो हेतुमणिच । अत्र लोकशब्देन लोका-
लोकपर्वतो लक्ष्यते । असर्वगामीयनेन सर्यतेजसस्तद(न!)तिक्रमणमु-
क्तमै । एवं च लोकं परिभूयातिक्रम्य नन्दमौर्ययोर्युगपदस्तोदयौ दिशश्चा-
णक्यतेजः लोकमनतिक्रामतोत एवासर्वगामिनः क्रमेण हिमोष्णयोरुदया-
स्तमयौ दिशतः सूर्यतेजसोप्तिशयितमिति व्यतिरेकालंकारः लोकमिति
क्षेष्वानुप्राणितः ॥ १७ ॥

१ B. N. A. P. om. विलो॑ M. R. read स्वगतम् for वि-म्.—G. om. अये
तत् which follows. E. om. तत् B. N. om. अये. N. (e) adds स एषः E.
ग एषः २ For अदिशप्रतिति० B. N. read प्रतिदिशमिति० M. अदिशप्रक्रमिति०?
३ ४ तिनम्० B. N. ४स्यम् (?) A. अस्मै० om. in E. ४ प्रकाशम् before this M.
B. पतति for निपत्य G; B. N. have जवतु twice. E. reads जवत्वार्यः
and G. om. ज-र्यः ५ B. E. N. G. have नाशेनावलोक्य. E. has also आर्य
before this.

कञ्चु० । आर्य प्रणतसेसंभ्रमोचलितभूमिपालमौलिमाला-
माणिक्यशकलशिखापिशङ्गीकृतपादपद्मयुगलः सुगृहीतनाम-
धेयो देवश्वन्द्रगुप्त आर्य शिरसा प्रणम्य विज्ञापयति । अरुत-
क्रियान्तरायमार्ये द्रष्टुः च्छामीते ।

चाण० । वृषलो० मां द्रष्टुमिच्छति । वैहीनरे न खलु वृषल-
श्वरणपर्यं गतोयं मत्कृतः कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधः ।

कञ्चु० । आर्य अथ किम् ।

चाण० । सक्रोधम् । आः केन कथितम् ।

कञ्चु० । सर्वयम् । प्रसीदत्वार्यः । स्वयमेव सुगाङ्ग-
प्रासादगैतेन देवेनावलोकितमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवं पुरम् ।

चाण० । आर्यः ज्ञातम् । ततो भवद्विरन्तरा प्रोत्साह्य कोपितो
वृषलः । किमन्यत् ।

कञ्चु० । भयं नाट्यस्तृष्णीमधोमुखस्तिष्ठति॑ ।

१ प्रणतिसंब्र० B. E. N. G. °न्नमत्र० A. E. °मस्समुच्च० B. N. °माच० P. °मे
omitting all to भूमि० G; B. E. N. G. om. माला further on and read
मणि for माणिक्य and सकल for शकल; युगल for युगल at the end of the
compound P. २ For सु-स्य B. and N. read पादपद्मयोरार्ये प्रणिपत्य
देवश्वन्द्रगुप्तो; G. E. agree, om. पश्च and G. reading आर्यस्य. ३ For
अकु०-०नार्यम् B. N. (r) read क्रियान्तरमन्तरायमन्तरेणार्यम् and E. reads
क्रियान्तराय &c.; P. agrees with text but has °राल० for राय० E. also
om. last इति. ४ After इच्छति E; G. has वैहीनरे before this instead
of after इच्छति ५ B. E. N. G. have वृषलस्य B; N. अवणमुपग० E. अव-
णपयमुपग० G. अवणपयमग० G. om. मत्कृतः B. N. read मया कृतः ६ भयं
नाट्यित्वा B. N. भयं नाट्यन् E. °थति G. ७ शिखर before गतेन B. N.; A.
P. read °नालोकि० M. om. अवलोकितम् A. P. om. कौमुदी and B. E. N. G.
add कुम्भम before पुरम् ८ आ E; G. om. it and ज्ञातम् B. N. after ज्ञातम्
read सिष्ठ तावद्वाक्षिरेव महन्तरेण प्रो० G. has तिष्ठतु तावत्तो भवद्विरन्तरेण
प्रो० E; उत्तिष्ठ ततो भवद्विरेवन्तरेण प्रो० B. N. read रौपितो for कोपितो ९ B.
G. N. read सभयम् for भ-यन् A. has एष before अयो० G. om. all after
सभयम्.

चाण० । अहो राजपारेऽदृश्य चाणक्योपेति प्रदेषपक्षपांतः ।
अथ क वृष्टलः ।

कञ्च० । भयं नाटयन् । आर्यं सुगाङ्गगतेन देवेनाहमार्य-
पाद्ममूलं प्रेषितः ।

चाण० । उत्थाय । सुगाङ्गमार्गमादेशय ।

कञ्च० । इतहत आर्यः । उभौ परिक्रामतः ।

कञ्च० । एषं सुगाङ्गप्रासादः । शनैरारोहत्वार्यः ।

चाण० । नाथेनावहृष्टार्वलोक्य च । अये सिंहासनमंधास्ते
वृष्टलः । साधु साधु ।

नन्दैर्वियुक्तमनपेक्षितराजराजै०

रथ्यासितं च वृष्टलेन वृषेण राजाम् ।

सिंहासनं सदृशापार्थिवसंगतं च

प्रीतिं पेरां प्रगुणयन्ति गुणा ममैते ॥ १८ ॥

नन्दैर्वियुक्तमिति । अनपेक्षितराजराजैस्तृणीकृतकुबेरैः राजां वृषेण
श्रेष्ठेन । कुबेरवदिधनाद्यानपि नन्दान्हत्वा तत्पदे यः कथिदयोग्यो न
स्थाप्तिः किंतु नन्देभ्योप्यतिशयितो धीरोदान्तलादिमहाराजगुणोन्तरभन्द-
गुप्तेभिषेचितः । अतः सिंहासनं योग्यपार्थिवसंगतं जातमिति शेषः । इति

१ °क्यस्यो० B. E. N. G ; P. om. प्र. G. reads महान् for प्रदेष B. N. read
वि for प्र २ तिष्ठति after this B. N. G ; E. has क् after वृ० ३ G. E. om.
भ-न् G. om. आर्यः प्रासाद before गतेन B. E. N. G. ४ आर्यस्य E ; A.
o.n. पाद० ५ नाटयेन before this P ; B. E. N. G. have कञ्चकिन् after this
and प्रासाद after सुगाङ्ग G. E. om. मार्ग and R. reads आर्यस्य. ६ P. R.
om. one इति M. E. आर्यः ; B. N. add इति before उभौ. ७ अयम् B. N.
आर्यामुम G. परिक्रम्य कञ्चुकी । आर्यायम् E. °सादं शनैः शनैः &c. G ; E.
also has शनैः twice ; रारोहमहत्वार्यः B. E. N. G. ८ वि for अव G ; B.
E. N. G. after च add सहर्षमासमगतम्. ९ °मा० A ; B. N. G. om. one साधु
further on. १० इत्सैः B. N. ११ भृशम् for पराम् G. प्रीतिवस्य E.

ॐ सूत्य । विजयतां वृषलः ।
राजा० । आसनादुत्थाय । आर्य चन्द्रगुप्तः प्रणमति ।
इति पादयोः पतति ।

चाण० । पाणौ गृहीत्वा । उच्चिष्ठोच्चिष्ठे वत्स ।
आ शैलेन्द्राच्छिलान्तस्खलितमुरनदीशीकरासारशीता-
सीरान्तान्नैकरागस्फुरितमणिरुचो दक्षिणस्थार्णवस्य ।
आगत्यागत्य भीर्तिप्रणतनृपशतैः शश्वदेव क्रियन्तां
चूडारमांशुगर्भास्तव चरणयुगस्याङ्गुलीरन्ध्रभागाः ॥ १९ ॥
राजा० । आर्यप्रसादादनुभूयत एव सर्वम् । तदुपविशत्वार्यः ।
उभौ यथोचिंतमुपविष्टौ ।

चाण० । वृषल किमर्य वर्येमाहूताः ।

स्वस्योचितकारित्वादिगुणैः स्वयमन्तस्तुष्यति । प्रीतिं परां प्रगुणयन्ति गुणां
ममैत इति । एतेन नन्दोद्वारणादिसाधका मम गुणा मम प्रीतिं प्रगुण-
यन्ति वर्धयन्ति ॥ १८ ॥

आ शैलेन्द्रादिति । शिलान्तस्खलितेयादिविशेषणात् शैलेन्द्रो हिम-
वान्गम्यते । आ हिमाचलादासेतोश्च समागम्य सर्वे नृपतयः लां प्रणमेन्त्वा-
याशीः ॥ १९ ॥

१. हेतुः G. २ सिंहास० B. N ; B. E. after उत्थाय add चाणक्यस्य पाणौ
गृहीत्वा and B. E. and G. om. इति-ति at the end of speech. ३ B. E. N.
om. one उच्चिष्ठ, G. has वत्स before this and पद्य after it. ४ न्तः A. G ;
B. N. read धुनी for नशी further on ; N. (s.) सीकराचारवर्षा० E. has वर्षा०
for शीता० ५ For सीरा० B. E. G. read रा तीरान्नै० N. (s.) ; शाप्रान्तान्नै० P.
also reads धामस्फुटित for रा-त्. ६ भीत M. R. एवम् for एव A. P. ७ एव
A. P. ८ E. has शुष्मत् before प्रसा०, G. om. प्रसाशत् For सर्वे तत् B. N. G.
एतचाशास्त्वते E. एतचाशास्त्वते B. N. add इति after आर्यः ९ G. om. उभौ
B. E. N. G. read वयासनम् १० वयम् before किं A. P.

राजा० । आर्यस्य दर्शनेनात्मानम् त्याहृयेत्तुम् ।

चाण० । सस्मितम् । अलमनेन प्रश्रयेण । न निष्प्रयोजनमधिकारवन्तः प्रभुभिराहूयन्ते ३ ।

राजा० । आर्य कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधस्य किं फलमार्यः पद्यति ।

चाण० । स्मितं कृत्वा । उंपालब्धुं तर्हि वयमाहूताः ।

राजा० । शान्तं पापं शान्तं पापम् । नहि नहि । विज्ञापयितुम् ।

चाण० । यँद्येवं तर्हि विज्ञापनीयानामवद्यं शिष्येण स्वैररुचयो न निरोद्धव्याः ।

राजा । एवमेतत्कः संदेहः । किंतु न कृत्वा द्वैलर्द्य निष्प्रयोजना प्रवृत्तिस्त्यंस्ति नः प्रश्रावकाशः ।

स्मितमिति । इत्यादिदोषप्रलयापनमपवादः । चाणक्येन स्वोपालभस्य दोषस्य प्रख्यापनात् ।

स्वैररुचय इति । स्वैररुचयः स्वतन्त्रा गुरवो न निर्बन्धनीया भृत्यवन्नानुयोज्या इति ।

१ G. om. आर्यस्य at the beginning of the speech ; B. and N. (r) read for this अनुग्रहीतम् N. (s) अनुग्रहीतम् २ स्मितं कृत्वा B. E. N. G ; B. E. N. G. also have वृष्टल after this ; प्रणवेन for प्रश्रयेण N. (s) ३ B. E. N. G. add तत्प्रयोजनमभिधीयताम् ४ Om. G. ५ वृष्टल before this B. E. N. G ; N. (s) also adds यद्येवम् between this and वृष्टल. G. om. तर्हि ६ B. N. have instead of all this आर्य नोपालब्धुम् । चाण० । किं तर्हि । राजा । विज्ञापयितुम् G. E. have नोपालब्धुं किं तर्हि विज्ञापयितुम् ७ वृष्टल before this B. E. N. G. शिष्यैः for शिष्येण M. E ; B. E. N. G. om. स्वैर For what follows A. has °रुचयो नावरो° M. °रुचयः स्वतन्त्रा रो° R. °रुचयः स्वतन्त्रा नावरो° N. (s) G. रुचयो नानुरो° B. N. (r) रुचयोनुरो°. ८ For ए-त् B. E. N. G. read आर्य । B. E. N. G. have अपि before आर्वस्य ९ रुचिः प्रवर्ति(त्वयि G.)प्यस्य इत्य् B. N. G ; M. agrees with text omitting in प्रपूः ; E. ditto inserting नविष्यति before इति G. reads इतोस्ति G. E. read : भृत्यवन्नानुयोज्यति before इति G. reads इतोस्ति G. E. read : भृत्यवन्नानुयोज्यति ।

चाण० । वृषल सम्यग्गृहीतवानसि ने प्रयोजनमन्तरा
नायद्यैः स्वमेपि चेष्टत इति ।

राजा । आर्य अत एव शुश्रूषा मैं मुखरयति ।

चाण० । वृषल श्रूयताम् । इह खल्वर्थशास्त्रवाचादेवादिधां
सिद्धिमुपवर्णयन्ति राजायत्तां सचिवायत्तामुभयायत्तां चेति ।
तर्तः सचिवायत्तसिद्धेस्तव किं प्रयोजनान्वेषणेन । यतो वयमे-
वाल नियुक्ताँ वेत्स्यामः ।

राजा । सकोपं मुखं प्ररावर्त्तयति ।

नेपंथ्ये वैतालिकौ पठतः ।

एकैः ।

वस्त्याम इति । वृत्तधातोर्भविष्यति लटि उत्तमपुरुषवहुवचनम् । न
वृद्धश्चनुर्भईतीर्णिनषेधः । वृद्धयः स्यसनोरिति परस्मैपदम् । तत्तत्कार्या-
नुगुण्येन वर्तिष्यामह इत्यर्थः ॥

१ मदाशायम् before this and हि after it B. N. २ B. N. E. read अन्तपेक्ष-
माणः for अन्तरा-G. अन्तपेक्ष्य; B. E. N. G. read चाणक्यः not here but after
स्वमेपि (or सुर्वमेपि the reading of E. which also has श्रूयताम् before शुश्रूषोपि)
For चेष्टते. E. has चेष्टिष्यते P. G. om. इति and B. and N. read रुक्षं प्रवर्ते-
यिष्यति for चेति-ति. ३ B. E. N. G. have प्रयोजन before शुश्रूषा and माम् not
here but before प्रयो ० ४ Om. G; अवधार्यताम् after this R; शास्त्रार्थकां० R.
For चिविधाम् B. N. read चिविध. ५ B. E. N. G. have तद्यथा before this.
६ तच E. तत् B. N. G; B. N. G. have भवतः for तव which E. reads
before सचिव०; फलान्वे० for प्रयोजनान्वे० B. N. प्रयोजनानामन्वे० G; before
यतो B. N. (r) E. have वाङ्मनसयोः खेदमुत्पादयितुम् (E. adds फलम् to this);
G. N. (s) वाङ्मनसी खेदयितुम् G. E. om. यतो. ७ अभि for नि G. E. वेदिष्यामः
for next word B. M. वस्त्यामः A. वस्त्यामः P. ८ सकोप इव B. E. N. G.
परि० for परा० B. E. N. G. ९ ततो before this B. E. N. G; G. has नेपंथ्ये
after वैताप०. १० Om. A. P. E. प्रथमः M.

आकाशं काशपुष्पेच्छविमभिभवता भस्मना शुक्रयन्ता
शीतांशोरंशुजालैर्जलधरमलिनां क्षिश्वेती क्षिमैभीम् ।
कापालीमुद्दहन्ती लजमिव धवलां कौमुदीमित्यपूर्वा
हास्यश्रीराजहंसा हरतु तनुरिव क्षेत्रमैशी शरदः ॥२०॥
अपि च ।

प्रस्त्यग्रोन्मेषेजिह्या क्षणमनभिमुखी रसदीपप्रभाणा-
माभूम्ब्यापारुर्वी जनितजललवा जृम्भितैः साङ्गभङ्गः ।
नागाङ्कं मोक्षमिच्छोः शयनमुरु फणाचक्रवालोपधानं
निद्राच्छेदाभिताम्रा । चरमवतु हरेदृष्टिराकेकरा वः ॥२१॥

आकाशमिति । अपूर्वा कापि लोकोन्नरगुणाभिरामा ऐशी तनुरिव शरदः
लेशं मलयकेतुराक्षसामियोगजनितं शेशं हरतु । कीदृशी ईशतनुः काश-
पुष्पच्छविमभिभवता तच्छविसदृशेन भस्मवता आकाशं शुक्रं कुर्वती इशी-
तांशोश्वृद्धायां वर्तमानस्यांशुजालैर्जलधरमलिनां जलधरसदृशीं ऐर्भीं
गजासुरसंबन्धिनीं कृत्ति क्षिश्वेती क्षिष्टां कुर्वती तन्नैव्यमभिःऽन्तर्लीयः ।
कौमुदीमिव धवलां कापालीं लजमुद्दहन्ती शरदिष्ये भस्मधवलया का-
शपुष्पच्छव्याकाशं शुक्रयन्तीत्यादि योज्यम् । हास्यश्रीरिव राजहंस्यो यस्यां
शारदि राजहंसीव हास्यश्रीर्यस्यां तनावित्युभयत्र विग्रहः । उपमालंकारः ॥२०॥

प्रत्यग्रोन्मेष इति । शारदि क्षीरनिधौ शेषशयनादुस्थितस्य हरेराकेक-
रदृष्टिप्रतिपादकानि प्रत्यग्रेयादिविशेषणानि । प्रत्यग्रेण निद्राच्छेदानन्तरोदि-
तेनोन्मेषणेनोन्मीलनेन जिह्वा कूणितप्रान्ता । सप्तमन्यत् । नागाङ्कं शेषपर्य-
क्तस्तप्तम् । अत्र स्वभावोक्तिरलंकारः ॥२१॥

आकाशमिति प्रत्यग्रोन्मेष इति चन्द्रगुप्तवैतालिकेन पठितम् । उत्तरपदा-
द्वयं सत्त्वोन्कर्षभूषणाद्युपयोगेनेति च राक्षसगूढप्रणिधिना वैतालिकवेष-
भारिणा स्तनकलशनामा चन्द्रगुप्ततेजसमुत्तेजनार्थं पठितमिति ज्ञेयम् ।

१ तूल E. २ क्षिष्टवतीम् B. क्षिष्टवती N. (s) क्षिष्टवती G. क्षिष्टवती E. ३ हास-
श्रीराजहंसा B. E. N. G. ४ प्रस्त्वयमेष° E. ५ °मासः P. रवा for लवा G. जाम्बिं
for जृम्भिं A. स्वाङ्गः for साङ्गः N. (s) ६ °गाङ्गम् E.

द्वितीयः ।

सत्त्वोल्कर्षस्य धात्रा निधय इव हताः केषि कस्यापि हेतो-
र्जेतारः स्वेन धात्रा मदसलिलमुचां नागयूथेश्वराणाम् ।
दंश्ट्रभङ्गं मृगाणामधिष्ठय इव व्यक्तमानावलेपा
नाज्ञाभङ्गं सहन्ते नृवर नृपतयस्त्वादृशाः सार्वभौमाः ॥२२॥

अपि च ।

भूषणाद्युपभोगेन प्रभुर्भवति न प्रभुः ।
परैरपरिभूतात्मस्त्वमिव प्रभुरुच्यते ॥ २३ ॥

चाण० । स्वंगतम् । प्रथमं तावद्विशिष्टदेवतास्तुतिरूपेण
प्रवृत्तशारदुणप्रख्यापर्नमाशीर्वचनम् । इदमपरं किमिति नाव-
धीरयामि । विचिन्त्य । आः ज्ञातम् । राक्षसस्यायं प्रयोगः ।
दुँरात्मनाक्षस दृश्यसे भोः जागर्ति खलु कौटिल्यः ।

राजा । आर्य वैहीनरे आर्यां वैतालिकाभ्यां सुवर्ण-
शतसहस्रं दापय ।

कञ्जु० । रत्नालभ्यादे देवः । इति॑ उत्थाय परिक्रामति ।

सत्त्वोल्कर्षेति । सत्त्वोल्कर्षस्य बलातिशयस्य केषि लोकोन्नरमहिमानः
कस्यापि हेतोः विपक्षक्षपणायेयर्थः । व्यक्तौ प्रसिद्धौ मानावलेपौ ये-
षां ते ॥ २२ ॥

१ अज्ञाभङ्गः R. २ N. (s) भ्रमणाद्युपचारेण R. M. भूषणाद्युपयोगेन. ३
परैरनभिशु० P. R. E. ४ आकर्ण्यात्मगतम् B. E. N. G. देवतारूपेण B. N.
देवतारूपकर्ण E. देवतारूपकेन G. ५ A. P. om. all after ६ ख्यापनम् B.
N. read इवम् between प्रख्यापनम् and आशी० E. has ७ ख्यापनेनाशी० G.
reads म् राशरद्यर्थनमाशीर्वचनमिदम् M. has अपरमिदं किं०. ८ G. om. न and
adde इति after अवधार०; आः भवतु for आः ज्ञातम् G. आ भवतु E. ९ आ
before this and हस्तक after राक्षस. B. N.; B. E. N. G. om. भोः १० B. E.
N. G. have शीघ्रताम् before this; omitting शापव at the end of the speech.
११ Om. E; M. B. E. om. उत्थाप; and G. has निःक्षामति for परिक्रामति०

चाण० । सक्रोधम् । वैहीनरे तिष्ठे न गन्तव्यः । वृषल०
किमयमस्थाने॑ महानर्थोत्सर्गः ।

राजा । सकोपम् । आर्यैनैवं सर्वत्र निरुद्धेष्टाप्रसरस्य मे
वन्धनमिव राज्यं न राज्यमिव ।

चाण० । वृषल स्वयमनभियुक्तानां राजामेते दोषाः
संभवन्ति । तद्यदि न सहसे ततः स्वयमभियुज्यस्व ।

राजा । एते॑ स्वकर्मण्यभियुज्यामहे ।

चाण० । पियै॑ नः । वयमपि स्वकर्मण्यभियुज्यामहे ।

राजा । यद्येवं तर्हि॑ कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधस्य तावत्प्रयो-
जनं श्रोतुमिष्टिश्चापि ।

सक्रोधमियादि । एतदादि राजचाणक्ययो रोषसंभाषणं सफेटः ।
वृषलेयादि । स्वयमनभियुक्तानां स्वातन्त्र्यमलभमानानामेते दोषा गुरु-
जनगौरवासहनरूपाः संभवन्ति । स्वस्वातन्त्र्यलिप्सया गुरुजनस्वातन्त्र्यं न
सहन्त इति भावः । स्वयमभियुज्यस्व स्वातन्त्र्यमवलम्बस्व ।

एते स्वकर्मणीति । इदं गुरोरवमाननं छलम् ।

वियमपि स्वकर्मण्यभियुज्यामह इति । स्वकर्मण्यभिहोत्रादाविति बहिरर्थः ।
अनेन कपटकलहेन राक्षसवशीकरणकर्मणि व्याप्रियामह इति गूढम् ।

१ तिष्ठै twice in B. E. N. G ; E. has न गन्तव्यम् also twice ; G. E. have
also वृषल twice. २ एव after this B. N ; M. has महार्थोत्सर्गः G. महार्थ-
व्ययः B. E. N. G. add कियसे at the end. ३ Om. in B. N. E. सरीष G.
सर्वतो for सर्वत्र B. N ; M. reads निरुद्धस्य B. N. read मम for मे. ४ A. P. R.
substitute इदम् for इव ; M. adds it after इव. ५ B. E. N. G. om. सम् ; Om.
तसः in E ; तसा B. N. which add एव after स्वयम्. ६ B. N. add क्यवृ-
after this. ७ कल्पाणम् A. M. R ; P. om. this speech ; M. om. all after
नः. ८ सेन हि चापक्ष G. तेनाहम् E. °त्सवागुडानप्रति० for °त्सवप्रति० G ; B.
N. om. तावत् E. has एव तावत् and G. has it after प्रयोजनम्.

चाण० । वृषल कौमुदीमहोत्सवानुधार्घ्य किं प्रयोजन-
मित्यहमपि श्रोतुं देव्यामि ।

राजा । प्रथमं तावन्ममाज्ञाव्याघातः ।

चाण० । वृषल ममापि तवाज्ञाव्याघात एव कौमुदीमहो-
त्सवप्रतिषेधस्य प्रथमं प्रयोजनम् । कुतः ।

अम्भोधीनां तमालप्रभवकिसलयद्यामवेलावनाना-

मा पारेभ्यश्वतुर्णां चटुलतिमिकुलक्षोभितान्तर्जलानाम् ।

मालेवाम्ला-पूष्पा तत्र नृपतिशतैरुह्यते या शिरोभिः

सा मध्येव स्खलन्ति कैथयति विनयालंकृतं ते प्रभुत्वम् ॥

॥ २४ ॥

प्रथममिति । ममाज्ञाव्याघातजनितो मनस्ताप एव प्रथमफलत्वेन पर्यंक-
सित इति सोल्लृण्ठनं चननम् ।

इदेव मुख्यप्रयोजनत्वेन श्लाघ्यतया त्वयानुमन्तव्यमिति समाधेते
अम्भोधीनामिति । चटुलतिमिकुलेति अम्भोधीनां दुस्तरत्वमुक्तम् । पारेभ्यः
परतीरेभ्यः आपारान्नामुवद्विः पारंगतैरित्यर्थः । अभिविधावाऽऽ । नृपतिशतै-
र्या तवाज्ञा शिरोभिरुह्यते वक्ष्यते । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् । मदाशिषा
मन्त्रीतिबलेन चाम्भोधिपारागानपि द्वीपाधिपानाज्ञाविधेयान्करिष्यसीङ्गर्थः ।
सा मध्येव स्खलति चेत्तव विनयातिशयः प्रभुत्वस्यालंकरणायैवेति भावः ।
इयादि चाणक्यवचनजातं गुरुकीर्तनं प्रसंगः । गुरोः कीर्तनं गुरु वहु वा
कीर्तनमित्यन्वर्थत् ॥ २४ ॥

१ ताहि before this G ; M. R. om. कौमुदी G. has करण for अनुष्टान and
substitutes अहमपि for किम् omitting इत्यहमपि. २ °माज्ञाया अव्या° E. R.
°ज्ञाविधानम् N. (s) G. has प्रथममाज्ञाविधातः ३ मवापि G ; B. E. N. have
after this खलु ख्वशाज्ञा° &c. G. has तत्स° for तत्वा° and वि for व्या further
on. ४ P. om. प्रतिषेध and G. has तत् for कौ-४. E. has कारणम् for
प्रयोजनम्. B. N. have इति after प्रयो°. ५ बहुलमिति E. ६ °वाज्ञा सपु° B.
N ; B. N. E. have नत् for तत् ; G. has नव. ७ प्रय° B. E. N. कथमिति P.

अथ स्वमेपरमपि प्रयोजनं श्रोतुमिच्छसि तदपि कथयामि ।

राजा । कथयताम् ।

चाण० । शोणोन्तरे^१ मद्वचनात्कायस्थमचलं ब्रूहि यन्तद्वद्भ-
भट्टप्रभृतीनामितोपरागादपकम्य मलयकेतुमाश्रितानां लेख्य-
पलं दीर्घतामिति ।

प्रती० । जं अज्जो आणवेदिति॑ । निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य ।
अज्ज इमं पत्तभम् । (क)

चाण० । गृहीत्वा । वृषल दृश्यतामिदम् ।

राजा । आत्मगतं वाचयति । स्वस्ति॒ मुग्रहींतनामधेयस्य
देवस्त्य॑ चन्द्रगुप्तस्य सहोत्थायिनां प्रधानपुरुषाणामितोप-
कम्य वध्यैमलयकेतुमाश्रितानां प्रमाणलेख्यपलभिदम् । तल

(क) यदार्य आज्ञापयति ॥ आर्य इदं पत्रकम् ।

दृश्यतामिति । रहस्यत्वादृश्यतां न तु स्फुटं वाच्यतामित्यर्थः ।

१ In B. N. G. the words beginning with अथ are attributed to राजा and with तदपि to Chāṇakya. B. N. om. स्वम् G. substitutes तु for स्वम् E. om. अथ. B. N. have यन्त्रत् before श्रोतुम् and B. G. N. have इच्छामि for इच्छसि ; G. E. have ततः before तदपि. २ A. P. add अवहितोऽस्मि after this. ३ Twice in B. N. G. °मच्चलदत्तम् for °मच्चलं B. N ; P. om. °मच्चु० ४ °भह E. इतो-तानाम् om. in B. E. N. G ; R. adds वध्य before मलय० ५ तत्त्वावृत् before this. B. E. N. G ; G. om. इति after this. ६ °वेश्विति P. G. ७ एवं पत्रम्. B. N. इमं पत्तभम् E. इदं तं पत्तभम् R. एवं तं पत्तभम् M. इमं तं पत्तभम् A. & B. E. read श्रूयताम् for ह-इम् G. reads श्रूयतामिदम् R. and N. (s) have दृश्यताम् B. E. G. N. (r) have after this. राजा । इत्तावधानी-
स्मि ॥ चाप । वाच्यति॒ स्वस्ति॑ &c. १ Om. G. E. २० Om. E ; G. om. प्रभाण.
२१ B. N. (r) om. वध्य N. reads °माश्रित्य for °माश्रितानाम् ; परिमाण० for
प्रमा० B. G. E ; लेख्यम् omitting पत्रभिदम् N. G ; P. om. पञ्चः B. om. इम्.

प्रथममेवे तावद्वजाध्यक्षो भंद्रभटः अद्वाध्यक्षः पुरुषदत्तः
महाप्रतीहारस्य चन्द्रभानोर्भागिनियो डिङ्गरातः देवस्य
स्वजनसंबन्धी महाराजो बलदेवगुप्तः देवस्यैव कुमारसेवको
राजसेनः सेनापतेः सिंहबलस्य कनीयान्नाता भागुरायणो
मालवराजपुत्रो लोहिताक्षः क्षत्रियमुख्यो विजयवर्मेति । एते
वयं देवस्य कार्ये अवहिताः स्म इति । प्रकाशम् । आर्य
एतावदेतत्पत्रकम् । अैथैतेषामपरागहेतून्विज्ञातुमिच्छामि ।

चाण० । वृश्ल श्रूयताम् । अर्कं यावेतौ गजाध्यक्षाश्वा-
ध्यक्षौ भद्रभटपुरुषदत्तनामानौ^१ तौ खलु स्त्रीमद्यमृगया-
शीलौ हस्यश्वविक्षणेनैभियुक्तौ मयाधिकाराभ्यामवरोप्य

कुमारसेवक इति । देवं कौमारमारभ्य सेवत इति कुमारसेवकः ।
सादरमात्मगतं वाचयित्वा बहिलोकान्प्रत्यवेहलयति । एतावदिति ।
इतोपरागादपक्रम्य विपक्षमाश्रितानां किमनेन पत्रदर्शनेनेति भावः ।

१ B. N. om. एव and R. adds स before गजा०; G. om. तावत्; °भः for °भटः E. °ध्यक्षो A. २ दिङ्गु० B. डिङ्गि० R. डिण्ड० N. G. डिगि० E; G. adds एव after देवस्य and B. G. N. read गन्धी for संबन्धी in next word. ३ महा-
राज० for महाराजो० G. °राजवलभो० E; B. E. N. G. om. देव in next word and G. om. देवस्यैव following that. ४ Om. M. R. तिंहपालस्य for तिंहबलस्य G. N. तिंहबलदत्तस्य B; G. has भ्राता before कनी० ५ रोहि० B. E. N. °गुण० for °गण० E. A. G. °मुख्यतमो for °मुख्यो B. N. मुख्यमूलो E. विनयवर्मेति G; आरमगतम् before एते B. N. (r); G. om. all from एते to पत्रकम् E. to प्रकाशम्. ६ For दै-ैये P. has कर्मदुः० B. E. N. G. om. आर्य E. has एव after एतावत् R. has एव तत् for एतत् B. N. R. G. read पत्रम् for पत्रकम् ७ B. E. N. G. read here राजा० आर्य एतेषाम् &c. हेतुम् for हेतूत् G. E. for विज्ञातुमिच्छामि B. N. have श्रोतुमिच्छामि G. has पृच्छामि A. निंदामित्-
प्रिच्छामि. ८ Om. M. भवाध्यक्षगताध्यक्षौ R. ९ °हत्तौ० E; B. N. have एतो० for following तौ G. om. खलु. १० B. N. have हि after °क्षणे० M. °पैक्षणा-
भियुक्तौ० G. °वैक्षणेऽ०, after which it has अधिकार० omitting what goes between; B. E. N. G. have इति instead of मया and B. N. have स्वाधिकार०.

स्वेजीवनमालेणैव स्थापिताविति परपक्षे स्वेन स्वेनाधिकारेण
गत्वा मलयकेतुमाश्रितौ । यावेतौ डिङ्गरातबलगुसौ तावप्य-
स्यन्तलोभाभिभूतौ^१ त्वह्नन्तं जीवनमबहु मन्यमानौ तत्र बहु
लभ्यत इत्यपक्रम्य मलयकेतुमाश्रितौ । योप्यसौ भवतः
कुमारसेवको राजसेन इति^२ सोपि तत्र प्रसादादतिप्रभूत-
कोशाहस्यद्वं सहसैव तैन्महैदवर्यमवाप्य पुनरुच्छेदश-
ङ्ग्यापक्रम्य मलयकेतुमाश्रितः । योयमपरः सेनापतेः सिंहब-
लस्यै कनीयान्नाता भागुरायणोसावपि तत्र काले पर्वत-
केन सह संमुत्पन्नसौहार्दस्तत्प्रीत्या च पिता ते चाणक्येन व्या-
पादित इत्युत्पाद्य रहसि लासयित्वा मलयकेतुमपवाद्येत्वात् ।
ततो भवदपथ्यकरिषु चन्दनदासादिषु^३ निगृहीतेषु स्वदोषाशाङ्क-

इत्युत्पाद्येति । तथ्यमपि तन्मिथ्यालेन लोकप्रत्ययनार्थं उत्पादेत्युक्तिः ।
कथमकौशलमित्यादि वचनं विरोधशमनं शक्तिः । किमकौशलादिति

१ B. G. E. N. have मया after this E. has स्वल्प for स्व P. om. स्व ;
M. R. read वित्यपरपक्षे B. E. N. G. read वित्यपरक्षे after which B. N.
have गत्वा स्वेन &c., E. अपक्रान्तौ स्वेन &c., G. इवानीमितोपक्रम्य स्वेन &c. ;
P. M^० R. om. one स्वेन B. N. have च before अथि^४ B. E. N. G. have
व्यवस्थाप्य for गत्वा. २ नास्यतौ E. यौन्त तौ for यावेतौ G. नक्ताख्यौ for
युस्तौ A. M. R. बलभ्राद्यौ P. G. om. next तौ A. P. R. om. अपि M. has
अत्यर्थ for अन्यन्त. ३ लोभाभिशुक्तौ N. ; E. has तावप्यतिलोभाभिभूतस्वदत्तं
&c., E. लोभासन्तौ or लुभ्यप्रकृती B. For स्व-नम् B. N. read इत्यधनम्. ४ B.
E. N. G. om. अपक्रम्य ; E. om. त in लभ्यत. ५ B. G. N. om. इति. For
प्रभूत B. N. G. read यात्रम् E. मात्र B. N. read कोष for कोश. ६ B. E. N.
G. read द्यु for तत् ; च्छेदा^५ for च्छेद० E. वेदा^६ (?) G. ; M. om. अपक्रम्य
R. reads प्रक्रम्य. ७ सिंहबलदत्तस्य B. < E. om. सम् M. om. च. ८ यातित
B. E. N. G. all of which om. इत्याच्च further on. ९० नासप्रमुलेषु ई.
प्रमुतिषु G. N. (s) ; both in B ; B. E. N. G. read next word as निगृहा-
माणेषु P. has ग्रामप्रियुष्टिषु A. P. G. om. स्व ; M. B. read राज for
स्व ; R. M. P. read शोषण^७ for शोषण०

यापक्रम्य मलयकेतुमाश्रितः । तेनोप्यसौ मम प्राणरक्षक
द्विति रुतज्ञतामनुवर्त्तमानेनौत्तरनोनन्तरमात्यपदं प्राहितः ।
यौ तौ लोहिताक्षविजयवर्माणौ तावप्यतिमानित्वात्स्वदाया-
देभ्यस्त्वया दीयमानंमसहमानौ मलयकेतुमाश्रितौ । ईत्येषा-
मपरागहेतवः ।

राजा । ईवमेतेषु परिज्ञातापरागहेतुषु क्षिप्रमेव कस्मान्न
प्रतिविहितमार्येण ।

चाण० । वृषभल न पारिं प्रतिविधातुम् ।

राजा । किमकौशलादुत प्रयोजनापेक्षया ।

चाण० । केंथमकौशलं भविष्यति । प्रयोजनापेक्षयैव ।

राजा । प्रयोजनैमिदानीं श्रोतुमिच्छामि ।

चाण० । श्रूयतौमवधार्यतां च । इह खलु विरक्तानां प्रहृतीनां

कार्यविरोधे पृष्ठे तस्य विरोधस्य शमनात् ।

१ गतेनां M. R. ममानेन प्राणः परिक्षिता इति B. N. E; G. agrees reading ऐतन for अनेन. २ B. N. G. add before this पैदकं च परिच्यत्वम् E. पैदकं च परिच्यत्वा; for °नन्तर° after this G. has; °चित्तर°; For पदं प्राहितः E. has °पदशीमारोपितः.. ३ यावेतौ B. E. N. G; B. E. N. G. read रोहिं; तावप्यन्तं for तावप्याति° B. N. तावप्यत्वन्त G. E. ४ बहु before this R. M. बहुधनम् E; B. N. have बहुसंमानम् after this. ५ इत्येतेषाम् A. P. G. ६ भूर्य before this B. N. G; G. has एवमेषु; विज्ञाता° for परिज्ञाता° M. R; विज्ञापिता° A. P; B. N. add अपि after °हेतुषु. ७ प्रतिविधानं विहि° G. ८ सांप्रतम् M; G. om. प्र-म्. ९ °पेक्षितया B. N. (r) १० किम् M. R; B. E. N. G. have नियतम् before प्रयो°; °पेक्षितया B. N. (r); °पेक्षया G. E. N. (s). ११ तदप्रतिविधानप्र° B. N; G. E. insert अप्रतिविधानस्य after प्रयो°; P. has इतम् for इशानीम् P. also om. मि in इच्छामि at the end of this speech. १२ वृषभल before this B. E. N. G; P. om. च after अवधार्यताम्; after that B. N. G. have राजा । उभयमपि किम्यते कथ्यताम् ॥ चाण । वृषल
इह &c., E. agrees inserting तस् before कथ्यताम्. E. om. खलु.

द्विविधं प्रतिविधानमनुग्रहो निग्रहश्च । अनुग्रहस्तावदाक्षिः-
माधिकारियोर्भद्रभट्पुरुषदत्तयोः पुनरधिकारारोपणमेव । अधि-
कारश्च तादृशेषु व्यसनयोगादनभियुक्तेषु पुनरारोप्यमाणः स-
कलमेवै राज्यस्य मूलं हस्त्यद्वमवसादयेत् । डिङ्गरातबलगुप्त-
योरतिरुद्धयोः सकलराज्यप्रदानेनाप्यविरत्तिरुद्धयतोरनुग्रहः कथं
शक्यः । राजसेनभागुरायणयोस्तु धनप्रणाशभीतयोः कुतोनुग्र-
हस्यावकाशः । लोहिताक्षविजयवर्मणोरपि दायादमसहमान-
योरतिमानिनोः कीदृशोनुग्रहः प्रतिं जनशिष्यतीति परिहृतः
पूर्वः पक्षः । उत्तरोपि खलु वयमचिरादधिगतनन्दैद्व याः सहो
त्थायिनं प्रधानपुरुषवर्गमुग्रेण दण्डेन पीडयन्तो नन्दकुलानु-
रक्तानां प्रहृतीनामविद्वास्या एव भवाम इत्यतः परिहृत एव ।

१ तथथानुम्^० B. N. G ; E. reads निमहोनुम्; after °महश्च B. N. R. M.
add इति. २ G. has for this सत्त्व; B. N. have पुनः after this; शीषा for
योगा B. N. E ; G. reads अनुकेषु for अनभियु. ३ 'लस्यैव B ; N. om. °मेव
and स्य in राज्यस्य. M. om. अव in अवसाद् B. E. N. G. read अवसाद्यति.
४ °रत्यन्त B. N. E ; B. N. read लुभप्रकृतिकथोः G. E. लुभप्रकृत्योः B.
N. have सम् before प्रदा^० G. has संपादनेनाप्य^० E. has प्रसादनेनाप्य^०. ५
कर्तुं शक्यते B. N. °प्रहः कर्तुं न शक्य: E; स्वधनप्राणनाश B. N. धनप्राणनाश
E. धनप्राण G. ६ For दा-नो: B. E. N. read दायादमानप्रशानपीडितयोर्म-
नमप्यपमानं भन्यमानयोरत्यन्तमानिनोः G. om. प्रदान and मान-नयोः M. दायाद-
मानमसहमानयोरतिमानिनोः. ७ E. reads की^० after अनुग्रहः adding वि before
जनः; इति om. M. R ; G. om. visarga in पूर्वः; M. adds अयम्. ८ अपरोपि
E ; M. om. खलु. For अचिरादधिगत M. P. R. read अपि A. अति. For
°इवर्योः A. M. P. R. read °इवर्य; for °यिनम्, °यिनः; for पुरुषवर्गमुग्रेण, M.
R. पुरुषानुल्पवण A. P. पुरुषा उल्पवण; G. after °इवर्योः reads अन्द्रगुप्तसहाय-
त्यायिप्रधानपुरुषमुग्रदण्डेन पीडयतः: &c. ९ M. R. om. प्रकृतीनाम्; P. has
°धास्या for धास्या B. E. N. G. om. एव G. reading अविश्वस्यतामार्द्धम E.
°धास्या मा वयं भूम B. has माभूम or भवाम instead of एव भवाम. G. om.
अतः A. has परिकृतः here as well as before.

तदेवंमेनुगृहीतास्मत्पक्षो राक्षसोपदेवप्रवणा महीयसा म्लेच्छ-
बलेन परिवृतः पितृवधामर्षी^३ पर्वतकपुत्रो मलयकेतुरस्मान-
भियोकुमुद्यतैः । सोयं व्यायामकालौ नोत्सवकाल इति दुर्ग-
संस्कारे प्रारब्धव्ये किं कौमुदीमहोत्सवेनेति प्रतिषिद्धः ।

राजा । आर्य बहुं प्रष्टव्यमल ।

चाण० । वृषल विश्रृद्धं पृच्छ । ममापि बहाल्येयमल ।

राजा । सोप्यस्यैं सर्वस्यानर्थस्य हेतुर्मलयकेतुः कस्मा-
दपक्रामनुपेक्षितः ।

चाण० । वृषल अनुपेक्षणे द्वयी गतिः निगृह्येत वा प्रतिश्रुतं
राज्याद्दं प्रतिपाद्येत वां । निग्रहे तावर्पवतकोस्माभिरेव

१ For °मनु^० G. reads सु^०, E. °सुप०; बलो for पक्षो G.; B. N. E. add भूत्य before पक्षो; E. reads राक्षसस्थोप०. and B. N. add अवण before प्रवणो; राज after म्लेच्छ B. E. N. G.; M. R. om. परिवृतः. २ °वधामर्षितः E. °वधामर्षिनः B. G. N. ३ इति after this B. N.; and G. which also adds तन् before सो^०. ४ अतो before this B. G. N.; आ^० for प्रा^० B. N. एवा^० E; विधातव्ये for प्रारब्धव्ये G.; for नोत्सवकाल before this. E. reads नसुरगसिक्षा-
या:; °विज्ञम् for °पितृः M. R.; G. om. इति प्रतिषिद्धः. ५ Om. R.; G. adds मया after अत्र. ६ विसर्वम् E.; E. has मयापि for ममापि; G. has अस्ति for अत्र at the end of the speech. After this B. N. add राजा । एष पृच्छामि ॥
चाण० । अहमप्येष कथयामि G. has only the first of these speeches and then omitting राजा goes on with आर्य योव्यम् &c. E. has वृषल before अह^० in the second speech. ७ आर्य योस्य E. आर्य योव्यमस्माकम् G.; B. E. N. add एव after सर्वस्य. B. N. om. स्य in अनर्थस्य. After °केतुः B. N. add स; and आर्येण after कस्मात्; G. after हेतुः reads सकर्त्य मलयकेतुरपक्रामन् &c. E. do. reading °पक्रां^० for °रूपक्रां^० M. R. agree with text reading कस्मातुपक्रा^०. ८ M. om. वृषल and for अनुपे^० has उपे^०; B. N. after वृषल read मलयकेतो-
रपक्रमणानुपेक्षणे G. मलयकेतोरनुपेक्षितोपक्रमणे E. मलयकेतावनुपेक्षितापक्रमणे. B. N. G. read स्यात् । अनुगृह्येत before निगृह्येत; E. has only स्यात्. After वा B. N. have अनुग्रहे पूर्वप्रति^० &c. G. has अनुग्रहे तावस्यप्रति^० &c. E. has only पूर्वप्रति &c. ९ Om. B. E. N.; G. reads वीथितेस्य for प्र-वा; अस्य before पर्वत^० B. E. N.; G. reads स्वस्य पिता for तावत्; B. E. N. G. also om. एव further on.

व्यापादित इति कृतघ्रतायाः स्वहेस्तो दत्तः स्यात् । प्रति-
शुतराज्याद्वैप्रतिपादनेपि पर्वतकविनाशः केवलं कृतघ्रता-
मालफलः स्यादिति मलयकेतुरपक्रामनुपेक्षितः ।

राजा । अङ्ग तावदेवम् । राक्षसः पुनरिहैव वर्तमान आर्ये-
णोपेक्षित इत्यल किमुन्तर्मार्यस्य ।

चाण० । राक्षसेषिं स्वामिनि स्थिरानुरगिवात्सुचिर-
मेकलं वासाच शीलज्ञानां नन्दानुरक्तानां प्रहतीनामत्यन्त-
देशाद्यः प्रज्ञापुरुषकाराभ्यामुपेतः सहायसंपदाभियुक्तः
कोशं वानिहैवान्तर्नगरे वर्तमानः खलु मन्त्रान्तमन्तः कोपमुत्पा-

कृतघ्रतायाः स्वहस्त इति । कृतघ्रता दृढा स्यात् । तथा च राक्षसोपरि
पातितं तदयशः परिद्वंतं स्यात् । तच्चानिष्टम् । राज्याद्वैप्रदाने तव कृत्यन-
न्दराज्यलाभार्थमुपांशुकृतोपि पर्वतकवयो व्यर्थः स्यात् । कृतघ्रतामात्रं फलं
यस्य तयोक्तं केवलं स्यात् । किं तया राक्षसगाचिव्यलाभविकलया
कृतज्ञतया फलम् । अतो मलयकेतूपेक्षणमेव वरमनया प्रकृतया राजकार्यसंविधानप्राणात्मा
राक्षसोपसंग्रहसाधकमित्याश्रयः ।

कृतघ्रतामात्रफलः स्यादिति । तव संपूर्णनन्दराज्यफलो न स्यादिति भावः ।
अत्र तावदेवमिति । अत्र मलयकेतूपेक्षणे तावदेवमुन्तरं भवतु ।

१ स्वयम् for स्व B. E. N ; G. has तायाम् before this ; G. has भवति for
स्यात् ; E. adds इति after स्यात्. २ B. N. have अर्जु before राज्य ; and R. M.
om. प्रतिशृत ; G. reads राज्याद्वैप्रशान्ते ; नाशे for नाशः M. R. omitting केवलम् ;
P. adds एव after केवलम्. ३ R. M. read परिहारः for फलः G. फलकः E. has
मात्रकम् ; ४ रूपः for रूपः A. G. ५ आर्य before this B. E. N ; तु before पुनः G.
E ; R. om. पुनः ; after हैव B. E. N. have अन्तर्नगरे G. नगरे. ६ G. inserts
कायम् after आर्येण M. एव ; अत्र after किम् M. R ; इति किमत्रभार्यस्य (sic.) A.
७ वृषल before this. B. E. N. G ; खलु निज after अपि. B. N. खलु only. G. E ;
८ राजा for रागि A. P. E. ९ मेवाच B. N. G ; G. has संवाहाच A. संवा-
साच P. संवास B. N. सहवासाच ; अत्यन्तम् B. E. N. १० प्रज्ञापुरुषकारण्यामु-
पेत्यत P. ; M. R. read सह for सहाय ; and अभि in अभियुक्त is om. in B.
E. N. G. ११ कोषबलवान् B. N ; B. N. have खलु after भवतु. E. has स
and G. न before खलु. A. P. read प्र before कौषः.

दयेत् । दूरीकृतस्तु बाह्यकोपेमुत्पादयन्नपि कथमप्युपायैर्वश-
यितुं शक्य इत्ययमत्रस्थ एव हृदयेशायः शङ्करिवोद्भृत्य
दूरीकृतः ॥

राजा । आर्य कस्माद्विक्रम्य न गृहीतः ।

चाण० । राक्षसः खल्वसौ । विक्रम्य गृह्यमाणो युष्मद्वूलानि
वहूनिं नाशयेत्स्वयं वा विनश्येत् । एवं सत्युभयथापि दोषः ।
पश्य ।

स हि भृशामभिर्युक्तो यद्युपेयाद्विनार्दा
ननु वृषल विर्युक्तस्तादृशोनापि पुंसा ।
अथ तव बलमुख्यान्वात्येत्सापि पीडा
वर्नगज इव तस्मात्सोभ्युपायैर्विनेयः ॥ २९ ॥

राक्षसोपेक्षणं तु सर्वथानुचितमिति राक्षसपक्षपातं दर्शयन्निवाह ।
अत्रेयादि ।

१ बाह्यमर्थं विद्वन्नपि M. R. बाह्यार्थं विकुर्वन्नपि A. बाह्यार्थमविकुर्वन्नपि P. for बा-पि; E. om. अपि. For क-तः B. N. read न तुःखसाधो भविष्यत्सत्यतो-
पक्षमनुपेक्षितः । राजा । तस्मिन्मर्थमिति । एवोपायैर्नोपक्रान्तः ॥ चाण० । अथ
कथमपक्रान्तो भविष्यति । ननूपायैवासौ हृदयेशायः शङ्करिवोद्भृत्य दूरीकृतः । दूरी-
करणस्थ चोक्तं प्रयोजनम् G. and E. agree G. om. अतो in first speech; both
reading अत्रस्थ for इहस्थ in second and E. also reading एवार्थं न नोपक्रा० for
एवोपायैर्नोपक्रा०; both reading कथमनुपक्रान्तो for अ-न्तो in third speech;
E. also reading हृदयशत्यः for हृ-यः and G. omitting य in चीक्षम्; P. om.
कथमपि and शयः in हृदयेशायः । २ वा before विक्रम्य R. G. A. ३ वृषल
before this B. E. N. G.; नि before गृद्य० B. E. N. G.; P. om. अत्रस्थ.
४ For बहूनि B. E. N. G. read वा वि. B. E. N. G. read स्व-त् before तु-त्-
शोषा॑; for शैषः M. ५ भृशमुप० A. P. G. ६ B. and N. (r) तुक्ता०. For अपि
M. reads असि; A. P. एव. ७ नाशयेत् for भातयेत् B. E. N. ८ नवगज
B. N. (r). ९ च्युपात् for च्युपात् E.

राजा । ने शकुमो वयमार्यस्य मतिमतिशयितुम् । सर्वथा
अमात्यराक्षस एवालै प्रशस्यतरः । ०

चाण० । सक्रोधम् । न भवानिति वाक्यशेषः । भी वृषल
तेन किं हतम् ॥

राजा । श्रूयताम् । येन खलु महात्मना

लब्धायां पुरि यावदिच्छमुषितं हृत्वा पदं नो गले
व्याधातो जययोषणादिषु बलादस्मद्भूलानां हतः ।

अत्यर्थ विपुलैः स्वनीतिविभैः संमोहमापादिता

विद्वास्येष्वपि विद्वसन्ति मतयो न स्वेषु वर्गेषु नः ॥

॥ २६ ॥

तत्र शकुम इति । मया कंचिकार्यविरोधे एष मतिवलेन केवलं समाधत्से
राक्षसोपेक्षणं तु सर्वथानुचितमिति भावः ।

न भवानिति । वाक्यशेषो मास्तु नाम । तस्मिन्को गुणो दृष्ट इति
पृच्छति । न तावदिति ।

लब्धायामिति । अस्यायमर्थः । अस्माभिर्निरुद्धासारप्रसारतया बलवदुप-
निरुद्धं पुरमसुरक्षं पश्यन्नभयमस्मन्तो याचमान इव पुरमस्मदधीनं कर्तु-
मस्मद्भूलान्यन्तः प्रवेश्याभिर्लब्धायां वशीकृतायां पुर्यस्मदीयजयापाद-
नघोषणाय प्रवृत्तान्यपि तानि बलानि बलाद्याहस्य निगृह्य बहिःस्थितान्व-
लवतीप्यस्मानगणयन्नस्मदुपांशुवधाय विषकन्यानियोजनकूटतोरणशयनगृ-
हनिर्माणादिस्वकार्यसाधनपर्यन्तमन्तर्नेगर एव कंचिकालं स्वच्छन्द-
मुषितवान् । अनन्तरमुपांशु सुरज्ञया सर्वार्थसिद्धिमपवाद्य स्वयमपि निर्गत्य
बहिः सुद्धृलमुत्थाप्य पुनरप्यस्मानभियोक्तुमुद्यतः । एवं स्वनीतिविभैरनेन

१ तत्र A. P. वाचा वाचमति^० for मति^० B. N. मतिमतितुम् A. • २ M. om.
अत्र. ३ Om. G. E; R. om. न and reads भवानेति. After वाक्यशेषः—मा ताव-
देवम् । भी &c. B. N. न तावत् A. ननु तावत् P. न तावस्त्वम् E; खल for वृषल G.

४ यदि न ज्ञायते तत्र before this B. N.; E. and G. agree. E. om. तत्र and G.
substituting तत् B. N. read तेन for येन and A. P. read खल before येन.

५ लब्धानाम् M. यावदित्यम् for यावदिच्छ^० G. ६ स्व for स्व B. N. च M. R.
G. ७ वर्गेषु A. E. मार्गेषु G.

चाण० । विहस्य । ऐतत्कृतं राक्षसेन । वृष्टल मया
पुनर्जातं नन्दमिव भवन्तमुद्भृत्य भवानिव भूतले मलयके-
तू राजाधिराजपदे नियोजित इति ।

राजा । अन्यैनैवेदमनुष्ठितं किमलार्यस्य ।

चाण० । हे॑ मत्सरिन् ।

आरुहारुङ्गकोपस्फुरणविविभिताग्राङ्गुलीमुक्तचूडां
लोकप्रव्यक्षमुग्रां सकलरिपुकुलोत्साँदीधार्घा प्रतिज्ञाम् । *

केनान्येनावलिसा नवनवतिशतद्रव्यकोटीश्वरास्ते

नन्दाः पर्यायभूताः पशव इव हताः पश्यतो राक्षसस्य ॥

॥ २७ ॥

संमोहिता अस्मन्मतयो विश्वास्येष्वपि जीवसिद्धिभागुरायणप्रभृतिषु सेषु
वर्गेषु न विश्वसन्ति यतो वर्यं तानपि पुरान्निःसारितवन्त इत्यहो मतिमान-
तिशूरः साहसी महात्मा राक्षस इति ॥ २६ ॥

विहस्येत्यादि । इदं राक्षसनीतिविभाधिक्षेपार्थं सोत्वासवचनं स्वशक्तिप्र-
शंसनं व्यवसायः । नन्दोद्धरणमौर्याधिराज्यस्थापनहेतोः स्वशक्तेः प्रशंस-
नात् ।

अन्यैनैवेदमिति । इदं नन्दोद्धरणमिर्यर्थः । इयं गुरुतिरस्कृतिर्द्रवः ।

हे॑ मत्सरिन्निति । मत्सरः परोऽकर्षासहनम् ।

आरुहारुङ्गेति । प्रवृद्धकोपवेशन विषमिताभिर्विसंष्टुलं प्रचलिताभिर-
माङ्गुलीभिरङ्गुल्यमैर्मुक्तचूडा शिखा यस्याम् । सकलानां रिपूणामुत्साद-

१ वृष्टल before this B. E. N. G. Before वृष्टल further on B. E. N. have a speech राजा । अथ किम् । ऐतत्कृतममात्यराक्षसेन (E. om. अथ किम्) G. om. वृष्टल and inserts न after पुनः further on. २ °मुख्यस्य for °मुद्भृत्य E. ३ E. has पदम् and om. final इति. G. N. (s) read योजितः for नियोः A. P. E. read °तुरधिराज्यपदे B. N. (r) read °तुरधिराज्यमारोपितः. ४ अनेनैः A. B. N. read अलमुपालाभ्य आर्ये रैवेनेऽम् &c. M. after कि-स्य adds इवं गुरुरस्मृतिः R. इयं गुरुतिरस्कृतिः. ५ अहो M. B. ६ For विषमिता° M. reads °मिवकरा°. ७ छ्ले° for °स्ता° B. E. N. ८ स्ते° A. ९ सूरा for भूताः G.

अपि च ।

गृध्रैरावद्वेचकं वियति विचलितैर्दीर्घनिष्कम्पक्षै-
धूमैर्धर्वस्तार्कभासां सघनमिव दिशां मण्डलं दर्शयेन्तः ।
नन्दैरोनन्दयन्तः पितृवननिलयान्प्राणिनः पश्य चैता-
न्निर्वान्त्यद्यापि नैते^१ सुतवहलवसावाहिनो हव्यवाहाः ॥
राजा । अन्येनैवेदमनुष्ठितम् ॥ २८ ॥

* चाण० । आः केन ।

नाय कालविलम्बावतिजाया दीर्घवमीदृशीमुपां प्रतिजाप्तारूप्य कृत्वा के-
नान्येन नन्दाः पर्यायभूता एकस्यां तस्यां दामनिबद्धाः पश्व इव कमेण
हता इत्यन्यः । पश्यतो राक्षसस्य पश्यन्तं राक्षसमनादृयेत्यर्थः । षष्ठी-
चानादर इति षष्ठी ॥ २७ ॥

गृध्रैरिति । वियति आवद्वचकं विचलितमण्डलं यथा तथा विचलितै-
र्दीर्घा निःकम्पा: पश्व येषां तैर्गृध्रैरेव धूमैरिति व्यस्तरूपकम् । चितामीना
बलदङ्गारमात्रशेषतया सहजधूमाभावात् गृध्रा एव धूमत्वेन निरूपिताः ।
तैर्गृध्रैर्धूमैर्धर्वस्तार्कभासां तिरोहितसूर्येतेजसां दिशां मण्डलं सघनमिव
मेघमण्डलप्रच्छादितमिवेष्टुप्रेक्षा दर्शयन्तः बहलवसावशेषैर्नन्दैः इम-
शानुनिलयान्प्रेतवृक्कादीन् एतान्प्राणिनः प्रीणयन्तः एते परितः इमशानेषु
दृश्यमाना हव्यवाहा अद्यापि न निर्वाति न शाम्पन्ति । पश्य चैति
वाक्यार्थः कर्म । अतिक्रान्तेष्विषये रोषावेशावशादेतानेत इति च बुद्धौ
प्रख्यातीकृत्य निर्देशः । नन्दकुलनिर्देहनकोपोद्यापि न शान्त इत्यर्थः ।
अयं वप्तुपोपापि इवः ॥ २८ ॥

आः केनेति । इयं तर्जनरूपा द्युतिः ॥

*१ उच्च for °बद्ध. M. विचलितैः for विचलितैः M. विचलितोही° A. चलतया G. चलनवा B. N. २ सैर्यन्तः M. ३ For नन्दैरा° B. E. N. G. have नन्दुनांशः M. has °नाय° for °नन्द° चैते for चैतान् G. ४ सेन P. From प्रसिक्षाम् in the second line of the preceding stanza down to this all is wanting in E. बहुल for बहुल M. R. ५ Om. in B. E. N. G.

राजा । नन्दकुलविद्वेषिणा दैवेने ।
 चाण० । दैवमविद्वासः प्रमाणयन्ति ।
 राजा । विद्वांसोऽथविकत्थना भवन्ति ।
 चाण० । सकोपम् । वृषल भृत्यमिव मामारोदुमिच्छसि ।
 शिखां मोक्षं बद्धामपि पुनरयं धावति करः
 भूमौ पादं प्रहत्यै ।
 प्रतिज्ञामारोदुं पुनरपि चलत्येष्व चरणः ।
 प्रणाशांच्चन्दानां प्रशाममुपयातं त्वमधुना
 परीतः कालेन ज्वलयसि ममै क्रोधदहनम् ॥ ३० ॥
 राजा । सावेगमात्मगतम् । अये कथं सत्यमेवार्यः कुपितः ।
 तथाहि ।

नन्दकुलविद्वेषिणा दैवनेति । एतदादि क्रोधसंरब्धयोरन्योन्याधिक्षेपो
 विरोधनम् ।

आरोदुमिच्छसीति । अधिक्षेपुं प्रवर्तसे इयर्थः ।
 शिखामिति । तीर्णप्रतिज्ञात्वाद्दुमिष्टामपि न बधामीत्यर्थः । शि-
 खाया अद्यापि न बद्धत्वाच्चिर्वहणान्ते भंत्यमानत्वात् । तीर्णप्रतिज्ञेन मया
 केवलं बध्यते शिखेति वक्ष्यति ।

प्रतिज्ञामारोदुमिति । कालेन मृत्युना परीतः वशीकृत इवेति लुप्तोपमा ।
 न तु त्वं कालपरीतः चिरजीवत्वेन वर्धिष्णुत्वादिति भावः । अत्र वीरो रसः
 स्थापी क्रोधेनानुभावेन पौष्टकल्यं नीतः ॥ ३९ ॥

अये कथं सत्यमेवार्यः कुपितः इति । मया तदाज्ञैव कार्यानुरोधकैतवेन

१. B. E. N. add इहमनुष्ठितम् २. Om. in M. R. कोपं नाट्यित्वा E. कोपं
 नाट्यन् B. N. ; A. reads वृष simply for next word, after which B.
 N. G. add वृषल again; E. adds कथम्; अधि for आ in आरोदुः E. ३. E.
 has सम for अपि. ४ भृ-स्थ �om. R. M.; भूमौ पादप्रहारं इत्या G. E.; do.
 कृत्वा for इत्या B. N. ५ चलस्थेष M. R. ६ प्रणाशनन्दा० E. °यान्तम् for
 °यातम् R. ७ पुनः B. N. ८ स्थ for आतम् B. N. G.; M. has simply सोऽग्रेगम्;
 तत् before कथम् B. E. N. ९ आर्वः after कुपितः B. N.

संरम्भोत्स्पन्दिपक्षमक्षरदमलजलक्षालनक्षामयापि

भूभङ्गोद्भैर्धूमं ज्वलितमिव पुरः पिङ्गया नेत्रभासा ।

मन्ये रुद्रस्य रौद्रं रसमभिनयतस्ताण्डवेषु स्मरन्त्या

संजातोप्रप्रकम्पं कथमपि धरया धारितः पादघातः ॥ ३१ ॥

चाण० । कृतकंकोपं संहत्य । वृषल वृषल अलमुत्तरोत्तरेण ।

यद्यस्मन्तो गंगीयान्नाक्षसोवगम्यते तदिदं शस्त्रं तस्मै

दीयताम् । इति शस्त्रमुत्सज्योत्थाय चाकाशे लक्ष्यं बद्धा स्वगतम् ।

राक्षस राक्षस एष भवतः कौटिल्यबुद्धिविजिगीषोर्बुद्धेः प्रकर्षः ।

चाणक्यतश्चलितभक्तिमहं सुखेन

जेष्यामि मौर्यमिति संप्रति यः प्रयुक्तः ।

कोपितोपीति देषः ।

संरम्भेण कोधविशेषोत्स्पन्दीन्युच्चलितानि पक्षमाणि
यस्याः । अत एव क्षरता गलतामलजलेन कोधभुणा यन्क्षालनं तेन
क्षामया रुक्षयापि कोधविशात्पिङ्गयारुणया नेत्रभासा कर्त्त्या भूभङ्गोद्भैः
कोधजनितभूविकारविशेषः स एव धूमो यस्मिन्कर्मणि तदया तथा पुरो-
भागे ज्वलितमिव दीप्तमिव । भावे क्तः । वहेऽर्जलदवस्थायां धूम उद्रच्छतीति
वस्तुस्थितिः । ताण्डवेषु पुरुषकर्तृकनृत्यविशेषेषु रौद्रं रसमभिनयतः अभि-
नीयदर्शयतः रुद्रस्य स्मरन्त्या । अधीर्गर्थदयेशां कर्मणीति षष्ठी । धरया
पृथिव्या संजातोप्रप्रकम्पं यथा तथा कथमपि कृष्णदार्यस्य पादघातो
धारित इत्यन्वयः । रौद्रताण्डवकारिणो रुद्रस्य पादघात इवातिकूरभ्याण-
क्यपादघात इति रौद्रो रसः । वीररसोऽन्म् । इयमुद्वेजनरूपा द्युतिः ॥ ३१ ॥

१. ऊप्सन्दि B. E. N. G.; R. om. पक्षम्. २. हूत E; B. E. N. read पुनः for पुरः. ३. सम् for शु B. N. ४. तोदप्रकम्प B. N. संपातोप्रपक् E. तापप्रक् G; कथमिव for कथमपि R; पादपादः for पादघातः E. ५. कृतकम् B. N.; G. reads रोद्धम्; वृषल (अल) A. R. M.; G. om. one वृषल. ६. वरी° B. E. N. तस्मादित्यम् for तदित्य B. E. N.; G. om. तद्. ७. निष्क्रामन् before this M; P. om च. B. E. N. G. add प्रत्यक्षवत् after च. A. P. om. स्ववत्सम्; E. has आस्मगतम्. A. R. G. om. one राक्षस. ८. P. has एष for एष. For भवतः: M. R. read ते. B. N. add एष after एष; उर्द्धिम् E. ९. तः स्वम् B. N. (१) E. विजेतुम् for सुखेन. (?) M.

भेदः किलैष भवता सकलः स एव
संपत्त्यते शठं तवैव हि दूषणाय ॥ ३२ ॥
इति॑ निष्क्रान्तः ।

राजा । आर्ये॒ वैहीनरे अतः॒ प्रभृत्यनादृत्य चाणक्यं
चन्द्रगुप्तः॒ स्वयमेव राज्यं॑ करिष्यतीति॑ गृहीतार्थाः॒ क्रियन्तां
प्रहतर्याः॑ ।

कञ्चु० । औत्मगतम् । कथं॑ नेष्टुप्त्वेव चाणक्यमिति॑
नार्यचाणक्यमिति॑ । हन्त संगृहीतोधिकारः । अथ वा न
खल्वर्त्वं वस्तुनि॑ देवदोषः । कुतः ।

स दोषः॑ सचिवस्यैव यदसत्कुरुते नृपः ।

याति॑ यन्तुः॑ प्रमादेन गजो व्यालत्ववाच्यताम् ॥ ३३ ॥

राजा । आर्य किं॑ विचारयसि ।

कञ्चु० । देवे॑ न किञ्चित् । दिष्ट्या देव इदानीं॑ देवः॒ संवृत्तः ।

चाणक्यत इति॑ । दूषणायानिष्टायेत्यर्थः । इदं॑ सगुणाविष्करणं
विचलनम् ॥ ३३ ॥

स दोष इति॑ । नृपः॑ सद्विष्ट्वात्तुरुद्धे नाद्रियते । आदरानादरयोः॑ सद-
सती॑ । इति॑ यत्स सचिवस्यैव दोषः॑ न नृपस्य । व्यालत्वेन दुष्टगजत्वेन गजः॑
वाच्यतां॑ निन्द्यतां॑ यन्तुः॑ प्रमादेनैव याति॑ न स्वतः । यन्त्रा॑ तिक्षणेऽहित-
भेद्यजोपि॑ विनीतो॑ वशीभवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

१ इति॑ M. R. सतुः॑ G. For हि-य B. N. (r) read विनाशनाय. २ Om. E ;
B. E. N. G. add चाणक्यः after निष्क्रान्तः॑. ३ Om. G. अथ for अतः॑ B.
E. N. G. ४ इति॑ R. ४५ उपकार्यार्थि॑ B. N. G. राजा॑ कार्यार्थि॑ E. ५ Before किं॑
B. N. ६ स्वग० B. N. G. एव for मैव B. N. G. ; चाणक्यो नार्यचाणक्य इति॑
for चा-ति॑ B. N. G. E ; G. has नार्य॑ ; M. om. ना-ति॑. ७ P. om. सम्॑ ; E.
reads संहस्रो॑ B. N. सत्यमेव हस्तो॑ &c. G. om. हन्तं and has सत्यं संहस्राधिकारः॑
८ सत्यास्म॑ E. देवदोषः for देवदोषः॑ R. G. देवे॑ वैष्णोणावगन्तुमहोनि॑ B. N. ; E.
agrees reading देवम्॑ B. N. om. कुतः॑ ९ Om. R. ; G. reads विचारयसि॑
१० नहैव (?) M. ; B. N. after किञ्चित् add विचारयसि॑ । किञ्चित्वेतिक्षापत्तामि॑
E. agrees reading चिन्तयामि॑ for किञ्चित्॑ B. N. add॑ इति॑ after संहस्रः॑.

राजा । आत्मगतम् । एवमस्मासु गृह्यमाणेषु स्वकार्यसिं-
द्धिकामः संकामो भवत्वार्यः । प्रकाशम् । शोणोन्नरे अनेन
शुच्छात्तुच्छ । शिरोवेदनो मां बाधते । शयनगृहमादेशय ।
प्रती० । एदु एदु देवो । (क)

राजा । आत्मगतम् ।

आर्याज्ञयैव मम लङ्घितगौरवस्य
बुद्धिः प्रवेष्टुमिव भूविवरं प्रवृत्ता ।
ये सत्यमेव हि गुरुनतिपातयन्ति
तेषां कथं नु हृदयं न भिनन्ति लङ्जा ॥ ३४ ॥
इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

तृतीयोङ्कः ।

(क) एतु एतु देवः ।

एवभिति । एवमावयोः कृतेषि विरोधे लोकैस्तथ्यत्वेन गृहीते आर्य-
चिकीर्षितो मलयकेतुराक्षसयोर्विरोधः सुष्टु संपत्स्यत इति भावः । इदं सिद-
वद्वाविश्रेयःकथनं प्ररोचना ।

आर्याज्ञयैवेति । भूविवरं प्रवेष्टु लङ्जातिशयेन स्वविलयमभ्युपगत्तुमिव
प्रवृत्तैत्यर्थः । इत्यमत्र नियतासि: प्रदर्शिता ॥ ३४ ॥

१ इति श्रीन्यम्बक्यज्ञप्रभुवर्याप्तिदुष्टिराजव्यासयज्वविरचिते मुद्राराक्षस-
नाटकव्याख्याने तृतीयोङ्कः समाप्तः ॥

१ विगर्हमाणेषु E. निग०, B. N. G. २ °कामःस° om. in R ; after प्रकाशम
E. has आर्य आर्य शीघ्रं गच्छ गच्छ । कच्चु० यशज्ञापवत्यार्य इति०निष्क्रान्तः ।
राजा । शोणोन्नरे &c. as in text ; G. has आर्य before शोण० ; R. om. अनेन.
३ शिरोव्यथा G ; B. N. P. add तत् E. ततः before शयन० ; °गृह्यमार्यमा० P. मा-
र्यमा A. ४ कच्चु० M ; P. R. E. om. one एदु. For देवो R. has देवो B. N. सप्त-
राज्ञो ५ B. E. N. add भासनादुत्थाय before this G. om. this all. ६ वेष्टुमवने-
विवे० B. E. N. G ; G. reads विवरे. ७ न B. E. N. G ; E. reads गुरुम्. For
अतिपातयन्ति G. and N. (s) read प्रतिपादयन्ति; B. E. read प्रतिमानय-
न्ति. ८ इति before this in B. N. इति मुद्राराक्षसनाटके in P. कृतकक्लहः in E.

मुद्राराक्षसम् ।

चतुर्थोङ्कः ।

ततः प्रविशत्यध्वगवेषः पुरुषः ।

पुरुषः । ही हीमाणहे^१ हीमाणहे । (क)

राअणिओओ^२ महिओ को नाम गआगअमिह करेह ।

अद्वौंगमणगुव्वी पहुणो अण्णा जइ न हेह ॥१॥ (ख)

(क) आश्र्वयमाश्र्वयम् ।

(ख) राजनियोगो महीयान्को नाम गतागतमिह करोति ।

अस्थानगमनगुर्वी प्रभोराजा यदि न भवति ॥ १ ॥

अथ चतुर्थोङ्के राक्षसचारसंवादरूपात्पा कथा प्रकरी कथ्यते । हीही-
माण इति । अयं निपातसमुदाय आश्र्वयद्योतकः ।

जोअणसअसमहिअ इति कचित्प्रथमपादे पाठः । योजनशतसमधिकं
यथा तथेति क्रियाविशेषणम् ।

अस्थानगमन इति । अस्थाने अकाण्डे एव गमने प्रस्थानविषये गुर्वी
अनतिक्रमणीया ॥ १ ॥

१ वेशः B. N. २ B. E. om. first ही N. (s) reads हाहामा० R. E. om.
second हीमा०. ३ G.N.read जोअणसअं समहिअ० B. विअम् E. ditto reading
अ for अ in this ; गशागरं B. गआगत० N. गयांगअ० G. गयागय० E. गआगजा०
R. गआगआह० M. E. om. इह following and P. and A. read एह; for करेह
A. P. read करेहि N. E. करिज्ज G. करेज्ज. ४ अस्था० B. E. N. G.; for
गुव्वी at the end of the compound P. has गुर्वी B. N. गुरुह० E. गुरुद्रे (?)
In the next word A. P. read भु for तु. G. reads होज्जह० E. हुज्जह०, for हीह०
E. has also भाज्जह० for अण्णा जह०

जाव अमच्चरक्खसस्स एदं गेहं गच्छामि । आन्तवत्परिक्रम्य ।
कोै एत्थ दुवारिआणं । गिवेदेह भट्ठिणो अमच्चरक्खसस्स एसो
करभओ तुवरन्तो पाटलिपुत्तादो आगदोन्ति । (क)

प्रविश्य । दौवारिकः । भइ मा उच्चं मन्तेहि । एसो अमच्चो
कज्जाचेन्ताऽगिदेण जाअरेण समुप्पणसीसवेअणो अज्ज
वि सअणं णं मुच्चदि । ता चिद्ग मुहुन्तञ्च । लब्धावसरो तुह
आअमणं गिवेदेमिै । (ख)

(क) यावदमायराक्षसस्यैतद्देहं गच्छामि । कोत्र दौवारिकाणम् ।
निवेदय भर्तुरमायराक्षसस्य एष करभकः लरयन्पाटलिपुत्रादागत इति ।

(ख) भर मा उच्चं मन्तव्य । एष अमायः कार्यचिन्ताजनितेन जागरेण
समुत्पन्नशीर्षवेदनोद्यापि शयनं न मुच्चति । तस्मान्तिष्ठ मुहूर्तम् । लब्धावसरः
तव आगमनं निवेदयामि ।

१ B. G. N. have ता before this. E. has याव for this. B. N. have ज्ञेष्व
for एहै E. ज्ञेव. For गच्छामि. at the end of the sentence M. R. read
गच्छेमि A. P. गच्छेमि; परिशान्तः for आन्तः B. E. N. G. २ भो before
this B. G. N ; P. has येत्थ for एत्थ; for दुवाै B. N. G. have तुआै E.
सोवाऽः; निवेै for गिवेै. B. E. N ; B. N. add शाव after it. ३ Before this
B. N. have करु E. तु ; G. reads करहओ E. करभको B. N. करहको B.
adding after this करहका विभ कज्जाम् E. करभको विय कज्जाम् G. adds विभ
only omitting व in next word ; पाटलिउत्तादो N. पाटलिउत्तभादो R. पाट-
लिपुत्तादो E. पाटलिउत्तादो G. पाटलिपुत्तादो B. पाटलिउत्तभादो M. पाटलिपुत्तो
आदो P ; R. M. read आभदोै in next word and E. आगतोै. ४ सणिअ A. P.
सणेहिम् M. R. करु भद्रा अमच्चरक्खसो B. N. करु अमच्चरै E. अमच्चरै G ; B.
and N. (r) read रज्ज for कज्ज after अमच्चो. ५ जागरेण N. E. गरण्ण R ; G.
has समुप्पादित for समुप्पण after this and सरीर for सीस. ६ वि शाव ण सभण-
हलम् B. अज्जविषताश सयणभलं विम्. G. अज्जावि ताव ण सभणहलं विम्.
N. अज्ज वि शाव सजनयलनं मुै. E. मुहुन्तयम् G. E. मुजतभम् (?) N. Before
this. B. N. read ताव; B. G. N. add जाव से, E. जाव, after it; भविभ भवको
for तुह B. भविभ तुह N. भविभ भभवाभमणम् G. आगमणम् B. N. ७ निवेदेमिै
E. गिवेदेमिै R.

पुरुह० । भद्रमुहे तह करेहि । (क)

ततैः प्रविशति शयभगृहगत आसनस्यः शकटदासेन सह
सचिन्तो राक्षसः ।

राक्ष० । आल्मेगतम् ।

मम वेमृतातः कार्यारम्भे विधेरविधेयता-
मपि च कुटिलां कौटिल्यस्य प्रचिन्तयतो मतिम् ।
अर्थं च विहिते मत्कृत्यानां निकाममुपग्रहे
कथमिदमिहेत्युन्निद्रस्य प्रयात्यनिशं निशा ॥ २ ॥

अपि च ।

कार्योपक्षेपमादौ तनुमपि रचयंस्तस्य विस्तारमिच्छ-
न्वीजानां गर्भितानां फलमतिगहनं गूढमुद्देश्यंश्च ।
कुर्वन्वृद्धा विमर्शं प्रसृतमपि पुनः संहरन्कार्यजातं
कर्त्ता वा नाटकानामिममनुभवति क्षेत्रामस्मद्विधो वा ॥ ३ ॥

(क) भद्रमुख तथा कुरु ।

ममेति । मम कार्यारम्भे कार्यारम्भप्रभृतिविधैवस्याविधेयतां प्रतिकूलतां
विमृशतः मत्कृत्यानां विषकन्यादिकपटकार्याणमुपग्रहे निरोधे अन्यथा-
भवि कथमिदमिह राजकार्यं भविष्यतीत्युन्निद्रस्यानिशं निशा प्रयाती-
ग्न्ययः ॥ २ ॥

कविरत्राद्वृततरनीतिविषयकस्वसंविधानक्षेत्रं राक्षसवचनव्यजेन प्रस्तौ-
ति । कार्योपक्षेपमिति । कार्योपक्षेपं बीजन्यासं तनुं स्तोकोद्दिष्टमादौ

१. G. reads भद्र मुहुर्त्तर्थं तथा करेमि N. भद्रमुह तहा करेमि E. भद्रमुहा करेहि B.
भद्रमुह जाधा है रोआदि P. has करेमि for करेहि in text. २. B. E. N. G. om.
गृह after शयन; B. E. N. read °गतेन for °स्यः in आसनस्यः; B. N. read
भगृगत्यमानः for सह and B. has चिचिन्तो for सचिन्तो. ३. स्वगतम् G. ४
°अथच E. सहजा. B. N., for अपि च ५. अपि E. विहते तत्कृं for विहितेमत्कृं
B. तत् for मत् E. °ह० for °हि० N. ६. °न्त्य०...शा; B. E. N. G. ७. °र्षम् B.
N. °मर्षन् E. मुहुः for पुनः N. पुरः G.

तदेषि नाम दुरात्मा चाणक्यबदुः ।

उपद्वत्त्व । दौवारिकः । जेदुँ । (क)

राक्ष० । अतिसंधातुं शक्यः स्यात् ।०

दौवा० । अमच्छो० । (ख)

राक्ष० । वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा आत्मगतम् । दुरात्मा चाणक्यबदुर्जयत्वतिसंधातुं शक्यः स्यादभास्त् इति वागीश्वरी वामाक्षिस्पन्दनेन प्रस्तावगताँ प्रतिपादयति । तथापि नोद्यमस्याज्यः । प्रकाशम् । भद्र किमसि वक्तुकामः ।

(क) जयतु ।

(ख) अमायः ।

मुखसंथौ रचयंस्तस्य वीजस्य विलारं व्यक्तिं प्रतिमुखसंधाविच्छन्कुर्वन् गर्भितस्य दृष्टनष्टस्य वीजस्य गहनं फलं गूढं यथा तथा गर्भसंधावुद्देदयन् अन्विष्यान्विमर्शसंधौ तस्यैव वीजस्य बुद्ध्या विमर्शमनुसंधानं कुर्वन् प्रस्ततमपि यथायथं विप्रकीर्णमपि कार्यजातं मुखसंध्याद्यर्थजातं निर्वहणसंधौ संहरणैकार्थमुपनयन्नाटकानां कर्ता वा तथा आदौ गूढमारब्धं राजकार्यजातं अन्तरान्तरा विलारयन्नार्भितानां गूढानां वीजानां मन्त्राणां फलं साध्यं मुहूर्हद्विदयन् उत्तरपन् बुद्ध्या विमृशंश्च आयतो प्रसृतं शुभोदकं संहरन्नुपसंहरन् अस्मद्द्विधो मंत्री वा महान्तमायासमनुभवतिर्थः ॥ ३ ॥

वागीश्वरीति । वागीश्वरी उपश्रुतिरूपा वामाक्षिस्पन्दनेन प्रस्तावं संवादं गता प्राप्ता सती पूर्वोक्तमर्थं सूचयतीर्थः । इदं कार्यसंग्रहणमादानं नाम विमर्शसंधेरन्यमङ्गम् । चाणक्यकर्तृकस्य राक्षसातिसंधानरूपस्य

१ M. R. om. तद् A. P. om. नाम. २ जभुजभु B. N. जयदजबहु E. G. which add अज्जी. ३ अभिं० B. E. N. G. अनु० P. ४ G. adds राक्षसः. ५ स्पन्दनम् B. N. G. ; B. E. N. G. R. omit. दुरात्मा B. N. read जर्वंति अभिं० G. E. जयतु अभिं०. ६ E. adds राक्षस before this B. N. (r)० om. वागीश्वरी and E. reads दौवारिकमवलोक्य प्रकाशम् before वागीश्वरी. ७ गतम् B. E. ; P. reads पतिमापा०. for प्रतिपापा०.

दौवा० । अमच्च करभेओ दुआरे चिडदि । (क)
 राक्ष० । शींग्रे प्रवेशाय ।
 दौवा० । तहेंचि । निष्क्रम्य पुरुषमुपसृत्य । भहै उपसम्प
 अमच्चम् । (ख)

इति निर्धारान्तः ।

कर० । उर्पसृत्य । जेदु अमच्चो । (ग)

राक्ष० । भद्र उपविश ।

कर० । जं अगच्चो आणवेदिति । भूमावुपविष्टः । (घ)

(क) अमाल्य करभको द्वारि तिष्ठति ।

(ख) तथेति । भद्र उपसर्प अमायम् ।

(ग) जयत्वमात्यः ।

(घ) यदमात्य आज्ञापयति ।

कार्यस्य राक्षसेनैव दुरुपश्चुतिदुःशकुनप्रतिपादनद्वारा संग्रहणात् ।

१ B. E. have एसोक्तु before this G. एसो. N. B. read ह for भ and E. को for ओ R. M. read दुवारेचिडदि G. दुवारि B. reads पाडलिपुत्ताशे आभरो इच्छदि अमच्च पेक्षिष्टम्. E. agrees reading ओ for शे in फुत्ताशे and ग for अ in आभरो N. has एसो पाडलिउत्ताशो आस्तूओ करहओ आभरो इच्छदि &c. २ अवारितम् B. अविलम्बितम्. E. ; N. G. add आर्थ किं विचारावासि before this ; B. adds एनम् after प्रवे० ३ for तहेति. B. E. N. G. read जं अमच्चो (G. हेवो) आणवेदिति (इति. G. om. E.); G. om. निष्क्रम्य. E. substitutes निर्गत्य; P. om. तहेति निष्क्रम्य and reads पुरु० पुनरुप०. ४ भद्र B. N. G. ; B. N. E. add here एसो आमच्चो चिडदि ता G. agrees adding खु after एसो and om. ता. For उपसम्प R. reads उवसम्प G. उप्पसम्पहु A. उपसम्प E. उवसम्पे हि B. E. N. G. have जम् for अम० ५ E. om. इति B. E. N. G. add शीवारिकः after this. ६ Before कर० G. ; B. N. add राक्षसम् before उप०; B. G. N. have जअतु जअडु E. जयडु जयडु ७ B. E. N. G. before this नादेनावलोक्य and करभक स्वागतमुपिश्यताम् for what follows ८ अड्डो A. P. हेवो G. ; for चि G. reads इति E. om. it ; and B. and N. read. उपविशति for उपविष्टः further on.

राक्ष० । आत्मगतम् । कस्मिन्प्रयोजने मयायं प्रहितं हति
प्रयोजनानां बाहुल्यात् खल्ववधारयोमि ।

हति चिन्तां नाटयति ।

ततः प्रविशति वेत्रपणिर्द्वितीयैः पुरुषैः ।

पुरु० । ओसलेहैं ओसलेहैं । आअदो अवेह अवेह माण-
वाः । किं ण पेक्खंहै । (क)

दूले पच्चासन्ती॑ दंसणंवि दुल्लहमधण्णैः ।

कल्पाणकुलहरणां देआणं विअ मणुस्सदेआणं ॥ ४ ॥ (ख)

(क) अपसरत अपसरत । आगतः अपेत अपेत मानवाः । किं न पश्यथ ।

(ख) दूरे प्रयासत्तिर्दर्शनमपि दुर्लभमधन्यैः ।

कल्पाणकुलधरणां देवानामिव मनुष्येदेवानाम् ॥ ४ ॥

आत्मगतमिति । राक्षसकरभक्तसंवादावसरे भौगुरायणेन मलयकेतुमतिसं-
धातुं तयोः प्रवेशावसरदानाय राक्षसचिन्तानाटनं कविनोपनिबद्धमिति
इष्टव्यम् । इदमङ्कावतरणम् । अत्र राक्षसं प्रति करभक्तिवक्ष्यमाणस्य मौर्य-
चाणक्ययोर्मिथो विरोधस्य पूर्वकार्यानुसंगतत्वात् । लक्षणं तु पूर्वमेवोक्तम् ।
यत्र स्पादुनराङ्कार्थं इयादिना ।

खज्जो गमनत्वरासंभ्रमादपसरतापसरतेति पुनरुक्तिः ।

कल्पाणकुलधरणामिति ॥ कल्पाणकुलं धरन्तीति कल्पाणकुलधरा:

१ स्वयं B. N ; B. E. N. have अथ after this, G. om. अयम् B. N. add
प्रणिधिः after it. २ G. E. read कार्याणाम् B. E. N. om. बाहुल्यात् and
read प्रभूतत्वात् before प्रयोः; G. reads बहुल्यात् for बाहुल्यात्. ३ अपरः for
द्वितीयः B. E. N. ४ ओसलभ अज्जा ओसलभ । अवेह माणहे अवेहै किम् &c.
B. N. ओसलह ओसलह अज्जा । अवेह माणहे अवेह । ता किम् &c. G. ओसलभ
अज्जा ओसलभ । अवेह माणहे अवेह E; R. and M. have ओसलेह and अवेह
once only; R. has अयम् before आअदो. ५ पेक्खेह R. M. पेक्खध B. N.
G. ६ °सर्वी. R. °जमदि for °जयि B. E. N. °जमपि G. °ज्ञेहि for ष्णैः B. E.
N. G. ७ घ. B. हरणम् N; R. reads हेवाणम् in both places. N. हेवाणम्
B. and E. read हेवाण च भूमिहेवाणम् G. has भूमिहेवाणम् omitting हे—अ

आकाशे । अज्ञां किं भणाह किं निमित्तं ओसालणं करिअ-
दिति । अज्ञां एसो क्षु कुमालो मलयकेदु समुप्पणसीसवेअणं
अमच्चरक्खसं पेक्खिकुं इदो एव आभच्छदि । ता ओसालणा
करीअदि । इति निष्क्रान्तः पुरुषः । (क)

तं प्रविशति भागुरायणेन कञ्चुकिना चौनुगम्यमानो मलयकेतुः ।
मल० । निर्धस्यात्मगतम् । अद्य दशमो मासस्तातस्योपर-
तस्य न चास्माभिर्वृथापुरुषाभिमानमुद्वहङ्किस्तमुहित्य तोया-
ञ्जलिरप्यावर्जितः । प्रतिज्ञातमेतत्पुरस्तात् ।

वक्षस्ताडनभिन्नरब्लवलयं भ्रष्टोनरीयांशुकं
हाहेत्युच्चरितार्त्तनादकरुणं भूरेणुरुक्षालकम् ।

(क) आर्याः किं भणथ किं निमित्तमपसारणा क्रियते इति । आर्याः एष
खलु कुमारो मलयकेतुः समुप्तनशीर्षवेदनममायराक्षसं प्रेक्षितुमित एवा-
गच्छति । तस्मादपसारणा क्रियते ।

महोन्नतवंशाः मनुष्येदेवाः राजानः । देवास्तु कल्याणः सुवर्णमयः कुलधरः
कुलपर्वतो भर्येषां तथोक्ताः ॥ ४ ॥

आकाशेति । आकाशलक्षणं पूर्वमुक्तम् ।

वक्ष इति । निवापाञ्जलिः श्राद्धतर्पणमिति भावः । पितृदानं निवीपः
स्यादिति त्रिकाण्डी । वक्षस्ताडनेत्यादि जातिवर्णनम् ॥ ५ ॥

१ अज्ञ. B. N ; for भणाह B. has भणाय P. भणह ; लणा for लणं B. E. N. G.; B. N. having एसा before it. For करिअ° R. M. read करेअ° G. कलीअ° N. किलीय B. करीअ° E. करीय° B. om. न्ति. २ अज्ञ R. E; G. om. क्षु ; 'G. E. read केदु and M. R. उप्पण°. इ वेखि° A. P ; B. has सुणिअ before this. For इ-व B. N. have इहज्जेव B. E. इहच्येव G. इसोज्जेव; भाग° for आभ° E. आभच्छद्दइ R. , for ता B. E. N. G. read एविणा काल-
ण. G. E. and N. (s) adding ता before एवि°; R. has ओसालणम् G. कलीअ° and 'A. P. read न्ति for इति. ४ B. N. om. च and have सह before कञ्चु°; E. has अनुगम्य° before कञ्चु°. ५ निःष्ट्या° A. P. G. अथ for अय P. E. अथवा before this B. N.

तादूङ्कैतृजनस्य शोकजनितं संप्रत्यवस्थान्तरं-
शाङ्कुस्तीषु मया विधाय गुरवे देयो । नेवापान्तःलिः ॥ ५ ॥

किमत्रै बहुना । १

उद्यैच्छता धुरमकापुरुषानुरूपां
गन्तव्यमादिनिधनेर्न पितुः पथा वा ।
आच्छिद्य वा स्वजननीजनलोचनेभ्यो
नेयो मया रिपुवधूद्यदा॒दे बाष्पः ॥ ६ ॥

प्रकाशम् । आर्य जाजले उच्यन्तामस्मद्वचनादृद्या॒द्येष्वो
राजानः । एक एवाहममात्यराक्षसस्यात्मक्तंगमनैन प्रीतिमुत्पा-
दयितुमिच्छामि । तर्क्तमनुगमनक्षेत्रोनेति ।

कञ्चु० । तथेति॑ परिक्रम्याकाशे । भो भो राजानः कुमारः
समाजापयति न खल्वहं केनचिदनुगन्तव्यं इति । विलोक्य

उद्यच्छतेति । उद्यच्छतेत्यत्र यद्यपि समुदाङ्कभ्यो यमोपन्थे इत्यात्मनेपदेन
भवितव्यं तथापि स्वरितजितः कर्त्तभिप्राये क्रियाकले इत्यतः सूत्राः कर्त्तभि-
प्राय इत्यनुवर्तनात्स्वपौरुषोद्यमनक्रियाकलस्य स्वजननीजनलोचनवाप्यापन-
यनस्य रिपुवधूलोचनगामित्वाभिप्रायेण परस्मैपदं कविना प्रयुक्तमित्यवधार्य
संतोषव्यं वैयाकरणवर्त्यैः । आच्छिद्यापनीय रिपुवधेन तन्नयनबाष्प उत्पादि-
ते स्वजननीजनदुःखमपमार्जितप्रायं स्यादित्यर्थः । सुगममवशिष्टम् ॥ ६ ॥

कृतमिति । कृतमित्यव्ययं अलभियर्थं ।

१ °न्मा० E. २ निधा० E. तिलायास्त्रिलिः for निवापा० N. जलस्यास्त्रिलिः E.
६ तत्त्विभिः. B. तत्त्विभिः N. किमिति E. ४ उद्द० G. For धुरमका० P. has
धुरमरौ. and A. M. धुरमरौ. ५ °नाजिविहतेन. B. E. N. °माजिविहतेन G. ६
प्रकाशम् om. in A. P ; उच्यताम् P. G. E ; G. om. वचनात् in अस्तद०. ७
°किताग० B. E. N. G. R. ८ अतः for तत् B. ततः E. यतः G ; G. has अनुगम्नै-
नेति. ९ यसाज्ञापयति कुमारः B. G ; N. has यसाज्ञा० and E. has पदिक्रम्य
before this. कुमारो वः समाविशति. G. १० °चिद्वग० G. N ; P. om. इति
इद्वा for विलोक्य. E.

सहर्षम् । कुमारस्याज्ञानन्तरमेव सर्वे राजानः प्रतिनिवृत्ताः ।
पद्यतुं कुमारः ।

सोत्सेधैः स्कन्धदेवैः खरतरकविकाकर्षणात्वर्थभुमै-
रद्वाः कैश्चिन्निरुद्धाः खमिव खुरपुटैः खण्डयन्तः पुरस्ताः ।
केचिच्चिन्मातङ्गमुख्यैर्विहतजवतया मूकघण्टैर्निवृत्ता
मर्यादां भूमिपाला जलधय इव ते देव नोलहृयन्ति ॥७॥
मल० । आर्य त्वमपि सपरिजनो देवर्यस्त । भागुरायण
एको मामनुगच्छतु ।

कञ्चु० । तथेति॑ सपरिजनो निष्क्रान्तः ।
मल० । सखे भागुरायण विज्ञेसोहभिहागच्छद्विर्भद्रभटप्रभु-
तिभिर्यथा न वयममात्यराक्षसद्वारेण कुमारमाश्रयणीय-

सोत्सेधैरिति । खरतराणां तीक्ष्णलोहकण्टककीलितानां कविकानां खली-
नानां आकर्षणादस्यर्थं भुमैर्नितैरत एव सोत्सेधैर्मध्यभागोन्नतैः स्कन्धदेवैर्योवाभागैरुपलक्षिताः अथाः कैश्चिन्निरुद्धाः । केचित् योधाः । सहसा-
जवनिरोधे सति मूकघण्टैरिति स्वभावोक्तिः । मातङ्गमुख्यैर्निवृत्ताः जहना-
न्मातङ्गान्सहसा संनिगृह्य निवृत्ता इत्यर्थः ॥ ७ ॥

१. E. has कुमार एते before this; B. N. read कुमार कुमार एते भवशज्ञासमन-
न्तरमेव प्रतिनिवृत्ताः सर्वे एव राजानः; G. E. read प्रतिनिवृत्ताः सर्वे राजानः २. B.
G. N. add हि after this. ३ सौत्सेधैः E. सौधोधैः P. For खरतरकविका B.
N. read तुखरकविकया. G. E. खरकविककशा. R. M. read खरतरकलिका;
४ अन्तः for अर्थः R. M. ४ खरपैः G. ५ कथि० P; ६ विहित० for ७ विहत० P.
A. E. ६ अन्ते R. ७ राजा. A. P; after आर्य B. E. N. add जाजले. ८ एकएष
B. N. ९ विहापितो कुमार इति. B. E. N. G; R. G. M. om. सपरिजनो.
१० विहापितो B. E. N. किम् before विहापितो G. ११. M. R. om. श् after वया
and insert it before कुमार० B. E. N. (r) om. आश्रयणीयम् after this.

माश्रयामहे किंतु कुमारस्य सेनापतिं शिखरकमुरीकृत्य दुष्टा-
मास्यपरिगृहीताचन्द्रगुप्तादपरक्ताः कुमारमाभिरामेकर्णयो-
गादाश्रयणीयमाश्रयामह इति । तत्रै मया सुचिरमपि विचार-
यता तेषामेयं वाक्यार्थोवधारितः ।

भागु० । कुमार न दुर्बोधोयमर्थः । विजिगीषुमात्मगुण-
संपन्नं^१ प्रियहितद्वारेणाश्रयणीयमाश्रयेदिति ननु न्याय्य एवा-
यमर्थः ।

मल० । सखे भागुरायण नन्वात्यराक्षसोस्माकं प्रियतमो
हितमश्च ।

भागु० । एवमेतत् । किंत्वमात्यराक्षसश्वाणक्वे बद्धैरैरो
न चन्द्रगुप्ते^२ । तद्यदि कदाचिच्चाणक्यमतिजितकाशिनमसह-

आश्रयामह इति । राक्षसस्य दुष्टान्वं धनगितुं दुष्टामास्येति चाणक्यवि-
शेषणम् । आभिरामिकगुणेति च मौर्यदूषणाय ।

अवधारित इति । अतःपरं भागुरायणस्य मलयकेत्वतिसंधानवचनं सर्वे
बीजार्थस्यावमर्शनम् ।

१. कमुरीकृत्य P. शिखरसेनमुरी^०. G. शिखरसेनं शारीकृत्य B. E. N. २
सन्तः before this B. E. N. ३ तत्र P. ४ अथम om. in B. N. For अव^० B. N.
(r) have अधिगतः, P. नाव^०. ५ B. N. have एवायमत्यन्त before this and om.
अथम् after ; B. N. G. add पश्य after अर्थः ६ B. N. read वि�...रात्म...
जः प्रि^०. &c. ; G. agrees omitting visarg after जः. For हित G. has विहित ;
अथतेति for अथविति M. R. ^० नाभ्रयणीय इति G. ^० अर्थतेति. A. P. which om.
ननु following ; A. reads न्यायम् and G. न्यायम् for न्याय्यः ; B. N.
G. om. अर्थः ; E. om. this and last speech. ७ अस्माकम् is before अमात्य
&c. in B. E. N. G ; E. has निर्गतलम् before प्रिय^० which last G. has after
हितमः ८ कुमार before this B. E. N ; R. has एवमेव तत् ९ तु before this
B. G. N. चन्द्रगुप्तः before चाणक्य in B. E. N. G ; ^० काशितवासह^० for
काशिनमसह^० E.

मनाः से राज्यात्मकरोपेष्यते नन्दकुलभक्तया नन्दान्वरं
एवायमिति सुहजनापेक्षया चौमात्यराक्षसश्वन्द्रगुप्तेन सह
संदधीत । चन्द्रगुप्तेष्यि पितृपर्याय गते एवायमिति संधिमनुम-
न्येत । एवं सत्यस्मासु कुमारो न विज्वसेदित्ययमेषां वाक्यार्थः ।

मल० । युज्यते । अमात्यस्य गृहमादेशाय ।

भागु० । ईति इतः कुमारः । उभौ परिक्रामतः ।

भागु० । इदम्भात्यगृहम् । प्रविशतु कुमारः ।

मल० । एष प्रविशामि ।

राक्ष० । आत्मगतम् । अये॑ स्मृतम् । प्रकाशम् । भद्र अपि
दृष्टस्त्वरः कुसुमपुरे स्तनकलशः ।

पुर्ह० । अमच्च अह इं । (क)

(क) अमात्य अथ किम् ।

सुहजनेति । सुहजनाशन्दनदासशकटदासादयः ।

१ A. P. B. E. N. G. om. स and for °द्वरोप° A. E. have °हपरोप° and P. °द्वरोप°; °नन्दाकुन्देष्टा° A. नंकुलीन्वयएवा° P; after इति B. N. read कृत्वा संपत्, and G. E. संयतः; E. has a च after एव. २ वा. P. ३ °पारंपर्याग०; B; कृत्वा after °मिति B. N. ४ य before this E; B. E. N. add अपि after अस्मासु; °श्वस्यदि° for विश्वसेदि° E; R. has एतेषाम् for एषाम्. ५ B. N. G. read अमात्यराक्षसस्य. E. अमात्यराक्षस; B. N. have सखे भागुरायण before this, and मार्ग after गृह. ६ G. om. this speech; R. om. one इतः B. N. have इति before उभौ. ७ कुमार before this B. E. N. G. which have राक्षसस्य after अमात्य. G. om. प्र-ः ८ B. N. add इति प्रवेशनं नादयतः E. प्रवेशं नादयतः ९ आः B. N; E. has स्वत्वा for अ-म्; B. E. N. G. om. आत्म° P. reads स्वग०; स्वया after कुसुम° R. M. G; B. E. N. add वैतालिकः after पुरे. १० कर० B. N. अध for अह B. E. N. G. किम्. for इस्. E.

मल० । आकर्ष्यै । भागुरायण उत्तिष्ठत्वा न्तः प्रस्तूयते ।

न तत्र दावदुपसर्पामः । शृणुमस्तावत् । कुतः ।

सैर्वभूम्यादाजां कथयन्त्यन्यथा पूरः ।

अन्यथा विव्रतार्थेषु स्वैरालापेषु मन्त्रिणः ॥ ८ ॥

भागु० । यदाज्ञापयति कुमारः ।

राक्षं० । भद्र अपि॑ तत्कार्यं सिद्धम् ।

पुरु० । अमर्चंप्यसाए० सिद्धम् । (क)

मल० । सखे भाग्नायण किं तत्कार्यम् ।

भागु० । कुमार गहनः सच्चिववृत्तान्तः । नैताचता परिच्छेत्तु
शक्यते । अवहितस्तावच्छर्ण ।

राक्ष० । भद्र विस्तरेण श्रोतं मिच्छामि ।

पुरु० । सुर्योऽदु अमच्चो । अत्यि दाव अहं अमच्चेणापन्ते

(क) अमायप्रसादेन सिद्धम् ।

(ख) शृणोत्वमायः । अस्ति तावदहममायेनाज्ञसो यथा करभक

सत्त्वभक्तभयादिति । सत्त्वभक्तो मनोभक्तो विवृतार्थेषु परस्परविस्प-
ष्टार्थेषु ॥८॥

१. B. E. N. have सखे. for this; वर्तते for प्रस्तुयते B. प्रस्तुतः E; त्वान्तेन तावदुपशमोस्य G. For what follows B. N. read तत्त्वोप० E. M. तत्त्वावदुप० G. सत्पत्तान्तरितावेव भू०; सर्पावः for सर्पामः B. E. N. and धृपूवः for धृपूमः also in G. २. किं कारणमिति. B. N. किं कारणमेतत्. G. किं कारणमिति पद्य. E. omitting धृत्. before this. ३. भन्न B. पुनः for पुरः A. M. P. ४. Before भद्र R. G. ५. अमध्यस्त B. E. N.; प for प्य. E. and ६. B. E. N. ये G. रे. P. for हे in प्यसादिष्ण. ६. om. G. E; M. R. om. भागु०; E. reads. तर्किं कार्ये सिद्धम्. ७. खलु after this B. E. N. ८. श्रीतुम्-हंति कुमारः B. N. G.; E. agrees reading इच्छति for अहंति. ९. तत् before श्रोतुम्. G. १०. सुनोदु R.; E. reads अज्ञो for अमज्ञो and G. मज्जो; ताव for दाव G. which om. अभ्येषण further on.

जहे करभय कुसुमपुरं गच्छ मह वअणेण भण वेआलिअ
थैणकलसं जह चाणक्हदएण तेसु तेसु अण्णाभङ्गेसु अणुचि-
द्वीअमाणेसु चन्दउन्ने उत्तेअणसमत्येहि सिलोएहि उबसिलो-
अद्वैद्व्वो च्चि । (क)

राक्ष० । भर्द्व ततस्ततः ।

कर० । तंदो मए पाडलिउन्नं गदुअं सुणाविदो अमच्च-
संदेसं वेआलिओ थणकलसो । एत्थन्तरे णन्दुँलविणासदूणस्स

कुसुमपुरं गच्छ मम वचनेन भण वैतालिकं स्तनकलशं यथा चाणक्यह-
तकेन तेषु तेषु आज्ञाभङ्गेषु अनुष्ठीयमानेषु चन्द्रगुप्तः उत्तेजनसमर्थैः क्लो-
कैरुपक्ष्लोकयितव्य इति ।

(क) ततो मया पाटलिपुच्चं गवा श्रावितः अमायसंदेशं वैतालिकः
स्तनकलशः । अत्रान्तरे नन्दकुलविनाशदूनस्य पौरजनस्य परितोषं

१. जहा G. जधा B. N. यद्वाह E; B. N. G. have करभय twice. For गच्छ
मह B. reads गच्छुभणिद्व्वो मम &c. N. agrees reading मह; G. E. reading
भणि० after वअणेण. further on. For भण B. N. read तुए वैतालिओ. G.
वेआलिओ E. आशलिअ. २. स्थणकलसो. B. E. थणअलसो. G. N; B. G. N.
read जधा for जह following; हवगेअणुचिह्यमाणेसु for हवएण omitting
अणुचिद्वी० coming further on E; चाणक्य. B. N; A. M. read तेषु तेषु; आण्णा
for अण्णा B. E. N; and M. has भङ्गेषु; B. has an anusvara at the end
of all the locatives and instrumentals here; and B. and N. read समुच्चे-
भण further on. ३. जन for अण; P. ४ उबसिलोगद० E. उबसिलोभदभव्वो०
G; N. reads हिलोएहि० for सिलो० before this; and P. सिलोहएहि०;
५. om B. N; R. om. one ततः ६. अद्वे E. मये for मए G. and पाडलि० B. N.
पाटलि० A. P; पुन्त्र. A. पुन्त्र. P; गच्छुभ for गदुअ B. G. N. गच्छुव E;
सुणाविओ. G; अमच्चस्स for अमच्च B. N. E; संदेसो B. N; वैतालिओ. B;
E; om. the word; स्थणक० B. E. स्थणअ० N. G. After this B. N. have a
speech. ७०. सतस्ततः Karabhaka then goes on with एत्थ० &c. ७. कुल B. N.
E; for कुपस्स A. reads कुमिअस्स. P. अमिअस्स G. कूमिअस्स. E. इसिअस्स.
B. N. कुम्मणस्स.

पोरेजणस्स परितोसं समुप्पाद्य अन्तेण रण्णा आघोसिदो कौमु-
दीमहोस्वो । सो अ चिरकालपारेवहृष्टो जणिदपरिचयो अभि-
मदवधूज्ञेणः मागमा विअ सासिणेहं मोणिद्वो णभरजणेण । (क्र)

राक्ष० । सबाष्पम् । हा देव नन्द

कौमुदी कुमुदानन्दे जगदानन्दहेतुना ।

कीदृशी सति चन्द्रेपि नृपचन्द्र त्वयो विना ॥ ९ ॥

कर० । तदोऽ सो लोअलोअणाणन्दभूदो अणिच्छन्तस्स

समुप्पादयता राजाघोषितः कौमुदीमहोस्सवः । स च चिरकालपरिवर्त्तमा-
नो जनितपरिचयोभिमतवधूजनसमागम इव सम्भेहं मानितो नगरजनेन ।

(क) ततः स लोकलोचनानन्दभूतोनिच्छत एव तस्य निवारितभ्याणक्य-

चिरकालेति । चिरकालाद्वाहोः कालात्परिवर्तमानः परितोवर्तमानो
जायमानः जनितपरिचयः परिचितपूर्व इर्यथः ।

कौमुदी महोस्सवः कुमुदानन्दे कुमुदानां कुवलयानां आनन्दजनके
चन्द्रे कोः पृथिव्या मुदमानन्दयति समर्थयति कुमुदानन्दे चन्द्रगुप्ते
सत्यपि ताभ्यामप्यतिशयितेन सकलजगदानन्दहेतुना त्वया विना कीदृशी
व्यर्थेयर्थः । व्यतिरेकालंकारः ॥ ९ ॥

अनिच्छत इति । अनिच्छन्तमनादृयेयर्थः । षष्ठीचानादर इति षष्ठी ।

१ पौर A. P. E ; परिओसम् B. N. परिक्षेप् G. परिक्षोअसम् E. For व G. reads
अ. E. अ; B. and N. om. it. For रण्णा G. E. read चन्द्रउत्तरहृषेण B. N. चन्द्र-
उत्तेण; आघोसिदो for आघोसिदो A. P. E ; B. N. add कुमुदउत्तरे, E. कु-पुरे
after this. R. reads कौमु० for कौमु० २ महूस० A. महूस० E. महोस्स० P.
महोस्स० B. N. For सोअ P. has सो B. N. संविधि G. अ; आल for काल. B. N.
For पिरवह० B. E. N. read पवन० For °माणो B. N. G. E. read °माण०; परि-
ओसो for परिचयो B. E. N. G. परिचितज R. For अभि following B. N.
read अहि० For वधु B. E. N. G. read वन्धु M. R. वहु. For समागमी M. R.
read समाभगो. ३ वहु before this. B. E. N. G. माणिओणाअर० A. P. माणिहो-
णायर० G. E. ४ After विना E; B. G. N. have भद्र ततस्ततः after this
stanza. ५ B. E. N. have अमष before this. P. G. om. लोअ. For °णानन्द०
B. G. N. read °णानन्द० E. has रावलोवलोवनाप- . For भूतो N. (s) has
भूओ A. P. read भूतो. In the next word A. P. read अणिच्छ०

एवं तस्य णिवारिदो चाणकहदेण । एव्यन्तरे थणकलसेण
चन्दउत्तेसमुत्तेजिआ सिलोदप्राप्त्याद्यं पवद्विदा । (क)

* राक्ष० । कीदृशी सा ।

पुर० । सत्त्वोद्रेकस्येत्यादि पूर्वोक्तं पठति ।

राक्ष० । सहर्षम् । साधु स्तनकलशा साधु । काले भेद-
वां प्रुषप्रदर्शयं लग्नमुपत्त्वा ते । कुतः ।

सद्यः क्रीडारसच्छेदं प्राकृतोपि न मर्षयेत् ।

किं तु लोकाधिकं तेजो विश्राणः पृथिवीपतिः ॥ १० ॥

मल० । एवमेतत् ।

राक्ष० । तृतस्ततः ।

हतकेन । अत्रान्तरे स्तनकलशेन चन्द्रगुप्तसमत्तेजिका शोकपरिपाठी
प्रवर्तिता ।

१ एष्व R. ज्ञेष्व. G. द्येष्व E. ज्ञेष्व B. N. For तस्य B. N. read["]तथा
प्राप्तरजणस्य. G. प्राप्तरजणस्य E. नप्राप्तरजणस्य R. तह; ^१हहकेण B. N. हहगेण.
E; B. N. add द्युमुत्तेजिआ द्येष्वस्या after this. २ उत्तस्य R. M. B. N; B. E. N.
G. read पउत्ता before this and om. पवद्विदा at the end of the speech. For
next word M. R. read समुत्तेजिआ E. समुत्तेजिआसमछा यिलोयणसमछा शिलोय
परिवाडी. B. N. G. ^२तेभणसमस्या सिलोभपरिवाडी (पाडी. G.); ^३पाडी R.
चाजा (?) M. ३ This and next speech om. in B. E. N. G; M. R. read in
next speech सत्त्वोद्रेकमित्यादि. ४ Om. G; B. E. N. G. add सख्ये after साधु.
५ B. N. add एव after this. P. om. उपर्यु before it; R. M. om. उप in
उपदर्शं B. N. read उपहर्षविष्वति and यतः for कुतः. ६ किम् E. किं तु P.
R. G. N. किम् B. ७ B. N. add सद्यः जीडेत्यादि पुनः पठति. G. adds सद्यः
क्रीडारसेत्यादि E. सद्यनांजास्याच्चे भिति पठति. ८ G. E. add भद्र before this
and R. om. one ततः.

कर० । तदो चन्द्रउच्चेण अण्णाः प्रकृत्युपित्तं प्रसङ्गसूचिदं
अैमव्यगुणं प्रसंसित अपब्मंसिदो अहिआरादो चाणकह-
दओ । (क)

मल० । सखे भागुरायण गुणप्रशंसयो दर्शितश्चन्द्रगुसेन
राक्षसे भक्तिप्रक्षपातः ।

भाग० । न तथा गुणप्रशंसया यथा चाणक्यबटोर्निराकर-
णेन ।

राक्ष० । किंभयमेवैकः कौदीमहोत्सवप्रतिष्ठधश्चन्द्रगुसस्य
चाणक्यं प्रति कोपकारणमुतान्यदप्यैस्ति ।

मल० । सखे चन्द्रगुसस्यापरकोपकारणान्वेषणेन किं
फलमेष पद्यति ।

भाग० । कुमारं मतिमांश्चाणक्यो न । नेष्ययोजनमेव चन्द्र-
गुसं कोपयिष्यति न च कृतंवेदी चन्द्रगुस एतावता गौरव-

(क) ततश्चन्द्रगुसेनाज्ञाभक्तिकलुषितेन प्रसङ्गसूचितममात्यगुणं प्रशस्या-
पध्रंशितोधिकाराचाणक्यहतकः ।

न तथेति । गुणवन्तमेनं संयहातुमेव चाणक्यबटुरनेन निराकृत इत्यर्थः ।

१ आण्णा B. E. N. G. For कल्प० G. reads कलुसहिभएण E. कलुशहिभएण
B. N. कलुसिवहिभएण A. कलुषिवेण ; २ मूहृशम् M. R. for मूहृशम् B. E. N.
G. read मूहृशम् ३ For अ-जम् M. R. G. E. read अमव्यस्तगुणम् P. has
उजम् for गुणम्; प्यसंसित for प्रसंसित B. E. N. संसित G. For अ-हो which
follows G. has अंसितोऽ. E. अंसितो B. N. प्यम्बसितो R. अवभूतसितो;
अविभा० for अहिभा० G. ४ शसा P. ५ R. G. P. om. भन्नि. ६ कुमार
before this B. N ; E. after शसया has इशितः &c., as in previous
speech. ७ भद्र before this. B. E. N ; P. om. एव further on.
८ G. om. अपि. ९ भागुरायण after this. B. E. N ; G. E. om. स्थापर;
१० न्वेषणे for न्वेषणेन B. E. N. ११ Om. R. M ; B. N. read एतस्त्वर्ल पद्यति
अविमतिः E. एतस्त्वर्लमेष पद्यति यति० B. E. N. om. न and add किभिति० after
नि-व For नि-व. E. reads. स्वल्पप्रयोजने. १२ कृत्व० R. कृत्व० E. १३ E.
has चाणक्य before गौरव and A. P. R. read उक्तुष्विष्यति E. उक्तुष्विष्यति.

मुल्लहृयिष्यति सर्वथा चाणक्यचन्द्रः सयोः पुष्कलात्कारणाद्यो
विश्लेषे उत्पद्येत स आत्यन्तिको भविष्यतीति ।

कर० । अत्यै अण्णं वि चन्दउत्तस्त कोवकारणं । उवेक्षिदो
ऐण अवक्षमन्तो मलअकेदू अमच्चरकखसो न्ति । (क)

राक्ष० । शकटदास॑ हस्ततलगतो मे चन्द्रगुप्तो भविष्यति ।
ईदानीं चन्दनदासस्य बन्धनान्मीक्षस्तव च पुलदौरैः सहं
समागमः ।

मल० । सखे भागुरायण॑ हस्ततलगत इति व्याहरतः
कोर्स्याभिप्रायः ।

(क) अस्यन्यदपि चन्द्रगुप्तस्य कोपकारणम् । उपेक्षितोनेनापका-
मन्मलयकेतुः अमात्यराक्षस इति ।

आत्यन्तिक इति । दृढः अप्रतीकार्य इति यावत् ।

१ Om. A. P ; B. E. N. G. read उत्पद्यते for °येत्. A. P. om इति. G.
has भवति E. भवतीति. २ अमच्च before this B. E. N. G. For अण्णं
वि G. has अण्णादृ वि B. E. N. अण्णइ पि E. अनाइ omitting च also
in चन्द्रः; चाणक्य before कोश० E. कोप० A. P. कालगम् R. कारणाइम्. B.
E. N. G ; B. N. add चाणके. After which B. N. add राक्ष०.- किं किम्।
कर० जथा पदम् शब्द उवेक्षियदौ &c., P. reads उपेक्षिय० and G. उवेक्षि०. ३ B.
N. read अणेण; G. E. om. म and A. P. read न्तो for न्तो in next word;
कुमारो before मलअ० B. E. N ; B. N. read मलयकेतु G. E. read मलयकेतु.
For न्ति at the end of the speech B. N. read अ. R. E. अन्ति ४ B. N. have
सहर्षम्। सह्ये before this G. E. सहर्षम् only ; B. E. N. have हन्त after this.
संप्रति for मे B. N ; E. has it before मे. ५ B. N. have शकट० before this.
G. om. बन्धनात् and B. N. read भवताम् for तव. ६ For श-ह E. reads
कलशेण. After समागमः B. N. add जीवसिद्धिप्रभृतीनां हेषाच्छेषः ॥ भागु ।
आत्मगुप्तसम् । जातः सत्यं जीवसिद्धेः हेषाच्छेषः ७ Om. G. A. P ; B. N. add
मे संप्रति चन्द्रगुप्तो भविष्यति after हस्ततलगतः G. adds मे चन्द्रगुप्तः only. E.
adds संप्रति only and then om. all from इति to अपकृष्टस्य in the next
speech. ८ B. N. add अयम् after का.

भागु० । द्वैच्छद् । चाणक्यादपकृष्टस्य चन्द्रगुप्तस्यो-
द्वरणान्नं किंचित्कार्यमवश्यं पद्यति ।

राक्ष० । भद्र हताधिकारः क सांप्रतमसौ बदुः ।

कर० । तहि एवं पाडलिउने अहिवसदि । (क)

राक्ष० । सावेगम् । भद्र तत्वैव प्रतिवसति । तपोवनं न गतः
प्रतिज्ञां वा पुनर्न समारूढवान् ।

कर० । अमर्च तपोवणं गच्छदिनि सुणीअदि । (ख)

राक्ष० । शकटदासं नेदमुपव्यते । पद्य ।

(क) तस्मिन्नेव पाटलिपुत्रे अधिवसति ।

(ख) अमाय तपोवनं गच्छतीति श्रूयते ।

चाणक्यादिति । सचिवायन्तसिद्धिः सचिववियोगे हस्ततलगतः
मुखेन जेयो भविष्यतीति राक्षसस्य निष्कपटोभिप्रायो भागुरायणेनान्य-
था बोध्यते । चन्द्रगुप्तस्योद्वरणादुभूलनान्नं किंचित्कार्यमवश्यं पद्यति
नास्यायन्तिकाभीष्टसिद्धिः । हस्ततलकरणादशीकरणान्तु स्वस्य सचिव-
व्यप्राप्य चन्दनदासादीनामापन्निवृनिरायन्तिकी स्वर्थसिद्धरिःयस्या-
भिप्राय इत्यर्थः ।

सूविगमिति । तत्रैवावस्थाने मौर्योभूलनप्रतिज्ञाया अकरणे वा कदाचि-
त्पुनः संदर्भीतेयावेगः ।

१ G. has कुमार before this. G. reads 'गुप्तस्योद्वरणादसौ किंचित् B. N.
read 'गुप्तस्योद्वरणेसौ कार्यमवश्यमवश्यमवश्यति E. 'गुप्तस्योद्वरणे ननु सौक-
र्यमवश्यति. २ E. has अय before this. G. has क before this. B. N.
have it after सांप्रतम्; G. R. M. om. असौ. ३ ज्ञेय B. N. ज्ञेय G. द्वेषक .
E. एव P. For पाडलि० A. P. G. read पाटलि and for उसे B. N. read पुसे .
For अहिवसदि B. N. read पदिव० E. परिवसति G. अहिवसति. ४ Om. M.
R; after भद्र E. reads किम्; न before तपो० B. E. N. ५ P. om. पुनः
A. om. it and न (but has a mark to show something to be inserted)
न before पुनः in B. E. N. ६ अंडम G. For तपो० R. G. has तपो० E. तपो०;
B. N. read गमिस्तदि० for गच्छदि० M. गच्छद० * सावेगम् before this
B. N ; G. om. दृष्टम् in नेदम् A. P. have एतत् for it.

देवस्य येन पृथिवीतलवासवस्य
 स्वाग्रासनापनर्थनान्निश्चितिर्न सोढा ।
 सोयं स्वयंकृतनराधिपतेर्मनस्वी
 मौर्यात्कथं तु परिभूतिमिमां सहेत ॥ ११ ॥

मल० । सखे चाणक्यस्यै वनगमने पुनः प्रतिज्ञारोहणे वा
 कौस्य स्वार्थसिद्धिः ।

भागु० । नोस्यन्तदुर्बोधोयमर्थः । यावद्यावच्चाणक्यहतक-
 अन्द्रगुसाहूरीभर्वति तावच्चावदस्य स्वार्थसिद्धिः ।

शक० । अलमन्यथा विकल्प्य । उपपद्यत एवैतत् । पश्य-
 त्वमास्यः ।

राजां चूडामणीन्दुद्युतिखचितशिखे मूर्द्धि विन्यस्तपादः
 स्वैरेवोत्पाद्यमानं किमिति विषहते मौर्य आज्ञाविधातम् ।

मनस्त्री मानशीलः ॥ ११ ॥

स्वार्थसिद्धिरिति । स्वस्य साचिव्यपदलाभ इयर्थः ।

स्वैरेव स्वकीयैः सेवकैरित्यर्थः । स्वयमभिचरणेन चाणक्यनाम्ना तेना-
 यशकटालयगृहे रहः । कृत्या विधाय सप्ताहात्सपुत्रो निहतो नृप इति पूर्वोक्ते-
 नाभिचारकर्मणा ज्ञातदुःखप्रतिज्ञः । ज्ञातं अनुभूतं दुःखं शेशो यस्यां तादृ-

१. सामा० B. E. N. G. °पनयजानिक० B. N. E. G. °पनयना नि० P.
 २ B. E. N. have भागरात्यण before this. P. om. स्य in this and B. E. N.
 add तपो before वन ; °रोपणे for °रोहणे R; after वा E. has simply कार्यसिद्धिः.
 ३ कुमार before this B. N. ; B. G. N. read अवम् after न instead of before
 अर्थः ; G. E. om. one यावत्. B. N. have निरपेक्षः after यावत्. E. has it
 after चाणक्यः (om. हतकः) ४ °भविष्यति R ; G. E. om. one तावत् and M.
 reads कार्यै for स्वार्थै. ५ B. E. N. G. have अमात्य before this. For अन्य-
 स्वद् B. N. read अस्यन्तविकल्पितेन E. has अन्यथा विकल्पितेन P. G.
 अन्यथा विकल्प्येन. R. G. E. om. एव; B. N. have एतत् before उपप०
 and कुसः before पश्यस्यमात्रम्.

कौठिल्यः कोपनोपि^१ स्वयमभिचरणज्ञातदुःखप्रतिज्ञो
 वाचीर्णप्रतिज्ञः पुनरपि न करोत्यायतिग्लानिभीतः ॥१२॥

राक्ष० । शैकटदास एवमेतत् । गच्छ विश्रामय करभक्म् ।

शक० । तथेति पुरुषेण सह निष्क्रान्तः ।

राक्ष० । अहमपि कुमारं द्रष्टुमिच्छामि ।

मल० । अहमेवार्यं द्रष्टुमागतः ।

राक्ष० । नादेनावलोक्य । अये कुमारः । आसनादुत्थाय ।

इदमासनम् । उपेवषुमर्हति कुमारः ।

मल० । अयमुपविशामि । उपविशात्वार्यः । यथार्हमुपविष्टः ।

मल० । आर्यं अपि सह्या शिरोवेदना ।

राक्ष० । कुमारं हुमारस्याधेराजशब्देनातिरस्तुते कुमार-
 शब्दे कुतो मे० शिरोवेदनायाः सहता ।

मल० । उरीकैतमेतदार्येण न दुष्प्रापं भविष्यति । तत्कि-

शी प्रतिज्ञा यस्येति बहुव्रीहिगभौं बहुव्रीहिः । आयतिग्लानिभीतः प्रतिज्ञातार्थ-
 निर्वहणक्षेत्रासहिष्णुः प्रतिज्ञाक्षेत्रं बहुधानुभूय पुनः प्रतिज्ञां कर्तुं विभी-
 याद्वियर्थः ॥ १२ ॥

१. कोपितोपि. G ; B. has स्वयमसिचरणे ज्ञातदुःखः प्रतिज्ञाम्. E. स्वयमभिचरणे
 दृष्टव्योः प्रतिज्ञाम्. N. G. agree with text N. reading °चरण° for °चरण° and
 G. °चरणाज्ञात° for चरणज्ञात. २. B. E. N. G. read दूर्ण for तीर्णः उवानि
 for ग्लानि B. N. ३ सस्ये before this, B. N ; B. E. N. have तत् before गच्छ. ४ यस्यापयत्यमात्य इति करभक्मेण B. E. N ; G. agrees reading पुरुषेण for °
 करभक्मेन°. ५ R. M. om. एव; A. G. P. read अपि for it ; G. om. द्रृ-तः. ६ B. N. (r) add एवागतः E. आगतः. ७ अहम् B. N ; E. adds स्वयम् before
 उपविष्ट B. N. read इति यथासनमुपनिषदौ for यथार्हः; E. G. agree omitting
 इति. ८ Om. M. ९ Om. B. E. N. (r) स्वायराज्ञ for °स्वायराज्ञ° G ; E.
 adds अव्याप्ति before अतिरस्तुते. १० B. E. N. (r) read कुतः for कुतीमे A.
 P. read कुतो. ११ दूरीकृतः. G. N. (s) ; P. E. °दररीकृतः. B. स्वयम्भूतिकृत
 M. ऊरीकृत; G. om. एतत्.

यन्तं कालमस्माभिरेवं संभूतवलैरपि शङ्कुव्यसनमुदीक्षेमाणे-
रुदासितव्यम् ।

राक्ष० । कुतोद्यापि कालहरणस्यावकाशः । प्रतिष्ठस्व
विजयाय ।

मल० । आर्य शङ्कुव्यसनमुलपब्धम् ।

राक्ष० । उपेलब्धम् ।

मल० । कीदृशं तत् ।

राक्ष० । सचिवव्यसनं किंमन्यत् । अपकृष्टश्वाणक्या-
चन्द्रगुप्तः ।

मल० । आर्य शङ्कुव्यसनमव्यसनमेव ।

राक्ष० । अन्येषां भूपतीनां शङ्कुव्यसनमव्यसनमव्यसनं
स्यात् । न पुनश्चन्द्रगुप्तस्य ।

मल० । आर्य नैतदेवं चन्द्रगुप्तप्रकृतीनां चाणक्यदोषा

न पुनश्चन्द्रगुप्तस्येति । एवं राक्षसेन समाहितोप्यमायराक्षसश्वाणक्ये
बद्धवैरो न चन्द्रगुप्ते इत्यादिपूर्वोक्तेन बहुविधेन भागुरायणोपजापेन कलुषिता-
शयो मलयकेतुः पुनः शङ्कते । चन्द्रगुप्तप्रकृतीनामिति । राक्षसेन्न मनसि
विषयीकृत्य चन्द्रगुप्तप्रकृतीनामित्यादि ताटस्थ्येन वचनम् ।

१. मवेक्षमा०. B. मवेक्षमाणैमुदा०. E. २ कुमार before this. B. E. N. P. ३
रिपुजयाय. B. ४ अमात्य B. For शङ्कुव्य० B. N. read अपि किंचिच्छक्षोर्ब्ध०
G. E. agree omitting किंचित्. P. reads. सचिवव्यसनमव्यसनमेव. ५ E. has
बाढम्. B. N. गाढम् before उप०; R. P. om. speech. ६ शा० P; B. E. N. G. om.
तत्. ७ व्यसनम् after this B. N; P. om this speech. ८ P. om. this speech; R. M. om. आर्य. B. reads अमात्य for आर्य. ९ कुमार before this. B. E. N;
for भूप०. G. reads भूमिपरीनाम्. E. भूमिपालानाम्. १० B. N. add अपि before
स्यात्. E. reads तु for पुनः. ११ Before this B. N. have मल० । आर्य तत्
विशेषतचन्द्रगुप्तस्येति । राक्ष० । किं कारणं यस्यामात्यव्यसनमव्यसनम्; G. मल० ।
आर्यं नैतदेवम् । राक्ष० । किं कारणमिति; E. मल० same as B. N. omitting इति;
then राक्ष० । अथाव्यसने किं कारणमिति; B. N. E. om. आ-वम्; G. has इई
कारणम्; instead; M. adds कुतः after आ—वम्; हि before आपक्य B. E. N.

स्वरूपद्वयाद्वयस्त्रिव्याद निराहते प्रथममपि व्युत्प्रवातः
संप्रति तरामेव तत्त्वानुरागं दर्शयित्यान्ति ।

राक्ष० । मौमैवम् । ताः खलु द्विप्रकाराः प्रङ्गतयश्चन्द्रगुप्तसहो-
स्थायिन्यो नन्दानुरक्ताश्च । तत्र चन्द्रगुप्तसहोस्थायिनीनां चाण-
क्यदोषां एव विरागहेतवो न नन्दकुलानुगतानाम् । तास्तु खलु
नन्दकुलमनेन पितृभूतं धातितमित्यपरागामर्पाभ्यां विप्रकृताः
सत्यः स्वाश्रयमलभमानाश्चन्द्रगुप्तमेवानुवर्त्तन्ते । त्वादृशं पुनः
प्रतिपक्षोऽरणे संभाव्यशक्तिमभियोक्तारमासाद्य क्षिप्रमेनं परि-
त्यज्य त्वामेवाश्रयित्यन्त हत्यल निर्दर्शनं वयमेव ।

मल० । आर्य किमेतदेकमेव सचिवव्यसनमभियोगकारण
चन्द्रगुप्तस्याहोस्त्रिवैद्यन्यदप्यस्ति ।

राक्ष० । किमैन्यैर्वहुभिरपि । एतद्वि प्रधानतमम् ।

१. For एवाप्तराग्. P. has एवाप्तकार्. B. N. om. एः; °ुग्ममनु° G. E. उग्ममनु° B. N. For संपत्ति. B. N. read प्रकृतय इवार्नी पुनः. २ For मा—लु. B. N. read कुमार नैतरेवम्। इह. G. कुमार नैतरेवं ताः खलु E. do. with मा for न. ३ नन्दकुलातुर्° B. E. N. G. ४ प्रकृतीनाम् before this B. E. N.; E. om. एव after this; M. R. om. कुल; B. E. N. read °कुलातुरक्तानाम् for कुलामुग्नानाम्. ५ पितृकुलभूतं कुस्तं कुतप्तेन धा° B. N.; G. do. omitting कुल; E. do° om. कुस्तम्; °रागानपर्याम् for रागानपर्याम् M. R. ६ आभय° G. आशय E.; E. has तु before पुनः and वि�° for प्रति° after it. ७ संभवितश° B. N. G. For एनम् before परि°. E. has एव तम्; R. G. M. om. त्वमिव following this; B. N.; G. R. M. read आभयन्ते; E. has आभयन्त्यव लुमारस्य; P. has अस्य कुमारस्य for अव B. has अव कुमारस्य. ८ After वदमेव. B. N. ९ अमास्त्वं B. एव before एकम् B. E. N. G. १० आहोन्वपि किञ्चित् P. ११ कुमार before this B. E. N. G.; R. om. अपि before एताद्वि and B. E. N. add तम् after द्वि. For the whole speech P. reads स एव व्यसनं त्रय प्राप्तवान व्यसनक्.

मल० । आर्य कथेमिव प्रधानतमम् । किमिदानीं चन्द्रगुप्तः स्वकार्यधुरामन्यत्वं मन्त्रिण्यात्मनि वा समासज्य स्वयं प्रतिविधातुमसमर्थः ।

राश० । बाढमसमर्थः । कुर्तः स्वायत्तसिद्धिषु तत्संभवति । चन्द्रगुप्तस्तु दुरात्मा नित्यं सचिवायत्तसिद्धावेव स्थितश्वक्षुर्विकल इवाप्रत्यक्षलोकव्यवहारः कथमिव स्वयं प्रतिविधातुं समर्थः स्यात् ।

अत्युच्छ्रिते मन्त्रिणि पार्थिवे च विष्टभ्य पादातुपतिष्ठते श्रीः । सा र्त्तीस्वभावादसहा भरस्य तयोर्द्वयोरेकतरं जहाति ॥१३॥

प्रतिविधातुमिति । प्रतिविधातुमस्मदभियोगं प्रतिकर्तुमित्यर्थः । तत्संभवतीति । संभवतीयनेन सामर्थ्यस्य कादाचित्कत्वमुक्तम् । उभयायत्तसिद्धेवोत्तरक्षोके प्राशस्यकथनात् ।

यत्थृष्टं स्वकार्यधुरामन्यत्र मन्त्रिणीति तत्परिहरति । अत्युच्छ्रित इति । श्रीः राज्यश्रीः अत्युच्छ्रितयोः समस्कन्धतयात्युच्छ्रितं प्राप्तयोः ऐकमयेनान्यूनाधिकभावेन वैकीभावमिवेपगतयोरिति यावत् । मन्त्रिपार्थिवयोः पादौ मन्त्रवाक्तिप्रभुशक्तिरूपौ विष्टभ्य समवस्थाप्योपतिष्ठते सुस्थिरा सती तयोः

१ अभात्य for आर्य before this. B. E. N ; R. M. om. प्रधा० For इव—मं B. E. N. G. read प्रधानतमं नाम २ स्वायत्तसिद्धिकार्य B. E. N. स्वकार्याराज्य G.; G. E. read धुरमन्य० समासाद्य G. ३ स्यात् after this B. N. ४ For कुतः B. reads एव; after this B. E. have मल । किं कारणम् and then राश० । स्वायत्त &c. G. and N. read किं कारणमिति for कुतः. P. writes र० before कुतः. B. N. read ५ जु उभयायत्तसिद्धिषु वा भूमिपालेषु कराचिरेतन् G. ६ जु उभयायत्तसिद्धिषु भूपालेषु तत् E. ७ जु उभयायत्तसिद्धिषु वा भूमिपालेषु तत् After संभवति. B. N. add न तु चन्द्रगुप्ते G. न चन्द्रगुप्ते ८ B. N. read अवास्थितः for स्थितः G. सिद्धावस्थितः E. has सिद्धौ व्यवस्थितश्वक्षुर्विकल &c. ९ सर्वलोक for लोक B. N. संवृद्ध० for व्यव० G ; for कथमिव after this G. has कथमपि; १० विधान for विधातुम् G ; B. E. N. G. add कुतः after स्यात् ११ For च विष्टभ्य G. has वापदभ्य. १२ श्री G. This whole stanza om. in M. After it B. E. N. G. have अपि च.

नृपोपकृष्टः ३ इष्टात्मकर्त्त्वः स्तनंधयात्यन्तांशुः स्तनांदिव ।
अदृष्टलोकव्यवहारमन्दधीर्मुहूर्तमप्युत्संहते न वर्तितुम् ॥ १४ ॥
मलः । आत्मेगतम् । दिष्टया न सचिवायन्तन्त्रोस्मि ।
प्रकाशम् । यैद्यन्येवं तथापि बहुज्वाभियोगकारणेणु सत्सु व्यसन-

संगता भवतीत्यर्थः । उपादेवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिविति तद् ।
यद्यपि प्रभुमन्त्रोत्साहृप्तास्तिक्षः शक्तयस्तथाप्युत्साहशक्तेर्भयानुकूलन्वेन
द्वयोरन्तर्भावाभिप्रायेणात्र सा पृथम गृहीता । तयोर्मन्त्रिपार्थिवयोर्द्वयोः सतोर्वै-
मयेन न्यूनाधिकभावमुपेत्य द्वैधीभावेन स्थितयोः सा श्रीद्वयोः पादयोः सम्य-
गवष्टभासंभवाद्वरस्यासहा राज्यभारं वोदुमसमर्था । सती ख्रीस्वभावाद्वै-
र्वल्याच्चापन्याच्चैकतरं मन्त्रिणं वा पार्थिवं वा जहाति । कंचिकालं प्रभु-
मात्रमाश्रिय वर्तमानापि मन्त्रवैकल्येन स्वयमपि नश्यत्वेवं मन्त्रिणमाश्रिय
वर्तमानापि प्रभुत्ववैकल्येन नश्यतीति भावः । यथा काचन नर्तकी उच्छ्रृतौ
समौ वंशस्तम्भौ पादाभ्यां दृढमवष्टभ्य सुस्थिरा तिष्ठति तयोर्वैषम्ये विसंष्टुल-
पदतया देहभरं वोदुमसहा एकं हित्वान्यतरमवलम्बमाना तेन सह स्वय-
मपि पतति तद्वत् । अत्र प्रस्तुतेनाप्रस्तुतस्य स्फोरणात्समासेन्द्रियलंकारः ।
एवमुच्छ्रितः संश्वन्द्रगुप्तोनुच्छ्रृतेन्यस्मिन्मन्त्रिणि भुरामासन्यासमर्थः स्या-
दिति प्रतिपादितम् ॥ १३ ॥

अथात्मन्यासउत्तेयस्य परिहारमाह । नृप इति । तदर्थेणः तस्मिन्नेव
सचिवे राज्यतन्वं सर्वमर्पयतीति । तथाभूतः सचिवायन्तसिद्धिरित्यर्थः ।
अदृष्टलोकव्यवहारः अत एव मन्दधीरिति विशेषणसमाप्तः । तस्मात्स-
चिवादपकृष्टः सत्राज्यधुरां वोदुमसमर्थो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

दिष्टयेति । लयि विरुद्धवृत्तावपि स्वतन्वस्य मे नानिष्टमिति भावः ।

यदेवमिति । व्यसनमभियुज्यमानस्य अनुसंदधानस्य व्यसनमन्त्रिष्य

३ मूल for मन्द B. E. N. (r) २ स्वगृ M. B. ३ योगकरणेणु; G. adds अपि सचिव B. E. N. सचिव between सत्सु and व्यसन; E. reads व्यसनमभिय०

मंभिर्ज्ञानस्य शङ्कुमभियोक्तुरैकान्तिकी कार्यसिद्धिर्भवति ।

राक्ष० । एकान्तिकीमेव कार्यसिद्धेभवगन्तुपर्हन्ति कुमारः ।

कुतः

त्वय्युक्त्वात्त्वलेभियोक्तरि नुपे नन्दानुरक्ते पुरे
चाणक्ये चलिताधिकारविमुखे मौर्ये नवे राजनि ।
स्वाधीने मयि । इत्येद्धोक्ते लज्जां नाटयन् ।

मार्गमात्रकथनव्यापारयोगोद्यमे
त्वद्वाञ्छान्तरितानि संप्रति विभो तिष्ठन्ति साध्यानि नः
॥ १५ ॥

मल० । यद्येवमभियोगकालमार्यः पद्यति ततः कि-
मास्यते ।

उत्तुङ्गास्तुङ्गकूलं लुतमदसलिलाः प्रस्यन्दैसलिलं
दयामाः दयामोपकण्ठद्वुममतिर्मुखराः कल्पोलमुखरम् ।

शङ्कुमभियोक्तुः अभिषेण्यत इत्यर्थः । अन्येषु बहुषु कारणेषु सत्सु सचिवव्य-
सनमपि साधकं न केवलमिति भावः ।

अन्यान्यपुत्रकृष्टबलादीनि कारणानि सन्तीत्याह । लयीति । स्वप्रशंसाया
लज्जा प्रशंसामेव निहृते । मार्गमात्रकथनव्यापार एव योगः उपायः तत्र
उद्यमो यत्रो यस्य सः । त्वद्वाञ्छेति । लदाक्षां प्रतीक्षत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

उत्तुङ्गा इति । अत्र उत्तुङ्गास्तुङ्गकूलमित्यादिसाधारणधर्मोपादानाऽद्व-
जपतीनां शोणसिन्धोश्योपमा गम्या । शोणमिति क्लेषानुप्राणिता । अत्र
स्वग्रहावृत्तस्य एकाक्षरमात्राद्वयस्य न्यूनतया प्रस्तारविशेषः ॥ १६ ॥

१ °योक्तुर् नै०. G. °योक्तुर्मै० B. E. N. °योक्तुरे० P; B. N. (r) E. om. कार्य.
P. adds न after सिद्धिः० २ ऐ० B. N; B. E. N. G. om. कार्य before सिद्धि.
E. om. कुतः० ३ इत्यर्थोन्तेन E; G. has नाटयति. ४ योग्यो०. R. G. E.
५ त्वद्वाक्यान्तः० E. सिद्धुपन्ति for तिष्ठन्ति P. ६ अमात्य before this. B. N. अथि
E. °मात्यः for °मार्यः B. N. R. तत् for ततः B. E. N; R. om. all
ततः-०स्यते; B. N. add पद्य after आस्यते. ७ प्रस्तन्द. P. °निसलिलाः E.
८ °ममविमु०. E. °मलिमु० B. N,

सोतःखातावसीदत्तद् रुदशनैरुत्तदा॥४५.४६.४७ः
शोणं सिन्दूरशोणा मम गजपतयः पौस्यन्ति शतशः ॥१६॥
अपिच ।

गम्भीरगर्जितरवाः स्वमदाम्बुमिश्र-
मासारः ४६.४७ शीकरमुद्दिरन्त्यः ।
विन्द्यं विकीर्णसलिला इव मेघमाला
रुन्धन्तु वारणघटा नगरं मदीयाः ॥ १७ ॥
इति^१ भागुरायणेन सह निष्कान्तो मलयकेतुः ।
राक्ष० । कः कोल भोः ।
प्रविष्य पुरुषः । आणवेदु अमच्चो । (क)
राक्ष० । प्रियंवदक सांवत्सरिकाणां दारि कस्तिष्ठति ।
पुर्ह० । क्षव्रणओ । (ख)

(क) आज्ञापयतु अमायः ।

(ख) क्षपणकः ।

गम्भीरेति । नगरं पुष्पपुरं वरणमेघमालयोः पूर्णोपमा ॥ १७ ॥

१ शोता०, G. वदनै० for दशनै० P. रदनै० M. R. दनै० A. २ वो आस्यन्ति A. P. पास्वन्तु M. R. ३ समशा० M. R. ४ सीकर B. N. द्विरन्तः A. M. P. R. ५ रोस्यन्ति B. E. N. (r) ६ E. om. this ; M. R. have सह before भागु ; G. has सभागुरायणो ७ सांवत्सरागाम A. ८ रीणाम् R ; B. E. N. have शाश्वताम् before this and G. E. have मध्ये after it. ९ प्रियंवद् B. E. N. After this B. N. have अं अमच्चोभाणवेदिति निष्कान्त्यं क्षपणकं हृष्टा उमः प्रविष्य त्वं । अमच्च एसो क्षु संवत्सरित्यो क्षपणओ E. and G. agree ; G. reading इति for त्वि� ; both om. क्ष-हृष्टा G. om. च ; both reading च for त्वं and G. reading प and E. क्ष for क्ष्व in क्षपणओ.

राक्ष० । आत्मेगतम् । अनिमित्तं सूचयित्वा । कथं प्रथममेव
क्षपणकः ।

पुरु० । जीवसिद्धी॑ । (क)

राक्ष० । प्रकाशम् । अबीभत्सदर्दानं कृत्वा प्रवेशाय ।

पुरु० । तहे । इति निष्क्रान्तः ॥ (ख)

प्रविश्य॑ क्षपणकः ।

सासण॑मलिहन्ताणं पडिवज्जह मोहवाहिवेज्जाणं ।

जे मुहूर्तमात्रकदुअं पच्छा पत्थं उवदिसन्ति ॥ १८ ॥ (ग)

(क) जीवसिद्धिः ।

(ख) तथा

(ग) शासनमहतां प्रतिपद्याधं मोहव्याधिवैद्यानाम् ।

ये मुहूर्तमात्रकदुकं पश्चात्यध्यमुपदिशन्ति ॥ १८ ॥

जीवसिद्धीति । प्रथमं क्षपणकसामान्यवुद्या दुर्निमित्तकुविचिकित्सा ।
पश्चात्जीवसिद्धिं ज्ञात्वा प्रस्थानमुहूर्तप्रस्तावार्थं प्रवेशानुमतिः । किंचादौ
क्षपणक इति दुरुपशुया राक्षसस्य प्रकृतनीतिन्द्रव्याकोपः सूचितः ।
पश्चात्जीवसिद्धिरिति सूपशुया मलयकेतौ हन्तुमुद्युकेषि भागुरायणनयोपा-
येनास्य जीवनसिद्धिश्च सूचितेति द्रष्टव्यम् ।

सासण इति । केशोलुच्चनतपशिलाधिरोहणादितीक्ष्णतपसा मोक्षइत्या-

१ Om. A. P. स्वग० B. N. २ °णकदर्शनम् B. N. ३ °सिद्धिः G. E. ४ om. M.
R. G. E ; A. P. G. add भद्र after this. कारयित्वा for कृत्वा. B. N. धृत्या. G.
which has also वेष्यम्. for दर्शनम् ५ G. has तयेति. B. E. N. read जे अमयो
आणवेहि E. has त्ति for इति. ६ ततः प्रविशति B. E. N. G. ७ सासह० N. (s)
सासन०. G. सासमलहन्ता० E. शासण॑ (?) A. वडि० for पडि R. परि० P. ? वज्जध
G. विज्ञा for वेज्ञा G. विज्ञा० E. विज्ञानम् N. ८ G. has वा after जे ; M.
read गुहूर्तमात्रकदुभम्. G. मुहूर्तकदुभम्. R. N. मुहूर्तकदुभम्. B. पदमम-
त्तकदुभम्. E. पदममत्तकदुभम्; पष्ठा for पच्छा P. R. पत्था E; पहू० R.
पच्छम. G; उपदिशन्ति A. उपदिशन्ति. B. M. R.

उपस्थित्ये ॥ धर्मसिद्धी होदु सावगाणम् । (क)

राक्ष० । भदन्ते निरूप्यतां तावदस्मव्यस्ताद्यादेष्टः ॥

क्षप० । नादेनै चिन्तयित्वा । सावगा णिरूविदा मए औम-
ज्ञ्ञण्णादो णिरुत्सवकल्लाणा तिही संपुण्णचन्दा पुण्णमासी ।

(क) धर्मसिद्धिर्भवतु श्रावकानाम् ।

(ख) श्रावक निरूपिता मयामध्याहान्विवृत्तसर्वकल्याणा तिथिः संपूर्ण-

हेतानां मतम् । अनेन गाथार्थेन संप्रति स्वेन वक्ष्यमाणं वचनमापाततो
रूक्षमपि परिणामे राक्षसस्य पथ्यमिति सूचितम् ।

श्रावक इति । शुश्रूषुपर्यायशब्दस्तन्मतव्यवहारसिद्धः ।

भदन्तेति ज्यौतिषिकनाम तैरेव व्यवहृतम् । अयमत्राभिप्रायः । आश्च-
युज्यां पौर्णमास्यां कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधेन व्यायामकालस्योक्त्वात्तदारभ्य
मासद्वयमावेणोभाग्यां चाणक्यराक्षसाभ्यामुपजापादिना भेदतन्वं प्रसाधितम् ।
अथ मार्गशीर्ष्यां कुमुदमपुरोपरोधाय प्रस्थातुकामेन राक्षसेन प्रस्थानदिवसे
पृष्ठे जीवितिद्विस्तस्मै मुहूर्तं कथयति । अद्य पौर्णमासी पञ्चचत्वारिंशत्रा-
डिकेति मध्याह्नपर्यन्तं भद्राभिधं विष्टिकरणं निवृत्तसमस्तकल्याणं प्रया-
णे निषिद्धम् । किंचाद्य पूर्वदिशि वर्तमानं मृगशिरोनक्षत्रं दक्षिणादिशं
प्रस्थितानामदक्षिणं वामं प्रतिकूलं च । अथापि लरया गन्तव्यमिति चेत्सायं

१ Om. R ; धर्म° G. E. For सिद्धी P. सिद्धीओ B. N. लाही
For होदु B. E. N. G. read भोदु. for सा-म्. M. has सावभाणम् E. साधकौकस्त.
B. N. सावका and this before भोदु. २ भद्र M ; after निरू° R. For भस्त
B. E. N. read अस्माकम्. G. has प्रतिष्ठान for प्रस्थान and B. N. add वीच्च
before दिवसः. ३ E. has अवलोक्य between ना° and चि°; सावग for सावगा A.
सावभा M. सावका B. उवासका G. N. साधका E. For next word B. E. G.
read णिरूविदे. For मए E. has लगे अज्ज G. अज्ज. B. मुहुर्से N. om. it. ४.
E. om. आ. N. reads आमभद्दो (?) B. णिरुत्सवकलासीहणा तिही &c.
N. णिरुत्सवंपुणकलाणपुण्णमासी &c. G. णिरुत्सवकलपासीहणातिधी &c.
E. णिरुत्सवकलनासीभनातिही &c. M. R. णिरुत्सवमव्यकलापाधिही (B.
णिरुत्स).

तुह्योणं उत्तलाए दिसाए दक्षिणां दिसं पश्चिदाणं अदस्त्वये
णक्षत्रते । अवि अै । (ख)

अत्याहिमुहे सूरे उदिए संपुण्णमण्डले चन्दे ।

गमणं बुधस्स लग्गे उदिदत्यमिदे अ केदुम्मि ॥ १९ ॥ (क)

चन्द्रा पौर्णमासी युष्माकमुन्नरस्या दिशो दक्षिणां दिशं प्रस्थितानां अदक्षिण-
नक्षत्रम् । अपि च

(क) अस्त्वाभिमुखे सूर्ये उदिते संपूर्णमण्डले चन्दे ।

गमनं बुधस्य लग्मे उदितास्तमिते च केतै ॥ १९ ॥

सूर्येस्तमिते चंद्रोदयसनये लभं मिथुनं बुधस्तस्याधिपतिः राहुः केतुर्वा-
तदा उदितास्तमितो भविष्यति । तस्मिन्बुधस्य लग्मे गमनं कर्तव्यमिति शेषः ।
राहुक्लोः सर्पाकारमेकं शरीरं तत्र शिरो राहुः पुच्छं केतुः शिरस्युदिते
पुच्छमस्तमितं भवति । पुच्छं उदिते शिरोस्तमिति ज्योतिःशास्त्रमिद्धम् । उभ-
योरेकशरीरवाङ्माहुरिति केतुरिति व्यपदेशः । अत उक्तमुदितास्तमिते केता-
विति । एवं च मिथुनं द्विस्वभावं धनुषि सप्तमकेन्द्रे स्थितेन क्रूरेणास्तमितेन
सूर्येण दृष्टं केतुना पापमहेण च युक्तं प्रयाणेनिष्टम् । तथा चोकम् । द्विमूर्ति-
राशाबुदये प्रपञ्चे क्रूरप्रहृयुक्तनिरीक्षिते च । प्रयाणि यद्यप्यबुधस्तदानीं निवर्तते
शक्तुनाभिभूत इति । एवं संदिग्धे मुहूर्ते उक्ते । लग्मे इति । द्विस्वभावात्प्र-
याणे निषिद्धं मिथुनम् । प्रयाणि दुर्लभे तथापि बुधेन सौम्ययहेणाधिरूपितं
सत्सुलभं भवति तदा चन्द्रबलेन गच्छन् दीर्घां चिरेण भाविनीं सिद्धि-
क्षयसि । अतस्तत्र गन्तव्यमित्यस्य मन्यस्यार्थः । अत्र क्लेषेणाभिप्रेतोर्यो

१. मुहूर्तम् E. उत्तराये P. which also reads विशाये for following word N.
A. have दिशाएः; दक्षिणाम् B. दक्षिणम् N; दक्षिण P; A. G. N. read विशम्;
२ अै नक्षत्रम् M. R; N. has दक्षिणदुआलिकपक्षतम्; G. E. इ॒पि वंशुवालको
णक्षत्रते (E. has ए॑ for क्षे॒) B. दक्षिण दुआलिको नक्षत्रभोः २ Om. P. अपि च
A. अैव च E. ३ निष्टु॑ E. सूरे B. E. N. G. उद॑से for उदितः N. उदिते B. E.
G. ४ Om. N. गच्छन् P. गच्छे G. मध्ये E; B. E. N. G. read बुधस्स; लज्जे
for लग्मे E; A. P. om. इ॑ in उदित following, G. N. read अ॑ for it; केतुमि
for केतुम्मि P.

राक्ष० । भदन्ते तिथिरेव न शुध्यति ।

क्षप० । सावग० ।

एकगुणा तिथी॑ उग्गुणे णक्खन्ते ।

चउसत्तिगुणे लैग्गे एसे जोइसतन्त सिद्धन्ते ।

ताँ । लग्गे होइ सुलग्गे सोमम्भि गहम्भि जह वि दुलग्गे ।

वहसि दीहं सिद्धि चन्दस्स बलेण गच्छन्ते ॥२०॥ (क)

(क) श्रावक । एकगुणा तिथिश्वतुर्गुणं नक्षत्रम् ।

चतुर्षष्टिगुणं लप्मेष य्योतिषतन्वसिद्धान्तः ।

तस्मात् । लप्म भवति सुलप्म सौम्ये गृहे यद्यपि दुर्लप्म ।

वहसि दीधां सिद्धि चन्दस्य बलेन गच्छन् ॥२०॥

जीवसिद्धिना ध्वनितः । तथाहि । शूरो राक्षसः अर्थाभिमुखः अर्थों मैर्यसाचि-
व्यरूपोभिमुखो यस्येति बहुवीहिः । तस्याभिमुख्यत्वेनोपस्थित इति भावः ।
चन्द्रगुप्तः संपूर्णराष्ट्रः सञ्चुदितो मलयकेतुहदित एवेदानीमतः परमस्तं
पराभवेष्यतीति उदितास्तमितः । पत्थिदाणं अदक्षिणं णक्खन्तं । इत्यं
प्रस्थितानां नक्षत्रं न दक्षिणमिति योजना । एवं प्रस्थितानां च युष्माकं
क्षत्रं भद्रभटप्रभृति दक्षिणं न भवति किं तु प्रतिकूलं मलयकेतुनिमहो-
मुखमियर्थः । अस्मिन्समये बुधस्य चाणक्यस्य लप्म संबन्धे निमित्तभूते
सति । चाणक्ये लत्संबन्धार्थमुद्गुक्ते सतीति भावः । चन्द्रगुप्तस्य बलेन
भद्रभटादिना गच्छस्त्वं दीधां चिरमनपायिनीं चन्द्रगुप्तस्य साचिव्यप-
दसिद्धि वहसीति राक्षसं पति गूदाभिसंधिवचनम् ॥२०॥

१ भद्र. P; B. N. add तावत् after एव. २ सावका A. B. सावग R. N.
सावेगम् G. साधक E. ३ तिथी A. P. तिहि M. R; P. reads after this
चउसत्तिगुणे नक्खन्तेहि. ४ चउसग्गे लग्गे एसी P. चउसहिगु० &c. A.
चउसहिगु० M. चउस R. चउसहि G. साडि E; before जोइस B. E. N. have
सीसहि; for जोइस R. has जोसिद्य. M. om. it; B. N. om. तन्त. G. has
तन्ती; B. after लग्गे has तिएसोयोदिशतन्तविश्वन्तो. ५ Om. P. B. N.
For होइ E. has होहि. For सो-ग्गे B. N. read कूलग्गाहं पलिलिज्जाहु E.
सोममि गहं च जाहि दुलग्गम् G. सोमं पि गहं अ दुलग्गे. ६ G. reads पावि-
सिद्धि सीहसिद्धि. E. हविहसि सीहमानड. B. N. पाविहि सीहं लाहम्; बहुक्षेत्र
for बलेण R. बलेन P.

राक्ष० । भदन्ते अपरैः सांवत्सरिकैः सह संवादताम् ।

क्षप० । संवादेदु सावगो । अहं उण गमिस्तं । (क)

राक्ष० । न खलु कुपितो भदन्तः ।

क्षप० । कुविदे णे तुहाणं भदन्ते । (ख)

राक्ष० । कस्तर्हि ।

क्षप० । भञ्ज्वं कअन्तो । जेण अन्तणो पक्खं उज्ज्ञाम
परपक्खो पंमाणीकरीअदि । (ग)

(क) संवादयतूपासकः । अहं पुनर्गमिष्यामि ।

(ख) कुपितो न युष्माकं भदन्तः ।

(ग) भगवान्कृतान्तः । येनात्मनः पक्षमुज्जिला परपक्षः प्रमाणीक्रियते ।

येन लया आत्मनः पक्षं ज्योतिःसिद्धान्तवेदिनं मां परित्यज्य परे सांवत्स-
रिका अपेक्ष्यन्ते । अतस्त्वज्योतिःशास्त्रस्य कृतान्तः सिद्धान्तो व्याकोपित
इति मत्वा कृतान्तः कुपित इति निष्ठुरवचनं स्पष्टम् । येन त्वयात्मनः पक्षं
नन्दवंशीयं चन्द्रमुपेक्ष्य परपक्षो मलयकेतुः प्रमाणीक्रियतेत्स्वव कालः
कुपित इति ह्वदि गूढम् । कृतान्तो यमसिद्धान्तावियमरः ।

१. Om. M. R ; P. om. अ in the next word ; सार्वम् for सह B. N ; E. has सह before सांवं. २. उै॒र E. N ; for next word B. has सावके N. सावका E. सावके G. सावको ; हरे for अहं E ; B. and N. (r) read अहं गिर्भं गेहं ग०.
३. पु कुवि० B. E. N ; P. reads कुपिते न E. reads नकुविते० ४. स्वगतम् before this, B. E. N. G ; R. reads भयवं M. R. किअन्तो E. B. कहन्तो E. reads thus आत्मगतम् । भवन्ते प्रकाशम् योन्तणो &c. ५. M. G. read पलप० E. पलस्त प० M. also reads कर्लीअदि B. E. read परपक्खं प्रमाणीकरेति N. agrees reading करसी for कलेसि. G. do. करेति.

इति॑ निष्क्रान्तः क्षणकः ॥

राक्ष० । प्रियंवदक ज्ञायतां॑ का वेला वर्तत इति ।

प्रिय० । अत्थाहिलासी भजवं सूरो ।॑ (क)

राक्ष० । उत्थाय विलोक्य । अये अस्ताभिलाषी भगवान्भा-
र्स्करः । संप्रति हि

आविर्भूतानुरागाः क्षणमुदयगिरेहज्जिहानस्य भानोः

पर्णच्छायैः पुरस्तादुपवनतरवो दूरमाइवेव गत्वा ।

(क) अस्ताभिलाषी भगवान्मूर्यः ।

शूर इति । शूरो मलयकेतुरस्तोन्मुखः शूरो राक्षसश्चार्थाभिलाषी इति
चोपभृतिर्धनिता ।

उक्तमेव दुर्हपश्चुतिमन्यथयति । भास्कर इति ।

आविर्भूतानुरागा इति । उज्जिहानस्योदयमानस्य पर्णच्छायैः पर्णच्छाया-
रूपेणृ । इर्थंभवि तृतीया । छायाचाहुन्यमिति नपुंसकल्पम् । पुरस्तान्पुरोभागे
पुरोगामिसेवकवत् । आशु शीघ्रमेव गत्वा पूर्वाह्ने वृक्षच्छायाः प्रश्यकप्रस-
रन्तीति भानोः पुरोगामिभृत्यज्ञेनोप्रेक्षिताः पश्यादपराह्ने तस्मिन्नस्तोन्मु-

१ G. om. this and क्षप॑. २ Om. M. R ; om. इति A. P. ३ M. R. have
अमच्च before this. B. N. have अं अमच्ची आणवेदिति निष्क्रम्य पुनः प्रविद्य;
G. has निष्क्रम्य पुनः प्रविद्य । अमच्च; E. agrees with B. but after प्रविद्य adds पुरोषः । अद्य; E. reads आस्थाहिला॑ A. अस्थाहिला॑ For what follows.
E. reads भयवसान्ति; B. N. read सूले for सूरो. ४ B. E. N. G. have
आसनात् before this and B. E. N. M. have च after विलोक्य. ५ B. reads
सहस्रीविति । तथाहि E. भास्कर इति तथाहि. ६ रागः B. E. N. ७ पञ्च B.
E. N. पूर्णे. R. तुपवनतरवो for तुपवनतरवी M. R.

एते तास्मन्निवृत्तः पुनरेपरगिरिप्रान्तपर्यस्तविम्बे
प्रायोभृत्यास्त्वं निति प्रचलितविभवं स्वामिनं सेवमानाः
॥ २१ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

चतुर्थोङ्कः ।

खे सति निवृत्तास्तं परियज्य परावृता इव दृश्यन्ते । अपकुभः प्रान्त-
पर्यस्तविम्बे इति पाठे अपकुप्तश्चिमादिगेव । प्रायो भृत्या इत्यर्थान्तरन्यासः ।
तेन च मलयकंतुदुरवस्था धन्यते । इत्यं नियतासिप्रकरीरूपो विमर्श-
संधिस्तस्याङ्गानि चापवादादीनि निरूपितानि ॥ २१ ॥

इति श्रीध्यम्बकयज्वप्रभुवर्याश्रितदुर्जिदराजव्यासयज्वविरचिते मुद्राराक्ष-
सनाटकव्याख्याने चतुर्थोङ्कः समाप्तः ॥

१. पुनरितरकुप् B. N. पुनररथिरि E. पुनरपि कुभः G. पर्यन्त for पर्यस्त
A. P. २. मुद्राराक्षसे राक्षस/व्योगानाम before this A. इति मुद्राराक्षसनाटके P.

मुद्राराक्षसम् ।

पञ्चमोङ्कः ।

ततः प्रविशति लेखमलंकरणस्थगिकां^१ मुद्रितामादाय सिद्धार्थकः ॥

सिद्धाऽ । ही^२ हीमाणहे हीमाणहे । (क)

(क) आश्र्वयमाश्र्वयम् ।

अथ फलागमकार्ययोः संबन्धो निर्वहणसंधित्रिभिरङ्गैरभ्यते ॥ तत्त्व-
क्षणमुक्तम् ।

बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ।

ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ।

बीजवन्तोनुस्यूतबीजाः मुखसंध्यादीनामर्थाः आरभ्दबीजसंबन्धादयः
यथायथं तत्त्वप्रसङ्गानुसारेण विप्रकीर्णा विशकलिततया यदर्थमारब्धाः सन्तः
ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते तस्य फलागमशालिनः कार्यस्य यत्र निर्वाहः सिद्धिर्भ-
वति स निर्वहणसंधिः । कार्यफलागमौ वक्ष्येते । अस्याङ्गानि फलागमकार्य-
नुगुण्येन प्रयोक्तव्यानि । यथा ।

संधिर्विरोधो यथनं निर्णयः परिभाषणम् ।

प्रसादानन्दसमयाः कृत्याभाषोपगूहनम् ।

पूर्वभावोपसंहारौ प्रशस्तिभ्य चतुर्दश ।

स्थगिकामिति । राक्षसमुद्रामुद्रितां स्थगिकां पेटिकाम् ।

• हीहीमाणहे हति । आश्र्वयद्योतको निपातसमुदायः ।

१ स्थगिकाम्. B. रसिकाम् N; B. E. N. G. have च after this. B. E.
read समुद्राम् for मुद्रि^२ G. P. read मुद्रिका. २ Om. B. E. N; M. B. G. E.
om. first हीमाणहे.

बुद्धिजलणिज्ज्ञरेहि॑ सिच्चन्ती॑ देसकालकलसेहि॑ ।

दंसिस्सदि॑ कज्जफलं॑ गुरुअं॑ चाणकणीदिलदा॑ ॥ १ ॥ (क)

तौ॒ गहीदो॑ मए॑ अज्ज॑ चाणकेण॑ पुढमलिहिदो॑ अमच्चरक्ष्व-
सस्स॑ मुहालंचिछओ॑ अअं॑ लेहो॑ तस्स॑ ज्जेव॑ मुहालंचिछआ॑ इअं॑
आहरणेंडिआ॑ । चलिदोहिकिलं॑ पाडलिउत्तं॑ । जाव॑ गच्छामि॑ ।
परिक्ष्यावलोक्य॑ च । कहं॑ खवणओ॑ आअच्छदि॑ । जाव॑ से॑
असउणभूदं॑ दंसणं॑ मह॑ संमदमेव॑ ता॑ ण॑ पडिहरामि॑ । (ख)

(क) बुद्धिजलनिज्ञरैः॑ सिच्यमाना॑ देशकालकलशैः॑ ।

दर्शयिष्यति॑ कूर्याफलं॑ गुरुकं॑ चाणकयनीतिलता॑ ॥ १ ॥

(ख) तस्माहूहीतो॑ भयार्थचाणकयेन॑ प्रथमलेखितोमात्यराक्षसस्य॑ मुद्रा-
लज्जितोयं॑ लेखस्तस्यैव॑ मुद्रालज्जितेयमाभरणपेठिका॑ । चलितो-
स्मि॑ किल॑ पाटलिपुत्रम्॑ । यावद्गच्छामि॑ । कथं॑ क्षपणक आगच्छति॑ । याव-
दस्याशकुनभूतं॑ दर्शनं॑ मम॑ संमतमेव॑ तस्मान्न॑ परिहरामि॑ ।

किलेयलीके॑ । गमनमलोकं॑ छयरूपमियर्थः॑ । इदं॑ वीजोपगमनं॑ संधि-

१ निज्ज्ञरेहि॑ A. णिज्ज्ञरही॑ P. निभरहि॑ E. णिभरेहि॑ R. णभरेहि॑ M. णिय-
रेहि॑. N; for the next word B. E. N. read सिद्ध॑. P. reads सलिलेहि॑ for
कलसेहि॑. २ दंसिस्सदि॑ अज्ज. B. दंसेहिक॑ N. दंसेइक॑ G. E. दंसेहि॑ हि॑ क॑
M. दंसिस्सदि॑ हि॑ क॑ R; गरु॑ B. E. N; N. reads जीहइनवा॑ ता॑ &c. G. जीहलवा॑.
३ Om. B. N; E. has आत्मगतम्॑ before it. In next word A. P. N. read
ओ॑ for दो॑; पठन॑ B. E. N. P. पटम॑ G. लेहि॑ B. After this B. has लेहो॑ om.
अअलेहो॑ further on. ४ B. E. R. M. read दो॑ for ओ॑; and G. E. and N.
अयम्॑ for अअम्॑; ज्जेव॑ for ज्जेव॑ A. च्येव॑ E. जेजेह॑ (?) N. in next word B.
E. R. M. have दा॑ for आ॑; इवम्॑ for इअं॑ E; G. E. N. add च॑ after this;
A. E. read आभरण; and A. P. N. पडिआ॑. E. विसिविका॑ for पेडिआ॑. ५
B. N. om. this; G. has it before हि॑ and E. has ओ॑ for दो॑; A. P. read
पाडलीपुत्रभ॑. after which B. E. N. G. have ता॑; गच्छहि॑. B. N; M. R.
have इति॑ before परि॑. ६ अये॑ before this E. कधम्॑ G. E. For next word B.
reads क्षेव॑ and G. णवो॑; आग॑ for आअ॑ E; °च्छुर्ह॑ M. R; B. N. add
ता॑ before जाव॑; मे॑ for से॑ B. N; R. reads अवसउण; B. has इमस्स॑ G. एदस्स॑
मे॑ भूवम्॑; N. has ईंरैस॑. For मह॑-रामि॑ B. has ता॑ आविस्संसणेण प-
डिहणामि॑. G. भइैसणेन पडिहणामि॑. E. do. reading शुद्ध॑ for भह॑. ”

प्रविश्ये क्षणकः ।

अलैहन्ताणं पणमामि जे दे गंभीलिंदाए बुद्धीए ।

लोउन्लेहिं लोए सिद्धि मग्गेहिं गच्छन्दि ॥२॥ (क)
सिद्धां । भदन्त वन्दामि । (ख)

क्षण० । सावगां धर्मसिद्धी होदु । निर्वर्ण्य । सावगा
पत्थाणसमुद्धवहणे कअव्ववसाअं विअ तुमं पेक्खामि । (ग)

(क) आहंतानां पणमामि ये ते गम्भीरतया बुद्धेः ।
लोकोत्तरैलोके सिद्धि मार्गेंगच्छन्ति ॥ २ ॥

(ख) भदन्त वन्दे ।

(ग) श्रावक धर्मसिद्धिर्भवतु । श्रावक प्रस्थानसमुद्दरहने कृतव्यवसाय-
मिव तां पश्यामि ।

नामाङ्कम् । वीजस्य चाणक्यनीतेहपगमनाल्कार्यसिद्ध्यर्थमभ्युपगमान्विव-
हणात् ॥१॥ परिहरामीति । अनेनाशकुनेन कुसुमपुरं प्रति गमनप्रतिबन्ध
इष्ट एवयर्थः ।

आहंतानामिति कर्मणि षष्ठी । जलनिमित्तजतमुकालानुवच्छभदुमुयोध्व-
गमनमेव मुक्तिरियाहंतानां मतम् । अनेन लोकोत्तरकार्यसिद्धिप्रदं चाण-
क्यनीतिगाभीर्यं ध्वनितम् ॥ २ ॥

१ ततः प्रविशति B. E. N. G. २ अलि० B. M. G ; B. E. G. N. (r) read
मामो for मामि in next word. ए दे० for जे० दे० M. R. ते० G ; for ग-ए० R. has
गम्भीलताए० G. गम्भीरलताए० A. P. गम्भीरदाए० M. R. read बुद्धिआए० ३
E. om. लो०...हिं; M. R. read दे० for ले० and om. next word for which G. has
लोअ० and E. लोय०; for सिद्धिम् R. has सिद्धिग्नम् G. सिद्धि०; मग्गन्ति for गच्छ-
न्दि० B. E. गच्छन्दि० A. M. N. ४ पणमामि B ; E. has उपस्थूल्य before
भदन्त० ५ सावका B. E. सावगा P. सावभा M. For सिद्धी० R. has सिद्धी०
G. E. विद्धी० B. लाहो० B. E. add दे० after it ; and G. E. N. read भोदु० ६ सि-
द्धार्थकाम् before निर्वर्ण्य० B. N. For next word A. P. read सावेगम्० R. M.
om. it. B. E. read सावका G. सावग. For प—कअ० B. has समुद्दरतलणकिंद.
E. अद्दाणसमुद्धातलणकय० N. गम्भीलतया अस्थाणसमुद्दलणे० G. अस्थाणसमुद्ध-
वणे० हअ०; P. has कह० for कअ०; N. विअ० for इवव०; G. सावं for साख०; and E.
ववसीयाम० For तुम० B. has देहिभभ० And R. E. N. दे० for दे० in देहस्ता०.

सिद्धाऽ । कहं भदन्तो जाणादि । (क)

क्षप० । सावकाँ किं एत्य जाणिद्वं । एसो दे मगगादेस-
कुसलो सउणो करगदो लेहो अ सूअदि । (ख)

सिद्धाऽ । जाणिदं भदन्तेण । देसन्तेरं पस्थिदोहि । ता
कहेदु भदन्तो कीदिसो अज्ज दिवसो चिं । (ग)

क्षप० । विहस्य । सावर्ग मुण्डभ मुण्डो णक्खन्नाई पुच्छसि । (घ)

सिद्धाऽ । भदन्त सम्पदं विं किं जादं । कहेहि पत्थाणस्स
जइ अणुकूलं भविस्सदि तदो गमिस्सं । (ङ)

(क) कथं भदन्तो जानाति ।

(ख) श्रावक किमत्र ज्ञातव्यम् । एष ते मार्गादेशकुशलः शकुनः
करगतो लेखश्च युच्यति ।

(ग) ज्ञातं भदन्तेन । देशान्तरं प्रस्थितोस्मि । तस्मात्कथयतु भदन्तः
कीदृशोद्य दिवसः ।

(घ) श्रावक मुण्डतमुण्डो नक्षत्राणि पृच्छसि ।

(ङ) भदन्त सांप्रतमपि किं जातम् । कथय प्रस्थानस्य यद्यनुकूलं
भविष्यति तदा गमिष्यामि ।

१ भदणाजाणिदम् E. २ सावर्ग P. सावर्ग R. सावक G. सावगा A. सावभा
M; B. has ण before and ज्ञोष after एसो. E. has एस for एसो. For
म—को B. has मगगणाभोक्तव्यधारे E. मगगवसनकण्णवाले G. om. सउणो P.
has गद for गणो; B. reads लेह and it and E. om. अ; for सूअदि M. R. read
सूएहि B. G. E. सूचेहि N. सूचेति. ३ °न्तलम् B. °तलेर० E. °सान्द्रम् M; G.
has हि before पस्थिं, for which B. E. have चलिं; कथेदु for कहेदु B. E.
कहेउ N. कहेत A; G. om. भदन्तो E. reads भवो; and G. and N. read
कीरिसो. ४ दिभसो. B. P. N; B. N. om. चिं. ५ सावर्ग P. सावगा. N;
B. E. read सावका; B. has मुण्डम् after this omitting मुण्डो further on;
E. has मुण्डासिभ for मुण्डभ; For ण—ई B. G. E. N. read ण—णि and E.
has पृच्छसि. ६ पि. B. N. G. E. (which has it after कि) B. E. N. G.
read ता after जादं further on; for कहेहि after that B. has कधेहि E. काह-
हि. ७ B. reads अणुकूलम् with जावि असतो for प-इ before; E. has यहि
अणुकूलम्. N. जयि for जाव; ता. for तसो B; B. and G. and E. add at
end अणधाणिव (अ. E.) चिस्ति.

क्षप० । सावगाण॑ संपदं एदस्ति मलभकेदुकडे अणु-
कुलं॑ भविस्सदि । (क)

सिद्धा० । भदन्त कहेहि कुदो एदमे । (ख)

क्षप० । सावग॑ णिसामेहि । पुढमं दाव एत्थ कडे लो-
अ॑स्स अणिवारिदो णिगगमप्पवेसो आसी । दाणीं इदो पश्चासणे
कुसुमपुले ण कोवि अमुहालंच्छिओ णिगगमिदुं पवेदुं वा
अणुमोदीअ॑दि । ता जदि भाउराअणस्स मुहालंच्छिओ तदो
गच्छ विस्सद्वा अण्णहा चिद्व । मा गुम्माहिआरिएहि संजमि-
अ॑कलचलणो राभकुलं पवेसीअसि । (ग) .

(क) श्रावकानां सांप्रतमेतस्मिन्मलयकेतुकटकेनुकूलं भविष्यति ।

(ख) भदन्त कथय कुत एतत् ।

(ग) श्रावक निशामय । प्रथमं तावदत्र कटके लोकस्यानिवारितो निर्ग-
मप्रवेश आसीत् । इदानीमितः प्रत्यासन्ने कुसुमपुरे न कोप्यमुद्रालाज्जितो
निर्गन्तुं प्रवेष्टुं वानुमोदयते । तद्यदि भागुरायणस्य मुद्रालाज्जितस्तदा

३ सावभा० M. सावगण R. G. सावकान E. सावकाणम् B. P. N. सां० for
“सं० P. एत for ए०” A. P. “लय० for लअ० P. २०४ for कू० M ; B. and N.
have अणुजलेण अणुजलेण वा अगहिदमुझे० ण गच्छीअदि. E. अणुकूलेण अणु-
कूलणे वा दिवसे गच्छीयदि. G. अणुकूले० अणुजले० वा गच्छदि. ६ क्षु अ॑अं B. N.
E. has तदो कथ लु आदि and G. कुशो० कवरुखाणिम्. ४ वक्ता B. E. N. वभा
M. निशा० for णिसा० E. प. for उ० B. E. N. G. ता० for शा० E; B. and N. read
मलभकेदु before कडाए० ५ य० E ; वालिअण० for वारिवेण० B. E. N. G;
प० for प्य० B. E. N. G; ण before ए० P ; ति० for सी० E; इवणिम् for इर्णी० G.
इवणिम् E; “जे० for ज्ञे० E. ६ उरे० B. N. “पुरे० G; “हो० for ओ० B. E. N; “कू००
for ग्य० B. N. “क्ल० E ; विसिं० for पवेदु० B. E. N. ७ यादि० E ; यदि० for जदि० E;
“गु० for ड० B. E. N. G. “ल०० for रा० E. व for अ० G. E; “सोति० for ओ० B.
E. N. वी० G. ८ जू० E. वीसत्यो० B. N. वीसद्वा० G; “भा० for उ० B. E. N.
G. which add निष्वन्तिभ (निष्वन्त्य० E.) णिउकण्ड० (णिउक्तो० G. णिउक्तो० E.);
B. reads तुमं गुम्मडापाधिवेहि० E. तुमंगचिकालिकैहि० G. has वा for आ०
९ निष्वक० B. N. निमक० E. कर. G. चरणे० for चलणो० R. राभडल for राभ-
कुल० B. राभकुल० G. लातुल० E. प्य for प० B; ति० for सी० R. हसि० for असि० E. G.

सिद्धाऽ । किं ण जोणादि भदन्तो अमच्चरक्खसस्स सणिन्हि-
दोन्ति ता अमुदाल्छिदं वि माणिकमन्तं कस्स सत्ती
णिवारेद्दुः । (क)

क्षप० । सावग्ग रक्खसस्स पिशाचस्स वा होहि ण उण
अमुदाल्छिदस्स इदो णिकमणोवाओ । (ख)

सिद्धाऽ । भदन्त र्ण कुप्य कज्जसिद्धी होदु । (ग)

गच्छ विश्रव्योन्यथा तिष्ठ । मा गुल्माधिकारिकैः संयमितकरचरणो
राजकुल प्रवेश्यसे ।

(क) किं न जानाति भदन्तो अमाव्यराक्षसस्य सन्त्रिहित इति तद-
मुद्रालाजितमपि माणिकमन्तं कस्य शक्तिर्विवारयितुम् ।

(ख) श्रावक राक्षसस्य पिशाचस्य वा भव न पुनरमुद्रालाजितस्ये-
तो णिकमणोपायः ।

(ग) भदन्त न कुप्य कार्यसिद्धिर्भवतु ।

सावेगमिति । कौटिल्यकूटकार्यनिर्वहणार्थं कृतोद्योग इति ज्ञात्वा-
मनस्यावेग औत्सुक्यम् ।

१ आणा० B. N. यंणा० E. जधा before अमच्च B. N. जधा अहं G. यथा अहं
२ केलिभरो अन्तिओ सिद्धत्वयो अहं B. सेवकोसिद्धत्वयो E; पि. for वि B.
E. N. G. °क्षव्य° for °क्ष° E. °क्षान्तं G. °क्षयमन्तं R. °ही for सत्ती E. इ °डं° R.
४ °आ M. 'ग A. °का B. E; ल° फौं र° E; °साथ° for साच° E; होदु. for होहि
R. M. भोदि N. भोहि. G. E. Before this B. has केलिकिरो N. कैथको. G.
and E. केलको; पत्थि for ण B; and B. E. N. G., add हे after उण. ५
अ° for इ G; after this होहि om. in B. A. P; णिकमवाओ for णिकमणोवाओ
M. R. G. णिकमणो० E. ६ मा. A. P. कुप्य R. G; after which B. N.
add अण मे. E. तेणाहि; भोदु for होहु G. मेनाहै E; B. and N. add त्ति. R.
has सिद्धी० for सिद्धी०

क्षप० । सावगे गच्छ होदु दे कज्जसिद्धी । अहं वि॑ भाउ-
राअणादो मुहं जौचेमि । (क)

इति निष्क्रान्तै॑ । प्रवेशकः ।

ततः प्रविशति पुरुषेणानुगम्यमानो भागुरायणः ।

भागु० । स्वर्गतम् । अहो वैचित्र्यमार्यचाणक्यनीतेः ।

मुहुर्लक्ष्योद्देदां मुहुरधिगमाभावगहना

मुहुः संपूर्णाङ्गी मुहुरनिरुक्षा कार्यवशतः ।

मुहुर्नैर्यद्वीजा मुहुरपि बहुप्राप्तिफले-

त्यहो चित्राकारा निश्चितिरिव नीतिर्नयविदः ॥३॥

(क) श्रावक गच्छ भवतु ते कार्यसिद्धिः । अहमपि भागुरायण-
मुद्रां याचे ।

अहं वि इति । अहमपि चिकीर्षितमहाप्रयोजनसिद्ध्यर्थं मुद्रायाचनव्या-
जेन भागुरायणं प्रति गमिष्यामीति गृहम् । इदं कार्यमार्गं विरोधे
नामाङ्गम् ॥२॥

प्रवेशक इति । तलक्षणमुक्तम् । वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथाशानां
निदर्शकः । प्रवेशकस्तु नाम्नेक्षे नीचपात्रप्रयोजित इति ।

• मुहुर्लक्ष्योद्देदा इति । मुहुर्लक्ष्योद्देदा मुखसंधौ स्तोकोदिष्टा सती
बहुधा विस्तारिणीर्यथः । प्रनिमुक्ते लक्ष्यालक्ष्यायाः पुनर्वर्यक्तेः गहनाति-
कृशा च । गर्भे मुहुर्दृष्टनष्टान्वेषणान्वश्यदिव वीजमुयोगे यस्याः सा तथो-
का । विमर्शे वीजस्य स्पष्टमेव दर्शनाः संपूर्णाङ्गीयुक्तम् । निर्वहणे० सर्वा-

१ Om. R. M ; B. E. read सावका, N. उवासभा, G. उवासक; भो० for
हो० G. E. N. उद्धी for उद्धी R. कज्जसिद्धम्. N ; om. वि॑ R. M. वि॑ B. E.
N ; गु० for उ० B. E. G. N. लायणा॑ E. रायणा॑ R. G ; ओ for ओ॑ G ;
B. E. N. add पाडलिउत्तं गन्तुम्. २ आचेमि R. M. याचेमि E. पडिष्ठेमि.
B. N. ३ G. and E. add उमौ॑. ४ Om. G. आस्मग॑ B. E. N ; विषिचता॑
for वैचित्र्य B ; B. E. N. G. add कुतः after नीतिः. ५ लभ्योद्दै॑ M.
लभ्यामै॑ B. ६ भ॑ B. E. रति॑ for रपि॑ E.

प्रकाशम् । भद्र भासुरक न मां दूरीभवन्तेभिच्छति कुमारः ।
अतोस्मिन्नेवास्थानमण्डेपं न्यस्यतामासनम् ।

पुरुषः । एदै आसर्ण । उपविशदु अज्जो । (क)

भागु० । उपविशय । भद्रै यः कश्चिन्मुद्रार्थी मां द्रष्टुभिच्छति
सं त्वया प्रवेशायितव्यः ।

पुरु० । जं अज्जोै आणवेदिति । निष्कान्तः । (ख)

भागु० । स्वगतम् । कष्टमेवमप्यस्मासु ल्लेहवान्कुमारो
मलयकेतुर्तिसंधातव्य इत्यहो दुष्करम् । अथवा
कुले लज्जायां च स्वयशासि च माने च विमुखः
शरीरं विक्रीय क्षणिकमपि लोभांद्रनवति ।

(क) एतदासनम् उपविशत्वार्थः ।

(ख) यदार्थं आज्ञापयति ।

थोपसंहाराद्द्वप्रापितफलेत्युक्तम् । ईदृशी नयविद्याणक्यस्य नीतिर्नियति-
रिव चित्राकारा नियतेश्वाणक्यनीतेश्व कार्याणां विचित्राकारता कारणे
उपचर्यते ॥ ३ ॥

न्यस्यतामिति । मुद्रादानार्थं कटकद्वार्यवस्थानं दूरीभवनभित्याशयः ।
एवमपि क्षणमात्रं दूरावस्थानरूपं विरहमसहमान इत्यर्थः ।

अतिसंधातव्य इति । यक्तष्टं पापं धुष्करमित्यन्वयः । उक्तं कष्टं समा-
धने । अथवेति ।

कुले इति । विचारातिकान्तः अतिक्रान्तविचारसमय इत्यर्थः । इदं

३. °न्तमतिगच्छ° G. २ पट M. R. विन्द्य° in B. E. N. G. for following
word; A. om. °मा०. ३ इवम् E. °इमम् G. नं for नं G. °स° for °श° R. G. E.
४ B. E. N. G. add भासुरक after this ५ Om. P; A. P. G. add इति. at the
end. ६ अमर्यो A. G. अद्ययो. E. शीति. P; E. omits त्ति in text ७ सकरुण-
मात्मवदम् E. °वमयम्° for °वमप्य° E; नामायमस्मा° B. E. N. वदस्मा° M.
R. G. ८ °रिति. B. N. °रुषि G. E; अथवा om. in A. P. ९ धनलभात् B.
धनलभात् G. E. N.

तदाज्ञां कुर्वाणो हितमहित प्रत्येकदधुना
 विचारातिक्रान्तः किमिति परतन्त्रौ विमृशति ॥ ४ ॥

ततः प्रविशति प्रतीहार्यनुगम्यमानो मलयकेतुः ।

मल० । स्वैगतम् । अहो राक्षसं प्रति विकल्पबाहुल्यादा-
 कुला मे बुद्धिर्न निश्चयमधिगच्छति । कुतः ।

भक्त्या नन्दकुलानुरागदृढया नन्दान्वयालम्बिना
 किं चाणश्चादेष्वकृतेन कृतिना मौर्येण संधास्यते^१ ।

स्वैर्यं भक्तिगुणस्य वार्धिंगणयन्किं सत्यसंधो भवे-
 दित्यारूढकुलालचक्रमिव मे चेतश्चिरं भ्राम्यति ॥ ५ ॥

प्रकाशम् । विजये क भागुरायणः ।

कार्येष्वपेणं यथनम् । कार्यस्य मलयकेलतिसंधानेन राक्षसवशीकरणस्यो-
 पक्षेषणात् ॥ ४ ॥

भक्त्या इति । नन्दान्वयालम्बिना किं मौर्येण संधास्यते किंवा भक्तिगु-
 णस्य मयि मया वा क्रियमाणस्य स्वैर्यं दाढर्यं अधिगणयन् आधिक्येन
 पश्यत् सत्यसंधः सत्या संधा नन्दराज्यं सर्वं तवैवस्त्विति पूर्वं कृता प्रतिज्ञा
 यस्य स तयोक्तो भवेत् । नन्दवंश्वलेननन्दकुलानुरागजानिता भक्तिमौर्ये दृढा
 भवितुमर्हति । सत्यसंधवानुरोधेन मयि च केवले भक्तिगुणो दृढो भवितु-
 मर्हतीत्युभयकोटिकः संशयः । तत्रापि मौर्यसंधानकोटिः प्रबलेति ष्वान्यितुं
 चाणश्चादेष्वकृतेनेति विशेषणं राक्षसस्य मौर्यसाचिव्याभिलाष्टुतुगर्भम् ।
 कृतिनेति च विशेषणं लब्धदुर्लभराज्यलाकृतकृत्यः सन्युनभ्याणक्येन
 जितकाशिना दुर्विषेयेन मौर्यो न संदर्भितेति ष्वनयितुम् ॥ ५ ॥

१. ^१ जिः क्रा० E. यहस्^० for परत^० E. २. ^२ गतो B. N. ३. आस्मग^० E; R. ^३ E.
 N. G. have मे here after प्रति; R. om. it entirely; G. E. P. read वितर्कः
 for विकल्पः. ४. ^४ स्वति R. E. ५. ^५ विगु. A. विग B. E. N.

प्रतीहारी । कुमारे एसो खु कडआदो णिकमिदुकामाण
मुहासंपादेण अणुचिद्दिं । (क)

मल० । विजये मुहूर्तमसंचारो भव यावदस्य पराङ्मुख-
स्यैव पाणिभ्यां नयने पिदधामि ।

प्रती० । जं कुमारो आणवेदि । (ख)

प्रविद्य । पुरुषः । अज्ज एसो खु खवणओ मुहाणिमित्तं
अज्जं पेक्खिदुमिच्छादि । (ग)

भागु० । प्रवेशाय ।

पुरुषः । तंयेति निष्क्रान्तः ।

प्रविद्य । क्षपणकः । धर्मसिद्धी सावगाणं होदु । (घ)

(क) एष खलु कटकानिष्कमितुकामानां मुद्रासंप्रदानमनुतिष्ठति ।

(ख) यत्कुमार आज्ञापयति ।

(ग) आर्य एष खलु क्षपणको मुद्रानिमित्तमार्यं प्रेक्षितुमिच्छति ।

(घ) धर्मसिद्धिः श्रावकानां भवतु ।

विजये मुहूर्तमिति । अनेन मलयकेतोरतिबालिशालं भागुरायणस्य चैवं
तद्वशीकरणप्रावीण्यं च सूचितम् । तेनदानीं महाप्रयोजनमनुष्टेयं भविष्य-
तीति पूर्वमुक्तिप्रस्य जीवसिद्धिना संप्रति क्रियमाणस्य मलयकेत्वतिसंधान-
रूपस्य महाप्रयोजनस्यावसरदानाय चेदं कविसंविधानमित्यवधेयम् ।

१. °ल G. °आदो for °आदो E, °क्षय for क्ष E, °मस्य for °माण B. N. २
संपशानाथिभारे B. N. संपायण G. ३ निमृतप्रसंचारी B. E. N. ति... °चरा
G. °चारो A. P. ; च added after °स्य P. ४ भासुरकः B. N. निक्षेपमप्तु, ° for
मुहां E. ५ प R. ६ भासुरक before this E. ७ तहति B. M. भाषु° जो अज्जो
आणवेदिति B. N. ८ °विज्ञी B. N. G. °सिज्ञी R. धर्मविज्ञी E. सावकाण
for सावगाण B. and सावकाण before धर्म E. गोदु for होडु G. E.

भागु०। अवेलोक्य स्वगतम् । अये राक्षसस्य मिलं जीव-
सिद्धिः । प्रकाशम् । नै खलु राक्षसस्य प्रयोजनमे किंचिदु-
द्विद्य गैम्यते ।

क्षप० । सन्तं पावं सन्तं पावं । सावगा तहिं गमिस्तं
जहिं रक्खसस्स पिसाचस्स वा णामं वि ण सुणीअदि । (क)

भागु० । बैलवान्सुहदि प्रग्रथकोपः । तत्किमपराद्दं राक्ष-
सेनै भदन्तस्य ।

क्षप० । सावर्गा ण मम किंवि रक्खसेण अवरद्द । सअं
जेव्व हदासौ मन्दभाओ अन्तणो कम्मेसु लज्जे । (ख)

(क) शान्तं पापं शान्तं पापम् । श्रावक तत्र गमिष्यामि यत्रं राक्षसस्य
पेशाचस्य वा नामापि न श्रूयते ।

(ख) श्रावक न मे किमपि राक्षसेनापराद्दम् । स्वयमेव हताशो मन्दभाग्य
पात्मनः कर्मसु लज्जे ।

राक्षसस्य मित्रमिति । अनेन द्वारेणोदानीं मलयकेतुरतिसंधातव्य इति
गावः ।

३ द्वारेणोदान० B. N. G. A ; ना० विलोक्यात्मग० E ; मन्त्री for मिलं G.
भदन्त before this in B. E. N. G; E. om स्य. ६ E. has नगरं before this. ४
। A. N. add कर्मी पिथाय here. Ohe स-वं om. in R. G. E ; का for °गा
। E. °आ M. °ग. R. G. N ; ज्ञेष्व. before गमिस्तं in B ; °व्यामि for °स्तं
। °स्तामि G. ९ लक्ष्म० N. G. E ; after this वा M. R ; पिसाचस्स om. in E.
.. P ; om. वा G. E ; the next word is नाम in B. N. यि for वि B. E. N. G.
पीयदि for °पीभदि G. °पामि. E. ६ B. N. read भदन्त before this ; and
। N. read ते after this ; E. has गरीवान् and B. and N. and G. have
लीयान् for बलवान्; किमारा० for किमपरा० G. ७ After भ-स्य E. & °अ. M.
। P. R. °का. B. E ; यि for वि B. E. N. G ; A. E. have किंवि after इ-ण;
°व्यामि for रक्ख G. E. N ; लज्ज० for °रेत्त B. E. N ; उद्दृ for रुद्ध G ; सर्वत्तुष्ट०;
प्रभेषण M. R. ९ Om. B. N. हदगे G. E ; °भगी for °भाओ N. भगी G.
after भाषणी B. G ; कम्मेसु लज्जानि for कम्मेसु लज्जे B. (also भक्षल-
क्षु) a variant which is the reading of E.) N. reads लज्जानि for लज्जे.

भागु० । भंदन्त वर्द्धयसि मे कुतूहलम् । श्रोतुमिच्छामि ।
 मल० । स्वगतम् । अहमपि श्रोतुमिच्छामि ।
 क्षप० । सावगौ किं अणेण असुणिदव्येण मुदेण । (क)
 भागु० । यदि॑ रहस्यं तन्निष्ठतु ।
 क्षप० । र्ण॑ रहस्सं किंदु अदिणिसंसं । (ख)
 भागु० । यदि॑ न रहस्यं तर्कथ्यताम् ।
 क्षप० । सावगौ ण॑ रहस्सं एदं तहवि॑ ण॑ कहिस्सं । (ग)
 भागु० । अहमपि॑ मुरां॑ न दास्यामि॑ ।
 क्षप० । स्वगतम् । युक्तमिदानीर्थिने॑ कथयितुम् । प्रकाशम् ।

(क) श्रावक किमनेनाश्रोतव्येन श्रुतेन ।

(ख) श्रावक न रहस्यं किंततिनृशंसम् ।

(ग) श्रावक न रहस्यमेतत्थापि॑ न कथयिष्यामि॑ ।

अर्थिने॑ इति॑ । अर्थिने॑ आदरक्ते॑ आदरेण॑ श्रुतं॑ मत्कथितं॑ तथावे॑ नैव॑
 गृहीयादिति॑ भावः॑ ।

१ Om. A. P ; कौतू० for कुतू० R. M. P. after which B. adds मल० । स्वगत-
 म्-मन् च । and then भागु० । श्रोतु० ; with B. agrees N; and E. reading आंस्मग०
 for ईवग० । २ Om. E. B ; E. N. G. om. श्रोतु० at the end of speech. ३ सव-
 का. E ; सावका. B. N. G ; om. R. M ; एविणा॑ सुणिदेण for अणेण &c. N. B.
 (भसु० as a variant); G. has इमिणा॑. E. का॑ एविणा॑ भोवि॑ असु० । ४ भदन्त before
 this B. N ; तशा॑ for तत् B. N ; E. om. it. ५ सावग before this G. सावका.
 E. उपासका. B. N ; B. A. N. G. read यहि॑. for ण॑ ; B. N. G. om. all after
 रहस्सं ; E. has ल for र, तु॑ for तु॑ and स्संसं. ६ तहि॑ क० omitting. यहि॑ न रहस्सं॑
 B. N. G. ७ का॑ B. E. N. G. ग॑ R ; E. has न लहस्सं omitting एह॑ ; B. N. G.
 पर्थियएह॑ तथावि॑ ; कथयित्वा॑ for कहिस्सं॑ B. E. N. G. adding अदिणिसंसं॑. ८
 भदन्त before this B. N. A. ९ स्ये॑ for त्वामि॑ M. R.

कां गईं सुणादु सावगो । अतिथि दाव अहं मन्दभग्गो पुढमं पाडलिउने अहिणिवसमाणो लक्खसेण मिन्ननं उवगदे । तहिं अवेसले लक्खसेण गूढं विसकण्णआपओअं उप्पादिभ घादिदे पञ्चदीसले । (क)

मल० । सबाष्यमात्मगतम् । कथं राक्षसेन घातितस्तातों न चाणक्येन ।

भागु० । भदन्त ततस्तंतः ।

क्षप० । तदो हगे० लक्खसस्स मिन्नन्ति कदुअ चाणकहदएण

(क) का० गतिः गृणोतु श्रावकः० अस्ति तावदहं मन्दभग्यः प्रथमं पाठलिपुत्रे निवसता राक्षसेन मित्रलमुपगतः । तस्मिन्नवसरे राक्षसेन गूढादिवकन्यकाप्रयोगमुत्यादा घातितः पर्वतेश्वरः ।

(ख) ततोहं राक्षसस्प मित्रमिति कृत्वा चाणकप्रहतकेन सनिकारं नगरा-

घातित इति मम हस्तेनेति शेषः ।

१. ^०ही for ई B. E. N. G ; B. N. add एसे णिवेदेनि; सुणोदु for सुणादु E. सुणाड. N. सावका for सावगा B. E. सावगे G. सावगा N. सावभो M. अब्द्य for अतिथि A ; ताव for दाव G ; अहं B. N. read हगे G. हरगे. E. गेहे; ^०भाओ भग्गो M. A. भाए. R. भग्गे G. अधण्णो B ; प० for पु० B. E. N. G. २ पाडली M. P. वाडली A. पा...पुने E. R. M ; निवसमाणो for अहिं-ओ B. N. अहिणिवसमाणेण G. अहिणिवसन्नेण M. R ; लक्खसस्स for लक्खसेण B. N. E ; उपग० for उवग० P. अवग० G. उवगहे E ; B. E. N. add अ after तहिं. ३ अन्तले E ; ^०सेन for ^०सेण E ; ^०ण्णाप० for ^०ण आप० B. E. N. A. ^०ण्णाप० G ; समुप्पा० for उप्पा० B. N. प्पाइभ० G. ^०प्पाइब्द्य E ; ^०हो for ^०के A. P. वाचा before घादिदे in E ; B. E. N. read देवे after it. ४ M. G. read ^०हरे R. ^०हेसरे E. पञ्ची० ५ R. om. तातः ६ R. om. one ततः ७ हर्मी M. P. हर्मे R. हरगे G. गहे E ; P. R. om. स्त. G. has नि instead. ओ. ति. B. N. इति for ति P. मिन्नेति A. मिन्नोसि E. which has कालिक्ष for कतुधीः; ^०इकेण for ^०दण A. P. ^०हगेण G. E.

सणिं तोलं जअरादो गिव्वासिदो । दाणीं वि लक्खसेण अणेअ
अकज्जकुसलेण किंपि॒ तालिस आलहीअदि जेण हगे जीअ-
लोआदो गिकासिज्जेमि । (ख)

भागु० । भदन्ते॒ प्रतिशुतराज्यार्द्धमयच्छता चाणक्य-
हतकेनेदमकार्यमनुष्टितं न राक्षसेनेति॒ श्रुतमस्माभिः ।

क्षप० । कर्णीं पिधार्य॑ । सन्तं पाव॑ । चाणक्येण वेसकंणा॒ ॥
णामंपि॑ ण सुदम् । (ग)

भागु० । मुद्रा दीयते॑ । एहि॑ कुमारं श्रावय॑ ।

अर्वासितः॑ । इदानीमपि॑ राक्षसेनाज्ञेकाकार्यकुशलेन किमपि॑ तादृशमा-
रभ्यते॑ येनाहं॑ जीवलोकानिष्कासिष्ये॑ ।

(ग) शान्तं पापम्॑ । चाणक्येन विषकन्याया नामापि॑ न श्रुतम्॑ ।

तालिसमिति॑ । तादृशं॑ पर्वतेश्वरघातनसदृशं॑ मलयकेतुनिय्यमपीति॑
गूढो भावः॑ । इदं भागुरायणभदन्तयोर्मिथः॑ परिभाषणं जन्मनम्॑ ।

१ सनि॑ A. P. M. °गिआर॑ R. °गिगार॑ G. °कार॑ M ; जगलझी for जअरादो
G. पागलादो॑ E. पाभलादो॑ P ; गिका॑ for गिव्वा॑ A. P. G ; R. is doubtful.
इदा॑ for शा॑ E. पि॑ for वि॑ B. E. N. G ; M. has अणेअक॑ R. अणेअकज्ज-
लकु॑ E. अणेअलायकज्जां॑ A. P. अणेअलाभक॑ २ वि॑ R. G. ताहि॑ for तालि॑
B. E. N. आलम्भी॑ for आलही॑ B. N. E. आहिलीअ A. P. हंगे॑ for हगे॑ R.
हगो॑ M. हगो॑ P. ३ P. om. °बलो॑ R. reads जीवलो॑ E. जीवलोका॑ निष्का॑
for गिका॑ A. M. °सिआनि॑ B. N. °सिआदि॑ G. गिव्वासियामि॑ E. ४ Om. G ;
त्य॑ for त॑ R. M ; for अयच्छता॑ (a variant in B.) G. has अयिगच्छता॑
B. E. संप्रशाननिच्छता॑ ५ E. om. न राक्षसेन॑ G. reads °हितमस्माभिरिति॑
श्रुतं न राक्षसेन॑ ६ Om. in E ; सं-य॑ occurs twice in A. P. M ; E. omits it.
B. N. E. G. add सावका॑ after it. चाणक्यो॑ for चाणक्येण B. N. चाणक्यस्स
G. E. (E. has ण before चा॑). G. om. ए. ७ °वि॑ M. P. जाणादि॑ for सुरम्॑
B. विरिदम्॑ E. सुरे॑ A ; B. N. add तेण जेष्व तुद्युद्युणा॑ लक्खसेण एसा॑ अक-
ज्जसिस्तु॑ किशा॑ ८ B. N. read भदन्त कटमिश्म॑ । हयं॑ मुद्रा॑ &c. A. reads भदन्त
मुद्रा॑ &c. E. भदन्त॑ हयं॑ मुद्रा॑ &c., and P. adds षु to शीयते॑ ; संभावयाव॑ B. N.
शावयाव॑ P.

मल० । उपसूत्त्व ।

श्रुतं सखे श्रवणविदारणं वचः
सुहन्मुखाद्रिपुमधिहस्य भाषितम् ।
पितुर्वधव्यसनमिदं हि येन मे
चिरादपि द्विगुणमिवोद्य वर्ज्ञते ॥ ६ ॥

क्षप० । स्वगतम् । अये श्रुतं । मलयकेतुहतकेन । हन्ते
ताथोस्मीति निष्क्रान्तः ।

मल० । प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं बद्धा । राक्षस् राक्षसै युक्तं
क्रमै ।

मिलं ममेदमिति निर्वृतचित्तवृत्तिं
विश्रम्भतस्त्वयि निवेशितसर्वकार्यम् ॥

श्रुतमिति । चिरादपि चिराज्जातमपि अद्य जातमिव द्विगुणं वर्धते
पर्यः ।

कृताथोस्मीतीति । तेनेदानीं महत्प्रयोजनमनुष्टेयं भविष्यतीति पूर्वोक्तमहा-
रेजनानुष्टानेन कृताथोस्मीत्यर्थः । सुहन्मुखाद्रिपुमधिक्रयेयेनेन स्वस्य सुहन्म-
नं विभास्यवचनलं राक्षसस्य रिपुलं च मलयकेतुना मनसि दृढीकृत-
ति च कृतार्थता । इदं बीजानुगृणीकार्यप्रख्यापनं निर्णयः ॥ ६ ॥

मित्रं ममेदमिति । अनेन ज्ञायते राक्षसपर्वतकयोः पूर्वं महत्सौहृदमासी-
न्तरं चाणक्येन राज्यार्धदानपरिपणनप्रलोभनेन राक्षसाद्विभेदा
कार्यसिद्धये पर्वतकः सहायतेन प्रवणीकृत इति । तद्वा ज्ञानुपदमेव ।

१. Om. B. N. G ; E. has साक्षम् instead. २. P. reads 'दिव' for 'द्रिपु' ३. G.

४. 'मिहाद्यवर्तते'. ५. Om. A. P. B. N ; N. reads before this अये सुहन्मलयको-

दएण. G. agrees and E. too reading 'गैण' for 'ऐण' ६. कृतार्थाचापक्यः ७. ;
P. R. add सभवम् before निष्क्रान्तः. G. सभायाम्. E. adds क्षपणकः ८. after

९. B. N. R. om. one राक्षस. १०. B. N. E. read इपम् for शुक्रम्; R. G.
११. शुक्रम् once only. १२. 'ममाद्यनि' B. N. 'सः' for 'सि'. B. E. १३. B. E.

तातं निपात्य सह बन्धुजनाश्वेतोयै-
रन्वर्थतेऽपि ननु राक्षस राक्षसोसि ॥ ७ ॥

भागु० । स्वैगतम् । रक्षणीया राक्षसस्य प्राणा इत्यार्या-
देवाः । भवत्वेवं तावत् । प्रकाशम् । कुमार अलमावेगेन ।
आसनैस्थं कुमारं किंचिद्विज्ञापयितुमिच्छामि ।

मल० । उपविद्य । सखे किमसि वकुकामः ।

भागु० । कुमार इह खल्वर्थशास्त्रव्यवहारिणामर्थवशा-
दरिमिलोदासीनव्यवस्था न लौकिकानामिव स्वेच्छावशात् ।
यतस्तस्मिन्काले 'सर्वार्थसिद्धिं राजाद्युद्धिक्षां' राक्षसस्य
पूज्यः । दैपि बलीयस्तथा सुगृहीतनामा देवः पर्वतेश्वर एवा-
र्थपरिपन्थी महानरातिरासीत् । तस्मिंश्च राक्षसेनेदमनुष्ठित-
मिति नास्ति दोष एवाक्रेति पद्यामि । पद्यतु कुमारः ।

मिलाणि शत्रुत्वमुपाँनयन्ती मिलत्वमस्यार्थवशाच शत्रून् ।
नीतिर्नयत्यस्मृतपूर्ववृत्तं जन्मान्तरं जीवेत एव पुंसः ॥ ८ ॥

कुपितो मलयकेतुर्भागुरायणेन समाधीयते तस्मिन्काले सर्वार्थसिद्धिं राजा-
नमित्यादिना महानरातिरासीदियन्तेन 'यन्नेन ॥ ७ ॥

मित्राणीति । जन्मान्तरे पूर्वजन्मवृत्तं यथा न स्मर्यते तथा जीवत एव
पुंसः । राजतन्वनीतिवशात्पूर्वापकृतादि विस्मार्यत्वेन प्रसञ्जत इति
भावः ॥ ८ ॥

१. °नक्षितो° B. E. २ आत्मग° E; M. R. G. om. °इ. ३ °न संस्थम्. E.
G. reads कुमारं after किंचित्. ४ R. has अल्ल..हाराणाम्. ५ लोकाना°. E.
६ G. om. सु. ७ B. N. add काले after this; G. om. च. ८ मातिरोपमिवाच
पद्यामि B. E. N; हि before कुमारः in A. P. .E. ९ °निवान° B. N.
मध्यर्थव° for मध्यार्थव° B. N. १० जीवित P. R.

तदल वस्तुनि नोपालम्भनीयोऽरक्षसः । आ नन्दराज्यला-
गदुपैत्राहश्चपरतश्च परिग्रहे वा परित्यांगे वा कुमारः प्रमाणम् ।

मल० । एवं सखे सम्यग्दृष्टवानसि । यतोमात्यवधे-
कृतिक्षोभः स्यादेवं च संदिग्धो विजयैः ।

प्रविद्य । पुरुषः । जेदु कुमारो । अज्ज गुम्भट्टाणाधिकिदो
हेर्हेक्षो विष्णवेदि एसो खु अहोहिं कडआदो णिक्कमन्तो अग-
देमुहो सलेहो पुरिस्तो गहीदो । ता पञ्चक्खीकरेदु ०८
अज्जोर्ति । (क)

भागु० । भद्र प्रवेशाय ।

पुरु० । तहेति॑ । निष्कान्तः । (ख)

(क) जयतु कुमारः । आर्य गुल्मस्थानाधिकृतो दीर्घरक्षो विजापयति ।
एष खन्वस्माभिः कटकान्तिकामन्तगृहीतमुद्रः सलेखः पुरुषो गृहीतः ।
प्रत्यक्षीकरोत्तेनमार्य इति ।

(ख) तथेति॑ ।

तुदत्र वस्तुनीति इदं कुपितस्य मलयकेतोः समाधानरूपं पर्युपासनम् ।

१ वस्तुन्यनुपालभ्यो B. E. N. °न्यनुपा० G. २ °इनुया० B. N. A. °तरतस्य for
श B. N. om. first वा B. E. N. G. ; P. has निघ्रहे for परित्यांगे after this ;
E. N. G. add भविष्यति after प्रमाणम्. ३ Om. G. ; भवतु after this in B. E.
; E. om. all from सम्यक्ष to the end of the speech ; अन्यथास्य for यतः
E. N. which om. अमात्य. ४ B. E. N. add स्याइस्ताकम्. ५ जेदु जेदु
N. जयदु जयदु G. E. ; लो for रो P. ; after this अभै. B. N. अर्य E;
पत्ति for °उज्ज B. E. N. ; गुम्भट्टाणा० for गुम्भट्टाणा० P. ; °णाहिकि M. R.
हचक्खु अज्जां. B. N. क्खु B. E. N. G. कडि० for कड० R. कंडवाया E;
स्त्र. for णिक्क E. गि for ग M. ; E. has व for द. ७ पुरुषो A. पुरुस्ती० M.
G. गि for ग M. P. R. E. ८ Om. E. < Om. E. ९ A. P. १ तथेति॑
B. G. जे अज्जो आपवेदिति॑ B. N. अ...हि E.

ततः प्रविशति पुरुषेणानुगम्यमानः संयतेः सिद्धार्थकः ।
सिद्धाऽ । स्वैरगतत् ।

आणंतीए गुणेषु दोसेषु परंमुहं कुणन्तीए ।

अहार्त्रेष्वल्प्याणीए प्रणमामो स्वामिभक्तीए ॥ ९ ॥ (क)

पुरु० । अज्जं अजं सो पुरिसो । (ख)

भागु० । नौद्येनावलोक्य । भद्र किमयमागन्तुक आहो-
स्विदिहैवं कस्यचित्प्रियिहः ।

सिद्धाऽ । अज्जं अहं खु अमच्चरक्खसस्स सेवओ । (ग)

(क) आनयन्तै गुणेषु दोषेषु पराङ्मुखं कुर्वयै ।

अस्मादृशजनन्तै प्रणमामः स्वामिभक्त्यै ॥ ९ ॥

(ख) आर्य अयं स पुरुषः ।

(ग) आर्य अहं खलु अमालराक्षसस्य सेवकः ।

अतःपुरमङ्गसमाप्तिपर्यन्तं प्रथमेष्टे किमत्र लिखामीयादिना कर्णे एव-
मित्रयन्तेन यन्येनोपक्षितस्य बीजस्थानेकधा प्रकीर्णस्यैकार्थीकरणवीजो-
पगमनस्यैव संधेरङ्गस्य प्रपञ्चः । आणंतीए इति । दोषवति कार्ये प्रवृत्त्यापि
दोषे पराङ्मुखं दोषानगणयन्तं कुर्वयै प्रत्युत गुणेष्वानयन्तै गुणपक्ष एव पात-
यन्तै सर्वतो गरीयस्यै स्वामिभक्त्यै नमः । स्वामिभक्तिवशात्स्वामिकार्यसिद्ध-
र्यमनुचितमपि क्रियमाणं गुणपक्ष एव भवति न पुनर्दोषपक्ष इति भावः ।
स्वामिभक्त्यै इति क्रियया यमभिप्रैति स संप्रदानमिति संप्रदानतम् ॥ ९ ॥

१ संयमितः R; om. G. २ आत्मगः° E. ३ ज्ञाण° N. तिष्ठ° B. करन्तीए
for कुणन्तीए B. E. N. G. ४ अहारिसां E. जणजणणीए R. E. अहार-
रिसां M. ५ उपस्थृत्य before this B. N. अर्थ for अअं R. E; पुर°
for धुरि° R. पुरु० A. M. ६ M. G. om. ना-भद्र A. has विलोक्य instead ;
E. adds पुरुषम् after अवलोक्य E. om. अवम् ७ E. om. इहैथ. ८ कस्य B. E.
N. G. अमाल. A. सेवको G. पासपलिपति B. (सेवभी as a variant) सेवेनी P.

भागु० । भद्रे ताल्केमगृहीत्पुद्रः कटकानि ज्ञामासे० ।

सिद्धा० । अज्ज कज्जगोरवेण तुवंराविदोह्नि । (क)

भागु० । कीदृशं तत्कार्यगौरवं यद्राजशासनं लङ्घयाते० ।

मल० । सखे॑ भागुरायण लेखमपनय ।

भागु० । सिद्धार्थकहस्ताहृहीत्वा पत्रमुद्रां दृष्ट्वा । कुमार अर्थे॑ लेखः । राक्षसनामाङ्कितेयं मुद्रा ।

मल० । मुद्रां परिपालयन्तुद्धृत्य दर्शय ।

भागु० । तथा कृत्वा दर्शयन्ति ।

मल० । वाचयन्ति । स्वस्ति यथास्थमनं कुतोपि कोपि कमपि पुरुषविशेषमवगमयति० । अस्मत्प्रतिपक्षं निराहृत्य दर्शिता कापि० सत्यता सत्यवादिनो० । सांप्रतमेतेषामपि प्रथम-

(क) आर्य कार्यगौरवेण ल्लरायितेऽस्मि ।

मुद्रां परिपालयन्ति० । लेखस्य धारणेपटिकायाभ्य मुद्रापरिपालनं राक्ष-
समुद्रया सह संवाददर्शनार्थम् ।

स्वस्ति यथेति० । अस्मत्प्रतिपक्षस्य चाणक्यस्य निराकरणं पूर्वमेव त्वया
प्रतिज्ञातमासीत् ।

१. Om. P. ; त्विकमर्थमगृ० B. E. N. G. त्विक न गृ० P. ; कटानि॑ G. २ गौर० E. G. ; तुराविदो for तुवरा० N ; द्वितीय तुवराइहो B. E. (वि for द्वि) G. has : तुरवासो. ३ °यसि B. ४ M. om. स...ण ; E. om. सखे॑ ; °मुंपान॑ for °मपन॑० B. N. मपनीय G ; B. N. add after this सिद्धा० । भागुरायणाय लेखमपनयति० ५. B. E. N. read लेख्य before गृहीत्वा० B. E. N. om. पञ्चः ६. माङ्कुवे॑ E. ७ °मृहृष्ट्वा० G. °मृहृष्ट्वा० E. & B. N. add गृहीत्वा before this ; G. om. this ; स्थाने॑ for स्थीत्वा॑ B. E. N. G ; कुतोपि om. in E. ९. P. adds वया here ; °स्माहिष्पर्स for °स्मत्प्र-
तिपक्षं B ; B. E. G. om. कापि॑ ; N. and P. om. सत्यता॑ ; B. reads सत्यवा-
दितां सत्यवर्ता॑ ; E. agrees omitting सत्यवर्ता॑ ; B. N. read एताम् for एतेषाम्.

मुपन्यस्तसंधीनामस्मत्सुहृदां पूर्वप्रेतिज्ञातसंधिपरिपणनप्रोत्सा-
हनेन सत्यसंधः प्रीतिमुत्पादयितुमर्हति । एतेष्येवमनुगृहीता-
सन्तः स्वाश्रयविनाशोनोपकारिणमाश्रयिष्यन्ति । अत्रेष्युप-
मेतैत्सत्यवतः स्मारयामः । एतेषां मध्ये केचिदरेः कोषदण्डा-
भ्यामर्थिनः केचिद्विषयेणोति । अलंकारलयं च सत्यवता यदनु-
प्रेषितं तदुपगतम् । मयापि लेखस्यागून्यार्थं किंचिदनुप्रेषितं
तदुपगमनीयम् । वाचिकं चापतमादस्माच्छ्रोतव्यमिति ।

मल० । भाग्यरायण् कीदृशो लेखः ।

भाग १० । भर्तु सिद्धार्थक कस्यायं लेखः ।

सिद्धां । अज्ज ण आणामि । (क)

(क) आर्य न जानामि ।

किलेति बलादापादनार्थम् । अस्मत्सुहृदां कौलूतादीनामित्यर्थः ।

संधिपरिपणस्य संधिसमये पूर्वदिसितस्य प्रोत्साहनम् । अवश्यं दास्यामीयाश्वासनम् ।

अविस्मृतमिति । सत्यवत्त्वान्तं न विस्मरस्यथापि स्मारयाम इतर्थः ।
लेखस्येति । रिक्तहस्तेन प्रभुं प्रति लेखो न लेख्य इत्याचारालेख-
साद्बृप्यार्थं किंचित्प्रेषितमिति भावः ।

भागुरायण इति । कं प्रति केन् लिखितमिति प्रष्टव्यमिति भावः ।

१ पूर्वसंप्र० M. R. G. ° पूर्व प्र E. संबन्धि for संधि M. R. G ; B. N. read °पणवस्तुप्रतिपादनप्र० for पणनप्र०; G. E. om. °न in °पणन. २ शेवमुपग० B. °मुपग० E. N. R.; नैवोप B. E. N; °माराध्यिव्यन्ति for °माश्रयि० B. N. E. G; °माश्रयन्ति A. P. ३ B. E. N. add अपि before एतत्; स्मारयामि B. स्मारयामः E. °त्सत्यमारचयामः R. Om. मध्ये E. मध्यात् N. G; °दपरे for °दरे; R. ४ कोश E. इन्ति० for दण्ड० B; B. N. read अस्मान्नाति. before अलंकार ५ B. N. read यन् before सत्य०; अस्मान्निरपि for मयावि B. N. ६ G. reads लिष्ट्रति before तत्; B. E. N. G. read सिद्धार्थकात् for अस्मात्; E. "has प्रत्येतव्यम् for ओ०. ७ B. E. N. G. read सख्ये before this. लेखार्थः for लेखः B. N. & Om. R; R. om. क. in सिद्धा० ९ पज्ञा० M. P. जग्नाणा० E. जग्नामि. N.

भागु० । हे धूर्त लेखो॑ नीयते न ज्ञायते कस्यायमिति॑ ।
सर्वै दौवन्तिष्ठतु । वाचिकं त्वतः केन श्रोतव्यम् ।

सिद्धा० । भयं नाटेयन् । तुह्येहि॑ । (क)

भागु० । किमस्माभिः ।

सिद्धा० । मिस्सेहि॑ गिहीदो॑ ण आणामि किं भणामि चि॑ । (ख)

भागु० । सरोषर्म् । एष जानासि । भासुरक बहिर्नीत्वा ताव-
त्ताडयतां यावत्कथयति ।

पुरु० । जं अमैऽचो आणवेदि चि॑ । तेन सहृनिष्कम्य । (ग)

(क) युष्माभिः ।

(ख) मित्रैर्गृहीते न जानामि किं भणामीति ।

(ग) यदमात्य आज्ञापयतीति ।

वाचिकमिति॑ । वाचिकं त्वतः केन श्रोतव्यमिति॑ पृष्ठे॑ ।
गुमेनेत्येव वक्तव्यत्वेन प्रसक्तेषि॑ युष्मच्छ्रवणगोचरीकर्तुमेव, २८८. ८८।-
रम्भ इति॑ गूढाभिसंधिः ।

युष्माभिरित्यद्वैत्या॑ उत्तरयति॑ । श्रोतव्यमिति॑ वाक्यशेषो गूढः ।

उक्तमुत्तरं ताडनव्यजेनान्यथयति॑ । मित्रैरित्यादिना॑ । अत्र युष्माभिरि-
ति॑ पूर्वोक्तमवेतव्यम् । मिश्रशब्दः॑ पूर्यवचनः॑ ।

१. M. P. R. om. हे धूर्त A. om. हे ; B. G. A. add च before ज्ञायते E. च
त्वया ; B. E. R. G. om. अव्यम्. २ M. R. om. तावन्. ३ Om. E. तुह्येहि॑ for
तुह्येहि॑ E. ४ B. G. read तुह्येहि॑ E. तुह्येहि॑ N. मिस्सेहि॑ ; the following word is :
गिही॑ B. M. R. G ; नयाणा॑ for ण आणा॑ E. णजाणा॑ P ; का कथेति॑ for किं
मिति॑ B. G. किं...मीति॑ P. ५ सक्रोधम् B. E. N ; न जा॑ for जा॑. A. P.
ज्ञास्यसि॑ B. E. N. which add भद्र॑ after जानासि॑. ६ तावतु॑ after ताडय॑ B.
E. N. यावत्सर्वमनेन कथितं भवेत् B. N. यावत्कथयितव्यमनेनेति॑ E. ७ भृजी॑
B. E. N ; झीति॑ for वित्ति॑ P ; सिद्धार्थकेन॑ for तेन B. E. N ; G. om. it ;
निष्क्रान्तः॑ for निष्कम्य॑ B. N. G.

पुनः प्रविश्ये । अज्ञ इअं लुभ्यन्तिता पेडिआ तस्य
कक्खादौ णिवाडिदा । (क)

भागु० । विलोक्य । कुमारे इयमपि राक्षसमुद्राङ्गितैव ।

मल० । सखे^१ अयं लेखस्यागून्यार्थे भविष्यति । इमामादि
मुद्रां परिपालयन्त्रुद्धाव्य दर्शय ।

भागु० । तथा कृत्वा दर्शयति ।

मल० । विलोक्य । अये तदिदमाभरणं मयो स्वशरीराद-
वतार्य राक्षसार्यं प्रेषितम् । व्यक्तं चन्द्रगुप्तस्य लेखः ।

भागु० । कुमारै एष निर्णयत एव संशयः । भद्र पुनरपि
ताड्यताम् ।

पुहु० । तथेति । निष्क्रम्य सिद्धार्थकेन सह पुनः प्रविश्य ।

(क) आर्य इयं मुद्रालाञ्छिता पेटिका तस्य कक्षातो निपतिता ।

व्यक्तं चन्द्रगुप्तस्येति । राजार्हाभरणप्रेषणाचन्द्रगुप्तं प्रति राक्षसेन
प्रेषित इस्यर्थः ।

१. E. adds च here; इयं for इअं B. 'E. N. G. after which B. E. add
तस्य ताडीआ (डिय E.) माणस्स णाम (om. E.); पेडआ for पेडिआ A. पेदिआ
M.; लंचियपिसविद्या E; B. G. read लक्षिवदा for लंचिवदा adding आहरण
before पे०. २ त...दो Om. in B. E. N. G; निब० for णिब० E. णिबिद्या A. P.
ताडिक्षुं तस्य after पिव० in N. ३ Om. R. ४ Om. B. E. N. R; स
लेखो अश० for लेखस्यागू० E. ५ B. E. N. add यत् before this. M.
om. this^६ A. P. G. add यत् after राक्षसाय. E. adds आसीत् after प्रेषितं
B. N. add अयम् before लेखः ७ Om. B. G. E; B. E. N. G. om. एव. G.
adds न before संश० M. has मया before निर्णय०. ८ तहेति M. R. अं अज्ञो
भाष्येहिति B. E. N.; लक्षान्तः for लक्षस्य E; सि-ह om. in B. E. N.
G. has शाति for श्य. B. adds च after that.

एसोऽ खु ताडिभमाणो कुमारस्स एव्व णिवेदेमिति भण्णादि ।
(क)

मल० । तथा भवतु ।
सिद्धां० । पादयोर्निपत्य । अभएन मे पसादं करेदु अज्ञो । (ख)
मल० । भद्रं अभयमेव परवतो जनस्य । निवेद्यतां यथा-
वस्थितम् ।
सिद्धां० । णिसामेदु कुमारोऽ । अहं खु अमच्चरक्षसेण
इमं लेहं देइअ चन्दउत्तसआसां पेसिदो । (ग)

मल० । वाचिकमिदानीं श्रोतुमिच्छामि ।
सिद्धां० । कुमालं आदिदोहि अमच्चेण जहा एदे मह
(क) एष खलु ताड्यमानः कुमारस्यैव निवेदयामीति भणति ।
(ख) अभयेन मे प्रसादं करोत्वार्यः ।
(ग) निशामयतु कुमारः । अहं खलमात्यराक्षसेनेमं लेखं दत्ता
चन्द्रगुप्तसकाशं प्रेषितः ।
(घ) कुमार आदिदोस्यमायेन यथेते मम वयस्याः पञ्च राजान-

१ B. E. N. have अज्ञ before एसो ; ताडी०; for ताडि B. E. N. which
add विष्णवेदिति after this word ; लस्स for रस्स A. P ; B. N. add स्तवं after
कुमारस्स E. अहं ; ज्ञोव for एव्व B. E. N. एव P ; विष्णवेदिति for णिवेदेमि. E.
२ Oम् भण्णादि B. E. N. G. ३ B. E. N. read प्रवेशय for तथा . तु. ४ Before
this B. N. and E. read पुरु । जं कुमारो आणवेदिति (E. om. चि). निष्कर्म्य
सिद्धार्थकेन सह प्रविशति (E. has पुनः प्रविशिः.) अभयेन E. अभयेण P ; E.
om. the following मे. B. E. have कुमारो before पसादं and omit अज्ञो at
end of the sentence ; E. reads रोदु. for रेदु. ५ Twice in B. N. ; पद्मो for
परवतो A. G. परायत्त B. N ; B. N. have तत् before निवेदि ६ P. reads
यथास्थितम् A. य—तः M. R. यथावस्थितम् ७ %ली. P. हृदैर हृभे R. उहृष्य ।
G. E ; A. P. read उत्तस्स स for उत्तसः ; B. has सकासं E. सायासं. B. N.
add हि at the end. ८ B. N. have भद्रं before this९९८. अव १ कुमार B. E ;
for next word B. G. read सदिः ; दो for हो A ; उत्तरक्षसंण for उत्तेण B. G ;
B. G. read अधा एते. for जहा एदे ; मम for मह B. E. G. which and N.
read प्रिय (श E.) after it ; the next word is वस्त्वा P. वस्त्वा N. वस-
स्त्वाः G. वस्त्वाः E.

व अस्सा पञ्च राआणो तुए सह समुप्पणसिणेहा । ते जहा
कुलूदौहिबो चिन्नवम्मो मलअणअराहिबो सिंहणादो कहीर-
देसणाहो पुक्खेरक्खो सिन्धुराओ सिन्धुसेणो पारसीओ मेहणा-
दोन्ति । एदेसुं पुढमगिहीदा तिणिं राआणो मलअकेदुणो विसअं
इच्छन्ति अवरे हत्यबलं कोसं अ । ता जह चाणकं णिराकरिभ
महाभाईण मह पीदी समुप्पादिदा तहा एदाणं पि पुढम-

स्वया सह समुत्पन्नेहा । ते यथा कुलूताधिपश्चिमवर्मा मलयनगराधिपः
सिंहनादः काश्मीरदेशनाथः पुष्कराक्षः सिन्धुसेनः पारसीको
मेघनाद इति । एतेषु प्रथमगृहीतास्वयो राजानो मलयकेतोर्विषयमिच्छन्त्य-
परौ हस्तिबलं कोर्षं च । तद्यथा चाणक्यं निराकृत्य महाभागेन मम प्रीतिः

१ राया° E. राआ N. राअ G; B. G. have पढन before समु°; and G. has
सह ज for सह; संधाणा for °सिणेहाते B; संधाणातं N. संधाणातं E. G. For
जहा. R. has जह. २ कुल्वता° N. कौलु° E; °वम्मा for वम्मो B. E. G. ववम्मो N;
°अजणबद्धिबो for °अणअराहिओ B. आहिबो G. मलयजणाहिबो E. म...
धिबो P. M; सीह for सिह B. E. G; °नारो. E. N. °जाहो R; कस्मी° for कास्मी°
B. कीसर°. G. कीर. N. कमीर° P. ३ पुष्क° A. P. पुक्करको N; °राया for °राओ E;
°तिणो for °सेणो P; °रणो E; For पा—ओ. G. has पा—आओ B. and E.
पारसीआ (आ. E.) धिबी; B. reads. मेहक्खो for मेहणादो G. M. and
R. मेअणादो. ४ एत्य जेष्व B. एत्य एवे G. N. एत्यजे E. For the next word
उद°. B. E. N. G; गहि° for गिही° N. R. M. गणि° G. भणि° B; राया° for
राआ°. E. which also reads तिणि for तिणिं; G. and N. read next word
गलयकेउ (तु N.) जो ५ °च्छन्दि R. M. this is only a variant for अहिलसन्ति
n B; the next word is इवेरे B. इवरे G. E; after it N. has तिव G. द्वावेवि
E. दुवेपि B. दिदुवे; B. has कोस before हस्ति. and ति for कोसं अ E. has
ते for कोसं अ G. om ते; R. M. om. ता; G. N. have तज्जहा; B. has ता जधा
and E. ता यधा; णिक्कारि° for णिराकरि°; G.... तिव E. ६ °भागे° E. °राए° B.
तल व्यीरी B. मन पीई. G. E. मह पीई N; उप्पादिभा B. उ...हा. N; तधा for
तहा B. E. G. तहा N; वि for वि R. M. om. E; the next word is पठ° B.
? G. E. यन (?) N.

भणिदो अत्थो संपादैदव्वोन्ति एन्तिओ वाआसदेसो । (घ)

मल० । स्वगतम् । कथं नेन्द्रियद्योषि मह्यमभिद्व-
ह्यन्ते । अथवात् एव राक्षसे निरतिशाया प्रीतिः । प्रकाशम् ।
विजये राक्षसं द्रष्टुमिच्छामि ।

प्रती० । जं कुमारो॑ आण्णवेदि न्ति । निष्क्रान्ता ।

ततः प्रविशत्यासनस्थः स्वभवनगतः पुरुषेण सहै सचिन्तो राक्षसः ।

राक्ष० । आ॑त्मगतम् । पूर्णमस्मद्वलं चन्द्रगुप्तवलैरिति
यत्सत्यं न मे मनसः परिगुद्धिरास्ति । कुतः

साध्ये निश्चितमन्वयेन घटितं विभ्रत्सप्त्वे स्थितिं
व्यावृत्तं च विपक्षतो भवति यत्तत्साधनं सिद्धये ।

समुत्पादिता तथैतेषामपि प्रथमभणितोर्धः संपादयितव्य इत्येतावान्वाक्सं-
देशः ।

पूर्णमस्मद्वलमिति । चन्द्रगुप्तवलैर्भद्रभटप्रभृतिभिरस्मद्वलं व्याप्तमिति
कला मनो मे संदिग्धमिति भावः ।

साध्ये निश्चितमिति । साध्ये सिद्धिविषये पक्षे निश्चितमसंदिग्धमन्वयेना-
न्वयव्याप्त्या घटितं विशिष्टं सपक्षे महानसादौ विद्यमानं विपक्षाद्वदाद्या-
वृत्तं धूमस्त्रं साधनं हेतुः सिद्धये वन्हमुमितये समर्थं भवति । एवं चाणक्य-
नीतिस्त्रं साधनं साध्ये चन्द्रगुप्तलक्ष्मीस्थिरीकरणरूपे निश्चितमवश्यसा-

१ पसाददव्वी B. संपादयव्वी E. संपदद्वान्ति P; 'न्तिक्रो for 'न्तिओ B. 'हिओ
G. N; for the next word E. has वाया. B. N. G. राअ. B. 'addै न्ति after
"सो N. reads संदेशो. २ Om. in. A. P; माम् for मह्य० B. G. N. ममा० E.
३ दूष्यन्ते R; the next word अथवा om. in B. N; after it सत्यम् in A. P;
एतेषाम् after अत् एव in B. N. तेषाम् G. E. ४ अथात्य before this B. N. ५
लो. P. which has दीति for दि न्ति at end. ६ B. N. read अनुगम्यमानः for
सह. ७ स्व० B. N. आप० for पू० E. संप० B. N. ८ B. E. N. om. परि P. has
रिति. for रस्ति. ९ स्व० B. E. N. M.

यत्साध्यं स्वयमेव तुल्यमुभयोः पक्षे विरुद्धं च य-
त्स्याङ्गीकरणेन वादिन इव स्यात्स्वामिनो निप्रहः ॥१०॥

अथवा । विज्ञाताप्ररागहेतुभिः प्राक्परिगृहीतोपजापैरापूर्ण-
मिति न विकृल्पयितुमर्हमि । प्रकाशम् । भद्रे प्रियंवदक
उच्यन्तामस्मद्वचनात्कुमारानुयायिनो राजानः । सप्रति दिने
दिने प्रत्यासीदति कुसुमपुरम् । तैत्तिरिकल्पितविभागैर्भवाद्विः
प्रयाणे प्रयात्तव्यम् । कथमिति

धक्केनाध्यवसितमन्वयेन व्यतिरेकव्याप्त्या च घटितं मौर्यप्रतिष्ठापनन-
न्दोमूलनादिना दृष्टसारमिति यावत्सप्तते भद्रभट्टागुरायणादौ स्थितिं वि-
भ्रद्विपक्षान्मलयकेतोर्व्यूर्ध्वत्तं सत्सिद्धये मौर्यलक्ष्मीस्वैर्यीय समर्थं भवति इति
दार्ढान्तिके योजनीयम् । यत्साधनं स्वयमेव साध्यं साध्याभिन्नं यथा ज्ञानं
प्रमाणं तद्विति तत्प्रकारकलात् । अत्र साधनं साध्येन प्रामाण्येनाभिन्नं समं
यच्च साधनमुभयोः सपक्षविपक्षयोः वृत्तिमन्त्रेन व्यावृत्तत्वेन वा तुल्यम् ।
आद्ये उदाहरणं शब्दपक्षकानियत्वसाधकप्रमेयत्वं तत्र प्रमेयत्वं सपक्षे
घटादौ विपक्षे आकाशादौ च वृत्तिमन्त्रेन तुल्यम् । द्वितीये शब्दपक्षकानि-
यत्वसाधकशब्दत्वं सपक्षे घटादौ विपक्षे गगनादौ च व्यावृत्तत्वेन तुल्यम् ।
यच्च साधनं पक्षे विरुद्धं साध्यासमानाधिकरणम् । यथा शब्दपक्ष-
कनियत्वसाधककृतकल्पम् । अत्र कृतकत्वं हेतुः पक्षे शब्दे विरुद्धः साध्येन
नियत्वेनासमानाधिकरणः । नियत्वविरुद्धस्यानियत्वस्य साधक इति यात् ।
एवमुक्तप्रकारं त्रिविधं यत्साधनं हेत्वाभासस्त्वस्याङ्गीकरणेन वादिनो
नियहः पराभवः स्यात् । एवं प्रकृतेषि मलयकेतुबलं भद्रभट्टादिभिराकान्त-
लादुभयत्र तुल्यवदाभासमानं वस्तुतः पक्षे मलयकेतौ भद्रभट्टाद्यांशेन विरुद्ध-
मत एव स्वयमेव साध्यकोटिप्रवेष्टमस्मदिष्टं साधयेद्वा न वेति संदिग्ध-
मिति यादत् । एतादृशबलाभासाङ्गीकरणेन स्वामिनो राक्षसमलयकेत्वार्थी-
यम्होवश्यं भावीति दार्ढान्तिकव्यूहं योजनीयम् ॥ १० ॥

५ तैसैः before this B. N. २ B. G. N. om. भद्र. ३ अवः प० B. N. अतस्तत् G. E. (which omits the following परि) ; प्रवि for वि० E; विवै M. R. ४ प्रस्था० B. N.

प्रस्थातव्ये पुरस्तात्वसमेगधगणैर्मामिनु व्युह्या सैन्यै-
र्गान्धैरैर्मध्ययाने सयवनपतिभिः संविधेयः प्रयत्नः ।
पश्चान्तिष्ठेन्तु वीराः शकनरपतयः संभूताश्रीणहूणैः
कौलूताद्यैश्च शिष्टः पथि पथि वृणुयाद्राजलोकः कुमारम्
॥ ११ ॥

प्रिय० । त्वेति । निष्कान्तः । (क)

प्रविश्ये प्रतीहारी । जेदु अमच्चो । अमच्च इच्छदि तुमं
कुमारो पेक्खिदु । (ख)

राक्ष० । भद्रे मुहूर्ते तिष्ठ । कः कोल भोः ।

प्रविश्य पुरुषः । आणवेदु अमच्चो । (ग)

राक्ष० । उच्यतां शकटदासः । यथा परिधापिता कुमारेणा-
भरणानि वर्यम् । तत्र युक्तमनलंकृतैः कुमारदर्शनमनुभवितुम् ।
अतोऽयनदलंकरणलयं क्रीतं तन्मध्यादेकं दीयतामिति ।

(क) तथेति ।

(ख) जयत्वमायः । अमाय इच्छति लां कुमारः प्रेक्षितुम् ।

(ग) आज्ञापयत्वमायः ।

हेतवेऽयेषां तैः प्राक्षरिगृहीतः अस्माकमुपजापो यैस्तथाभूतैस्तैर्भद्रभटा-
दिभिरापूर्णमिति न संशयितव्यमिति भावः ।

१ खण्ड A. P. सह M. R. G. व्यूह for व्युह्य B. N. व्यूत P. २ इच्छतुल्यु-
B. N. संभूताः for संभूता: B. E. N. The next word is चेति in B. N. शीर्ण.
R. G. सर्वे E. ३ °यो विति० E. परिद्व० for पथित० B. N. E. ४ B. G. and E.
read जं अमच्चो (भय्यो E.) आणवेदिति. M. has पुह० त्वेति. G. E. have पुह
for प्रिय० ५ Om. P. ; जभुग्गभुदु. for जेदु B. N. (य for अ G. E.); ६८ for ७
B. N. omitting तुमम् afterwards for which E. has हे. ६ Om. A. ७ G.
adds अस्मद्वचनात् after this; B. E. N. read भद्र शकटसंप्रति (om. E.) द्वृति;
R. M. om. वया. ८ वयमाभरणं कुमारेण B. N. वय...पानि कु० E. ; तस्मुक्त०
for तस्मुक्त० N. E. ; सानीमस्माभिः is added before अनलं by A. B. N;
इशानीम् is in E. after अन०. ९ Om. R. M.; वतो E. and P. which also
has अनलकारव्यं further on.

पुरु० । तथेतिै निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य । अमच्च इदं
आहरेण । (क)

राक्ष० । नाटयेनात्मैनमलंकृत्योत्थाय च । भद्रे राजोपगामिनं
मार्गमादेशय ।

प्रती० । एदु अमच्चो । (ख)

राक्ष० । आत्मर्गतम् । अधिकारपदं नाम निहौषस्थापि पुरु-
षस्य महदाशाङ्कास्थानम् । कुतः

भयं तावत्सेव्यादभिनिविश्वते सेवकजनं
ततः प्रत्यासन्नाङ्कवति हृदये चैव निहितम् ।
तंतोध्यारूढानां पदमसुजनदेषजननं
गंतिः सोच्छायाणां पतनमनुकूलं कलयति ॥ १२ ॥

(क) अमात्य इदमाभरणम् ।

(ख) एत्मात्यः ।

भयं तावदिति । भयं कर्तृं सेव्यादातः सकाशात्सेवकजनमभिनिविश्वते
अभितः सर्वतः प्राप्नोति । नेर्विदं इति तड् । ततः राजप्रत्यासन्नाङ्कं भवति ।
तस्मात्कारणादध्यारूढानामधिकारिणूं पदमसुजनानां दुर्जनानाम् । यदा
असुमज्जनानां प्राणिमात्रस्येति यावत् । द्वेषजननं भवति । उक्तमर्थमर्थान्त-

१. जं अमच्चो (अज्जो E.) आणवेदि त्ति (om. E.) B. E. N. तहेति M. नि-
ज्ज्ञान्तः for निष्क्रम्य G. °विश्वति for प्रविश्य A. P. °इय च. B. N. °इय पुरुषः
E. omitting अमच्च. २ इममलंकरणं E. इदंतं अलंकः B. N. एव आ° P.
इ B. E. N. G. have अवलोक्य A. P. आभरणम् after नाटयेन ; R. M. P.
om. च; for भद्रे B. N. read भद्रू. ४ °जकुलगा° B. E. N. ५ एदु एदु B. E.
N. G. अज्जो for अमच्चो P. इ B. N. read स्वगतम् P. om. it; G. E. read
हि before नाम R. P. om. कुतः in next line. ७ °यैष्वेष B. E. N. A. ८.
अतो° B. N. °तोप्यासू° E. °मनुजन° for मनुजन° G. ९ मतिः B. E. N.
G. A. °नुकूलं for° नुकूलं E.

परिक्लेष्य प्रती० । अमञ्च अअं कुमारो । उपसप्पदुं नं
अमञ्चो । (क)

राक्ष० । विलोक्य । अयं कुमारस्तिष्ठति य एषः ।

पादाग्रे दृशमवधाय निश्वलाङ्गी॑

शून्यत्वादपरिगृहीततद्विशेषाम् ।

वक्लेन्दुं वहति करेण दुर्वहाणां

कार्याणां कृतमित्र गौरवेण नम्रम् ॥ १३ ॥

उपस्त्व्य । विजयतां कुमारः ।

मल० । आर्य अभिवादये । इदमासनमास्यताम् ।

राक्ष० । तथा करोति॑ ।

मल० । आर्य॑ चिरदर्शनेनार्यस्य वयमुद्दिग्नाः ।

(क) अमात्य अयं कुमारः । उपसर्पत्वेनममात्यः ।

रन्यासेन द्रढयति । गतिरिति । सोच्छूल्याणामुन्मत्तानां गतिरवस्था अनु-
कूलमवश्यभावितेनोचितं पतनं कलयति । पतनान्तः समुच्छूल्या इति भावः ।
मतिरिति पाठेष्यमेवार्थः । सर्वदा समुच्छूल्याद्वीताः पतनमेव चिन्तयीर-
न्मतिमन्त इयर्थः ॥ १३ ॥

पादाग्रे इति । शून्यत्वान्मनोवृत्तिराहित्यादत्तद्विषयविशेषामित्यर्थः
॥ १३ ॥

इदं मलयकेतोः स्वविषयकदौर्मनस्यमजानत्राजकार्यगौरवैयस्येण गृ-
ल्लाति । आर्यचिरदर्शनेति । चिरदर्शनेन दर्शनविलम्बकरणेनोद्दिग्नाः कार्य-
त्वरया व्यग्रा इति वाक्यार्थः । लहर्वनमिदानीमस्माकमहंतुदमिति गृदम् ।

०३ प्रती० परिक्ले० B. N. R; अयं for अअं E. कुमारो for कुमालो R; B. N.
add चिह्निताः G. E. चिह्नितः उवस॒ for उपस॒ R; G. om. न॑ २ नावधेनावल॑०
B. E. N. G; अये after this in B. E. N. ३०लन्ती॑ B. N. निलल॑० E.
४ परे॑ A. P. ५ Twice in B. N. ६ उपविशति B. N. उपविष्टः E. ७ अमात्य
B. N. which read चिरमद॑ for चिरम॒ E. has चिरम॒०

राक्ष० । कुमार प्रयाणे प्रतिविधानमनुतिष्ठता मया कुमा-
रादयमुपालभोधिगतः ।

मल० । आर्ये प्रयाणे कथं प्रतिविहितमिति श्रोतुमि-
च्छामि ।

राक्ष० । कुमारै एवमादिष्टा अनुयायिनो राजानः ।
प्रस्थातव्यमिति पूर्वोक्ते पठति ।

मल० । स्वगतम् । कथं य एव मद्विनशेन चन्द्रगुप्तमारा-
धयितुमुद्यतास्त एव मां परिवृण्वन्ति । प्रकाशम् । आर्य अस्ति
कश्चिद्यः कुमुमपुरं प्रतिं गच्छति तत आगच्छति वा ।

राक्ष० । अवसितमिदानीं गतागतप्रयोजनम् । अल्पैरहोभि-
र्वयमेव तलं गन्तारः ।

मल० । स्वगतम् । विज्ञायते । प्रकाशम् । यद्येवं ततः
किमार्येणायं सलेखः पुरुषः प्रेषितेः ।

कुमारप्रयाणे प्रतिविधानमनुतिष्ठतेतीदमजानानस्योत्तरम् ।

परिवृण्वन्तीति । कौलूतायाः पञ्च राजान इर्यार्थः ।

विज्ञायत इति । वयमेवात्र चन्द्रगुप्तं नियमीतुं गन्तार इति राक्षसस्य
ऋजुराशयो मलयकेतुनान्यथा गृहीतः । चन्द्रगुप्तसाचिव्यार्थं गन्तार
इति विज्ञायत इति ।

१०८ M. R. २ अभास्य B. N. ३ Om. A. P ; B. N. G. read कुमारस्थानु०
for अनु० E. कुमारानु० ४० मित्यादिभोकं पुनः B. N. प्रस्थातव्यं...सहस्रगुप्तार्थे-
प्रिति पठति G. प्रस्थातव्यं पुरस्तादिति पूर्वोक्ते भोकं E. ५० आत्मग० E. after
which B. N. add विज्ञायते. ६० वृण्वन्ति P. which like R. om. प्रकाशम्. ७० Om.
G. E ; E. om. ततः ८० B. E. N. read कुमार here ; ननु पञ्चष्वर० for अल्पैर० B.
N. कतिपयैर० E. ९० Om. P ; E. read यास्यामः for गन्तार. १०० आत्मग० E ;
E. has अथ before यद्येवं B. N. reads तत्किमयमार्येण E. ततः किमयमार्येण०
M. R. किमार्येणायं A. and P. om. स and visarga in सलेखः ११० कुमुमपुरं
प्रस्थापितः B. E.

राक्ष० । विलोक्ये । अये सिद्धार्थकः । भद्र किमिदम् ।
सिद्धा० । सबाष्टे लज्जां नाटयन् । पसीददु अमश्चो ।
ताडीअन्तेण मए ण पारिदं रहस्सं धारिदुं । (क)

राक्ष० । भद्र कीदृशं रहस्यमिति न खल्ववगच्छामि ।
सिद्धा० । णं विण्णवेमि ताडीअन्तेण मए । इत्यद्देहेत्ते
सभयमधोमुखस्तिष्ठति । (ख)

मल० । भागुरायण स्वामिनः पुरस्ताद्रीतो लज्जितो वा
नैष कथयिष्यति । स्वयमेवार्यस्य कथय ।

भागु० । यदाज्ञापयति कुमारः । अमात्यं एष कथयति
यथाहममात्येन लेखं दत्त्वा वाचिकं संदिश्य चन्द्रगुप्तसकाशं
प्रेषित इति ।

(क) प्रसीदत्वमात्यः । ताड्यमानेन मया न पारितं रहस्यं धारयितुम् ।

(ख) ननु विज्ञापयामि ताड्यमानेन मया ।

ननु विज्ञापयामि ताडिअन्तेणेति अस्यार्थोक्तस्य पूरणवाक्यमेवमति-
ताड्यमानेनेति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ।

१ Om. P. and E. which also om. अ.. कः R. reads सि.. क and G. om.
भ...म् २ Om. E. पसीददु twice in B. N. G. which also read. एष' for ए^०
३ अमश्च before this B. E. N. अमश्चस्त्र before रहस्य B. A. reads :
धारिदु and G. धारयिदु. ४ तत् before this B. N. ५ ननु B. N.; E. omits :
all this from मए down to Siddhārthaka's next speech. N. G. add here.
६ णं पारिदं रहस्सं धारिदु अमश्चस्त्र. ७ लज्जितश्च B. E. N. For नैष A. reads नैव.
८ B. E. N. read अतः and G. यतः before this. B. E. N. G. read भार्यांय
for आर्यस्य. ९ स्वराक्षसेन B. E. N; अहम् om. P; च before संविश्य. B.
E. N.

राक्ष० । भद्र सिद्धार्थक अपि सत्यम् ।

सिद्धा० । लज्जां नाट्यन् । एवं अतिताडिअन्तेन मए णिवेदिदं । (क)

राक्ष० । अनैतमेतत् । ताड्यमानः पुरुषः किमिव न ब्रूयात् ।

मल० । सर्वे भागुरायण दर्शय लेखम् । वाचिकमेष भूत्यः कथयिष्यति ।

भागु० । अमात्य अयं लेखः ।

राक्ष० । (वाचित्वा) कुमार शालोः प्रयोग एषः ।

मल० । लेखस्यागून्यार्थमार्येणेदमप्याभरणमनुप्रेषितम् । तत्कथं शालोः प्रयोग एषः ।

राक्ष० । आभरणं निर्वर्ण्य । कुमारैषैतन्मह्यमनुप्रेषितम् । मृ । येतत्कस्मिन्श्चित्परितोषस्थाने सिद्धार्थकाय दत्तम् ।

(क) एवमतिताड्यमानेन मया निवेदितम् ।

१. °यति G. after which. B. A. read एवं E. इमं G. N. एवं and B. E. M. om. अति B. E. read ताडी०. २ B. E. N. G. read कुमार before इति. B. E. N. om. पुरुष and B. N. also ग्रम. इति further on and E. has इति for इव. ३ B. E. N. om. सर्वे G. om. भागु०; B. N. read चायमस्मै स्वभू० for एष भू०; E. has अप्यथयेवास्य भू०. P. has कथयति. ४ B. N. read शुचा लेखमवलोकयन् । स्वस्ति वायस्थाने कुतोपि कोपि कपपि पुरुषमत्रगमयति इति वाचयति. ५ B. N. G. A. P. om. this B. N. read कुमार twice. ६. °येत्कुमारणजां प्रेषितम्. N; अपि om. in B. G; before अनुप्रे० in M. R; B. N. add इति after this. ७ B. N. read एषः स्यात् । इत्याभरणं दर्शयति. ८ R. notes निरिष्य as a variant here. G. has मय for मह्यम्. A. reads कुमारैषैतन्मह्यमनुप्रेषितम्. B. N. read कुमारैषैतन्मह्यमनुप्रेषितम् ॥ मया एवत्स्ति कुमारैष मह्य इति मया &c. E. reads कुमारैषैतन्मह्यमनुप्रेषितम् ॥ मया &c; for अप्येतत्कस्मिन्श्चित्. B. N. read च E. reads पारितोषिक for परितोष. G. reads प्रदत्तम् for इत्तम्.

भागु० । ईदृशस्ये विशेषतः १. मारेणात्मगालादवतार्य प्रसादीकृतस्येयं परित्यागभूमिः ।

मल० । वाचिकमप्यार्थेण सिद्धार्थकाच्छ्रोतव्यमिति लिखितम् ।

राक्ष० । कुतो वाचिकं कस्य वाचिकम् । लेख एवास्मदीयो न भवति ।

मल० । इयं तर्हि कस्य मुद्रा ।

राक्ष० । कंपटमुद्रामुत्पादयितुं शकुवन्ति धूर्ताः ।

भागु० । कुमार सम्यगमात्यो विज्ञापयुति । भर्द्र सिद्धार्थक केनायं लिखितो लेखः ।

सिद्धा० । राक्षसमुखमवलोक्य तूष्णीमध्येमुखस्तिष्ठति ।

भागु० । भर्द्र अलं पुनरात्मानं ताडयितुम् । कथय ।

कुमारेयादिना एवं वदता राक्षसेन समाहितेषि सोलुण्ठनं तदन्यथयति भागुरायणः । ईदृशस्येयादिना ।

अस्मदिति । वाचिकमप्यस्माच्छ्रोतव्यमित्यार्थेण लिखितमिति व्यवहितेनान्वयः ।

१. B. N. read भो अमात्य E. अमात्य before this; and B. E. G. add अभरणविशेषस्य after this; स्व for आत्म B. E. N; इत्यस्यायं for प्रस्यायं B. N. २. °प्यास्तमात् B. N. अस्मात् for सिद्धार्थकात् A. P. आर्येण at the end of the speech B. N. तत्कथं शत्रोः प्रयोगः E. ३. कुमार before this E; M. has वा after this; M. G. have वा वाचि० further on; E. agrees and adds इति after वाचि० and अयम् after एव; B. N. read कुमो वाचिकं कस्य वा लेखः । अवमेवास्मीयो &c. ४. R. M. add वा after कस्य and R. read ईश्वर for ईयं at the beginning of the speech. ५. A. N. read कुमार before this; B. E. N. add आपि after मुद्राम्; R. M. add न before शकुवन्ति. ६. E. has the following as Malayaketu's. ७. °स्त्य मु० G. E. खमास्तै० for खस्तिष्ठति G. E. & B. N. om. this. A. P. E. read पुनरलम् for अलं पुनः and B. N. read ताडयित्वा for ताडयितुम्.

सिद्धा० । अज्ज सभडेदासेण । (क)

राक्ष० । कुमार यदि शकटदासेन लिखितस्ततोँ मैत्रैव ।

मल० । विजये शकटदासं द्रष्टुमिच्छामि ।

प्रती० । जं कुमारो आ॑णवेदि । (ख)

भागु० । स्वैंगतम् । न खल्वनिश्चितार्थमार्यचाणक्यप्र-
णिधयोभिधास्यन्ति । प्रकाशम् । कुमार न कदाचिदपि शक-
टदासोमात्यस्याग्रतो मया लिखितमिति प्रतिपत्स्यते । अतः
प्रतिलिखितमस्यानीयतां वर्णसंवाद एवैतं विभावयिष्याति ।

(क) आर्य शकटदासेन ।

(ख) यन्कुमार अज्ञापयति ।

कुमार यदि शकटदासेनेति । शकटदासः सर्वथा न लिखिष्यतीति
तस्मिन्विश्वभप्रयादियमुक्तिः । भवत्वेवमिति । पूर्वं शकटदासहस्तेन छला-
चाणक्येन लेखितमियजानत इयमुक्तिः । आर्यचाणक्येनैव केनचिद्याजेन
सिद्धार्थकप्रेरणेन शकटदासं वच्चयित्वा तद्वस्तेनेदं लिखितं स्यात् । अतः
परं शकटदास इहानीतश्चेत्कुसुमपुर एवनेन सिद्धार्थकेन मद्वस्तालि-
खितोयं लेख इति स्पष्टं वदेत् । ततः सर्वोप्यं चाणक्यकूटनीतिप्रयोगो
व्याकोपितः स्यादियाशयेन प्रत्युत्पन्नमतिर्भागुरायण आह भवत्वेवम् । शक-
टदासागमनं परिहरामीर्यर्थः ।

कुमार न कदाचिदिति । अमाखेन लेखितमपि स्वेन लिखितमपि
स्वामिद्रोहभयान्व कथयिष्यतीर्यर्थः । अतः प्रतिलिखितमिति । एतमर्थं

१ स्यद्द० R. G. E. २ B. N. read स्त्रहि. and B. E. N. add लिखितः
after मैत्रैव. ३ °मालो. P. and B. N. B. A. G. add न्ति at the end of this
speech. ४ आत्मकं E. °मात्वार्थ. for °मार्य G; and M. R. E. read चाणक्यस्य
प्र०. ५ A. P. read before this भवत्वेवम्. B. N. read आगत्य शकटदासो वा
सोव्यं लेख इति प्रत्यभिर्दीय पुर्ववृत्तं प्रकाशयेत् । एवं सति संविहानो मलयकेतुरस्मि-
न्द्रयोगे अथावरो भवेत् ॥ ६ °त्यरात्सत्स्य B. N. °स्यपुराज्ञातो (?) राक्षसापेक्षया
मया &c., E; लिखित इति. B. G. N. ७ अतोन्यलि० B. N. अतोन्यलि० G. अतोन्यलि०
E. ततः प्र० M; B. N. read यतो before वर्ण०; B. N. read एतस्सर्वम्
for एतम्; P. G. E. have एनम्; R. om. वि in विभावयिष्यति.

मल० । विजये एवं क्रियताम् ।
 प्रती० । कुमार मुद्दावि॑ । (क)
 मल० । उभयमप्यानीयताम् ।
 प्रती० । जं कुमारो॑ आणवेदि॒ न्ति॑ । (ख)
 निष्क्रम्य पुनः प्रविद्य । कुमारै इदं तं सअडदासेण
 सहैत्यलिहिदं पत्तं अं मुद्दावि॑ । (ग)
 मल० । उभयमपि नायेन विलोक्य । आर्यं संवदन्त्यक्षराणि॑ ।
 राक्ष० । स्वैंगतम् । संवदन्त्यक्षराणि॑ । शकटदासस्तु
 मित्रमिति च विसंवदन्त्यक्षराणि॑ । किं नु शकटदासेन
 स्मृतं स्यात्पुच्छदारस्यं विस्मृतस्वामिभक्तिना॑ ।
 चलेष्वर्थेषु लुभ्येन न यशःस्वनपायिषु ॥ १४ ॥

(क) मुद्रापि ।
 (ख) यत्कुमार आज्ञापयति ।
 (ग) कुमार इदं तच्छकटदासेन सहस्तालवितं पत्रं मुद्रापि ।

परिच्छेत्स्यतीयर्थः ।

कुमारं मुद्रापीति॑ । आनीयतामिति॑ पूर्वेण प्रक्षिप्य प्रभः ।
 संवदन्तीति॑ । शकटदासस्तु मित्रमित्यमर्थो॑ विसंवदति॑ विमृध्यते॑ । तस्या-
 पतमैवे संशयो जायत इत्यर्थः ।
 • स्मृतमिति॑ । पुत्रदारस्येयधीगर्येति॑ कर्मणि॑ षष्ठी॑ । स्वामिभक्तिं यशःश्व

१. G. has मुद्रामपि. E. मुद्रापि जाणवे (?) B. N. have instead of the whole speech भागु०. कुमार । मुद्रामप्यानयात्विव्यम्. २. B. E. N. read °मपि क्रियताम्.
 ३. °मालो. P. which also has वेदीनि. M. om. न्ति. ४. °माल A. P. एवं रु after
 this in E. इर्वं G. इर्वं क्वचु B. N.; E. also has सयड०. ५. सुभर्त्य...हैतं G. पत्तं
 E. for the वि at the end B. N. read अ G. पि and E. च. ६. °नावलो०. B. E.
 N. G. उआत्मग.° E. which om. संव.. नि B. N. read भन before मित्र०. ८. P.
 G. E. om. च. G. om. वि in विसंवदन्ति. and R. M. read न for that वि;
 A. P. read तत्किमिदानीम् for किनु E. तत्किं तु खलु. B. N. तत्किम्. *and
 B. E. N. add लिखितम् after शक...सेन. ९. °शाराणाम् B. E. N. G; and B.
 N. read विस्मृतः स्वामिभक्तः ।

अंथवा कः संदेहः ।

मुद्रा तस्य कराङ्गुलिप्रणयिनी सिद्धार्थकस्तसुह-
त्स्यैवापरलेख्यसूचितमिदं लेख्यं प्रयोगाश्रयम् ।
सुव्यक्तं शकटेन भेदपटुभिः संधाय सार्वं पैर-
भैर्तृक्षेहपराङ्गुखेन कृपणं प्राणार्थिना चेष्टितम् ॥ १५ ॥

मल० । विलोक्यै । आर्य अलंकारलयं श्रीमता यदनु-
प्रेषितं तदुपगतमिति॑ यद्विखितं तन्मध्यात्किमिदमेकम् ।
निर्वर्ण्यात्मगतम् । कथ॑ तातेन धृतपूर्वमिदमाभरणम् ।
प्रकाशम् । आर्य कुतोयमलंकारः ।

राक्ष० । वणिग्भ्यः क्रयादैधिगतः ।

मल० । विजये अपि प्रत्यभिजानार्सि॑ भूषणमिदम् ।
प्रती० । निर्वर्ण्य सबाष्पम् । कुमार कहं ण पञ्चभिजाणामि॑ ।
इदं॑ सुगिहीदणामधेण पञ्चदीसरेण धारिदपुष्वं । (क)

(क) कथं न प्रयभिजानामि॑ इदं सुगृहीतनामधेयेन पर्वतेश्वरेण
धारितपूर्वम् ।

परिमृज्य चलेषु नश्वरेष्वेषु पुनदारादिषु च लुभः॑ स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥
मुद्रेति॑ । प्रयोगाश्रयं कूटप्रयोगरचित्तमित्यर्थः । कृपणं दीनं कृत्यं चेष्टितं
व्यवसितम् ॥ १५ ॥

३ वचम्. B. N. २ दुना. B. N. ३ भर्तुः A. R. M. B. °पणमा° for °पणं प्रा°
P. ४ B. E. N. G. om. this; P. om. आर्य. R. G. E. read अलंकरण for
अलंकार. ; "मतो for °मता B. N. ५ B. N. add आर्येण here; °देके किमिदम्
for °किमिदमेकम् B. N. ६ कटम् E; A. P. om. इवम् ७ N. om. ८ R. M.
read °गतम्. ९ °नाति॑ धैती भु.° B. E. N. १० E. has सबाष्पे निर्वर्ण्य; कथं for
काहं E. and G. which also reads पञ्चभिजाणिस्ते E. has पञ्चभिजाणामि॑.
P. °भिजाणा° B. N. °भिभाणिस्तं. १० इमं क्षु. B. N. इहं ता (?) खलु E. इमं
G. एवं P. which also reads सुगिही॑. E. reads °नामधेयेण R. पामहेयेण
G. नामधेयेण; °च्वदेस° for च्वदीत R; for पुष्वं B. N. read पूर्वं.

मल० । सबाष्पम् । हा तात ।

एतानि तानि तव भूषणाद्य
गावोचितानि कुलभूषण भूषणानि ।
यैः द्वोभितोसि मुखचन्द्रकृतावभासो
नक्षत्रवानिव शरत्प्रयत्नस्तः ॥ १६ ॥

राक्ष० । स्वर्गतम् । कथं पर्वतेश्वरेण धृतपूर्वाणीत्याह ।
व्यक्तमेवास्य भूषणानि । प्रकाशम् । एतान्यपि चाणक्यप्रयु-
क्तेन वणिग्जनेनास्मासु विक्रीतानि ।

मल० । आर्य तातेन धृतपूर्वाणां विश्वेषतेश्वन्द्रगुप्तहस्त-
गतानां वणिग्विक्रय इति न युज्यते । अथ वा युज्यत
एवैतत् । कुतः

चन्द्रगुप्तस्य विक्रेतुरधिकं लाभमिच्छतः ।
कल्पितां मूल्यमेतेषां क्रूरेण भवता वयम् ॥ १७ ॥

राक्ष० । स्वर्गेतम् । अहो सुक्षिष्ठोभूच्छ्रुप्रयोगः । कुतः

एतानीति । वलभानि प्रियाणि भूषणानि यस्येति बहुत्रीहिः । शेषं
स्पष्टम् । १६ ॥

१ वलभभूषणस्त A. P. E. २ भूषितानि R. ३ तोभिमुख० G. कृतावभासो N.
४ समये A. P. E. ५ आत्मग० E. तत्कथम्. G. ; B. N. R. M. read व्यरभ०. B.
E. N. om. व्य...जानि. ६ M. R. G. om. प्र...एतान्यपि E. om. प्रकाशम् and
reads : व्यक्तमेतानि चा०. B. N. om. व्य...नि and read प्र...व्यक्तमेतान्यपि तेन
चा० M. adds एष. after प्रकुर्तेन and E. reads वणिग्विक्रयनेन. ७ G. E. adds
आभरणानाम् B. N. आभरणविशेषाणाम् P. has चाणक्य for चन्द्रगुप्त further
on. ८ विन्द्यः क्रयाधिगम इति. B. E. N. क्रयाधिगते इति (?) M. क्रयाधि-
गतमिति. B. ; B. E. N. add एतत् after the first कुरुते and B. N. om.
एतस्कृतः at the end of the sentence ; R. G. E. om. कुतः. ९ चक्षुता E. १०
स्पष्टतम्. G. N. ११ A. E. B. N. read आत्मग० R. M. om. अहो. For चाहु
B. N. read एष. G. om. it. E. reads द्वीयं भूषणप्रयोगः R. भूच्छ्रुप्रयोगः..

लेखोयं ने मनेति नोन्नरमिदं मुद्रा मदीया यतः
सौहादं शकटेन खण्डतमिति श्रद्धेयमेतत्कथम् ।

मौर्ये भूषणविक्रयं नरपतौ को नाम संभावये-
त्तस्मात्संप्रतिपन्त्रिव हि वरं न भ्रान्धैमलोन्नरम् ॥ १८ ॥

मल० । एतदोर्यं पृच्छामि ।

राक्ष० । सबाष्पम् । कुमार य आर्यस्तं पृच्छ । वयमिदानी-
मनार्याः संवृत्ताः ।

मल० ।

मौर्योंसौ स्वामिपुलः परिचरणपरो निवृत्तप्रस्त्रः हं

दाता सोर्यस्य तुभ्यं स्वमतमनुगतस्त्वं तुं महां ददासि ।

दास्यैं सत्कारपूर्वं ननु सचिवपदं तत्र ते स्वाम्यमल

स्वार्थे कस्मिन्समीहा पुनरधिकतरे त्वामनार्थं करोति ॥ १९ ॥

राक्ष० । कुमार एवमयुक्तव्याहारिणा निर्णयो दत्तः । भवतु
तर्वं को दोषः । मौर्योंसौ स्वामिपुल इति युष्मदस्मदोर्धत्ययेन
पठति ।

लेखोयमिति । शकटदासेन सौहादं परियज्येदं लिखितमिति याम्ये परि-
हरे उक्ते कः श्रद्धादिव्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं मौर्यसेनातोप्यतिशयिते मयि तव स्वातन्त्र्ये स्थिते इतोप्याधिकतरं
कं स्वातन्त्र्यवलम्बयैवमन्त्ये जातोसीतिनिष्ठुर उपालम्भः ॥ १९ ॥

१. मम नैति । R. M. २. माश्यम् । R. M. ३. एतशार्य A. P. ४ B. N. om.
सबाष्पम् । कुमार ५. तुलभृतसनुस्तं च. P; A. has च for तु. ६. शार्ये appears
to be given as a variant in R; निः for से P. ७. B. reads "मभिकुलार्ध-
वंशा" । E. agrees reading नि for निः; N. has एव प्रट(?) व्यवहार० B. adds
भवतैव मे before निर्णयो N. मे भवतैव E. एव. ८. R. om. तव. B. N. instead
of भव... च: read कुतः । मौर्योंसौ स्वामिपुल इति युष्मदस्मदोर्धत्ययेन पठति.
G. agrees but om. युष्म...येन E. substitutes तर्हैव for it.

मल० । लखमलंकरणस्यग्नि० च निर्दिश्य । इदमिदानीं किम् ।
 राक्ष० । सवाष्म । विधिविलसितम् । कुतः
 भृत्यस्वे परिभावधामनि सति खेहात्मभूणां सतां
 पुलेभ्यः कृतवेदिनां कृतधियां येषां नैं भिन्ना वयम् ।
 ते लोकस्य परीक्षकाः क्षितिभृतः पापेन येन क्षता-
 स्तस्येदं विपुलं विधेविलसितं पुंसां अस्यांच्छुदः ॥ २० ॥
 मल० । सरोषम् । किमयापि निहूयते एव विधेः किलै-
 तवस्यवसितं न लोभस्य । अनार्य
 कन्यां तीव्रविषप्रयोगविषमां कृत्वा कृतप्रवृत्त्या
 विश्रम्भप्रवणः पुराँ मम पिता नीतः कथंशेषताम् ।

इदमिदानीं किमिति । अयं कस्य दोष इत्यधिक्षेपः ।
 भृत्यले इति । परिभेतो न्यकारः तद्विषयो भृत्योप्यहं प्रभुभिर्न्यकारं
 करुं समर्थैरपि यैः कृतज्ञैः सर्वज्ञैः स्वामिभिरप्यनिर्विशेषतया दृष्टोस्मि ते
 दैवेन हता इत्यर्थः ॥ २० ॥

कन्याभिति । मन्वाधिकरि मौर्यस्य मन्त्रिले आहितगौरवेण भृत्याभि-
 लाषेणोर्यः । रियौ चन्द्रगुप्ते प्रलयाय नाशाय मांसवद्विकेतुमारब्धा निषेजिता
 इत्यन्वयः । इदानीमपि राक्षसेनानेकराजकार्यकुशलेन किमपि तादृशामारभ्यते

१ G. has °र्णं च स्य० E. °रणस्यमिकां च० B. N. °रणस्थलिकां च० B.
 N. G. read विनिर्विश्य. and G. reads किम् before इशमिशानीम्. २ B. N.
 G. read विधेविंश्य० and B. E. N. G. add इर्वं न चाणक्यस्य. ३ कृतिके० G. ; and
 B. N. read कृतधियो for next word, and अभिना for न भिन्ना. ४ विकलम्.
 R. and विधेविलसितम्. B. प्रयत्नो वृथा for प्रवद्विलिङ्गः P. ५ om. M. R.
 सक्रोधम् B. E. N. ; B. reads कथम् for किम् and om. प्रव. and विधेविलसित-
 मिर्वं न ममेति ; E. agrees with our text except in reading विकल एव, and
 विलसितम् for अवस्यवसितम् ; G. also agrees with our text but adds किम् before
 किल and reads विल० for अव० ६ कृतप्राप्मना N. E. ७ B. E. have तसा for
 पुरा M. R. read पिता मम पुरा.

संप्रस्थाहितगौरवेण भवता मन्त्राधिकारे रिषोऽ-

प्रारब्धाः प्रलयाय मांसवदहो विक्रेतुमेते वयम् ॥ २१ ॥

राक्ष० । स्वैगतम् । अयमपरो गण्डस्योपरि स्फोटः ।

प्रकाशम् । कर्णीं पिधायै । शान्तं पापं शान्तं पापम् । नाहं
पर्वतेश्वरे विषकन्यां प्रशुक्तवान् ।

मल० । केन तर्हि व्यापादितस्तातः ।

राक्ष० । दैवमलं प्रष्टव्यम् ।

मल० । सङ्क्रोधम् । दैवमलं प्रष्टव्यम् । नक्षणको जीव-
सिद्धिः ।

राक्ष० । स्वैगतम् । कथं जीवसिद्धिरपि चाणक्यप्रणिधिः ।
हन्त रिपुभिर्मै हृदयमपि स्वीकृतम् ।

इति पूर्वं जीवसिद्धिना उपक्षिप्तस्य उपजापदुर्विकल्पस्यायमुद्गार इत्यव-
धेयम् ॥ २१ ॥

अयमपर इति । मर्मस्थानव्रणस्योपरि व्रणान्तरमित्यर्थः ।

दैवमत्रेति । चाणक्यनामागृहीत्वा दैवमिति वदन्स्वस्य परदोषानाशिक-
रणरूपं महामनस्वं सूचितवान् ।

१ रिषोः B. E. N. P. रिषो. G ; in the next line, B. E. read प्रणवाय for
प्रलयाय. २ Om. A. P. आत्मगः E ; P. reads अपि for अपरो. For स्फोटः B.
has विस्फोटः and N. विस्फोटकः ३ B. om. क...य. and R. E. read शान्तं पापम्
only once. ४ B. N. read नाहं विषकन्यामारोपितशानपापोहं पर्वतेश्वरे. E. has
simply अपापोहं पर्वतेश्वरे. P. adds अपापोहम् after प्रशुक्तवान्. ५ द्रष्टः A. P. ६
Om. B. N. दैवमत्रैव प्रः R. दैवमत्रैव प्रः A. कथमत्रैव प्रः E; P. om. है...व्यम्.
७ आत्मगः E. °क्षमस्य प्रः for °क्षमप्रः G ; B. E. N. read हृदयमपि मैत्युनिः
स्वीकृतम्.

मल० । सक्रोधम् । भासुरके आशाप्यतां दोखरसेनः । अ एते राक्षसेन सह त्रृहन्नारैत्यास्मच्छरीस्त्रोहेण चन्द्रगुभमाराधयितुकामोः पञ्च राजानः कौलूतश्चिलवर्मा मलयनृपतिः सिंहनादः काइमीरः पुष्टराक्षः सिन्धुराजः सुषेणः पारसीकाधिपोऽ मेघनाद इति । एतेषु लयः प्रथमे मदीयां भूमिं कामयन्ते ते गम्भीरश्चभ्रमभिनीयं पांगुभिः पूर्यन्ताम् । इतरौ हस्तिबलकामुकौ हस्तिनैव धात्येतामिति ।

पुरुषः । तथेति॑ निष्क्रान्तः ।

मल० । सक्रोधम् । राक्षस राक्षस नाहं विश्रम्भघाती राक्षसो मलयकेतुः खल्वहम् । तद्वच्छ समाश्रीयतां सर्वात्मना चन्द्रगुप्तः । पश्य ।

विष्णुगुप्तं च मौर्यं च समेमप्यागतौ त्वया ।

उन्मूलयेतुः॒गिशोहं लिवर्गमिव दुर्नयैः ॥ २२ ॥

विष्णुगुप्तमिति । दुर्नयदृष्टान्ते स्वस्य दौरात्म्यम् । रोषविशेनावशादुआटनम् ॥ २२ ॥

१ Om. B; twice in E; B. N. G. read शिखरसेनः E. सिखरसेनः and all four add सेनापतिः after this; G. reads यतः for ये. and B. N. read एतेन for एते. २ M. R. om. सह; सौहार्दम् for सृहन्नाम् B. N.; B. E. N. read रीराभिन्नोहेण. ३ त्रृयितुमुद्यता: E. which and B. N. G. add तथया after राजानः; नरपतिः for नृपतिः B. E. N. जनाधिपः G. विराजी B. N.; for मेघनादः B. has मेघार्कः. N. G. मेघाक्षः B. मेघालयः (or मेघाक्ष as a variant); for एतेषु B. N. read तत्र तेषां मध्ये ये. G. अत्र य एते. E. अत्र य एतेषाम्; प्रथमम् for प्रथमे R. M. G. प्रधानतमाः प्रथमा B. N. प्रथमतरा E. which reads प्रार्थयन्ते for कामयन्ते. ४ E. has before this तेष्यो भूमिरेव शीयताम् M. R. G. E. read गम्भीरम्; for अभिनीय M. R. read आनीय B. N. उपनीय. ५ Before this B. N. have तु द्वौ. P. A. E. तु; B. N. read बलकामोऽ E. विष्णुगुप्तम्. M. R. बलकोशकामोऽ. For धात्येताम् A. P. read धात्येताम्. ६ सहेति M. R.; अं कुमारी आणवेतिति B. N. विदि E. & R. G. E. M. om. सक्रोऽ G. E. read राक्षस only once. M. om. entirely. ७ समाश्रय चन्द्रगुप्तम्. M. R. समा.....शुभ इति. B. N.; G. agrees with our text adding त्वया before चन्द्रऽ B. E. N. om पश्य. १० सार्धम् E. ११ दुर्पदः G. E.

भागु० । कुमारे रुतं कालहरणेन । सांप्रतं कुसुमपुरो-
परोऽप्याद्यज्ञादस्मृतानि ।

गौडीनां लोधधूलीपरिमलबहुलान्धूमयन्तः कपोला-
न्धिश्वेन्तः कृष्णपादः भ्रमरकुलरुचः कुञ्चितस्यालकस्य ।
पांशुस्तम्बा बलानां तुरगखुरपुटक्षोभलब्धात्मलाभाः
शत्रूणामुन्नमाङ्गे गजमदसलिलच्छिन्नमूलाः पतन्तु ॥२३॥

सपरिजनोऽनिष्क्रान्तो मलयकेतुः ।

राक्ष० । सावेगर्म् । हा धिक्षष्टम् । तेपि धातिताश्विलवर्मा-
दयस्तपस्त्विनः । तत्कथं सुहद्विनाशाय राक्षसश्वेष्टते न
रिपुविनाशाय । तस्मिदानीं मन्दभाग्यः करवाणि० ।

स्वपक्षबलहीनमेनं भद्रभटादिभिर्नियाहयितुं त्वरयति । गौडीनामिति ।
लोधपुष्पाणां धूली परागस्तस्य परिमलः लेपजनितो गन्धविशेषस्तेन
बहुलान्ध्यासान् गौडीनां गौडक्षीणां कपोलान्धूमयन्तः धूमवतः कुर्वतः मलि-
नयन्त इति यावत् । णाविष्टवद्वावेन मतुपो लोपः । गौडक्षियः कपोला-
न्लोधरजोभिरलंकुर्वन्तीत्यतस्तेषां तस्मिरिमलबहुलत्वम् । तथा तासमेव
भ्रमरकुलरुचः नीलस्य कुञ्चितस्य संयमितस्यालकस्य कृष्णमानं नैर्व्य-
द्धिभन्तोभिभवन्त इत्यर्थः । बलानां सैन्यानां तुरगखुरपुटक्षोभेण लब्धात्म-
लाभाः जनिताः पांशुस्तम्बाः गजमदसलिलच्छिन्नमूलाः सन्तः शत्रूणामु-
त्तमाङ्गे पतन्तु ॥ २३ ॥

१ Om. M. R. G. E ; G. E. add एव after सांप्रतस् ; B. N. read शी-
घ्रमेव. २ उरोधाय M. R. पुरमेव रो० G ; प्रतिष्ठन्ताम् for आज्ञाव्यन्ताम् B. E.
N. G. ३ वह० G. ध्वलान् B. E. N. धूमयन्तः B. E. N. G. ४ हित्यन्तः G.
५ व्युहा for स्त० B. N ; for पृष्ठ R. has पट M. तुरी and for शोभ B. E. N. G.
शोर० ६ क्षिन्नमूलः M. G. E. क्षिन्नमाला ; R. ७ B. N. read इति स...मो निर्वितो
मल० E. reads निष्क्रान्तः स...मो मल०. ८ Om. M. P. R. कर्त्त तेपि om. in E:
M. R. G ; B. N. after तेपि reads हतास्तपस्त्विनाशिश्वर्मादयस्तस्त्वयम् &c. ९
B. N. read हमेत्ता० E. reads शिपोविना० further on. १० करवाणि मन्द-
भाग्यः B. E. N. G.

किं गच्छामि तपोवनं न तपसा शाम्येत्सवैरेभेनः
किं भर्तृननुयामि जीवति रिषौ स्वीणामियं योग्यता ।
किं वा खड्डसखः ॥२४॥ ले नैतत्र युक्तं भवे-
चेतश्चन्दनदासमोक्षरभसं हन्त्याख्यातं न चेत् ॥२४॥

हति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

पञ्चमोङ्कः ।

किं गच्छामीति । जीवति रिपाविति शत्रुवैरनिर्यातनमकृत्वा खीवदनु-
मरणमयुक्तमिति भावः । खड्डसख इति । खड्डमात्रसहयेनारिबलं कृत्वा
क्षपयितुं समर्थोस्मि अथापि चन्दनदासस्योपकारिणो मोक्षोऽन भवेदिति
रभसं रभसवदुत्सुकं चेतः हन्त्यात् अरिबलक्षणान्मां रोद्धुं प्रवर्तत
इत्यर्थः । प्रवर्तनार्था लिङ् । न चेत् न हन्त्याच्चेत्कृतघं भवेदित्यन्वयः।
पराक्रमपक्षे चन्दनदासविषये कृतघ्रतादोषः स्वस्यापरिहार्यः स्यादिति भावः।
अप्यकार्यशतं कृत्वा येन केनाप्युपायेन चन्दनदासमोचनमेव संप्रसाव-
श्यकत्वेनापतितमतस्तत्रैव प्रयतिष्य इत्यत्र तात्पर्यम् ॥ २४ ॥

इति श्रीश्याम्बक्यज्ञप्रभुवर्याभितदुणिद्वाज्यव्यासयज्विरचिते मुद्राराश-
सनाटकव्याख्याने पञ्चमोङ्कः समाप्तः ॥

मुद्राराक्षसम् ।

अथ षष्ठोङ्कः ।

ततः प्रविशत्यलंकृतः सर्वेषः सिद्धार्थकः ।

सिद्धाऽ । जर्वेदि जलदणीलो केसवो केसिधादी
 जैअदि अ जणदिद्वी चन्द्रमा चन्द्रउत्तो ।
 जर्वेदि जर्वणकज्जं जाव काऊण सव्वं
 पडिहदपरपक्वां अज्जचाणकणीदी ॥ १ ॥

जयति जलदनीलः केशवः केशिधाती
 जयति च जनदृष्टिचन्द्रमाश्वन्द्रगुप्तः ।
 जयति जयनकार्यं यावत्कृत्वा च सर्वं
 प्रतिहतपरपक्षा आर्यचाणकयनीतिः ॥ १ ॥

इत्यं मलयकेतुनियप्रहरूपमवान्तरकार्यनिर्वहणं कृतम् । अतः परं राक्षस-
 संयहणरूपप्रधानकार्यनिर्वाहार्थं चन्द्रगुप्तलक्ष्मीस्यैर्यरूपस्य महाफलस्य च
 सिद्ध्यर्थं षष्ठसप्तमावक्षावारभ्येते । जगदीति ।

जयतीति । कृतकार्यतया चन्द्रगुप्तेन भूषणादिनालंकृतेन सिद्धार्थकेने-
 ष्टदैवतराजचाणकयनीतीनां जय आघोष्यते । जययनेनेति जयनं सैन्य-
 युद्धादि । करणे ल्युट् । जयनेन जयकारणेन सेनादिनैव यत्कार्यं तद्याव-
 त्सर्वं स्वयमेव कृत्वा चाणकयनीतिर्जयतीत्यन्वयः । सेनासम्भावयुद्धादिकमन-

१. Om. M. R. G. २ जयहि G. जयतु E; N. read जलदणीणो. E. reads केशवो कैशिं. for केसवोकेसि० and G. कैसिधार्दि० ३ जयदि. E. जभहि. G; for अ० B. N. read द्वृ. E. reads द्वयन for अज्जण. ४ जयहि P. E; for कज्जं B. E. N. G. read सज्जं; G. also has अज्जण for अज्जण; for जाव B. N. G. read जाभ E. जाव R. एव्व; M. R. read कासूण and B. E. N. G. read सेण्ण for सर्वं. ५ परिष्प० A. पडिष्प० P. पडिष्व० B. E. N; for जीही. G. reads जीई.

दावे चिरस्स कालस्स पिअवअस्सं समिद्धत्थभं पेक्खांमि ।
परिकर्म्मावलोक्य चै । एसो मे पिअवअस्सओ समिद्धत्थओ
इदो एव्वे उपसप्तदि । जाव ण उपसप्तामि ॥ (क)
प्रविश्यै समिद्धार्थकः ।

समिद्धा० ।

संदावे तारेसांण गेहूसवे मुहाअन्नाण ।
हिअर्मेडिदाण विहवा विरहे मित्राण दूणन्दि ॥ २ ॥

(क) तावच्चिरस्य कालस्य प्रियवयस्यं समिद्धार्थकं पश्यामि । एष मे
प्रियवयस्यः समिद्धार्थकः इत एवोपसर्पति । यावदेनमुपसर्पामि ।
संतापे तारेशानां गेहोत्सवे मुख्यमानानाम् ।
इदयस्थितानां विभवा विरहे मित्राण दूनयन्ति ॥ २ ॥

पेक्ष्य नीत्यैव सर्वं राजकार्यं चाणक्यः साधितवानियर्थः । बहोः कालान्त-
स्य दर्शनमावश्यकमियर्थः । संदोवे इति । संतापे तारेशानां चन्द्राणो
संतापहारिणामियर्थः । गेहोत्सवे इति । मित्रैर्विना गेहोत्सवा उर्ध्वा इत्यर्थः ।
इदयस्थितानां सर्वदा चिन्यमानानां मित्राण विरहे विभवा ऐश्वर्याणि
दुःखायैव भवन्ति इति सिद्धार्थकविरहेण क्षिर्यते ॥ २ ॥

१. B. N. read जाव G. ता जाव. E. यावन् and प्रियवयस्ये further on and
समिद्धत्थयत्वं; G. reads पेक्खामि for पेक्खांमि २. Om. G. which reads सो for मे.
M. R. om. मे. B. E. read अभंतण for एसो मे; E. has again प्रियवयः
ससिद्धः; R. G. E. read °वास्तो; for एसांस्यओ N. reads अविभ-
वअस्तोत्तमिद्धत्थः. ३. P. reads एवोएव. G. इदोज्जेव. B. N. इदोज्जेव. G. R.
M. read उवसप्त° B. N. आअच्छादि. E. reads इदो आगशोप्येव. B. E. N.
G. have ता before जाव and B. N. om. ४. P. reads उपसप्तेमि. E. उवसे-
ज्जामि B. G. R. read उवसप्तामि. ५. B. E. N. G. read ततः प्रविश्यति. E.
reads ससिद्धः ६. B. N. read संतावेन्ता आवाणेद्दुः G. सौभावेता अविषेद्दुः E.
सभारन्तः आवाणाद्दुः B. N. continue महूसवेद्दुः हथावेन्ता G. गेहूसवेद्दुः आव-
न्ता. E. सहूसवे रुवावता. ७. A. reads हिअं ए. हियभिल्लामा वि विहवा 'G.
हियभिल्लामा वि विहवै. B. N. हि...क्षिल्लामा विद्विहवै. For the last word R.
reads दूमन्ति A. M. दूमन्ति E. दूमेति. B. N. दूमन्ताभन्ते.

सुंदं च मए मलअकेंदुकडादो पिअवअस्सओ सिद्धत्थओ
आअंदोनि । ण उण्णेसांदे । इति परिक्रामति ॥ विलोक्य ।
एसो^३ सिद्धत्थओ । (क)

सिद्धां० । उपसूत्य॑ । कहं समिद्धत्थओ । अवि सुहं पिअव-
अस्सस्स । (ख)

इर्यन्योन्यमालिङ्गतः ।

समिद्धां० । कुदो^१ सुहं जेण तुमं चिरप्रवासपच्चागदो वि
अज्ज ण मे गेहं आअच्छसि । (ग)

(क) श्रुतं च मया मलयकेतुकटकात्रियवयस्यः सिद्धार्थक आगत इति ।
एनमन्वेष्यामि । एष सिद्धार्थकः ।

(ख) कथं समिद्धार्थकः । अपि सुखं प्रियवयस्यस्य ।

(ग) कुतः सुखं येन लं चिरप्रवासप्रयागतोप्यदा न मे गेहमागच्छसि ।

१ Om. M. R. G ; जधा after मए. B. E. N. G ; B. also reads केतु ; and
E. मलयकेतु and कडादो and पियवयस्सो. M. R. read वअस्सो for वअस्सओ
G. adds मे after it. २ आगदो^० E. after which B. E. N. have ता जा (या E.)
व ण &c. In. B. the stage direction is परिक्रम्योपसूत्य च simply ; N. agrees
with our text but adds सहर्षम् after विलोक्य, E. adds आस्मगतम् and om.
इति. ३ G. has एसो सी N. अएसिद्धत्थ. B. G. E. add अवि सुहं पिअ
वअस्सस्स. G. E. adding उपसूत्य before this. ४ विलोक्य B. E. G ; B. E.
N. G. read कथं R. M. om. क...ओ. B. reads कथं इसोउज्जेष्य पिअवअस्सओ
सुसिद्धत्थओ । उपगम्य. । अवि &c. M. R. G. om. पिअ. ५ B. N. read
उभावन्यो^०. E. इस्कुभावन्यो^०. P. अन्यो^०. N. and P. have this direction
before अविसुह &c. ६ अह वअस्स before and मे after this B. N. which
also read जस्स for जेण B. N. read आल before प्यवास. G. om. ए and E.
reads प्यवास and adds वि after अज्ज and reads आअत्थसि. G. reads वि
after अज्ज. B. N. after शोवि read अंभापिभ तुनन्तं अण्णरो गयोसि ति.

सिद्धा० । पसीददु वअस्सो॑ । दिड्मेन्तो एव्व अज्जचाणंकेण
आणंकीहि जह सिद्धत्थय गच्छ एदं पिओदन्तं देवस्स च-
न्दसिरिणो णिवेदेहिनि । तदो एदस्ते णिवेदिअ एवं अणुभू-
दपत्थिवप्पसादो अहं पिअवअस्तं पेक्खिदुं तुह एव्व गेहं चलि-
दोहि । (क)

समिद्धा० । वअस्स जदि मे सुणिदव्वं तदो कहेहि किं तं
पिअं जं पिअदंसणस्स चन्दसिरिणो॑ णिवेदिदं॑ । (ख)

सिद्धा० । वअस्सं किं तुहवि अकाहिदव्वं अस्थि ता

(क) प्रसीदतु वयस्यः । दृष्टमात्र एव आर्यचाणक्येनाज्ञसोस्मि यथा सि-
द्धार्थक गच्छ इमं प्रियोदन्तं देवस्य चन्दप्रियः निवदयेति । तं एतस्य
निवेदेहिमनुभूतपाठ्यवप्रसादोहं प्रियवयस्यं प्रेक्षितुं तैव गेहं चलितोस्मि ।

(ख) वयस्य यदि मे श्रोतव्यं ततः कथय किं तप्तियं प्रियदर्शनस्य
चन्दप्रियः निवेदितम् ।

(ग) वयस्य किं तवाप्यकथितव्यमस्ति तन्निशामय । अस्ति तावच्चाणक्य-

१ पसीददु twice in B. E. N. पिअ before this in B. E. N. and अहं कम्यु
after this in B. N.; ज्ञेव्व for एव्व B. N. ज्ञेव्व G. एव्वेव्व E.; B. om. हि
further on. For जह B. G. have जधा N. जहा E. om. २ तुन्तन्तं पिअं
पिअदंसणस्स B. N. E. (om. तुन्तन्तं) G. adds पिअदंसणस्सपदस्स before
देवस्स in our text; for देवस्स B. N. read देवस्त; for the last word R.
reads णिवेदिहिनि. P. °हीनि. ३ तस्त तं B. N. एस्स एवं E.; for एव्व B. E.
N. G. read एवं R. M. read अणुहू॒; पाठ्यव B. N. प्याठ्य° A. पसारो B. E.
N. G. ४ पेक्खिदु E. for तुह G. E. read तव. For एव्व. E. ज्ञेव्व G. B. N.
om. For चलितो° N. has पत्थिदो and for हि. E. has स्मिनि A. om. चलितो-
हि. ५ व्वव्व° E. For मे B. N. read मए एवं E. मएवि. B. reads °हव्व भोवि ता
मे पि सुणावेहि. N. agrees reading. कहेहि for सुणावेहि- B. E. N. om. जं P.
is confused here thus कितीपिअनं इस्तचन्द &c. G. reads चन्दसिरिणस्स. ६
E. has °हिदव्व B. E. N. add ति here. ७ पिअ before this B. N.; after it
B. N. have तवापि किं असुषिदव्वं अस्थिय; G. तवापि and E. तवपि. for तुहपि;
काहिं for काहि in text G.

गिसमिहि॑ । अस्थि दावं चाणक्णीदिमोहिदमदिणा मलअकेदु-
हदएण गिकासिज रक्खंसं हदा चित्तवम्पमुहा प्यहाणा पञ्च
पत्थिवा । तदो असमिक्खकारी एसो दुराआरोनि उज्ज्वज्ज्वे मल-
अकेदुहदभूमि॑ कुसलदाए॑ भअविलोलसैसैणिकपरिवारेसु॑
सभर्भर्भ पत्थिदेसु पात्थिवेसु सकं विसअं गिमिहि॑ हेअएसु॑
सअलसामन्तेतु भद्रभटपुणिदत्तडिङ्गुरादबलउत्तरासेणभागु-
राअणरोहिदक्खविजअवम्पमुहेहिं संजामिअ गिहीदो॑ मल-
अकेदु । (ग)

नीतिमोहितमतिना मलयकेतुहतकेन निष्कास्य राक्षसं हताश्चित्तवर्मप्रमुखा
प्रधानाः पञ्च पार्थिवाः । ततोसमीक्ष्यकायेष दुराचार इत्युज्ज्वला
मलयकेतुहतक्भूमि॑ कुशलतया भयविलोलशेषसैनिकपरिवारेषु॑ सभयं
प्रस्थितेषु पार्थिवेषु सकं विषयं निविण्णहदेयेषु॑ सकलसामन्तेषु॑ भद्रभटपुरु-
दत्तडिङ्गुरातवलगुपतराजसेनभागुरायणरोहिताक्षविजयवर्मप्रमुखैः॑ संयम्य
गृहीतो मलयकेतु॑ ।

१. गिशा॑. E. गिस॑ R ; before this E. has तं for ता; B. E. N. prefix
भज्ज to चाणक्ण E. reads गीदिणा and N. महणा for मरिणा. २ हअगेण G.
E; for गिङ्गा॑ B. E. N. read गिराकरिभ; for रक्ख॑ G. reads लक्ख॑ B. E. N. राक्ख॑ after which R. reads हदासं ; पमु॑ for प्यमु॑ G. E. A ; M. reads मुहा for प्यमुहा; असमिक्खइक्का॑. M. G. E. समेक्खिव॑ R. ३ कठुअ
before this B. N. For हश्च B. N. read कड़ा॑. G हदक E. हशग. ४ B. N.
read गिअनुभि before this G. reads खु॑; for भभ &c. P. has भवेन अविलोलसैस
&c. B. N. read भभविलोलसैणतण्करपरि॑ G. om. तण्कर and places this
after पत्थिवेषु॑ E. has सोसीक for सेणतण्करपरि॑ ५ सभर्भ P. G. सकं सकं
विसअं भनिप्यत्थि॑. B. N. reading पत्थिवेषु॑ and omitting सकं... न्तेषु॑ which
follows; E. agrees, only omitting अभि; G. agrees reading विसअं for विसअं
and substituting सअलसामन्तेषु॑ for पत्थिवेषु॑ in B. N.'s reading. For
पुरिसहत. B. reads पुह॑ M. R. पुरुसह॑ For the next name B. E. read
हिङ्गुरात. R. डिङ्गुरात N. G. डिङ्गुरात. ६ भाउरा॑. R. M... भाउरा॑. G ;
for ऐहि॑. B. reads गिहि॑ G. रोहितव्य A. P. रोहितमस ; E. om. विजाभवम्भ.
G. reads विजवद॑ E. reads पमुहेहि॑ ७ B. N. om. अगिहि॑. For सङ्गमिदो N.
reads गिगिहिदो॑ G. गिगिहीतो॑ E. गिहीतो॑.

समिद्धा० । वअस्स भद्रभटप्पमुहा किल देवस्स च चन्द्रगुप्तस्य
अवस्त्वा मलयकेदुं समस्तिदेल्लै लौर मन्तीअदि० । ता किं
णिमित्तै कुकविकिदणाडअस्स विअ अण्णं मुहे अण्ण
णिव्वहणे । (क)

सिद्धा० । वअस्स देवगदीर्ण विअ असुणिदगदीर्ण नमो
चाणकणी दीए । (ख)

समिद्धा० । तदो तदो० । (ग)

सिद्धा० । तदोपहुदै सारसाहणसदेमेण इदो णिकमिअ
अज्जचाणकेण पडिवण्णै सअलराअलोअ सहिअं असेसं मेच्छ-
बलं । (घ)

(क) वयस्य भद्रभटप्रमुखाः किल देवस्य चन्द्रगुप्तस्य अपरका मलय-
केतुं समाश्रिता इति लोके मन्त्रपते । तत्किं निमित्तं कुकविकृतनाट-
कस्येवान्यन्मुखेन्यन्निर्वहणे ।

(ख) वयस्य देवगाया इव अश्रुतगायै नमः चाणक्यनीलै ।

(ग) ततस्ततः ।

(घ) ततप्रभृति सारसाधनसमेतेनेतो निष्कम्यार्थचाणक्येन प्रातिपद्मं
सकलराजलोकसहितमशेषं म्लेच्छबलम् ।

चंदउत्तस्सेति । चन्द्रगुप्ते अपदूक्ता इत्यर्थः । शेषे षष्ठी ।

१ चन्दसिस्त्विं. B. E. N ; this and six following speeches are wanting in
R. २ B. N read समास्तिशशस्ति. G. सत्ता...दत्ति. E : सम...दत्ति ; for लौरै P.
reads लौरौः ३ Om. P ; एई after this B. E. N ; किइ is omitted by B. and
for it N. reads किअ and E. कय... B. N. add त्ति at the end of the
sentence. ४ B. N. add सुणवाव before this ; G. reads for this दिष्पणही. E.
दिष्पण, ° omitting. विअ...गरीए ; B. N. E. add अज्जू before चाणका. ५ ततो
ततो G. वअस्स before this B. N. E. G. ६ वअस्स before this B. N. which
also read वहुदि. E. has वअस्स तरोपमूह ; for साहण, B. N. read साहण, °
and समेत, for समुशाएण ७ °पर्वत G. °वर्ष. E ; for what follows. B. N. read
भरद्वारीअं असेसाहभवलं E. सारावलोवं असेसाहवलं.

समिद्धाऽ । वअस्स कहिं तं । (क)

सिद्धाऽ । जैहिं एदे । (ख)

अदिसअगुरुएण दाणदप्येण दन्ती^१

संजलजलदणीलामुद्धमन्तो नदन्दि ।

कसपहर्भएण जाअकम्पोन्तरंगा

गीहिदजअणसद्वा संपअन्ते तुरङ्गाः ॥ ३ ॥ (ग)

समिद्धाऽ । वअस्स ऐदं दाव चिढु । तहा सब्बलोअ

(क) वयस्य कुत्र तत् ।

(ख) यत्रैते ।

(ग) अतिशयगुरुकेण दानदर्पेण दन्तिनः

सजलजलदनीलामुद्धमन्तो नदन्ति ।

कशाप्रहारभयेन जातकम्पोन्तरंगाः

गृहीतजयनशब्दाः संपतन्ति तुरङ्गाः ।

(घ) वयस्य एतत्तावत्तिष्ठतु । तथा सर्वलोकप्रयक्षमुजिज्ञाताधिकारः

अतिशयेति । जातकम्पा अत एवोन्तरङ्गाः । कशाताडनभयेन अयन्तं
कम्पमानाभ्यपलाशाः । गृहीतजयनशब्दाः जयनं जयस्तस्य शब्दः गृहीतो
ज्ञातो जयनशब्दो यैस्ते तथाभूताः जपघोषणां श्रुत्वा सर्वतः संपतन्ति-
यर्थः ॥ ३ ॥

१ वअस्स. P. सं om. in B. G. N. २ वअस्य before this in B. G. N. इ^१
दत्तिन्दो P. ४ सुजँ० E. for णीला B. reads लीला. E. णीलो For उत्तमन्तो.
B. has उब्बह० G. ओब्बम० A. M. उम्भमन्तो P. उभमन्दो for णैशन्दि. B. E.
N. G. reads नदन्ति. A. ०न्ती. ५ पहरण. A. P. भयेण G. जायकम्पपुराभा G.
M. has जायकम्पाणराभ (?) B. N. जाभकम्पामुरन्ता. ६ गहिद B. N. G.
गहिद E. जयणशदा. G. for संपअन्ते. B. N. E. read संपदन्ते M. संपअन्ति-
तुल्यगाः ७ एव्व A. सच्च B. N. G. E. which last two read ताव for शाव.
For तहा. M. has तह. P. जह B. G. N. तधा B. N. have सर्वलोभस्त.

पञ्चकदं उज्ज्वलाहिआरो चिद्विअ अज्ज चाणको किं उणो वि
तं एव्वं मन्त्रिपदं आरूढो । (घ)

सिद्धाऽ । अेह मुद्दोसि दार्णीं तुमं जो अमच्च रक्खसेण वि
अणवगाहिअपुव्वं अज्जचाणकचरिदं अवगाहिदुमिच्छसि । (क)

समिद्धाऽ । वअस्त्व अमच्चरक्खसो संपदं कहिं । (ख)

सिद्धाऽ । तस्मै भजविलोले वद्माणे मलअकेदुकडादो
णिक्कामिअ उदुम्बरणामहेएण चरेण अनुसंधिज्जमाणो इदं पा-
डलीउन्नं आयदोन्नि अज्जचाणकस्स णिवेदिदं । (ग)

स्थित्वार्थचाणकयः किं पुनरपि तदेव मन्त्रिपदमारूढः ।

(क) अतिमुग्धोसीदार्णीं लं यतोमायराक्षसेनाप्यनवगाहितपूर्वमार्यचा-
णक्यस्य चरितमवगाहितुमिच्छसि ।

(ख) वयस्य अमायराक्षसः सांप्रतं कुत्र ।

(ग) तस्मिन्भयविलोले वद्माणे मलयकेतुकटकानिक्काम्प्योदुम्बरनाम-
धेयेन चरेणानुसंधीयमान इदं पाटलिपुत्रमागत इग्यार्थचाणक्यस्य-

१ पिभ्याऽ. E ; after this G. E. M. add चिरं. B. N. read भविअ कर्थं for
चिं. For किउणो. B. N. read कुणो. G. E. किंपुणो. २ एव. P. जेव. G. ज्ञेव
B. N. For सं एव्वं E. has वं and मन्त्रिपदं after that. ३ वअस्त्व before this
B. N. G. E. अवि०. A. अपि (?) G. अवि. B. N. E ; सि om. in M. E ;
after दार्णी in B. N ; तुमं between सि and दार्णी. G; B. N. om. वि For
अणवगाहिअ. G. has अणअवगाहिअ. B. N. अणवगाहिइ E. अणवगाहिइ ; B.
N. E. read बुद्धि G. चरितं for चरिदं. For इच्छसि A. P. read इच्छेति.
५ अथ before this, and दार्णी for संपदं after this in B. E. N. ५ वअस्त्व
सोक्षु before this in B. E. N. वअस्त्व only in G ; for भ...ले. B. N. read
पलअकोलाइले. G. भविवि०. E. भवलकोलाले. And for व...ने B. N. वहु-
माणे. M. प्रवहमाणे. ६ पिक्ख०. E. For उ...र. P. reads उदुम्बर B. N.
उन्नु. E. उम्बर, For इएण. B. E. N. धेएण. G. धेयेण ; अनुसरन्तो for
अनुबेधिज्जमाणो B. अनुसरीयमाणो N. E. अनुसंधिय० G. अनुसधज्ज० P ; for
इ...ने B. N. इनं जेव कुसुमपुरं. E. इनं जेव कुसुमपुरं. G. इनं पाढलिदर्शं
P. इनं पाढलिदर्शं For आभरो P. has आवरो. B. N. भागरो.

समिद्धा० । वअस्ते तहा णाम अमच्चरक्षसो णन्दरज्जप-
चाणअणे किद्व्ववसाओ णिकमिअ संपदं अकिदत्यो पुणोवि
हैम पाडलीउत्त आअदो एव । (क)

सिद्धा० । वअस्ते तकेमि चन्दणदाससिणेहेणेति । (ख)

समिद्धा० । वअस्ते चन्दणदासस्त मोक्षं विअ पेक्षामि । (ग)

सिद्धा० । कुदो॑ से अधण्णस्स मोक्षो । सो कु संपदं
अज्जचाणकस्त आणन्तीए दुवेहिं अहोहिं बज्जहाणं पवे
सिअ वाबाद्देव्वो । (घ)

समिद्धा० । सक्रोधम् । किं अज्जचाणकस्त घादअजणो अणो
निवेदितम् ।

(क) वयस्य तथा नामामायराक्षसो नन्दराज्यप्रस्तानयने कृतव्यवसायो
निष्कम्य सांप्रतमकृतार्थः पुनरपीदं पाटलिपुत्रमागत एव ।

(ख) वयस्य तर्कयामि चन्दणदासस्तेहेनेति ।

(ग) वयस्य चन्दणदासस्य मोक्षमिव प्रेक्षे ।

(घ) कुतोस्याधन्यस्य मोक्षः । स खलु सांप्रतमार्यचाणक्यस्याक्षस्या
द्वाभ्यामप्यावाभ्यां वध्यस्थानं प्रवेश्य व्यापादयितव्यः ।

(ङ) किमार्यचाणक्यस्य घातकजनोन्यो नास्ति येन वयमीद्वेषु

१ वयस्त् R. For तहा. B. E. N. G. रायृ तथा. २ णयणे. R. G; कद्वच्च for
किद्वच्च० E. अकहृ० for अकिद० B. E. N. ३ हैद० R. पाडलि० G; P. om. इमं
कार्धं before हैम. B. N; and जोव्व कुसुमपुरं. (E. पुरे) B. E. N. For एव्व G.
reads ओव्व P. एव. ४ शास्तस्त् B: E. N. सिणेहेणेति. B. E. N. P. सुणे०
हेणेति. ' R. ५ सच्च चन्दणदासस्त सिणेहेणेति । अय after this B. N. E.
(om. सच्च and reading अय for अय). Om. विअ B. E. N. G. पेक्षति० for
पेक्षामि B. N. वेक्षिवट (?) E; R. reads सोक्षिविभ for मोक्षविभ. ६ व-
अस्ते before this B. E. N. G. कुतो P. ७ व्यास्य. R; after हुयेहि० M.
has यि B. N. G. पि 'E. घातगज्जपेहि० G. has अस्तेहि at the end of the
sentence; R. reads वज्जहाण० ८ वापाह० G. वाबाहस्वो E. P. ९ P. om. स्त.
E. has अणी० after this instead of after घा...सी. For घादअजणो० G. has
पादको० G. घादअजणो० R. घादअजणो० B. N. घातगज्जपेहि०

णविथ जेणे अहो ईरिसेसु णिओजिआ अदिणिसेसे । 'ण-
आऐसु । (५)

सिद्धां० । वअस्स को जीवलोए जीविदुकामो अज्जाणक-
स्स आणांचि पडिऊलेदि । ता एहि चंडालवेसभारिणा
भविज चन्दणदासं वज्जङ्गाण॑ णएम । (क)

ईत्युभौ निष्कान्तौ । प्रवेशकः ।
ततः प्रविशति रज्जुहस्तः पुरुषः ।

पुस्तक ।

ਛੇਗੁਣਸੰਜੋਅਦਿਵਾ ਉਵਾਅਪਰਿਵਾਡਿਘਡਿਅਪਾਸਮੁਹੀ ।

‘चाणकणीतिरंजु रिपुसंजमणुज्जाआ जअृदि ॥ ४ ॥ (ख)

नियोजिता अतिनृशंसेषु नियोगेषु ।

(क) वयस्य का जीवलोके जीवितुकाम आर्यचाणक्यस्याज्ञासि प्रति-
कूलयति । तदेहि चण्डालवेशधारिणौ भूवा चन्दनदासं वध्यस्थानं नयावः

(ख) बडुणसंयोगदृढा उपायपरिपाठीघटितपाशमुखी ।

चाणक्यनीतिरज्जु रिपुसंयमनक्षजुका जयति ॥ ४ ॥

आअदो एवेति । तस्यागमनमश्लाध्यमित्यर्थः ।

अथ कथंचिदगतिकतया चन्दनदासमोचनरभेतेन समायातो राक्षसः
साहसी महावीरः शक्तपाणिर्वशयितुमशक्य इति तद्वस्तार्छुखं ल्याजयितुं

२. जसो. B ; for ईरिसेसु E. N. G. read ईरिसेसु M. ईतिसे ; after which N. G. E. read णिओएसु om. it further on ; R. P. om. णिओ० B. reads ईविसे निससे कन्मे णिजुक्तिभवि ; for णिओजिआ N. G. read णिओजदि E. णिओएवि (after अविणि०) M. णिओइआ R. णिओजइ. २. धं. B. E. N. के G ; जीवलोए om. A. P. जीअलो० G. For जीवितुका० B. N. have णिवतिकुका० G ; जीवितुकामा० E. adds जो after this. ३. P. पोडकूले० M. पडित्तलभवि० R. पडित्तलव्य० E. ~~पूर्वान्तर्यामा०~~ G. पडित्तलरिति० रिणो for ईरिण० B. N. E. (which reads रूप for वैसो०) रिणो० G. ४ वज्ज० R. वझ० E ; for जएम G. has जयामह N. जवझ० M. जअह E. नितो. ५ G. E. om. ईति. ६ धन्य० G. गु० P: For संज्ञोभ० E. has संज्ञोभ० G. संज्ञोभ० P. संज्ञोभ० For उवाभ० B. N. read उवाय० For परिपादिष्विभ० B. परिपाडीष्विद० N. परिपादिष्विद० G. परिपादिष्विद० E. om. all from संज्ञोभ० to अज्ञापक्ष further on ; तुसी for तुरी० B. ७ पीह० R. G. For रिप० B. E. N. G. read रित० ८ पश्चात्तज्ञ० for भृत्यज्ञा० B. E. ९ पश्चात्त० N. जभह० A. N. जवहि० P.

परिक्रम्यावलोक्य चे । एसो सो पदेसो अज्जचाणकास्स पुरदो उदुम्बरएण काहेदो जाहिं मए अज्जचाणकाणनी अमच्चरक्खसो पेक्खिदब्बो । विलोक्य । कहै एसो क्खु अमच्चरक्खसो किदसीसावगुण्ठणो इदो एव आभच्छह । ता जाव इमोहिं उज्जाणपादवेहिं अन्तर्दिसरीरो पेक्खामि कहिं आसन-परिग्रहं करेदि ति । (क)

(क) एष स प्रदेश आर्यचाणक्यस्य पुरत उदुम्बरकेन कथितो यत्र मया आर्यचाणक्याज्ञस्या अमाल्यराक्षसः प्रेक्षितव्यः । कथमेष खन्वमाल्यराक्षसः कृतशीर्णवगुण्ठन इत एवागच्छति । तद्यावदेभिरुद्यानपादपैरन्तरितशरीरः प्रेक्षे कुत्रासनपरिग्रहं करोतीति ।

पुनरपि चाणक्य उपायमारचयति । छगुण इति । समागतं राक्षसमतिसंधातुं चाणक्यादिष्टोपायचिकीर्षया करे गृहीतामुद्धन्धनरज्जुं चाणक्यनीतिलेन निरूपितवान् ।

१ प... च om. in B. E. N. G ; च om. P ; पदेसो comes after कहिंदो in B. E. N ; for पुरदो R. has पुरतो B. E. N. om. it. For उ० B. N. G. read उन्पुरएण E. औरुम्बरएण सम. B. N. read उरेण before कहिंदो for which B. E. N. read कथिसो. २ जिंह A. जहं M. For पेक्खिल० E. reads पिक्खिल० and for उक्ताणनीए before that उक्ताणीत्तिशीए. ३ काचं B. G. कहिं A. M. P. अए. N ; om. in E. For रक्ख० G. N. read लक्ख० N. reads कशावरणो E. किशावगुण्ठणो B. किशावगुण्ठणो. G. किधसी० R. कहसीसावकुण्ठनो० M. has किहसीसावउण्ठणो० ४ R. M. om. इसो P. has एदो; for एव इसो P. has एव. G. ऊद्व B. N. ऊद्व. For आभच्छह. B. E. N. G. read आभच्छहि. For ता जाव. R. has जाजविव्य P. ताभाव. For what follows G. reads इसोहिं शुज्जाणपादपेहिं B. E. N. read इमोहिं जिणपुज्जाह० R. M. read पाजवेहिं. ५ अवारिष. B. अन्तरिष. N. अन्तरिष M ; for आवन M. B. B. N. read आसन and G. E. P. read परिग्रहं. ६ B. N. add तथा G. E. अव before दितः

ततः प्रविशनि यथानिर्दिष्टः सशाङ्को राक्षसः ।
 राक्ष० । साक्षम् । कष्टं भोः कष्टम् ।
 • उच्छिन्नोश्रयकातरेव कुलटा गोलान्तरे श्रीर्गता
 तामेवानुगतां गतानुगतिकास्त्यन्तानुरागाः प्रजाः ।
 उच्छिन्नोश्रयकातरेव कुलटा गोलान्तरे श्रीर्गता
 किं कुर्वन्त्वयत्वोत्तमाङ्गरहितैरङ्गैरिव स्थीयते ॥ ९ ॥
 अपि च

पतिं त्यक्ता दैवं भुवनपतिमुच्चैरभिजनं
 गता छिद्रेण श्रीर्वृषलमविनीतेव वृषली ।
 स्थिरीभूता चास्मिन्कामिर्ह करवाम स्थिरमपि
 प्रयत्नं नो येषां विफलयति दैवं द्विषदिव ॥ ६ ॥
 मया हि

देवे गते दिवमतद्विधमृत्युयोग्ये^०

शैलेश्वरं तमधिकृत्य कृतः प्रयत्नः ।

उच्छिन्नाश्रय इति । आसैरथस्माभिर्देवोपहतपौरुषफलैरुद्योगः परिवक्तः
 अयुतः परं कर्तव्यप्रयत्नाभावात्किंवा कुर्मः । वाशब्दो भिन्नक्रमः उत्त-
 माङ्गरहितैरङ्गैः शैवैतिवेति यावत्स्थीयुते स्थातव्यं प्रसक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥
 पतिमिति । उच्चैरभिजनः वंशो यस्य छिद्रेण कपटेन स्थिरं दृढमपि येषां
 नः प्रयत्नं द्विषदिव शत्रुवैदेवमेव द्विषद्गुला विफलयति चेत्किं कुर्मः ॥ ६ ॥
 देवे गत इति । अतद्विधः तत्स्वरूपानर्हः मृत्युयोगो यस्य तस्मिन्देवे नन्दे
 दिवं गते सति शैलेश्वरं पर्वतकमधिकृत्यावलम्ब्य सर्वार्थसिद्धिप्रतिष्ठापनार्थः ।

१ सशाङ्को. B. २ सवाष्पम्^० B. ३ उच्छिन्ना^० B. E. ४ गोलान्तरम्. B. E. N.
 G. ५ वृषली: E. which also reads उत्पिता for उत्पिता. G. reads गृहू^० for
 भूरू^०. ६ किंकुर्मेस्त्वयत्वो P. G. कुर्मेस्त्वं R. For अङ्गैरिव B. N. read शैवै-
 विवरम्. G. E. नाम्नेविवरम्. ७ शैवम्. N. ८ शैवेण श्रीर्वृषलमित्व शैवेव वृषली.
 G. ९ किंकरह. B. १० प्रयत्नम्. B. E. ११ शैवम् A. P. शैवम् R.

० हृषिकृष्ण तनयमस्य तथांप्यसिद्धि-

१८३ हि नन्दकुलशः रसौ न विप्रः ॥ ७ ॥

अहो । विवेकगृन्थता म्लेच्छस्यै । कुतः

यो नष्टानपि बीजनाशौमधुना शुश्रूषते स्वामिन-
स्तेषां वैरिभिरक्षतः कथमसौ संधास्यते राक्षसः ।

एतावद्दिं विवेकगृन्यमनसा म्लेच्छेन नालोचितं

१८४ दैवेनोपहतस्य बुद्धिरथ वा सर्वा विपर्यस्यति ॥ ८ ॥

तदिदानीमपि तावदरातिहस्तँगतो विनदयेन्नतु राक्षसश्च-
न्द्रगुसेन सह संदधीर्त । अथवा मम काममसत्यसंध इति

कृतः प्रयत्नः । अनन्तरं चाणक्येन राज्यार्थपरिणनप्रलोभनेन मन्त्रोः
१ विभेदा स्वायत्तीकृते छपना विषकन्यया तस्मिन्वर्तके हतेस्य तनयं मल-
यकेतुमधिकृत्य कृतः प्रयत्न इत्यनुषङ्गः । दैवेव प्रबलं किमनेन ब्राह्मण-
मात्रेण कर्तुं शक्यमित्यनादरेण विप्र इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

यो नष्टानिति । बीजनाशमिति णमुलन्तं समूलं नष्टानित्यर्थः । अक्षतः
दृढगात्रैः । स्पष्टमन्यत ॥ ८ ॥

संदधीतेति । पूर्वोक्तार्थपरियागेनासत्यसंधो जात इति अयशः मम कामं
वरं प्रशस्तं इत्यर्थाङ्गीकरि । अथवाशब्दः कदाचिदैवगत्या चन्द्रगुप्तसं-

१ ईते० R. २ B. N. add मलयकेतोः after this. ३ जीवनाशम० B. E.
N. ४ लोकम् N; for रक्षतः E. has रक्षितः ५ For एतावद्दि M. R. read
तावद्दुद्धि B. E. इत्थ वस्तु. N. इत्थ बद्धु. For शून्यमनसा B. has शूदमातिना.
६ पूर्वम् B. सर्वम् G. पूर्वसत्यम्. E. and N. reads संवर्तमना क्षीयते. ७ हस्तं ग-
ती नाशं गच्छेन्नराक्षसः &c. ; E. हस्तगतो वनं गच्छेन्नराक्षसो न &c. ; B. M. N.
agree with 'our' text omitting तु. ८ संधि कुर्यात्. G. संधि कुर्यादिति B. E.
N ; P. reads अथवा कामं भग्नसत्यसंधिति वरमवशो न तु शब्दो वर्त्तनापरि त इति
N. वरमसत्यर्थः इति नेवङ्गो न द्वनाशासेन शकुणा परामूर्त इति. R. G. अथवा
शकाशमसत्यसंध इति वरमवशो न शकुणा परामूर्त इति. M. agrees with R. G.
reading न for तु after अथवा and परम् for वरम्; B. reads अथवा कामम-
सत्यसंध इति वरमवशो न पुनः शकुणपरामूर्तिः ; E. agrees reading न शकुणा
परामूर्त इति. instead of न पुनः &c.

वरमयशो न तु शत्रुवच्चनपराभूत् इति । समन्तादवलोक्य साक्षम् । एतास्ता देवेपादक्रमणपरिचयपविलीहततत्त्वाः कुसु-
मपुरोपकण्ठभूमयः । इह हि^३

शार्ङ्गकर्षविकृक्तप्रशिथिलकविकाप्रप्रहेणाल देवो
देवेनाकारि चिंत्यं लग्नदत्तुष्टु वाणमोक्षश्वलेषु ।
अस्यामुद्यानर्जौ स्थितमिह कथितं राजभिस्तैर्विनेत्य
संप्रत्यालोक्यमानाः कुसुमपुरभुवो भूयसा दुःखयन्ति ॥९॥
तत्कर्तुं गच्छामि मन्दभाग्यः । विलोक्य । भवतु दृष्टमेतज्जी-
र्णोद्यानम् । अत्र प्रविद्य कुतश्चिच्चन्दनदासप्रवृत्तिमुपलप्स्ये ।

धानप्रसक्तिर्वरं न तु शत्रुणा चाणक्येन वच्चनपराभूत इत्ययशो वरम् । वच्चने-
नैवभूतेन पराभूततया सुहृत्तमचन्दनदासपिदुःखानुभुवो न वरमिति भावः ।

शार्ङ्गकर्षविमुक्त इति । शार्ङ्गकर्षविमुक्तः अत एव प्रशिथिलः कवि-
काप्रमहः खलीनवल्गा यस्य अत एव प्रजविततुरगां यथातया चलेषु
लस्येषु स्वयमपि तुरंगवेगवशादतिचलेन देवेन पूर्वं नन्देन वाणमोक्षः कृत-
भित्रमाश्चर्यमिति चललक्ष्यवेधनकौशलमुक्तम् । स्थितं कथितमिति भावे
क्तः । तैस्तदादिभिः राजभिर्नन्दैविना संप्रतीत्यं शून्याजीर्णश्च विलोक्यमा-
नं भूयसा वाहुल्येन दुःखवन्तं कुर्वन्ति । णविष्ठवद्वावेन मतुपो
लोपः ॥ ९ ॥

३. एतास्तावदेवस्य पादवच्चमण B. N. पराक्र^० in text G; परिचय om. in M.
For तत्त्वाः B. reads रस्याः २. R. M. om. इहहि. ३. शार्ङ्गकर्षविः A. शार्ङ्गी-
कर्षविः P. शार्ङ्गकृत्याव G. शार्ङ्गकृत्याकृष्टिमुः B. शार्ङ्गकृत्याकृत्याकृत्वाः E.
पादवच्चटीत्य^० N. For कविका B. M. read कलिका. ४ पूर्वम् R. G. N. M. For
तुरगम् N. reads तुरगे. E. तुरगान्. ५ R. reads पूर्ण. noting राजौ as a
variant. ६ Om. B. N. ७ °मन्. E. °दासस्व इत्यान्तं for °दासप्रवृत्तिं B. N.
E. (omitting स्व); दासस्य प्रवृत्तिं B. M. and G. (which also omits चित्
out of कृतवित्).

अलक्षितनिपाताः पुरुषाणां समविषमदः ॥ परेणतयो भवन्ति ।
कुतः

पैरैरकुलिभिर्नवेन्दुवदहं निर्दिश्यमानः शानै
यौं राजेव पुरा पुण्ड्रेष्यदः राजां सह स्वैर्वतः ।
भूयः संप्रति सोहैमेव नगरे तलैव वन्ध्यश्रमो
जीर्णोद्विनकमेष तस्कर इव लासाद्विशामि द्रुतम् ॥ १० ॥
अथवा येषां प्रसादादिदमासीन एव न सन्ति । नावेन
प्रविश्यार्बलोक्य च । अहो जीर्णोद्यानस्यारमणीयता ।
अर्लं हि

विपर्यस्तं सौधं कुलमिव महारम्भरच्चैन
सरः शुर्कं साधोर्हदयमिव नाशेन सुहदाम् ।
फलैर्हीना वृक्षा विगुणनृपयोगादिव नया-
स्तृगैश्छन्नां भूमिर्मातिरिव कुनीतैरविदुषः ॥ ११ ॥

अलक्षितनिपाता इति । अतर्कितागमा ।

विपर्यस्तमिति । महारम्भा रचना शिल्पं यस्य सौधस्य महारम्भरचना
धर्मादिपुरुषार्थक्रिया यस्य कुलस्य । अविदुषो मूर्खस्य मतिः कुनीतैः कूटनयैः
कपटोपदैशैरिव । अत्र जीर्णोद्यानवर्णनव्याजेन सौधकुलादीनामुपममा
नन्दकुलविनाशस्तेन स्वदृदयपरिशोषः मलयकेतुयोगात्सनयैवकल्प्यं मल-
यकेतुमतिविमोहकभागुरायणकुनीतिश्चयेते अर्थात्वं ध्वनिताः ॥ ११ ॥

१ (परिकम्यस्वगतम्) अहो before this B. N ; with this agrees. G.
omitting स्वगतम्; and E. keeps only अहो out of this. For अलक्षितनि० B.
E. N. read अलक्षितोपनि०: B. N. read विभाग between इषा and परिणतयोः.
G. only वि. २ सोवमेष P. ई शीर्णोद्यानकमेकतस्कर व. E. ४ For न सन्ति.
R. M. read संप्रति०; P. G. read न संप्रति. ५ दृश्य विलो० B. N. ; स्वानभिर०
for दृश्यदृश्य B. N. ६ स्व दृ० G. P. ७ स्व निरशिर० E. ८ तयाहि A. P. ९
वचनद्. G. ९ शुद्धम्; P. सदृशः for सुदृशम् A. B. N. १ विधि. B. E. १०.
कृष्णैष्ठः कृष्णं गति० G ; कुनीतैर० for कुनीतैर० N. G. R.

अपि च

क्षताङ्गानां तीक्ष्णैः परशुभिरुद्गैः क्षितिरुहां

रुजा कूजन्तीनामावेरतकपोतोपरुदितैः ।

स्वनिर्मीकच्छेदैः परिचितपरिक्षेत्राकृपया

इवसन्तः शाखानां व्रणमिव निबध्नित फणिनः ॥ १२ ॥

एते च तपस्त्विनः

अन्तःशरीरपरिशोषमुदग्र्ययन्तः

कीटक्षतिं सुतिभिरस्तमिवोद्भन्तः ।

छायावियोगमलिना व्यसने निमग्ना

वृक्षाः इमशानमुपगन्तुमिव प्रवृत्ताः ॥ १३ ॥

क्षताङ्गानामिति । उदयक्षमभृतां अत्यन्तशुष्कानां रुजा कूजन्तीनामि-
वेति गम्योत्प्रेक्षा । परिचितपरिक्षेत्रानिमित्तकृपयेवेति फणिनां स्वाभाविकं
श्वसनं कृपाहेतुलेनोत्प्रेक्ष्यते । यथा केचिकृपालवः परिचितजनानां रुजा
क्षियमानानां तीक्ष्णशस्त्रव्रणान्कृपया दुःखेन निश्वसन्तः पटच्छेदैर्मिवधन्ति
तद्विद्युत्येक्षा ॥ १३ ॥

अन्तःशरीरेति । तपस्त्विनो दीना जलसेकाभावात् अन्तःशोषमुपदर्श-
यन्तः कीटक्षतिसुतिभिः कीटक्षतिरन्तर्नियोसैरस्तमशु उद्भवन्त इव छाया-
वियोगेन निष्पर्णतया छायाभावेन मालिनाः शुष्का इत्यर्थः । वृक्षाः छाया-
वियोगमलिना आतपक्षिष्ठा व्यराने निमग्नाः नन्दवन्धव इव नन्दानां शुशानं
तत्रैव विद्यामानमुपगन्तुं प्रवृत्ता इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ १३ ॥

१. B. N. add अच after this. २ क्षताङ्गीनाम् R. N. अव्याङ्गीनाम् E. °हइ-
महमृताम् for °रुद्गैःक्षितिरुहां A. P. G. E. N. ३ °स्त्रिनोवृक्षाः B. N.
°स्त्रिनो: E. ४ °मुसीर° P. N. °मुशार° A. °मुपाश B. ५ कीटक्षतिं शुचनिवासिशुह-
वहन्तः B. E. N. G. For भाति in our text P. has क्षतः ६ मलिनैर्व्यसनै-
गिमलतः G.

योवदस्मिन्विषमदशापरिणामसुलभे भिन्नशिलातले मु-
हूर्मुद्दिशमिथि । उपावेदमार्प्य च । अये किमिदस्मिष्टा-
ले पदुपटहशङ्कमिथ्रो नान्दीनादेः । य एषः

प्रमुद्देष्टश्रौतृणां श्रुतिपथमसारं गुरुतया
बहुत्वात्प्रासादैः सपादि परिपीतोज्ज्ञत इव ।

अँसौ नान्दीनादः पदुपटहशाखध्वनियुतो
दिशां द्रुं दैर्घ्यं प्रसरति सकौतूहल इव ॥ १४ ॥

विचिन्त्य । आः ज्ञातम् । एष हि मलयकेनुसंयमनसंजातो
राजकुलस्य । इत्यादीन्ते^१ सास्यम् । मौर्यकुलस्याधिकपरितोर्धं
पितृगुनयति । सवाष्पम् । कर्षं भोः कष्टम् ।

यावदिति । विषमदशापरिणामवस्तुलभे विषमदशा संप्रति सुलभा अत-
कितोपनता तथेदं शिलातलं दैवालब्धमिर्यथः ।

प्रमृद्भिति । नान्दीनादो मङ्गलतूर्यध्वनिः । अविद्यमानः सारः प्रसारो
विस्तारो यस्य तमसारं संकुचितमिर्यथः । श्रुतिपथं गुरुतया प्रभूतया प्रमृ-
द्भन्नीडयन् । यथा संकुचिते रन्धे गुरुमुद्रारादिः प्रविशंस्तदुपमृद्भाति तद्व-
दित्यर्थः । बहुपीतं जलादि यथा उद्दिरन्ति तथा अन्तरमानं नान्दीनादं
प्रतिध्वनिव्याजेन सौधा उद्दिरन्तीवित्युपेक्षा । दिशो दैर्घ्यं द्रष्टुनिति
सकलदिग्ब्यापिलमुक्तम् ॥ १४ ॥

सास्यमिति । एष नान्दीनादः । मौर्ये राजशब्दं वकुमसूया ।

१ क्षीराद् B. N.; भग्नाम for भिन्न B. N. भग्न E. २ B. N. E. read अये
तत्किमयमाकस्मिकः शङ्कुपटहवि (Om. E.) निथ्रो नान्दीनादः श्रूतेः A. P. G.
in our text read निनादः for नादः; R. G. read तत्किमिदम् &c. ३ प्रसुभग्न M.
प्रमधन् R. प्रकुर्वन् B. प्रगृहन् N. ४ अहो B; महान् B. ५ रहो E. for युतो. ६ रैर्ये
इषुम् B. N. ७ हलमित्र for हल इव R. M. ८ अं B. E. N. A. after which
A. P. have भवतु and G. भवत्वेदम् instead of ज्ञातम्; B. for एषहि reads य
एष अं B. N. read कृत for संजाती ९ साष्टुवम् om. B. N. १० क्षो सा^१ A.
P. नान्दीनादिकर्त्तव्य G. ११ क्षोनाविकं लक्ष्मि E. मौर्यत्वं कुलस्य परि^२ G. B. मौर्यकुलस्य
परि^३ A. P. १२ R. M. om. कर्ष...दम्.

· श्रावितोस्मि श्रियं शालोरभिनीय च दर्शितः ।

अनुभावयितुं मन्ये यमः संप्रति मां विधेः ॥ १६ ॥

पुरु० । आसीणो अैअं । जाव अज्जचाणकादेसं संपादेमि । (क)
रॉक्षसमपद्यनिव तस्यामतो रज्जुपाशेन कण्ठमुद्धधाति ।

राक्ष० । विलोक्य । अये कथमास्मानमुद्धधात्ययमहमिव
दुःखितस्तपस्त्री । भवतु पृच्छाम्येनम् । भर्तुं किमिदमनुष्ठीयते ।

पुरु० । सवाप्यम् । अज्ज जं पिअवअस्सविणासदुःखिदो
अहारिसो मन्दभग्गो अणुचिद्दिं । (ख)

राक्ष० । आर्मगतम् । प्रथममेव मया ज्ञातं नूनमहमि-

(क) आसीनोयम् । यावदार्थचाणक्यादेशं संपादयामि ।

(ख) आर्य यत्प्रियवयस्यविनाशदुःखितोस्मादृशो मन्दभाग्यो जनो-
नुतिष्ठति ।

अनुभावयितुमिति । चन्दनदासविपदिमोक्षानुरोधेनेदमिव विधिवलांदा-
गत्यग्नले पतितमिति भावः ॥

३. °तोपि R. M. °तोस्ति A ; भिया for भ्रियम् M. R. २ विना B. ३ इमो M.
अवम् G. E; after this B. N. have ता before जाव; °क्षस्त आणति for
°क्षादेसं B. N. °क्षसदेरं अनुचिद्दामि E. ४ इति before this M; for कण्ठ B.
E. N. G. read आस्मान्. For उद्धधाति R. G. read अनुव०. ५ Om. G. इद्वा
E. स्वशतम् after this in B. N. After कथम् B. N. read अवम् G. has
अहूद्धधाति P. उपव०; for अवम् here B. E. N. read नूनम्. ६ B. N. read
before this उपस्त्व ग्राकाशम् । भ्रम् E. simply उपस्त्व. ७ Om. E. M. R.
अज्ज om. G. M. R. P; वयस्स for वयस्स R. For तुःखिसो E. has तुःखिसो
and for अहारिसो A. P. अन्मारिसी. For °भग्गो B. N. read भाग्यो अनुचि०.
८ स्वम् B. N; पूर्व० for प्रथम० A. P; तावत् before मया B. N; नूनम् om. A. P.

वार्त्तस्तपस्वीति । प्रकाशम् । हे व्यसनसब्रह्मचारिन्यदि न
गुह्यं नातिभारिकं वा ततः श्रोतुमिच्छामै ।

पुरु । अज्जे ण रहस्यं णादिगुहुअं किंदु ण सदृणांभि
पिअवअँसविणासदुक्तिखदहिजओ एतिअमेत्तं वि मरणस्य
गुह्यं कादु । (क)

राक्ष० । निःश्वस्यात्मगतम् । कष्टमेते सुहृद्यसनेषु परमुदा-
सीनाः प्रत्यादिश्यामहे वयमनेन । प्रकाशम् । भद्र यदि न
रहस्यं नातिगुहुं तच्छ्रोतुमिच्छामि ।

(क) आर्यं न रहस्यं नातिगुहुकं किं तु न शक्नोमि प्रियवयस्यविनाशदुः-
खितददय एतावन्मात्रमपि मरणस्य कालहरणं कर्तुम् ।

हे व्यसन इति । व्यसनसब्रह्मचारिन् समानव्यसन । भारिकं भारवत् ।
मत्वर्थीयष्टन् । पदि नातिभारिकं नातिमहर्त्तर्हि कथयेयर्थः ।

प्रायादिश्यामह इति । प्रशादेशः प्रतिषेधः । उपालभ्यामह इति यावत् ।

१. B. N. add अथम् before आर्तः and om. इति after तपस्वी and read
instead भवतु इच्छायेनम्; E. has both इति and भ...नम्, G. also—reading
भवतु नामेन पृच्छामि; For हे further on B. N. read भद्र; स om. in R' and
न om. in B. N.; for गुह्यम् E. has रहस्यम् R. E. M. om. वा. २. B. has
after this किं ते प्राणपरित्यागकारणम्, ३ निरूप्य before this B. N. A.
After रहस्यं B. N. read ण वा अतिगुः G. ण च अहगुः E. जयाभहगुः For किंदु
B. E. N. G. read किंतु; सक्षणोमि for सक्षणोमि A. P. शक्षणोमि. G. सक्षणोमि
B. N. ४ P. reads वप्तस्तस्त B. वस्त (?) E. om. the word and reads
further on तुक्तिव्यसरीरी; अत्ति^१ for एति^२ R; for वि B. E. N. read वि. G.
पिअ; P. reads एतिभमेत्तं वि and E. कातुं for कातुं ५ A. M. P. R. om.
आरमण^३ E. om. निःनम्; B. N. read कष्टमेतेषु E. reads व्यसने for व्यसनेषु
and B. E. N. G. read परवदुष^४ for परवदा^५. ६ M. R. G. om. प्रकाशम्. P.
om. तद् and the rest of the speech also. ७ For गुह्यं R. reads गुहुकं G.
गुरुकं वा. B. E. N. read गुहु वा. For ततु. G. E. read ततः B. N. तस्मूः
A. om. तत्. After इच्छामि. B. N. add कष्टतां का गतिरुद्यत्यैति.

पुरु० । अहौ णिवेन्धो अज्जस्स । का गई । णिवेदेमि । अत्थि
दावै एत्य णजरे मणिआरसेही विष्णुतस्मै णाम । (क)

राक्ष० । आत्मेगतम् । अस्ति विष्णुदासश्चनदनदासस्य सुहृत् ।
प्रकाशम् ॥ किं तस्य ।

पुरु० । सोै मम पिअवअस्सो । (ख)

राक्ष० । सहर्षमात्मगतम् । अर्येै प्रियवयस्य इत्याह । अत्य-
न्तैसंनिष्ठष्टः संबन्धः । हन्त ज्ञास्यति चन्दनदासस्य वृत्तान्तम् ।
प्रकाशम् । भद्र किं तस्य ।

पुरु० । सोै संपदं दिणाभरणादिविहवो जलणं पवेसि-

(क) अहो निर्बन्ध आर्यस्य । का गतिः । निवेदयामि । अस्ति तावदत्र
नगरे मणिकारश्रेष्ठी विष्णुदासो नाम ।

(ख) स मम प्रियवयस्यः ।

(ग) स संप्रति दत्ताभरणादिविभवो ज्वलनं प्रवेष्टुकामो नगराभिष्कान्तः ।

१ निबन्धो. E; for गई B. E. N. G. read गशी B. E. N. add एसो
before णिवेदेमि. २ B. E. N. om. दाव M. has अ दाव. For मणिआर E. has
सोवयार. For विष्णु E. has जिष्णु B. N. जिष्णु. For णाम P. has नामा. ३
स्वग० B. E. N. for विष्णु B. E. N. read जिष्णु० for सु...तस्य B. E. read
परंविष्णु० N. परमसुहृत् । प्रकाशम् ॥ वादमत्ति तस्य किम् G. has सुहृत् । भवतु ॥४
प्रकाशम् ॥ ततः किं तस्य R. agrees omitting भवतु M. has सुहृत् ॥ प्रकाशम् ॥५
सतस्तस्य किम् ४ Om. A; for मम R. reads मह. For सोमम E. has समे. ५ Om. E.
६ हन्त before this B. E. N. अत्यन्त om. E. अत्यन्तम्. P. संनिष्ठष्टसंविष्णु० B.
N. हन्त here om. B. E. N. M. स्य in °सत्य om. G. ७ प्र-स्य om. B. N. G.
प्रकाशम् । ततस्ततः M. R. ८ संवाद्यम् before this, and this after संपर्दे० B. N.
E. has संविष्णु for रिष्णा० B. E. N. G. read शीणज्ञाणरिष्णविहवो (भवी. G.)
पवेसि० for पवेसि० B. E. N. G.

दुकामौ णभरादो णिक्कन्तो । अहं वि जाव तस्स अःुङ्गव्यं
ण सुणेमि ताव अन्नाण उब्बन्धिय वावादहुं इमें जिणुज्ञाण
आअदो । (ग)

राक्ष० । भद्र अैग्निप्रवेशो सुहृदस्ते को हेतुः ।

किमौष्वधपथातिगैरूपहतो महाव्याधिभिः ।

पुरु० । णहि णहि । (क)

राक्ष० । किमूभिविषकल्पया नरपतेर्निरस्तः कुधा ।

पुरु० । अज्ज सन्तं पाँवं सन्तं पावं । चन्द्रउत्तस्स जणवदे ण
णिसंसापडिवत्ति । (ख)

अहमपि यावतस्याप्रोतव्यं न शृणोमि तावदात्मानमुद्ध्य व्यापादयितु-
मिमं जीर्णोद्यानमागतः ।

(क) नहि नहि ।

(ख) अर्य शान्तं पापं शान्तं पापम् । चन्द्रगुप्तस्य जनपदे न नृशंसाप्र-
तिपत्तिः ।

किमौष्वधपथातिगैरिति । अचिकित्स्यमहाव्याधीराजकोधोगम्यगुरुदा-
रादिप्रधर्वणमप्रतीकार्यसुहृदिनाशश्वेतान्यात्मघातनिमित्तानीति भावः ॥
रोगाकान्ततया तस्य न मरणव्यवसाय इत्यर्थः ।

१ For णिक्कन्तो R. E. read णिक्कन्दो^१ after which B. N. read ता before
अहंवि, B. E. N. G. read अहंवि and G. reads ता after this. For जाव P. reads
जाव B. N. read पिभवत्सस्सस्स before अभुणिदव्यं. For सुणेमि M. R. read
सुणोमि^२ G. E. सुणामि. For ताव R. has ताव E. वाव; E. continues with अता-
णयवावारेहुं G. अप्याण उब्बन्धिय वोवादहुं B. N. read वावारेमित्ति A. P. वावाद-
यिहुं. २ इह M. जिणोज्ञां P. For आअरो P. G. E. read आगरो. ३ B. E.
N. G. read अथामिप्र^४ and B. N. read तद्व^५ before सुहृदः and om. से. ४
अधि B. N. ५ R. G. E. om. one णहि and B. E. N. read अज्ज before
this. ६ कन्धया P. ७ सान्तं वार्व G. which and M. and R. om. one स...र्व.
E. has only अज्जस (?) चन्द्र^८; B. N. read एहै णस्य before चन्द्र^९ G. सव्य
वरेसु भणि^{१०} for वरेणणि^{११} B. N. बदे अणि G. E. For पद्धि^{१२} E. has पद्धित्ती
A. पडित्ति P. पडित्तुन्ति.

राक्ष० । अलभ्यमनुरक्तवान्कथय किंनु नारीजनुम् ।

पुरु० । कर्णी पिधाय । सन्तं पौवं । अभूमि करु एसो अविणअस्त् ।

राक्ष० । किमस्य भवतो यथा सुहृद एव नाशोवशः ।

पुरु० । अज्ज अह इँ ।

राक्ष० । सावेगमात्मगतम् । चन्दनदासस्य प्रियसुहृदिति त-
द्विनाशो हुतभुजि प्रवेशहेतुरिति यत्सत्यं चलितमेवास्ते युक्त-
स्तेहपक्षपाताद्दृदर्यम् । प्रकाशम् । तद्विनाशां च प्रेतसुहृदस्तल-
तया मर्तव्ये व्यवसितस्यैं सुचरितं च विस्तरेण श्रोतुमेच्छापि ।

(क) शान्तं पापम् । अभूमि: खन्वेषोविनयस्य ।

(ख) आर्य अथ किम् ।

अवशोप्रतीकार्यः ।

चलितमेवास्त इति । चलितमास्त इति यत्तयुक्तमेवेति व्यवहितेनान्वयः ।

तद्विनाशमिति । मृत्युं च सुचरितं च विस्तरेण श्रोतुमिच्छामि ।

१ क्रिमयमन्यनारी० B. N. कथय किं कुमारी० P. २ अज्ज शान्तं वावे for this in G. and स...वृ twice B. N. For अभूमि M. R. G. E. अभूमि P. ३ मि:; एस विणु पिधाणस्त सेहिजानस्त विसेसदो जिणुशास्तस्त for एसो अविणअस्त् B. N; with this G. agrees reading एसो for एस and adding वस्तीकिदस्त before सेहि and E. agrees omitting all between एसो and सेहि० ४ विषम R. E. N. G. ४ B. N. read अथइ G. E. अधिकिम् ५ सोस्य सुहृदः प्रिय B. N. ६ सोस्यप्रिय० G. E. प्रियसुहृत्तमस्तस्य प्रियसुहृदिनाश एवामिप्रवेशहेतुरिति यत्समाकुलित एवास्ति B. N. प्रियसुहृत्तस्य विनासो (ic) स्य हुतशुकप्रवेशहेतुरिति यत्सत्यमाकुलित इवास्ति E. Our text is what occurs in G. except प्रवेशो for प्रवेश and मे before चलित० (with this M. agrees) and ७ वास्ति for वास्ते; A. agrees with our text, reading सुहृदिनाशोस्य for तद्विनाशो and P. reads सुहृदिनाशो द्यस्य हुतमामि-प्रवेश &c. ८ For यु-यम् B. N. E. read सुहृस्तेहपक्षपात्तिना हरयेन. A. P. add after this तथाविनिष्टतरं पृच्छामि. ९ For all between this and प्रकाशम् B. N. read भद्र तस्यापि तवं सुहृदः E. agrees reading प्रियसुहृदः सुहृदस्तस्तस्या श्रोतव्यपरितस्य R. G. read as in the text. G. reading however श्रीतव्य for मर्तव्य and R. reading तस्य before सुहृदितम् and मन्तव्यै (?) for मर्तव्य.

पुरु० । अदो अवरं ण सङ्कोमि मन्दभग्नो मरणस्स विघ-
मुप्यादेदु० । (क)

राक्ष० । भद्रं श्रवणीयां कथां कथय ।

पुरु० । को गई किं कादव्वम् । एसो क्षु णिवेदेमि ।
सुणोदु अज्जो । (ख)

राक्ष० । भद्रं उद्धात्तिज्ञामि ।

पुरु० । अस्ति एत्यं णअरे मणिआरसेद्वी चन्दणदासो णाम ।
(ग)

राक्ष० । सविषादमात्मगतम् । एतत्तदपावृतमस्मच्छोकदी-
क्षाद्वारं दैवेनै० । हृदय स्थिरीभव्र किमपि ते कष्टतरमाकर्णनीर-
मस्ति । प्रकाशम् । भद्रं श्रूयते मिलवत्सलः साधुः । किं तस्य ।

(क) अतोपरं न शङ्कोमि मन्दभग्नो मरणस्य विघ्नमुप्यादयितुम् ।

(ख) का गतिः किं कर्तव्यम् । एष खलु निवेदयामि । शृणोत्तार्याः ।

(ग) अस्ति इह नगरे मणिकारश्रेष्ठी चन्दनदासो नाम ।

शोकदीक्षाद्वारामिति । शोकदीक्षा शोकानुभवनियमस्तद्वारमागमन-
मार्गः ।

१ Before this B. N. E. read अज्ज P. अहो; for अदो P. has इदो and for अवरं E. अपरे R. om. it. For सङ्कोमि A. has सङ्कोणो० G. सङ्कोणो० E. सकणो०

For म...ग्नो० R. reads मन्दभाग्न्यो० B. G. N. मन्दभाग्नो० E. om. स्स in मरणस्स R. seems to read विङ्ग्न० for विन्यं and G. E. विङ्ग्न० E. also has उपादेदु० for उप्या०

२ Om. B. E. N. G. R.; for कथय B. E. N. G. read कथयतु भद्रमुखः E. reads before this श्रवणीयाः कथाः । ३ A. P. read before this अहोणिड्वन्धो० For

कागई B. E. N. read कागरी and om. किं० इवं G. reads कर्द्वं. For सुणोदु० M. P. G. read सुणातु० B. E. N. णिसामेदु० ४ R. M. om. भद्र B. E. N. G. read इत्तदपाव्याग्नोस्मिन् । ५ B. N. add before this जाणादि भज्जो; E. has एत्यं जाणादि ज्ञेय अज्जो; for एत्यं M. has इत्य and E. इह. After ज्ञेये G. E. have गुप्तउरणि (पुराणि E). वासी; ६ उ० हृदयगतम् G; in एतत्त० P. om. तत्; G. reads अपाहृत and E. अपाहृत० For शोक B. N. read विनाश A. P. om. शीका and B. N. add प्रकाश and E. प्रवेश before द्वारा० ७ देवेन A. देवेनाकृतम् E. which adds भद्र before हृदय and reads अविष्ट० for कष्ट० ८ B. E. N. om. अस्ति E. om. भद्र after this and reads श्रूयते after विष्ट० B. E. N. G. add स before साधुः०

पुरु० । सो एदस्स विद्वैदासस्स पिअवअस्सो होदि ॥ (क)
 राक्ष० । स्वंगतम् । सोयमभ्यर्णः शोकवज्रपातो हृदयस्य ।
 पुरु० । तदो विद्वैदासेण वअस्ससिणेहसरिसं अज्ज वि-
 णविदो चन्द्रल्ल । (ख)

राक्ष० । कथर्य किमिति ।

पुरु० । देव मर्ह गेहे कुदुम्बभरणपञ्जना अस्थवत्ता अत्थि-
 ता एदिणा विणिमएँ मुच्चिज्जदु पिअवअस्सो चन्द्रणदासो
 ति ॥ (ग)

राक्ष० । स्वंगतम् । सार्धु भो विष्णुदास साधु । अहो दर्शितो
 मित्रल्लेहः । कुतः ।

(क) स एतस्य विष्णुदासस्य प्रियवयस्यो भवति ।

(ख) ततो जिष्णुदासेन वयस्यल्लेहसदृशमदा विजप्तभ्यन्दगुप्तः ।

(ग) देव मम गेहे कुदुम्बभरणपर्यापार्थवत्तास्ति तदेतेन विनिमयेन
 मुच्यतां प्रियवयस्यभ्यन्दनदास इति ।

१. For ए... कु० B. N. read अ तस्स जिष्णु० E. क (?) तस्स जिष्णु G. has
 जिष्णु for विद्व० P. om. विद्व० R. reads वियवयस्तो and G. E. read भोदि A.
 om. this whole speech २. आत्मग० E. for सो...र्ण...B. N. read अयमत्यन्तः
 E. अये अवमभ्यर्णः B. N. add प्रकाशम् ॥ ३. तदो (?) for तदो E.
 B. E. N. have पिअ before इअस्स and B. N. स्स after its ४. विष्णुल्ले०
 B. N. ५. Om. E. स्वंगतम् before this in G. ६. For म...हे R. has मर्हेहे
 B. E. N. G. अत्थि मे गेहे. For कुदुम्ब B. E. N. G. P. read कुदुम्ब B.
 N. read पञ्जसोअत्थी तस्स E. has अस्थमसा and G. E. om. अत्थि R. has
 शा शुदिणा. ७. विणिमेण B. N. G. विणिमएँ (?) E. For मु...मु० A. P. E.
 read मुक्तेतु० B. N. G. मुक्तेतु० B. E. N. haye मे after मु० ८. G. has मद्र
 before this ; B. N. om. भो०

पितृन्पुलोः पुलान्परवदभिहिंसन्ति पितरो
 यदर्थे सौहादं सुहृदि च विमुच्चन्ति सुहृदः ।
 प्रियं मोक्षं तद्यो व्यसनमिव सद्यो व्यवसितः
 रुतार्थैयं सोर्थस्तव सति वणिक्षेपि वणिजः ॥१६॥

प्रकाशम् । भद्रं ततस्तथाभिहितेन किं प्रतिपन्नं मायैर्णे ।

पुरु० । अज्ञे तदो एवं भणिदेण चन्दउन्नेण पडिभणिदो
 सेद्वा विद्वादासो ण मए अत्थस्स कारणेण चन्दणदासो संज-
 मितो किंदु पच्छादिदो अङ्गेण अमच्चरक्खसस्स घरअणो

(क) आर्य तत एवं भणितेन चन्द्रगुप्तेन प्रतिभणितः श्रेष्ठी विष्णुदासः न
 भयार्थस्य कारणेण चन्दनदासः संयमितः किंतु प्रच्छादितोनेनामात्यर-
 क्षसस्य गृहजन इति बहुशोऽनाम् । तेनापि बहुशो याचितेनापि न समर्पितः

पितृनिति । तदिति सामान्ये नपुंसकं तद्योसद्यो इति अनुप्रासलो-
 भेन प्रयुक्तमये सोर्थ इति पुलिङ्गेन निर्देशात् । तमर्थं व्यसनमिव खीवूत-
 पानादिव्यसनमिव । तद्वा व्यसनिभरतिप्रियतया दुस्यजमिति भावः ।
 वणिक्षेपि वणिजामर्थलोभः सहजो दोष इति भावः ॥ १६ ॥

१ N. reads भ्रातृन् here and मनुजाः for पितरो R. has this after पुलान्; for
 अभिहिंसन्ति B. reads अभिसंधाय. २ B. N. समुद्दिष्टन्ति G. घनमुच्चन्ति ३ प्रियं
 सद्यस्त्यक्षं व्यसनिम व्यस्ये व्यवसितः B; our text agrees with G. except
 that G. has सद्यो for तद्यो and व्यवसितः for व्यवसितः E. has प्रियं सन्तं
 त्यक्षु० &c. as in B. प्रियं तं संत्यक्षं व्यसनमिव यस्य व्यवसितः (सिति?) N. ४
 Om. R. P. सत्ता before किम् B. N. ५ A. P. om. अज्ञा तशे M. R. om. तशे;
 R. reads एष्व; M. R. om. भणिदेण...पडि G. reads भणिशो (?) for भणिदेण,
 E. चन्दगुप्ते०, B. N. om. सेद्वा and B. E. N. add विष्णुदासं before जमए
 ई कालणे० B. N. कारणे० M. R. G. कारणेन P; R. reads अत्थस्य B.
 E. N. add सेद्वा before संज० after which B. N. read चन्दणदासो R. G. E.
 read संजमिशो; for किंदु B. E. N. G. read किंतु. ७ विष्णोपेण P. ८ विष्णोपेण R.
 इर्षे G.

नि बहुसो जाणिदं । तेण वि बहुसो जाणित्य ण समाप्यदे । ता
जदि तं समप्येदि तदो अत्थि से मोक्षो । अण्णहौ पाणहरो से
दण्डो नि भाणिअ वज्ञानाणं आणविदो चन्दणदासो । तदो
जाव वअस्सचन्दणदासस्स असुणिदव्वं ण मुणोमि ताव जलणं
पविसामिनि सेई विहुदासो णअरादो णिक्कन्दो । अहर्विं
विलुदासस्स असुणिदव्वं जाव ण मुणोमि ताव उब्बन्धिअ
अन्ताणं वावादेमि नि इँदं जिणुञ्जाणं आअदो ॥ (क)

तद्यादि तं समर्पयति तदस्ति तस्य मोक्षः । अन्यथा प्राणहरोस्य दण्ड इति
भणित्वा वध्यस्थानमानयित्व्यन्दनदासः । ततो यावदस्य चन्दनदासस्या-
श्रोतव्यं न शृणोमि तावज्ज्वलनं प्रविशामीति श्रेष्ठी विष्णुदासो नगराभिः
ज्ञान्तः । अहमपि विष्णुदासस्याश्रोतव्यं यावन शृणोमि तावद्वृद्ध्यात्मानं
व्यापादयामीतीमं जीर्णोद्यानमागतः ।

१. नि...वि om. B. E. N. G; for जाचिं R. reads याचिं M. भाचिं G.
जाचभैतेण वि ; जाचियतेण वि. in E. which also adds वि after बहुसो ; B.
N. read जाचियतेणावि ; also नि after समप्येदि. For ण...सो G. reads अमण-
रक्खसर (? घर) जणो ण समप्येदि ; जह for जहि B. N. यहि E. For ते B. N.
read अमण रक्खसरस्स घरअणे ; P. om. से before मोक्षो. २. अण्णथा B. N.
अण्णत्था E ; अण्णहाच (?) G. प्याण B. N. G. After इण्डो and before नि
B. E. N. G. read अहमक्तोपं (ं G) पडिमाणेदु (माज्जेदु E. वज्जेदु G.) नि B. N.
add further अण्णो वि जणो एवं णक्करइस्ताविनि. ३. वज्ञास्सठाणे A ; for आण-
विदो G. has अज्ञाभाणङ्गो B. N. आपीरी omitting णः...सो ; for वज्ञा...तरो
E. reads. तवयस्सोतरो (?). For वअस्सच...स्स A. P. read अस्स. B. N. E.
पिअवधस्सस्स च...स्स. ४. मुणेमि B. E. N. After ताव B. N. read ज्जेतु (ज्जेत्व
E.) अणाणभेवावारेमिनिजः ; E. om. all from ज्जेव to णिक्कन्दो. For ज्जलण
R. G. have ज्जलण B. N. जलण ; for प...नि B. N. read पविसित्काणो A.
पविसामिनि ; for णिक्कन्दो B. N. read णिग्गदो. ५. G. om. वि B. N. read
पिआवपिभवअस्सस्स जिणुं G. E. जावजिणु ; B. E. N. G. om. जाव in our
text ; G. om. ण also ; B. N. A. P. read मुणेमि. ६. ताव R ; उब्बन्धिअ om.
E ; for असाणं B. N. have असाणअं E. असाणवं ; for वावा...मि B. has
वावीहि (?) E. परिव्वावामि. For नि P. has इति. ७. इन B. N. G ; for आ-
अर्ही B. N. E. read आगशेमिह G. आगशो.

रक्ष० । भद्रे न खलु व्यापादितच्चनदनदासः ।

पुरु० । अज्ज दाँव वावादीअदि । सो खु संपदं पुणो पुणो
अमच्च क्वसस्स घरअणं जाच्चीअदि । ण खु सो अन्तवत्सल६.५
समप्येदि८ ता एदिणा कालणेण ण करेमि मरणस्स काल-
हरण । (क)

रक्ष० । अस्तु अस्तु परम् । साधु वयस्य चन्दनदास साधु९ ।

शिवेरिव समुद्रूतं शरणागतरक्षया० ॥

निचीयते९ त्वया साधो यशोपि सुहृदा विना ॥ १७ ॥

प्रकाशम् । भद्र गच्छ गच्छेदानीं शीघ्रं विष्णुदासं ज्वल-
नप्रवेशान्निवारय । अहमपि चन्दनदासं मरणान्मोचयामि ।

(क) अद्य तावद्वयापाद्यते । स खलु सांप्रतं पुनः पुनरमायराक्षसस्य
गृहजनं याच्यते । न खलु स मित्रवत्सलतया समर्पयति । तदेतेन कारणेन
न करोमि मरणस्य कालहरणम् ।

शिवेरिवेति । शिवेरिवेतीवशब्दो भिन्नकमः । यशसा संबध्यते । शरणागत-
रक्षया हेतुना समुद्रूतं समुत्पन्नं शिवेर्यश इव त्वया यशो निचीयते संपाद्यते ।
शिविनेवेति तृतीयान्तः पाठः सुगमः । तेन हि शरणागतस्य सन्निधावेव स्व-
विनाशोभ्युपगतः । त्वया तु सुहृदा विनापि । अपिशब्दो भिन्नकमः । ममासं-
निधान इदं यशो निचीयत इयहो शिवेरपि लमधिकगुणः क्लायोसीति
भावः ॥ १७ ॥

१ भद्र भद्र G. om. in B. N. R. २ ण before this B. E. N. जाव P. वावादी-
सहि G. E. ३ पराहि९ R. (?) ४ घरजण B. N. G. घरयण E. For जाच्ची९ M. R.
read आच्ची९ E. या९ M. आच९; B. E. N. om. खु; for वत्सल R. has अच्छुले.
G. reads ५ लक्षणे. ५ Before this B. N. read जाच्चीअन्तोपि तं. For कालणेण
E. has कारणेण. For ७ कीरेनि B. N. read होहि से E. भोहि से G. होहि; G. R.
read कलणस्स and B. N. read हलण९. ९ om. E; before च...स. G; twice
here B. N. ११ रक्षणात् N. E. १२ नशीयते N. विचीयते B. नशीयते (?) E.
१३ B. N. read भद्र भद्र गच्छ शीघ्रमिशानीम्.

पुरु० । अहे उण केण उवाएण तुमं चन्दणदासं मरणादो
मोचेसि । (क)

राक्ष० । खङ्गमाङ्ग० । नन्वनेनै व्यवसायसुहदा निलिंगेन ।
पद्ये

निलिंशोयं सजल्जलदव्योमसंकाशमूर्ति-
र्युद्धश्रद्धापुलकित इव प्राप्तसर्थः करेण ।
सत्त्वोत्कर्षात्समरनिकषे दृष्टसारः पैरमे
मित्रलेहाद्विवर्णमधुना साहसे मां नियुक्ते ॥ १८ ॥

(क) अथ पुनः केनोपायेन तं चन्दनदासं मरणामोचयसि ।

निलिंशोयमिति । व्यवसायः उत्साहः पौरुषमिति यावत् । तदेकसहायेन
खड्डेन तत्सर्वं मौर्यवलमुत्साय मुहूर्दं मोचयामीत्यर्थः । सजलः जलधारास-
हितश्वासौ जलदव्योमसंकाशमूर्तिश्वेति विशेषणकर्मधारयः नैव्यनैर्मन्त्य-
गुणभ्यां जलदव्योमदृष्टान्तः । धाराजलसहितलादेव युद्धश्रद्धापुलकित-
इवेत्युपेक्षा धाराजलकणिकानां पुलकसादृश्यसंभवात् । सत्त्वोत्कर्षान्म-
म कर इवायमपि सत्त्वोत्कर्षशालीत्यर्थः । पैरः समरनिकषदृष्टसारः बहु-
शोकुण्ठितशक्तिवेनानुभूत इत्यर्थः । मित्रलेहाद्विवर्णं मित्रलेहाधीनतया
कार्यकार्यविचारविमुखं मां साहसे नियुक्ते । हितादितानपेक्षां यत्कर्म-
तत्साहसं विदुः ॥ १८ ॥

१ अथ E. अथ B. N. केणउण B. N. E. For तुमं B. E. N. read अज्ञो
M. G. R. omit it. R. reads मलणाशो G. मरणात् B. E. N. G. read मोचेति.
२ R. by mistake om. राक्ष...न्वनेन and reads व्यवसायै for व्यवसाय E. has
व्यवसन for it and खङ्गम for निलिंगेन ३ P. has पद्ये पद्य B. N. ननु वद्य.
४ विगत B. E. G. for जलदव्योम N. reads अल वास ५ हाविरदश N.
हाविवशम् G; for अधुना B. E. N. G. read अथवा.

पुरु० । अज्ञ ऐवं सेष्ठिचन्दणदासजीविदप्पदाणपिसुणिंदं विसमैदसाविपाकणिपडिं साधु ण ॥३४॥५६ तुमं णिणीअ पडिवन्तु किं सुगृहीदणामहेओ अमच्चरक्वसपादा तुहे दिडिआ दिडा । इति पादयोः पतति । (क)

राक्ष० । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ अलमिदानीं कालहरणेन । निवेद्यतां विष्णुदासाय एवं राक्षसश्चन्दनदासं मरणान्मोचयति । इति निर्विशेषमिति॑ पठन्नाकृत्य खड़ं परिक्रामति ।

पुरु० । ता करेहि मे॑ पसादं संदेहणिणएण । (ख)

(क) आर्य एवं श्रेष्ठिचन्दनदासजीवितप्रदानपिशुनितं विषमदशाविपाकनिपतिं साधु न शक्नोमि तां निर्णयं प्रतिपन्तुं किं सुगृहीतनामधेया अमाल्यराक्षसपादा यूयं दिष्टया दृष्टाः ।

(ख) तत्कुरु मे॑ प्रसादं संदेहनिणयेन ।

१ एवं R. सेहि चन्दणदासस्त जी० E. For प्पश्चापि B. E. N. G. read होविति before which G. reads जीविदच्चवत्तापि for जीविदै. For पिसुणिंदं G. has सुणिहा B. E. N. सुणिदै. २ For विसम R. has एस. For विपा...३६ B. N. read विभागपरिणामपडिशो G. विभागणिपडिशो. For साधु R. has साधु G. ताड (?). For तुमं...किं B. N. read निष्ठिष्परं भणिदु० । विलोक्य पादयोनिपत्य । अथ G. तुमं णिज्ञिष्परं भणिदु० E. has भुवनमुनिर्ये जीवितरक्षणेन पिशुनिश विषमदशा विभागपडिवान एकुणोमि गिञ्छिष्परं भणिदु० किंतु गिहीणाम &c. ३ धेवा B. E. N. G. For हि...ता B. N. read ति ता करेहि मे॑ पसादं संदेहणिणएण and om. हि...ति. Then comes राक्ष० । भद्र सोहम्, &c. पुरु० । सहर्षम् &c. to ...क्रदयोत्तिम् राक्ष० । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ &c. पुरु० । पादयोः &c. पसीरम्भु &c. For विहिद्वा G. has त्तिदिहिआ. ४ E. has भद्र here B. N. at the beginning of speech; and ५ B. E. N. G. read कृतम् for अलम् and G. reads it after इत्यानीश्. ६ B. N. B. have वया before this. ७ नित्यावि B. N. योवोमेति E; for आकृत्य खड़म्. B. N. read आकृदखलङ्; E. आकृखड़म्. ८ M. R. read मह for मे॑; E. has करेह and G. करेय for करेदि.

राक्ष० । सोहेमनुभूतभर्तृविनाशृः सुहृद्विभृतेत्तुरुंनार्यो
दुर्गृहीतनामधेयो यथार्थो राक्षसः ।

पुरु० । सहर्षं पुनः पादयोः पतित्वा । ही हीमाणहे दिडिआ
दिडोसिँ । पसीदन्दु राम्पातः । अस्थि दाव एत्य पढमं चन्दउ-
चहदएण अज्जसअडदासो वज्जट्टाण॑ आणतो सो अ वज्जट्टा-
णादो केणवि अवहरिअ देसन्तरं णीदो॑ तदो चन्दउचहदएण
कीस एसो प्पमादो किंदोन्ति अज्जसअडदासे समुज्जलिदो
कोवर्वन्ही घादअजणणिहणेण निवाविदो । तदोपहुदि घादआ

(क) आश्वर्यं दिष्टया दृष्टेति । प्रसीदन्वमाल्यादाः । अस्ति तावदत्र
पथमं चन्द्रगुप्तहतकेनार्यशकटदासो वध्यस्थानमाज्ञानः । स न्यं वध्यस्था-
नाकेनाप्यपहय देशान्तरं नीतः । ततश्चन्द्रगुप्तहतकेन कस्मादेष प्र-
मादः कृत इति आर्यशकटदासे समुज्जलितः कोपवहिर्घातकजननिधनेन

चन्दउत्तेति । चन्द्रगुप्तहतकेनेति आर्यशकटेतिच वचनं स्वस्य नन्दकु-
लपक्षपातित्वद्योतनार्थम् ।

१ A. P. seem to read राक्षसोह &c. B. E. N. read भद्रसोह &c., and add
पंच before विनाश B. N. read विनाश for विपत्ति. २ B. N. read °र्णौगृही०
R. G. B. read °नामा for °नामधेयो E. om. य...सः । ३ G. E. om. पुनः B.
E. N. read निपत्य for पतित्वा G. पतति. For ही B. N. read पसीदधप-
सीदध R. reads हि E. om. ही. A. P. has ही.. हे twice. ४ B. E. N. read
कस्त्योम्हि P. has विडा; पुरु० । पादयोनिपत्य । पसीदन्तु before पसीदन्तु(न्तु) B.
N; do. omitting पुरु. E. रक्षसस before पादाः B. N.; प्रभेर before पढमं B. N.
पुरुमं M. पुडमं R; for what follows E. reads चन्दउत्तेण. G. च...हृषीम्. ५
°सस्ववधो B. N. °सवहो A. P; B. E. N. read केणावि after अ instead of
after व...सो R. M. A. om. अ E. has वि for it. P. reads द्वारीरोपित्तरिभ. ६
अवदाहिषी B. N. E. हरिषी G. For हृषीए N. has हृषेषीण G. हृषेषीण; E.
om. वीत A. reads कुदो ईसोप; B. E. N. G. om. एसो. ७ करी B. E. N.
G.; om. P; For अ...से B. N. read अ...शसवधवस्तुपौए E. agrees and om.
वध अnd reads वधवध for वस्तुपाए. For स...सो M. B. read समुज्जलन्ती. ८ रोक्षणी B. E. N. G. For विषेषण B. E. N. G. read वधजसे M. P. read
पिष्टविषेष; E. reads पशुहि; for घादभा B. E. N. G. read घादभा.

जे केविं गिहिदसत्यं अपुच्चं पुरुषं विष्वद्वाका अगगदो वा पेक्ख-
न्ति तदो अन्तेणो जीविदं परिरक्खन्तो अप्यमन्ता वज्ज्ञाणे
वज्ज्ञं वावादेन्ति । एवं च गिहिदसत्येहिं अमश्वपादेहिं गच्छ-
न्तोहिं सद्विचन्दणदासदः वहो तुवरिदो होदि । निष्क्रान्तः । (क)

राक्ष० । स्वगृतम् । अहो दुर्वीर्धश्वाणक्यबटोर्नीतिमार्गः ।
कुतः

यदि च शकटो नीतः शालोर्मतेन ममान्तिकं
किमिति निहतः क्रोधावैरेशाद्वधाधिरूपो जनः ।

निर्वापितः । ततः प्रभृति घातका यं कमपिगृहीतशखमपूर्वं पुरुषमयतः
पृष्ठतो वा प्रेक्षन्ते तदात्मनो जीवितं परिरक्खन्तोप्रमन्ता वध्यस्थाने वध्यं
व्यापादयन्ति । एवं च गृहीतशखैरमालपादैर्गच्छद्विः श्रेष्ठिचन्दनदासस्य
वधस्त्वरायितो भवति ।

यदि चेति । शत्रोर्मतेन मौर्यानुमत्या छयना यदि शकटदासो ममा-
न्तिकं प्रापितस्तर्हि घातकवधपर्यवसायी क्रोधावेशो न घटेत । अथ घात-
कवधान्ययानुपपत्त्या कृतकं नेति तदीयं पलायथागमनं कृतकं छयरूपं न
भवति । परमार्थत एव शकटदासः सिद्धार्थकस्य तात्त्विकसाहसोपका-
रेण पलाय्य गतः स्यात्तदा तादृकष्टं कुत्सितं स्वहस्तलेखमुद्राङ्कना-
दिरूपं स्वामिद्रोहं शकटदासः कथं नु भावयेत्कर्तव्यत्वेन कथं चिन्त-

१ पि ग° B. E. N. वि A. M. R. For अतुच्छद° E. has अमश्वपुरिसे P. also
reads पुरिसे ; A. om. वा before अगगदो B. E. N. om. विष्वद्वाका and have
पश्चाद्वा (पत्थवी E.) after अगगदो. २ अद्विवधेज्जेव before this B. E. N.
तदा for तदो P. परि om. E. रक्खन्ता G. ३ एवे अवासद...ने B. N. एव
अवास° E. श्वाण° G; वावैरेन्दि M. R.; ता before एव B. N. G; च om. B.
N. अ for it P; गहिदससेहि B. N. तेहि after अमश्वपादेहि B. N. E; सेहि om.
P; वहे M. वज्जो G. for वधो For तुवरिदो G. has तुवरिदो B. N. तुवराद्वादो;
तुविदो E. which also reads भोहि for which A. has होइस्तदि P. भविस्तदि;
A. P. G. E. om. निष्क्रान्तः. ४ R. has भाशा° and मार्गः; M. om. कृतः.
५ स B. N. वि E. ६ तस्तेन क्रोधाधिः? B. G. (omitting तेन) तस्तेनेवाद्य
क्रुधाधिः N. For वधाधिः E. has वनाधिः For निहतः P. विहितः.

अथ ने कृतकं तादृकष्टं कथं तु विभावये-
दिति मम मतिस्तकर्त्तव्या न पद्यति निश्चयम् ॥१९॥
विचिन्त्ये ।

नायं निखिंशकालः प्रथममिह कृते धातकानां विधाते
नीतिः कालान्तरेण प्रकटयति फलं किं तयां कार्यमल ॥
औदासीन्यं न युक्तं प्रियमुहुदि गते मल्लतामेवं धोरां
ध्यापन्ति ज्ञातमस्युँ स्वतनुमहमिमां निष्क्रयं कल्पयामि ॥२०॥
इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

षष्ठोङ्कः ।

येत् आचरेदियर्थः । चिन्तनमपि तस्यानुचितं किमुताचरणमिति भावः ।
इत्यादितकीरुद्धो न कमपि निश्चयं प्राप्नोमीयहो दुर्बोध्यश्वाणक्यनीतिमार्गं
इत्यर्थः । स्वहस्तलेखात्स्वामिद्रोहरूपं कर्मातिकुत्सितं वाचा वक्तुमयो-
ग्यमिति तादृकष्टमित्युक्तम् । तादृग्लेख इति कथित्याठः ॥ १९ ॥

नायमिति । प्रथमं पूर्वं छलतः परमार्थतो वा धातकानां विधाते कृते
लरिततरं चन्दनदासधातनप्रसक्तिभयान्निखिंशधारणमनुचितम् । नीत्या-
चरणं तु शिरसि भयं दूरे तपतीकार इति न्यायेनानुपपन्नम् । सुहृदिना-
शोपेषणं तु कृतघतादिमहादोषमापादयेत् । अतश्वन्दगुप्ताय दासीभवि-
नात्मानं निष्क्रीयैव सुहृदिमोचनं न्याय्येन गले पतितमिति ज्ञातं निश्चि-
तमिति भावः ॥ २० ॥

इति श्रीच्यम्बकप्रभुवर्ययज्ञाश्रितदुष्टिराजव्यासयनविरचिते मुद्रारा-
क्षसन टकव्याख्याने षष्ठोङ्कः समाप्तिमगमत् ॥ ॥ ॥

१ B. E. have सकृतः R. M. स न कृतम् A. has नकृतके. For कहन् B. E.
read लेखम् P. G. omit it. N. has ज्ञातम् and कथं न दिला० E. has विला-
सवेत् । २ चकारुद्धा N. ३ तस्मात् after this B. N. ४ गते N. ५ तथा G.
६ मल्लते ज्ञातिधीराम् B. N. ७ नस्तिमन् B. N. ज्ञातम् for ज्ञातम् before this
in B; for निष्क्रान्तम् R. reads निष्क्रियाम्. ८ B. N. read इति P. इति मुद्रारा-
क्षसनाटके before this,

मुद्राराक्षसम् ।

सप्तमोङ्कः ।

ततः प्रविशति चण्डालः ।

चण्डाल० । ओसलेहै ओसलेह अवेह अवेह ।

जहै इच्छहं लकिवदवे प्याणे विहवे कुले कलत्ते अ ।

ता पलिहलह विस्मं लाभापत्थं सुदूलेण ॥ १ ॥ (क)

(क) अपसरत अपसरत अपेत अपेत ।

यदि इच्छत रक्षितव्याः प्राणा विभवः कुलं कलत्रं च ।

तत्परिहरत विषमं राजापत्थं सुदूरेण ॥ १ ॥

इथं षष्ठेनाङ्केन राक्षसवशीकरणरूपं प्रधानकार्यं बीजवद्विर्यथायथं विप्रकीर्णैरत्रैकार्थीभावमुपनीतैर्मुखसंधाद्यार्थैर्निर्वृद्धम् । अथ राक्षसेन चन्द्र-गुप्तसाचिव्यप्रहणद्वारा तलक्ष्मीस्थिरीकरणरूपस्य नाटकस्य प्रधानतमं फलमुपगमयितुं सप्तमोङ्क आरभ्यते । पूर्वाङ्के रजुहस्तेन पुरुषेण निवेदितं चन्द्रनदासस्य वध्यस्याननयनं श्रुत्वा राक्षसः संध्रमं शब्दमुत्सृज्य वध्य-

३. °चा० P. G. E. २ P. om. ओ...ह. A. om. अ...ह; ओसलध B. E. N. G; 'between the two B. E. N. add अज्ञा; for अवेह B. E. N. read अवेध and add माणसे between the two. ३ A. P. read here बज्जेह लाइस्वर्व विसव पलिहलह सच्चवसार्ह (नैहै P.) एवेखुवह (ह) माणस्तरोदि तुल (ह P.) हो ज (om. P.) विषवारी (विषवाणवारी P.). For this B. E. N. R. read जह महह लकिलतु विभय, ये &c., E. जदि महहलकिलते जीर्णं विहवे कुलं कलत्रं च. G. जाइमहलकिलहु सेपाये विहविहंवे कुले &c., B. N. read च for अ; om. ता and read पलिहलध for which G. has पलिहरव P. पलीहलह. ४ विसमे A. M. विसमिव B. N. G. विसंविव E; for लाभा० P. has लाभापत्थै E. लाभा-पत्थ R. M. लाभापत्थै; B. N. read पभत्तेन E. सुदूरेण अ G. सुदूलेण अ.

अविअ

होदि पुलिसस्त वाही मलणं वा सेविदे अपस्थमित ।
लाआपस्थे उण सेविदे सअलं वि कुलं मलदि ॥२॥(क)

ता जादि॑ ण पतिज्जह ता एह पेक्खह एअं लाआपस्थका-
लिण॑ रोहेष्ट्व्यसां सउत्तकलत्ते॑ वज्ज्ञाणं जीअमाणं ।
आकाशे शुत्वा॑ । अज्जा किं भणह । अत्यि से कोवि मोक्खेवाओ

(क) अपि च ।

भवति पुरुषस्य व्याधिर्मरणं सेविते अप्यथे ॥

राजापथे पुनः सेविते सकलमपि कुलं वियते ॥ २ ॥

(ख) तद्यदि॑ न प्रतीथ तदत्र प्रेक्षव्यमेनं राजापस्थकारिण॑ श्रेष्ठिच्चन्द-
नदासं सपुत्रकलत्रं वध्यस्थानं नीयमानम् । आर्याः किं भणथ । अस्त्यस्य

स्थानं प्रति निष्कान्त इत्युक्तम् । संप्रति स एव चन्दनदासवृत्तान्तोस्मिन्द्वे
प्रपञ्चयत इति । इदमङ्कावतरणं यत्र स्यादुत्तराङ्कार्थः पूर्वाङ्कार्थानुसंगत इति
तलक्षणात् ।

१ भोदि G. E; for उ० R. पुरुषस्त E. पुल० G. पुरि० व्वाही for वाही. B. N.
G. वावाही (?) R. व्वाही E. वाहि P; मलणे for मलणं P; for अप० B. E. N.
read अवस्थमित G. अवस्थिति. २ लाआपस्थे॑ G. पुण सेविदमित E; वि om. B.
E. N. पि G; डल B. N. om. P; for मलहि R. M. read मिभहि. ३ जृह B.
N. ताज्जहि R. G. E. For पतिज्जहता एह &c. B. N. read पतिभाभथ तदपेक्खय
एर्ह लाआपस्थ० E. पतिभाह ता पेक्खय एर्ह लाआपस्थ० G. पतिज्जहतापेति (?)
ए एर्ह लाआपस्थ M. reads पदिज्जहता R. पडिज्जहता. ४ सपु० B. E. N. G.
and after जीअमाण॑ for which B. N. read "आरीआमाण॑ G. E. जीअमाण॑. ५
Om. B. N. before आ० E; from जीअमाण॑ to धरअपे॑ om. P; for अज्जा
A. G. E. read अज्ज. For भणह E. has भणहा B. N. भणध. For
अस्थिसेक्षीवि B. N. read अस्थिय किं अम्भणशासस्त G. E. read स for से in
our text.

न्ति । अज्ञा अत्ये अमच्चरक्खसस्त घरअणं जह समप्येदि । पुनराकाशे । किं भणहैं । एसे सलणागदवच्छले अन्तणो जीविदमेचस्से कालणे इदिसं अकज्जं ण कलिस्सदि न्ति । अज्ञा तर्णे हि अवधालेह से सुहां गदि । किं दाणि तुह्माण एत्य पडिआरविआरेण । (ख)

ततः प्रविशति द्वितीयर्चण्डालां गतो वध्यवेशाधारी द्युलं स्कन्धेनादाय कुटुम्बिन्या पुत्रेण चानुगम्यमानचन्दनदासः ।

कोपि मोक्षोपाय इति । अस्यमात्यराक्षसस्य गृहजनं यदि समर्पयति । किं भग्नथ । एष शरणागतवत्सल आत्मनो जीवितमात्रस्य कारणे ईदृशमकार्यं न करिष्यतीति । आर्या: तेन हि अवधारयतास्य सुखां गतिम् । किमिदानीं युध्माकं प्रतीकारविचारेण ।

सलणागदवच्छलेति । इत्यादिपौरवचनेनास्य शरणागतरक्षणविरुद्धं लिखितपठितलेन सकललोकप्रसिद्धमित्युकं भवति । सुखां गतिं शरणागतरक्षणपुण्येनोत्तमलोकप्राप्तिमिति बहिरर्थः । राक्षसप्राप्त्या बन्धमोचनात्सुखप्राप्तिमिति गूढम् ।

१ B. N. om. अज्ञा and before this read कुशे से अथरस्त सोक्षलोकाओं न्ति । एवं उन and after this से जह; E. too has जहि G. जह after this, and not before समप्येदि. For घरअणं G. reads परिअणं E. मच्छलयणं omitting स्तु just before the घरअणं R. reads जहि for जह and G. adds न्ति after समप्येदि. २ भणहैं E. भणाध B. N. पुन...से before this om. G. E. (which adds ण before एसे) For वच्छले P. has वस्तस्ले E. वस्थले. ३ B. E. N. om मेच्छ. For इदिसं R. has ईरिसं E. इनं M. ईदिशं B. N. have ण before this not before कलिस्सदि for which E. reads कलइस्सदि. A. P. read अज्ञा for अज्ञा. ४ जहएवं before this B. N. For what follows B. N. read अवधालेह से अद्युभग्नां A. अवधालेह सुहां P. लएसेअसुहां G. धानेपसेसुहां गहि E. अवधा लेह से शुग्रादि एत्यके शार्णि एत्य तुह्माणं परीकालो; for किं &c. B. N. read एत्यके शार्णि तुह्माणं परीभासे For किं G. has एत्य किं; for शार्णि P. R. N. शार्णि R. M. om. एत्य. A. reads विआरभेष and E. एत्यपरीका विरहो. ५ चां P. G. E. तुह्माणो E. येष P. G. E. स्कंधेष वहम् E.

चन्द० । सवाष्पमे । हङ्गी हङ्गी, अहारिसाणं वि णिचं
चारित्वभङ्गभीरुणां चोरजगोचिदं मरणं होदि ति नमो किद-
न्तस्त । अहे वा ण णिसंसाणं उदासीनेषु इदरेषु वा विसेसो
त्यि । तहहि । (क)

मोत्तूर्णे आमिसाइं मरणभएण तिणेहिं जीवन्तम् ।

वाहाणं मुद्धहरिणं हन्तुं को णाम णिब्बन्धो ॥ ३ ॥ (ख)

समन्तादवलोक्य । भो॑ पिअवअस्स विषुदास कहै पडि-

(क) हा धिक् हा धिक् । अस्मादृशानामपि नियचारित्वभङ्गभीरुणां
चोरनोचितं मरणं भवतीति । नमः कृतान्तस्य । अथवा । नृशंसानां
उदासीनेषु इतरेषु वा विशेषोस्ति । तथाहि ।

(ख) मुक्त्वा आमिषाणि मरणभयेन तृणजीवन्तम् ।

व्याधानां मुग्धहरिणं हन्तुं को नाम निर्बन्धः ॥ ३ ॥

(ग) भो प्रियवयस्य जिष्णुदास कथं प्रतिवचनमपि न मे प्रतिपद्यते । अथवा

१ For चन्द...म्. B. E. N. R. read कुट० R. om. one हङ्गी For चन्द...जी E. reads हङ्गी (?) P. has अम्हालिसाणं For णिचं B. N. read कधै E. वि G. E. after वि read जहिं. For चारित्व B. N. have चारित्व P. चालित्. २ जणाण विअ B. N. °जोचिदुर् R. °जोविअ G. For मरणं R. has मलणं. For हंदि G. has होइ A. P. भोवि ; B. N. पस्तिणनोणमोकरन्तस्स E. has °निवृत्प्यण मोक-
रन्तस्तस्त R. reads किइन्तस्त G. किवतस्स. ३ अथवा G. E. ष om. B. N. For उदासीनेषु M. has उदासीनेषु ; for इतरे० G. reads इअरे० E. इप्रेरह० A. has ष for सु in both places here P. reads विशेसो For रिष B. E. N. G. read अरिथ and they also read सथा for तह. ४ नौहुण B. N. For आमिं B. N. P. read आमिसार्व B. M. P. read मलण P. om. भएषु G. reads भवेष. E. नएन For तिणेहिं E. has तिणिहि P. तिणीहि. For जीवन्तम् B. E. N. G. M. जीवन्तिम्. ५ हरेण (?) E. हन्तु० M. For णिब्बन्धमी G. has णिब्बन्धमी. ६ भाल० B. E. N. G. हङ्गी before this R ; while A. M. have विहै० before णिच० B. E. N. G. have कधै for जहिं E. has भवन्तरे (?) for भी.

वअर्णं वि ण मे पद्मेष्वज्ज्ञसि । अह वा दुष्टहा ते क्षु भाणुसा
जे एदस्ति काले दिङ्गिपथे वि चिङ्गन्ति । सबाष्पम् । एदे अहापि-
अवअस्सा अंसुपादमेत्तकेण किदणिवावसलिला विअ कहं
वि पडिणिव्वत्तमाणा सोअदीनुव्वत्तेणा वाहगुरुआए दिङ्गीए
मं अणुगच्छन्दि । इति परिक्रामति । (ख)

चाण्डौ० । अज्ज चन्दणदास आजदोसि वज्ज्ञहार्ण ता
विसज्जेहि पलिअणम् । (क)

दुर्लभास्ते खलु मानुषां य एतस्मिन्काले दृष्टिपथेषि तिष्ठन्ति । एतेस्म-
प्रियवयस्या अंसुपादमात्रेण कृतनिवापसलिला इव कथमपि प्रतिनिवर्त्तमानाः
शोकदीनवदना बाष्पगुर्व्या दृष्टया मामनुगच्छन्ति ।

(क) आर्य चन्दनदास आगतोसि वध्यस्थानं तद्विसर्जय परिजनम् ।

१. वयणं E. For यि G. E. have पि ; B. N. read मे ण E. मा for नमे ;
B. N. add त्ति after^० ज्ञासि. For अहवा B. N. read अधवा E. अधवा. For
ते... युसा B. N. read क्षुत्ते पुरिसा E. क्षुत्तेमयुस्ता. २ इमर्त्ति B. E.
N. अर्त्तिस G. For पथे R. has पहे M. E. वहे A. पथ्ये ; M. R. G. om. वि.
M. R. P. read चिङ्गन्दि E. चिह्नन्ति ; चन्दनं before सबाष्पम् in B. N.
For एहे E. has एते A. एदेअ. For अंसु० E. has अंसुवावभनितकेण A. P.
read अंसुपादमत्त० B. N. G. read बाइ for पाद M. has मेत्तएन. After
किह (for which P. has किह and E. has कव) B. N. read पंसीभारा
स्वसरीरोहि शिवत्तमाणा परिवृहमाणसोअ &c. (G. E. om. स्व. G. reads अत्त
E. बत्ताव for वत्त० G. पडिनियन्तमाणशोअ for परि...जसोअ and E. परिद-
त्तियस्सहानविस्वेष्यतिशीण &c. as in the text) M. R. read पवित्रिवद्वाप० ३
पद्माणा A. P. For बाह० P. has बाप्क० B. N. बापागर० ; गच्छन्ति B. E. N. G.
omitting इति...ति. ४ B. N. read चाप्तालौ परिकम्बावलोकय च G. E. read
परिकम्ब्य चप्तालौ M. has अज्ज च... से. For आअ० B. N. read पवागर०
E. परागर० G. अगर० B. N. read वज्ज्ञहर० E. व...राण० For पलिअर्थ० B.
E. N. read घरभर०

चन्द० । कुदुम्बिणि णिवत्तेहि संपूर्दं सपुत्रा । ण जुन्तं क्षु
अदोव्वरं अणुगच्छिदुम् । (क)

कुद० । सबाष्यम् । परलोअं पस्थिदो॑ अज्जो ण देसन्तरं । (ख)

चन्द० । अज्जे॑ अअं मित्रकज्जेण मे विणासो ण उण
रिसिदोसेण ता अलं विसादेण । (ग)

कुद० । अज्ज जह एवं ता दाणि॑ अकालो कुलजणस्स
णिवहिदुः॑ । (घ)

चन्द० । अह॑ किं ववसिदं कुदुम्बिणीए । (ङ)

(क) कुदुम्बिनि निवर्तस्व सांप्रतं सपुत्रा । न युक्तं खत्वतोपरमनुगन्तुम् ।

(ख) परलोकं प्रस्थित आर्यो॑ न देशान्तरम् ।

(ग) आर्ये॑ अयं मित्रकार्येण मे विनाशो न पुनः पुरुषदेषेण तदर्लं विशादेन ।

(घ) आर्य यद्येवं तदिदानीमकालः कुलजनस्य निर्वर्तितुम् ।

(ङ) अथ किं व्यवसितं कुदुम्बिन्या ।

परलोअं इति॑ । देशान्तरं प्रस्थितं बन्धुं नानुगच्छेदिति॑ शास्त्रम् ।
परलोकं प्रस्थितस्य लनुगमनमुचितमेवेति॑ भावः ।

१. B. E. N. G. have अज्जे before this A. reads कुद० and P. कुदुम्बिनि For
निं... २. B. N. read णिवत्तस्ततुम् G. reads णिवत्तसंपूर्दं E. simply संपूर्दं. For
ण...क्षु B. N. वज्जहाणं क्षु एवं R. om. from this to p. 264. B. N. read
अवरं अभूमिभनुग० G. अवरं भूमी क्षु अभू० E. अपरं अभूमी अभू० ३. पहिभी
E ; B. N. have उण after ण A. reads देशन्तरं M. देशन्तरं E. has पच्छारी
after this ; B. E. N. add ताअज्जोग्नो दाणि॑ (अकालो शार्ण॑ E.) एसी कुलजः ४.
(य E.) जस्य णिव (य E.) तिर्दृ॑ ५ अये P ; this and next speech om. in E ;
सुव्व for अव्वे ; मम for मे B. N. which om. उण also ; M. om. मे ; for ता...
ण B. N. read ता किं हरिसिदाणे वि रोदिति॑ सि॑ G. ता अलं आतन्दहाणे विला-
षेन ६ अये P. अकालो om. and अपुचित॑ before शार्ण॑ B. N. ; शार्ण॑ B. N. P ;
कुलजणस्स B. N. G. कुलअणस्स॑ P. For णिवहिदु॑ B. N. have णिवसिदु॑ ७.
भक्त B. N. णिवसिदु॑ G. For कुद० P. G. read कुद॑ B. N. अज्जाए॑

कुद० । भेन्नुणो चलणे अणुगङ्गान्तीए अप्पाणुग्गहो
होदिति । (क).

चन्द० । अज्जे^३ दुव्ववसिदं एदं तुए अर्जु पुन्नओ असुणि-
दलोअसंववहारो बालो अणुगङ्गिदव्वो । (ख)

कुद० । अणुगिङ्गन्दु^४ ण पसण्णाओ देवदाओ । जाद पुत-
अ पत पश्चिमेसु पिदुणो पादेसु । (ग)

पुलः । पादयोर्निपत्य । ताद किं दाणिं^५ मए तादविरहिदेण
अणुचिङ्गिदव्वम् । (घ)

(क) भर्तुश्वरणावनुगच्छन्या आत्मानुग्गहो भवतीति ।

(ख) आर्ये दुर्व्ववसितमिदं तया । अयं पुत्रकोश्चुतलोकसंव्यवहारो
बालोनुगृहीतव्यः ।

(ग) अनुगृह्णन्वेनं प्रसन्ना देवताः । जात पुत्रक पत पश्चिमयोः
पितुः पादयोः ।

(घ) तात किमिदानीं मया तातविरहितेनानुष्ठातव्यम् ।

पश्चिमेविति । अतःपरं द्रष्टुमशक्येविरर्थः ।

१. B. N. read सवाप्यम् before this and चलणमणु० ; P. has^६ च्छन्तीए For
अप्पाणु० E. has अन्नाणु० G. अच्य० B. N. अङ्गाज० ; G. reads भोदु० B. N. E.
होदु० २. om. E. For एदं तुए B. N. have एदं ते E. इसं ते. G. ते एदं after
which B. N. have ता शार्णि अङ्गाजाए अर्थे (om. पुत्रओ) G. agrees reading
इशाणि for ता शार्णि B. N. read द्ववहारो for संववहारो B. N. read कुमारो E.
पुत्रको for बालो ; B. N. read फिति after अणुगङ्गिदव्वी for which P. E. गिङ्गिं
B. N. गेङ्गिं G. M. गेहिं० ३. गेहन्नु० B. N. गेहन्नु० G. गिङ्गन्नु० E. गेहन्नु०
A ; A. P. om. ण० ; B. N. have अभवशीओ कुल before देवशाओ for which
E. has देवशाओ. For पत... वेदु० B. N. have पणमय अप्पिङ्गमस्स विदुणो
पाएसु० G. पतस्य पतस्य अप्पित्यतेषु विदुणो पाएसु० E. agrees with G. reading
पितुणो पाएसु० ४. B. N. om. किंशाणि and have फिति before अणु० G. reads
शाणि only and has फिति (७ कु G) where B. has it, E. has इशाणि and फिति
where B. has it.

चन्द० । पुन चाणकविरहिदे देसे वासेदव्यः । (क)
 चाणडा० । अज्ज चन्दणदास गिखादे गूले ता सज्जो होहि । (ख)
 कुङ्ड० । अज्जो परित्ताअध परित्ताअध । (ग)
 चन्द० । अज्जे अहै किं एत्य आकृदसि । सर्वं गदाण दा-
 व देवा दुखियं परिअणं अणुकम्पन्दि । अण्ण अं मित्तकज्जेण मे
 विणासो ण अजुत्तकज्जेण । ता कि हरिसदाणे वि रोदीअदि (घ)

(क) पुन चाणक्यविरहिते देशे वस्तव्यम् ।
 (ख) आर्य चन्दनदास निखाते शूलं तत्सज्जा भव ।
 (ग) आर्याः परित्तायध्वं परित्तायध्वम् ।
 (घ) आर्ये अथ किमत्र आकृदसि सर्वं गतानां तावदेवा दुःखितं परिजन-
 मनुकम्पन्ते । अन्यच मित्रकार्येण मेविनाशो नायुककार्येण । तत्कि हर्षस्थाने-
 पि स्वते ।

चाणक इति । अनेन चाणक्यस्यायन्तं क्रौर्यमुक्तम् ।
 आकृदस्तीति । शोकवेशो नीचान्प्रति किमाकृदसि सुचरितानुकम्पिनो
 देवा एव शरणीकरणीया इत्यर्थः ।
 मित्रकज्जेणिति । मित्रकार्येण मरणास्वस्य स्वर्गो निश्चित इति भावः ।

१. G. om. वि० २. °नशास A. P. For गिखादे N. has गिखने E. गिख्वे A. M. गिखाले; M. P. has सूले. E. मूले For होहि G. E. read भोहि and B. E. N. G. have शार्प before it. ३. Twice in M. G. E. For परि० P. has पलि० E. reads परित्तायध A. M. °अह P. °अहा. ४. B. N. read भद्रमुह मुहुराभं चिह्न । अह अहीविद्वच्छले किं &c. M. has only अह before किं and G. अहुक्ते E. अहजीविद्वच्छले M. reads अत्य for एत्य G. om. आ नी आकृदसि; E. has सर्वं for सर्वं B. E. N. G. read after that गरा क्तु (om. G.) ते देवा अन्या के तुखिई (G. om. वि०) इत्यीज्ञा (परिज्ञा E. अण G.) पहार्ण (om. G. E.) अणुकम्पन्दि (कंवन्ति E.) B. N. om. चूति follows M. reads यत्किम्पि for परिज्ञा. ५. E. has अन्वय for this G. om. मे. G. and E. have य अरिसोसेष for य अजुत्तकज्जेण G. has एवं after नी and रोदीअदि for रोदीअहि M. has रोदीवदि.

प्रथमश्णडालेः । अले विलपत्त गेह चन्दणदासं । सर्वं एव
परिअणो गमिस्तदि । (कं)

द्वितीयश्णडालः । अले वज्जलोम एस गेहामि । (ख)

चन्द० । भद्र मुहूर्तं चिठ्ठे जाव पुच्छं सन्तज्ञामि । पुच्छं
मूर्धि आश्राय । जाद अवस्तुं भविदव्ये विणासे मित्रकज्जं
समुद्वहमाणो विणासमणुभवामि । (ग)

पुच्छ० । ताद किं एदं वि भणिदव्यं । कुलधर्मो क्वु एसो
अहाणं । इति पादयोः पतति । (घ)

(क) अरे विलपत्त गृहाण चन्दनदासम् । स्वयमेव परिजनः गमिष्यति ।

(ख) अरे वज्जलोमन् एष गृहामि ।

(ग) भद्र मुहूर्तं तिष्ठ याकत्पुवकं सान्त्वयामि । जात अवश्यं भवितव्ये
विनाशे मित्रकार्यं समुद्वहमाणो विनाशमनुभवामि ।

(घ) तात किमिदमपि भणितव्यम् । कुलधर्मः खल्वेषोस्माकम् ।

अणुभवामीति । अतस्त्वया न शोचितव्यमिति भावः । अत्र करुणः
स्थापी शोकदीनवचनादिभिर्विभावैरनुभावैश्च पुष्टकः ।

१. E. has before this the speech of पुच्छ further on. For विलपत्त B.
N. read विष्णुवेत्तका G. विलपत्तभा E. विलपहका. For गेह E. has गिहादि
M. अङ्गेन्हि after which B. N. have इमे ; B. N. read घलअणो सभंज्जेव
for स...णो M. reads परिजनो G. पलिअणो (reading ज्जेव्व for एव). २ अये
E. वज्जलोमगा G. व...मकां B. N. E. एसे for एस B. N. एसो E. which
also reads गिहामि. ३ भद्रमुह चिठ्ठे, मुहूर्तं B. N. E. पुच्छं for पुच्छं G. E. For
सन्तज्ञामि B. N. have परिस्तज्ञामि G. परिस्तज्ञामि E. परिज्ञामि (before
पुच्छं) B. N. read इति पुर्वं परिष्वडय मूर्धि समा? ; E. agrees with text
but reads समाश्राय G. E. have पुच्छ B. N. पृष्ठभ after जाव. ४ अवस्तुं
E ; किं ब before विणासे B. N; करुणे for कज्जं P; उच्चं for समुद्वं E ; अभवा-
मो E. °पुर्ववेहि G. ५ ताद एवं क्वु भणितव्यं किं B. N. तात A. P. For कि
G. has पि. E. has तात किं एवं पि भणितव्यं. For धर्मो B. E. N. read धर्मो.

चाण्डा० । अले गेह एणै । (क),
 कुदु० । सोरस्ताडम् । अज्ज परिचाहि परिचाहि । (ख)
 प्रविश्य पटाक्षेषेण राक्षसः । भवति न भेतव्यम् । भो भोः
 शूलायतनाः न खलु व्यापादवितव्यश्चन्दनदारः ।
 येन स्वामिकुलं रिपोरिव कुलं दृष्टं विनिदयत्पुरा
 मित्राणां व्यसने महोत्सव इव स्वस्थेन येन स्थितम् ।
 आत्मा यस्य वधाय वः परिभर्वक्षेत्रीकृतोपि प्रिय-
 स्तस्येयं मर्म मृत्युलोकपदवी वध्यस्तगावध्यताम् ॥ ४ ॥
 चन्द० । सबार्थं विलोक्य । अमच्च किं एव । (ग)

(क) अरे गृहाणैनम् ।

(ख) आर्य परिचायस्त परिचायस्त ।

(ग) अमाय किमिदम् ।

प्रविश्य पटाक्षेषेणेति । अमूर्चितस्य सहसा संध्रमेण प्रवेशः पटाक्षेपः ।
 शूलायतना इति । शूलमायतनं जीवनाश्रयो येषां ते तथोक्ताः ।
 येनेति । महोत्सव इवेति सप्तम्यन्तम् । यस्य मम परिभवक्षेत्रीकृतोपि ।
 एतादृशां परिभवमनुभवन्नपि आत्मा शरीरं वपुः युध्मादृशां वधाय व-
 धार्थु प्रियो जातः यदर्थं किल चाणक्येन कौलूतादयः युध्मादृशा धा-
 तकाभ्य छलेन वृथा व्यापादिताः । एतादृशापातकनिमित्तभूतोप्यात्मा येन
 मर्मां न परित्यक्त इत्यात्मोपलभ्यः ॥ ४ ॥

१. गेहिआणं (?) R. गेह वडजलोमभा B. N. गिङ्कले गिङ्क E. G. (this latter adds सर्वं पलिज्ञाणो गमिस्सति). After this speech B. N. have चाण्डालौ गृहीतश्चन्दनशासमारोपयितुं शूले. २. Om. B. E. N. G. अज्जा B. N. अज्जो M. परिचाभ्य E. परिचाभ्स्त G. E. पलिच्चाहि P. परिचाभ्हि M; परिचाहि om. B. ३ अपटीक्षेषे B. N. which add भेतव्यम् after the भेतव्यम् in our text. G. has न भेतव्यम् २. For शूलायतनाः B. E. N. read शैनापसे G. भी शूलपासे G. also reads व्यापारानीयाः and B. E. N. G. add कुसः after चक्षन-शासः ४ इष्टम् G. ५ भवे E. ६ किल A. P. ७ विं स...B. E. N. G. इष्टं पैषं G. निमं (?) E; B. N. add after it हे व्यवसिष्यम्.

राक्ष० । ल्वदीये चरितैकदेशस्यानुकरण किलैतत् ।

चन्द० । अमच्च सव्वं वि हमं पआसं णिष्फलं करन्तेण
तुए कि अणुचिदिदं । (क)

राक्ष० । सखे स्वार्थ एवानुष्टितैः । कृतमुपालम्भेन । भद्रमुख
निवेद्यतां दुरात्मने चाणक्याय ।

वज्र० । किं ति (ख)

राक्ष० ।

दुष्कालेपि कलावसज्जनहूचौ प्राणैः परं रक्षता
नीतं येन शूलिष्टिपार्निलहुवाणैश्चिद्धर्मै यदा॒ः ।
३ द्वानामापे चेष्टितं सुचरितैः क्षिणं विशुद्धात्मना
पूजाहौपि सँ यत्कृते तव गतः शूलमेषोऽस्म सः ॥ ५ ॥

(क) अमाय सर्वमपीमं प्रयासं निष्फलं कुर्वता लया किमनुष्टितम् ।

(ख) किमिति ।

सखे स्वार्थ ऐवेति । इदं लत्संरक्षणं ममात्मरक्षणादप्यभ्यहितं श्रेयस्कर-
मिति भावः ।

दुष्कालेपीति । त्रिविना पुण्ये कृतयुगे तक्तमिति नात्र चित्रम् । पापे
कलियुग ईदृशं कर्म कुर्वाणस्तोप्यतिशयितो यथन्दनद्यासः स लयार्थ-

१ ° शीबल्य B. N. G. which and E. om. last एतत् २ पि for वि G. E.
णिष्फलं before हमं G. मे णिष्फलं एवै (हमं E.) पआसं B. N. E. करणेण E. For
तु...कि. B. E. N. read ण मेषिर्भं and add अमच्चेण after °चित्रितैः G. reads
तुए ण मे पिर्भं अणुचिदिदै॒ ३ B. E. N. G. read सखे चन्दनवास (G. om.
this) कृतमुपालम्भेन (G. has तत् and E. तत् before कृतम् and both read
कृतं after अदीलोकः) स्वार्थप्रधानोहि जीवलोकः (G. has °वि for हि E. om. it)
भद्रमुख अवमयोः (om. G. E.) निवेद्यतां तावत्पुरात्मने (G. om. तावत्) चाण-
क्याय । R. has कुरात्मने after चाणक्याय in our text । R. M. read तत् before
कृतमुपालम्भेन । ४ B. N. have अधै G. E. अवा before कि. ५ पि for ति
N. प्र B. N. E. प्रलपताम् (?) G. ६ च शुद्धा॑ P. which also has शुद्धा॑ for
शुद्धा॑ ७ च for स. R. and for गतः शुद्धत्वम् B. N. गतोपच्चस्वम् ।

प्रथमः । अले विल्वपत्तर्भे तुमं दाव चन्द्रणदासं गैङ्गिअं
इहै एदस्त मसाणपादपस्त छाआए मुहूर्तं चिह्न जाव अहै
चाणकस्त निवेदेनि गिहीदो अमच्च रक्खसो ति । (क)

द्वितीयः । अले वज्जलोमां गच्छ । (ख)

इतिै सपुत्रदारेण चन्द्रनदासेन सह निष्क्रान्तः ।

प्रथमः । एदु अमच्चोै । राक्षसेन सह परिक्रम्य । अस्थि एत्य

(क) अरे बिल्वपत्रक ! लं तावचन्द्रनदासं गृहीत्वैतस्य ईमद्वानपाद-
पस्य छायायां मुहूर्तं तिष्ठ यावदहं चाणक्यस्य निवेदयामि गृहीतोमा-
यराक्षस इति ।

(ख) अरे वज्जलोमनगच्छ ।

(ग) एत्यमायः । अस्यत्र कोपि निवेदयत तावचन्द्रकुलनगकुलिशस्य

मर्चनीयोपि यस्य मम कृत ईदृशीं विपत्तिमनुनीतः सोयं तव विधेयोस्मी-
त्वर्यः । तुद्वा अस्यं तदयालव इति प्रसिद्धं तेषामपि चेष्टितं दयालुलं लिष्टं
कृशीकृतमित्वर्यः ।

१ विपत्तम् M. विलपत्ता G. विलवृत्तका E. For दाव. A. E. read ताव after
which B. N. read सोहि before चन्द्रणः २ B. E. N. G. om. इह B. E. N.
read इन्स्त for एदस्त and A. P. समसाप्त for मसाप्त. For पादपस्त B. E. N.
G. read पादपस्तः; for मुहूर्तं B. E. N. A. read मुहूर्तर्भेै याव. E.; अज्ज
before चाणक्षः B. E. N. चाणक्षाय G. For गिहीै R. reads गिहिंै B. N.
G. गहिै E. गहिए; B. N. G. read लक्ष्मसोै. E. लक्ष्मसेऽै अये A. P;
वज्जलूम M. वज्जलोमका. G. E. वज्जलोमभा B. N. For गच्छ B. has एवं
होतु N. एवं कलेमि. ४ Om. R. G. तथा for it E; निष्क्रान्ति G. which
adds इहं चाणक्षगेहं पुहं परिक्रम्य । अस्थि &c. omitting प्रथम...म्य. ५ ए
...चो Om. B. E. N. G. निष्क्रान्त्य for परिक्रम्य M. For अ...वि. B. N.
read को के एत्य तुभालिभार्ण E. की एत्य तुभाै Before अ...वि. M. R. read
एवं तुभाल (क्व R.) गेहं । परिक्रम्य (om. R); for एत्य M. reads अस्थि.

कोविंगिंवेदेह दाव णन्दकुलणगुलिसस्त मौलिअकुलपडि-
द्वावकस्ते अज्जचाणकस्ते । (ग)

राक्ष० । स्वगतम् । एतदपि नामै श्रोतव्यम् ।

चाण्डा० । एसो० अज्जणिदिसंजमिदबुद्धिपलिसले गिहीदे
अमच्चरक्षसे त्ति । (क)

ततः प्रविशाति जंवनिकावृतशरीरो मुखमावद्दद्यथाणक्यः ।

चाण० । भद्र कथय कथर्य ।

केनोत्तुङ्गशिखाकलापकपिलो बद्धः पठान्ते शिखी
पात्रौः केन सदागतेरगतिता सद्यः समाप्तादिता ।

मौर्यकुलप्रतिष्ठापकस्यार्यचाणक्यस्य ।

(क) एष आर्यनीतिसंयमितबुद्धिपरिसरो गृहीतोमावराक्षस इति ।

एष आर्यनीतीति । आर्यचाणक्यस्य नीत्या संयमितः कुण्ठीकृतः बु-
द्धिपरिसरो यस्य सः ।

केनेति । सदागतेर्वायोरगतिता गतिनिरोधः पात्रौः सूक्ष्मरशनाभिः
केन समाप्तादितः कृत इत्यर्थः । सोपि जटिति कृत इत्याश्वर्यं भिन्नितिर-

१ गिवेदेध. B. N. For णग B. has सेण्णसंचभचूप्णण N. simply संचुप्णण कुलिसह. E. शोषा (ण०) संवन्दलचूल (ण०) नकुलिशाय G. reads णगकुलिसाह. २ For पडि० B. N. read परिष्वाविश्वभमसंचभस्त (भह N.) G. पडिष्वावकाह पुलधम्मसंचभाह. E. पहडापकायगाह (?) पुलधम्मसंचभाह अडजाह चाण-
क्काह. G. also reads चाणक्काह. ३ राक्षसेन after this in B. E. N. and E. has अत्यगतम् for स्वग०; this speech and all that follows down to विगुणीकृत &c. (P. 278) are wanting in R. ४ एसोक्क्य B. E. N. G. which last further on reads यीह and G. E. read गिभल after it B. N. reading गिभम्; E. reads संजपिए for सजमिद. For पलिसले M. P. read परिसले. G. पुरिसभाले B. E. M. पुलिसभाले For गिहीरे B. E. N. read गाहिरे. G. E. reads लक्ष्मसे for लक्ष्म०. ५ वनिका. A. M. वमनिका. E. Before चाण० B. N. read सहर्षः P. reads दृश्य चाणक्यः. ६ E. om. one कथय. ७ °तुस (°तंस) E. ८ पात्रौ P. समाप्तादिता G. E.

केनानेकपदानवासितसटः सिंहोर्पितः पञ्चरे ।

भीमः केन च नैकनक्रमकरो दोभ्यां प्रतीणीर्णवः ॥६॥
चाण्डा० । ऐदिगिउणबुद्धिणा अज्जेण । (क)

चाण० । मा भैवम् । नन्दकुलविंद्रेषिणा दैवेनेति ब्रूहि ।
राक्ष० । स्वगतम् । अयं दुरात्मा अथ वा महात्मा कौटिल्यः ।

आकरः सर्वशास्त्राणां रमानामिव सागरः ।

गुणैर्न परितुल्यामो यस्य मत्सरिणो वयम् ॥ ७ ॥

चाण० । विलोक्यै सहर्षं स्वगतम् । अये अयमसावमात्य-
राक्षसः । येन महात्मना

गुरुभिः कल्पनाक्षैर्दर्दिर्जागरहेतुभिः ।

चिरमायासिता सेना वृष्टलस्य मतिश्च मे ॥ ८ ॥

(क) नीतिनिपुणबुद्धिनार्येण ।

स्करिणीबन्धनादिना क्रमेण चिरात्कर्थचित्कर्तुं शक्य इत्यर्थः । एवं दुष्कर-
राक्षसवशीकारः केन कृत इति रूपकातिशयोक्त्या स्वात्मगुणक्षाधा । इयम-
द्वुतार्थप्राप्तिरूपगृहनं नामाङ्गम् ॥ ६ ॥

नन्दकुलेति । नन्दकुलं सर्वं दैवेन निपातितमिति निरवलम्बतया नि-
र्व्यवसायोयमेवं वशीभूत इत्यर्थः ।

गुरुभिरिति । सेनायां कल्पनाक्षेशाः सदासंनहनादयः । मतौ कल्पना-

१ For सटः B. reads शाठः M. सटी. २ चैकनक्रमक B. N. निकरो for मकरो P. शीष्या for शीर्याम् M. ३ नं before this B. E. N. G. For पितृण P. has पिण्डुण B. N. add अज्जेण्व after अज्जेण. ४ B. E. N. G. begin this speech with भ्रष्ट and B. E. N. om. वि and E. om. इति before ब्रूहि. ५ आत्मगतम् E. ; after this B. E. N. G. read अये before अयम् B. E. N. read स before दुरात्मा and अयं स before महात्मा. P. reads चाणक्यः after दुरात्मा. ६ यतः before this ; B. N. has विचारात् for चार्काणाम्. ७ A. P. om. विलोक्य. M. P. om. स्वगः for which E. reads आत्मगतम् ; E. om. अये B. N. M. read अयमसावमात्यरा०. ८ शीपजागर N.

जवनिकां केरेणापनीयोपस्थत्य च । भो अमात्यराक्षस विष्णु-
गुमोहमभिवादये ।

राक्ष० । स्वैगतम् । अमात्य इति लज्जाकरमिदार्नी विशे-
षणम् । प्रकाशम् । विष्णुगुम न मां चाण्डालस्पर्शदूषितं स्पष्ट-
मर्हसि ।

चाण० । भो^३ अमात्यराक्षस नेमौ चाण्डालौ । अयं खलु
दृष्ट एव भवता सिद्धार्थको नाम राजपुरुषः । योप्यसौ द्वितीयः
सोपि समिद्धार्थकों नाम राजपुरुष एव । शकटदासोपि तपस्वी
तं तादृशं लेखमजानन्नेव कपटलेखं मया लेखित इति ।

राक्ष० । स्वैगतम् । दिष्ट्या शकटदासं प्रत्यपनीतो
विकल्पः ।

क्षेत्रा उहापोहादयः । यन्मतिपौरुषभयान्मौर्यसैन्येन मयाचाहर्नेत्रं जायता
महानायासोनुभूत इति भावः । इदं दुःखप्रशमनं समयः ॥ ८ ॥

३ करेण om. in B. E. N. G. जवनिकान्तरेण A. ज...कां च करेण &c. P.
यवनिकां M; च before भो om. P; भो twice B. E. N, which read also
विष्णुगुमोहमभिवादयते । २ आत्मग० E; before इशनीम् B. N. read इहम् G.
E. read it after इहा०; B. E. N. G. read विशेषणपूर्वम्; G. om. प्रकाशम् B.
N. read भो भो after प्रका०. For चाण्डाल B. E. N. G. read चपाक P. has
मां not before चा० but after दूषितम् । ३ Om. B. N. For ने...लौ G. has
नेमौचपाकौ B. E. N. नाये चपाकः For दृष्ट B. N. read दृष्टपूर्व E. पूर्वदृष्ट
omitting the following एव. For सि...म B. N. read सिद्धार्थकनामा । ४ स
...कनामा B. N. समिद्धार्थनामा G. For एव after पुरुष E. has च after
which B. N. have ज्ञान्यामेव सह सौहार्दमुप्यात्य शकट &c. ५ B. E. N.
om. लेखम् B. N. read भैरव कपटलेखं सदैव सेखित E. दृष्टे कपटलेखमजान-
न्नेव सदैव सेखितः । ६ आत्मग० B. E. N. सहर्षम् before स्वग० M. E. after it
G; प्रत्युपनीतो P; before विकल्पः G. E. add मे.

सप्तमोङ्कः ।

चाण० । किं बहुना । एष संक्षेपृतः कथयामि ।

भृत्यौ भद्रभटादयः स च तथा लेखः स सिद्धार्थक-
स्तम्भालंकरणलयं स भवतो मिलं भदन्तः किल ।

जीर्णोद्यानगतिः स चापि पुरुषः क्लेशः स च श्रेष्ठिनः
सर्वं मे । इत्यद्दोन्ते लज्जां नाटयति ।

वृषलस्य वीर भवता संयोगमिच्छोर्नः ॥ ९ ॥

तदयै वृषलस्वां द्रष्टुमिच्छति ।

राक्ष० । स्वर्वगतम् । का गतिः । एष पदयामि ।

ततः प्रविशति राजा विभवतश्च परिवारः ।

राक्ष० । स्वर्वगतम् । विनैव युद्धादार्थेण जितं दुर्जयं परबल-
मिति लेंजित एवास्मि । ममहि

भृत्या इति । भवतो मित्रं किल अलीकमित्यर्थः । सर्वमिति । नपुंसकम-
नपुंसकेनेत्रेकशेषः । जातावेकवचनं च । ते भद्रभटादयो भृत्याः स लेखः
इत्यादेवंजातीयं सर्वमुपायजातं वृषलस्य भवत्साच्चिद्यमिच्छोर्मम नयो नीति-
प्रकार इति संक्षेपः । वत्संप्रहार्थमेतावान्मया नयः कृत इत्यर्थः । अतिशूरः साह-
सी भवान्विकमादिना मलयेकतुवन्नियम्भीतुं न शक्य इति धनयितुं वीरेति
संबोधनम् । इदं बीजवतां मुखाद्यर्थानां विप्रकीर्णानां ऐक्यार्थेष्वनयनं कार्या-
योपसंहतिः संहारो नामाङ्ग नवमम् ॥ ९ ॥

१ B. N. om. एष. M. E. G. read संक्षेपः for संक्षे...यामि. २ For भृत्या
B. N. read येते. ३ सच्चार्तुङ्. B. N. ४ सर्वोसौ मम B. E. N ; इति om. E.
which adds न after °न्ते ; M. °न्तौ ; A. P. read नाटयन् for नाटयति. ५ Before
this B. G. N. read सर्वोसौ G. सर्वं मे ; for संयोग P. has सामिच्छ्य and E.
reads संयोगमिच्छेमितिः. ६ तदेष. B. N. which read आगैच्छति for इच्छति,
B. E. N. G. add पद्धैनम् after it. ७ आत्मगै. E ; B. N. after गतिः read
प्रकाशान् । य एष &c. M. agrees omitting य. ८ B. N. read सेवकैरयुगम्भ-
मानो before राजा and om. what follows. A. P. read च after न not before
परिवार. ९ आत्मै. E. om. in M ; पराजितम् for जितम्. B. E. N. G. For
परबलम् E. has रिपुबलम्. B. N. अरिकुलम्. १० वस्तस्त्वं before this in B.
E. N. which also read इव for एष. M. om. ममहि. B. E. N. om. यि.

फलंयोगमवाप्य सायकानां विधियोगेन विपक्षतां गतानाम् ।
ने शुचेव भवत्यधोमुखानां निजतूणीशयनव्रतं प्रतुष्यै ॥१०
अथवा ।

विगुणीकृतकार्मुकोपि जेतुं भुवि जेतव्यमसौ समर्थ एव ।
स्वपतोपि ममैव यस्य तन्मे गुरवो जाग्रति कार्यजागरूकाः ॥११
चणक्यमुपस्थित्य । आर्यै चन्द्रगुप्तः प्रणमति ।

चाण० । संपन्नास्ते सर्वाशिषः । तदभिवादयस्व तत्त्वभवन्त-
ममात्यमुख्यम् ।

फलयोगमिति । विधियोगेन सुदैवप्रसादेन फलयोगं कार्यसिद्धिप्राप्ति-
मन्यत्र शल्ययोगं प्राप्यापि विपक्षतां विरोधितां गतानामिति विरोधाभासः ।
वीनां कङ्कानां पक्षा येषामिति बहुव्रीहिः । तेषां भावस्तत्तां गतानां विशिष्ट-
कङ्कपत्रवतामिति वा । इति विरोधपरिहारः । शुचेव विपक्षताप्राप्तिजातया
शुचेवेति हेतुप्रेक्षा । अधोमुखानां सायकानां निजतूणीशयनमेव व्रतं सर्व-
दा तत्रैवावस्थाननियमरूपं प्रतुष्यै संतोषाय न भवति । अनियोगेन विलक्षतां
गतानामिति पाठे नियोगे युद्धादौ विनियोगस्तदभावः न लज्जितानामि-
त्यर्थो वर्णनीयः ॥ १० ॥

इयेवं प्रकारेण लज्जित्वा पुनरपि स्तम्भन्ते । विगुणीकृतेति । विगुणी-
कृतं ज्यारहितं प्रयोजनाभावाच कृतं कार्मुकं यस्य । इयं वाचिष्ठतार्थप्राप्ति-
रानन्दः ॥ ११ ॥

१ अनियोगेन for विधियोगेन. B. E. N. which read विलक्षताम् for विपक्ष-
ताम्. २ स्वशु०. B. N. For the last word. B. reads शब्दनव्रतप्रतिष्ठा. N. E.
श...स्वय निष्ठा G. तूणीरशयव्रतप्रतिष्ठा. A. P. read शब्दन निजप्रतुष्यै. ३
ममैव G. E. ४ अवे. ग. च...सोभिवाद्यते. E. ५ शुचल before this B: E.
N. G. मम after ते E. after सर्वा G. For तत्रम् G. E. have अवभवन्तम्.
For अ...स्वयम् B. N. read अमात्यराक्षसं पैदृकोमात्यमुख्यः G. अमा-
त्यराक्षसमयं च ते पैदृकोमात्यमुख्यः E. भमात्यराक्षसमयं पैदृकोमात्यः ।

राक्ष० । स्वेगतम् । योजितोनेन संबन्धः ।
चाण० । राजावमुपस्थत्यै । अयममात्यराक्षसः प्राप्तः प्रणमै-
चम् ।

राजा । राक्षसमुपस्थत्यै । आर्य चन्द्रगुप्तः प्रणमति ।

राक्ष० । विलोक्य स्वेगतम् । अये चन्द्रगुप्तः । य एषः
बाल एव हि लोकेस्मिन्संभावितमहोदयः ।

क्रमणारूढवान्नार्जुन्यैश्वर्यमिर्व द्विपः ॥ १२ ॥

प्रकाशम् । राजन्विजयस्व ।

राजा । आर्य

जगतः किं न विजितं मयेति प्रविचिन्त्यताम् ।

गुरौ पाङ्गुण्यचिन्तायामार्ये चार्ये च जाग्रति ॥ १३ ॥

राक्ष० । स्वेगतम् । स्पृशति मां भृत्यभावेन कौटिल्यशिष्यः ।
अथवा विनय एवैषं चन्द्रगुप्तस्य मत्सरस्तु मे विपरीतं कल्पयति
सर्वथा स्थाने यशस्वी चाणकः । कुर्तः ।

बाल एवेति । बाल्यमारभैव राजलक्षणलक्षिततया महोन्नतो भविष्य-
तीति संभावित इत्यर्थः ॥ १३ ॥

जगत इति । जगत इति शेषे षष्ठी । जगति किं न विजितमित्यर्थः ॥ १३ ॥
कौटिल्यशिष्य इति । स्वाभाविक एवैष विनय इत्यर्थः ।

१ आस्म० G ; this speech is om. in R. E ; and in M. this speech and the
two preceding ones are omitted. २ This speech is wanting in B. E. N.
G ; before अयम् R. has वस्तु. ३ E. om. राजा up to this. For च...ति B.
E. N. read चन्द्रगुप्तोहम् (E. om. अहम्) भिवादये (°यते E.) ४ अयम् before
this B. E. N. G. ५ लोकेन for लोकेस्मिन् B. E. N ; N. reads महोन्नतिः for
महोन्नतयः ; ६ °र्थं इव A. P. ७ चामे A. P. कार्ये E. स्वयं B. N. ८ आस्मगः० E.
काहिल्यविद्वान् before भृत्य० B. N. ९ G. om. एव E. om. एष and मे fur-
ther on ; कल्पयति for कल्पयति. B. N. M. विकल्पयति E. १० Om. M. R. G.

द्रव्यं जिगीषु मधिगम्य जडात्मनोपि
 नेतुर्यशस्त्रिनि पदे नियेतं प्रतिष्ठा ।
 अद्रव्यमेत्य भुवि शुद्धनैयोपि मन्त्री
 शीर्णाश्रयः पतति कूलजवृक्षवृत्त्या ॥ १४ ॥
 चाण० । अमात्य राक्षस इष्यते चन्दनदासस्य जीवितम् ।
 राक्ष० । भो विष्णुगुप्त कुर्तः संदेहः ।
 चाण० । अमात्य राक्षस अगृहीतश्वस्वेण भवतार्नुगृह्यते
 वृषल इत्यतः संदेहः । तद्यदि सत्यमेव चन्दनदासस्य जीवि-
 तमिष्यते ततो गृह्यतामिदं शस्त्रम् ।
 राक्ष० । भो विष्णुगुप्त मा मैवम् । अयोग्या वयमस्य विशो-
 षतस्त्वया गृहीतस्य ग्रहणे ।

द्रव्यमिति । द्रव्य भव्य इति निपात्यते । द्रव्यं श्रेयः प्राप्तियोग्यं जिगीषु
 जयोद्योगीनमधिगम्य जडात्मनो मन्दवुद्देरपि नेतुरमात्यस्य यशस्त्रिपदे
 स्थाने प्रतिष्ठा नियतमवश्यं भवति किमुतोदारवुद्देरमात्यस्य । अयोग्यप्रभोरा-
 श्रयेण विशुद्धनयोपि मंत्री अहमिव शीर्णाश्रयः सन्पतति नदीकुलगतवृक्ष
 इवत्यर्थः ॥ १४ ॥

एवं मनसि विचारयन्तं राक्षसं चन्द्रगुप्तसाचिव्याभ्युपगमाय प्रवणयसि ।
 अमालेयादि । साचिव्यमनभ्युपगम्य लाटस्थेन वृषलानुग्रहः अप्रयोजक
 इति भावः ।

१ नियता B. N. २ For शु...ख B. N. read तु विविक्त E. भुवि विवि M.
 तु विशुद्ध. ३ शीर्णा० R. for वृत्त्या A. has रीत्या G. तत्या ? E. स्वोपा ? ४ B.
 N. read अपि before this. ५ कः for कुर्तः B. N. अत्रकः E; this and next
 speech are wanting in G. ६ ता नातु० B. E. N. G. ७ After this A. P.
 read राक्षसविधिन्तव्यति ॥ चाप० । तपोवनं वामि (ततो विनयामि P.) विहाय मौर्यै ।
 स्वां चाधिकारे व्याधिकृत्य सुख्यम् ॥ त्वयि स्थिते वाक्यनि (वाक्याति P.) बद्धशुद्धौ
 शुनकु गामिन्द्र इवेष (व P.) चन्द्रः ॥ पुनस्तरेव पठति. ८ मामैवम् twice A. M.
 P. For अस्य &c. B. N. read एतस्य महणे विस्त्रय शालस्य R. reads अयो-
 ग्यमयस्य (?) &c. as in text except परिगृहीतस्य for गृहीतस्य.

चाण० । राक्षसे योग्योहं न त्वं योग्य इति किमनेन । प० इय
अद्वैतः सार्वज्ञवदत्तकविकैः क्षामैरगून्यासनैः
ज्ञानोहारविहारपानशायनस्वेच्छासुखैर्वर्जितान् ।
माहात्म्यात्तर्वं पौरुषस्य मतिमन्दृसारिदर्पच्छिदः
प० इयैतान्परिकल्पनाव्यतिकरप्रोच्छूनवंशान्गाजान् ॥ १५ ॥
अथवा किंवहुनां । न खलु भवतः शास्त्रप्रहणमन्तरेण
चन्दनदासस्य जीवितमस्ति ।

राक्ष० । स्वगतम् ।

अश्वैरिति । ज्ञानाहारादिवर्जनादेव क्षामैः कृशैरज्ञवदत्तकविकैरगून्या-
सनैः अनपनीतखलीनपन्याणैः सदा संनद्वैरियर्थः । परिकल्पनाव्यति-
करेण सदा संनाहप्रसङ्गेन पत्याणपनयाभावान्योच्छूनाः शोकहजा
व्याप्तवंशाः पृष्ठास्थिभागा येषां तान्पश्येति । आदरेण पुनः प० इयेति प्रयोगः ।
मतिमतः दृप्तारिदर्पच्छिदः पौरुषशालिनश्च तत्र माहात्म्यादिति साचिव्या-
य त्रुमेव योग्य इति प्रवणीकृतुं प्रशंसा ॥ १५ ॥

किंवहुनेति अस्मपरिक्लेशकथनेम् किं प्रयोजनम् । साचिव्यपदं भव-
तावश्यमङ्गीकर्तव्यमियाह । न खल्विति ।

१ अभात्य before राक्षस B. E. N ; for राक्षस P ; for what follows B. N.
२ योग्योहमयोग्यो भवानिति कथमेतत् E. reads न योग्योहं त्वं योग्य इति
केमनेन । प० इय नाम. २ विका B. N. E. G. कलिकैः R. °न्यासनान् B. N. ३
गानाहार G. विनोद for विहार N. शब्दनैः A. P. °खैरीजितान् M. R. °
'स्म्याहस्तिपीढवस्य भवतो दू० B. °स्म्यं तव &c. as in text G. ५ कल्पन A.
P. केमनेन B. E. N. G. अस्ति at the end om. in E. ६ Om. G.

नन्दक्षेहगुणाः स्युशान्ति हृदयं भृत्यैस्मि तद्विद्विषर्ण
ये सिक्काः स्वयमेव वृद्धिस्यामन्तिष्ठानास्त एव हुमाः ।
शास्त्रं मिलशारीररक्षणकृते व्यापारणीयं मया
कार्याणां गतयो विधेयपि नयन्त्याज्ञाकरत्वं चिरात् ॥१६॥
प्रकाशम् । विष्णुगुरुं नमः सर्वकार्यप्रतिपत्तिहेतवे ब्रह्मत्वे-
हाय । का गतिरेष प्रहोस्मि ।

चाण० । सहर्षं । वृषलं वृषलं अमात्यराक्षसेनेदानीमनुग-
हीर्तासि । दिष्ठ्या वर्ज्ञते भवान् ।

राजा । आर्यप्रसाद एष चन्द्रगुप्तेनानुभूयते ।

नन्देति । ये नन्दाः स्वयमेव मया सिक्काः गर्भपतनात्प्रभृति तैलद्रोणीनि-
धानादिना महता परिक्लेशेन परिपालिताः सन्तः वृद्धिमगमस्ते संप्रति-
नष्टाः तदुणाकृष्टदद्यस्यापि मम तेषां विद्विषो मौर्यस्य भृत्यत्वं मिलशारीर-
रक्षणार्थमवश्यमभ्युपेयेन प्रसक्तमित्यहो कार्याणां गतिवशाद्विधिविलसि-
तमप्यन्यथाभवतीति खिद्यते । कार्याणां गतयः विधेयाज्ञाकरत्वं चिरान्न-
यन्ति । अतिप्रबलोपि विधिः कार्यगतिवैचिन्यात्कार्यगतिकिंकर इव भव-
तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

एष प्रद्वोस्मीति । इदं प्राप्तकार्यानुमोदनमाभाषणमङ्गम् ॥

आर्यप्रसाद एष इति । इदं लब्धस्थिरीकरणं कृतिर्नामाङ्गम् ॥

१ For गुणाः B. N. G. read कणाः ; for हृदयं, हृदये ; for विषो, विषाम्-
२ For हृ...ज्ञा B. N. read पाणिपयसा छेद्या । ३ B. N. read रीरकेषु सरुषा ;
and सरुषा for मया ; G. reads रीरकेषु परुषम् । ४ चिरम् G ; for बन्ध्याः...त् B.
N. read यान्त्यालोचनागोचरम् । ५ भी before this B. E. N. G. and उपानय
खङ्गम् after it B. N ; from स्वर्गं...प्रकाशम् om. in E. ६ सङ्गी B. N.
प्रसद्वेषि (?) E. ७ शास्त्रर्थविद्या after सहर्षश्च B. N ; one वृषल om.
B. ८ B. N. om. ९ सि and read गृहीतस्त्रिय before अमुग्हीर्ति ; E. reads
गृहीताचिकारेण and om. सि. G. agrees with our text and reads स्त्रि for
सि ; P. also, reading पि for किं

प्रविश्य पुरुषः । जेदु अज्जो । एसो क्षु भद्रभटभाउरांअण-
प्यमुहैहि संजमिदकलचलणो मलयकेदू पडिहारभूमिं उवडिदो ।
ऐदं सुणिअ अज्जो प्यमाणम् । (क)

चाण० । भद्रे निवेद्यताममात्यराक्षसाय । सोयमिदानीं
जानीते ।

राक्ष० । स्वगतम् । दासीकृत्य मामिदानीं विजापनायां मुख-
रीकरोति कौटिल्यः । का गतिः । प्रकाशम् । राजन् चन्द्रगुप्त
वेदिर्घेष्टे॑ यथा वयं मलयकेतौ कंचिल्कालमुषितास्तत्परि-
रक्ष्यन्तामस्य प्राणाः ।

राजा । चाणक्यमुखमवलोकयति ।

चाण० । प्रतिर्मानारेष्ट्योष्टात्यराक्षसस्य प्रथमः प्रणयः ।

(क) जयत्वार्यः । एष खलु भद्रभटभागुरायणप्रमुखैः संयमितकरचरणो
मलयकेतुः प्रतिहारभूमिमुपस्थितः । इदं श्रुत्वा आर्यः प्रमाणम् ।

भद्र निवेद्यतामिति । इदमिष्टकार्यदर्शनं पूर्वभावो नामाङ्गम् ॥

प्रतिमानयितव्य इति । यद्यपि शत्रुशोषं न शोषयेदिति शास्त्रान्मलय-

१ पु...प्रविश्य, G. For जेदु B. N. read जभदु जभदु G. E. जयदु जयदु. For अज्जो A. P. read अमच्छी after which B. E. N. read अज्ज ; P. om. क्षु ; B. E. N. G. read भद्रभट A. reads भागुरायण R. E. भागुरायण. For संजमिद E. has शिय. B. N. शिय E. om. कलचलणो P. reads कलचलणो. For मलय. B. E. N. read मलय० P. मलए (?) G. reads परिहारभूमीष्ट परथ-
विद्यो ; for उवडिदो B. N. have अवत्यापिदो E. उवडिविदा. २ ता एव B. N. एह E ; after सुणिअ B. N. read एत्य. ३ आ श्रुतम् before this B. N ; राक्ष. सस्य. E ; the MS. G. stops at राक्षसाय ; B. E. N. om. सः ; B. N. read राक्षकायै करिष्यति. E. जानीति for जानीते. ४ आत्मगः E. कथम् after it B. E. N. for शस्ती० E. has वस्ती० &c. ; B. N. om. भास् ; for विजाऽ E. has विजाय. B. N. add भास् after विज. ५ B. N. om. से and B. E. N. read विजितिलालन्तरम् ; for रक्ष्यन्ता० E. has रक्षणीयाः ६ B. E. N. read वृष्टल before and अवम् after this.

पुरुषं प्रति॑ । भद्र अस्मद्वच्चनादुच्यन्तां भद्रभट्टप्रमुखा यथा-
मात्यराक्षसेन विजापितो देवश्चन्द्रगुप्तः प्रयच्छति मलयकेतवे
पित्यमेव विषयम् । अतो गच्छन्तु भवन्तः सहानेन । प्रतिष्ठिते
चास्मिन्पुनरागन्तव्यमिति ।

पुरु० । जं अज्जो॑ आणवेदि त्ति परिक्रामति । (क)

चाण० । भद्रै तिष्ठ तिष्ठ । अपरं च वक्तव्यो दुर्गपालः अमा-
त्यराक्षसलाभेन सुप्रीतश्चन्द्रगुप्तः समाज्ञापयति य एष श्रेष्ठी
चन्दनदासः स पृथिव्यां सर्वनगरश्रेष्ठिपदं मारोप्यतामिति ।

(क) यदार्यं आज्ञापयति इति ।

केतुर्न मोक्षणीय इति तथापि राक्षसस्य साचिव्यग्रहणप्रथमप्रार्थनावश्यं
मानयितव्येतर्याः ।

भद्रभट्टप्रमुखा इति । भद्रभटादयः राक्षसस्य साचिव्यनिर्वाहाध्यवसाये
संदिहानास्त्रद्वचनं चन्द्रगुप्तवचनं च न प्रमाणीकरिष्यन्तीयस्मद्वचनादित्यु-
क्तम् । किंच । अमात्यराक्षसेन विजापित् इति वचनं स्वयं तथापकृतेनपि राक्ष-
सेन स्वस्मिन्नेवमुपकृतमिति राक्षससौजन्यं मलयकेतुना ज्ञातव्यमिति ।

१ For प्रति B. E. N. have अवलोक्य. For अस्मद्० B. N. read मह०. E.
has दू० simply. For प्रमुखा B. N. E. read प्रभूतयः omitting यथा. B. E.
N. also read राक्षसविज्ञा० for राक्षसेन विज्ञा०. For पित्य० P. seems to read
पि स्वमेव. B. N. om. final इति. २ इवो M. R. the whole speech om. E;
परिक्रा० om. in B. N. वेशीति परि० P. ३ B. N. read तिष्ठ तावत् । भद्र भद्र
एवमप्रमुच्यतां विजयपालो दुर्गपालश्च E. has अपरमुच्यतां विजयो दुर्गपालः P.
reads अपरं वक्तव्यं दुर्गपालः R. om. one. तिष्ठ and reads दुर्गपालश्च. R. om.
राक्षस B. E. N. read अमात्यराक्षसस्य गृहीतशस्य मीत्या देवश्च &c. ४ A.
M. P. read सोव्यमाज्ञा०. R. आज्ञा० E. om. all from अमात्य down to this.
B. E. N. R. om. यः and सः further on; E. om. श्रेष्ठी; B. E. N. read
तावत् after एष; For सर्वनगर. B. N. read सर्वैषु नगरेषु E. सर्वनगरेषु.

अपि च विना वाहनहस्तिभ्यः क्रियतुं सर्वमोक्ष इति । अंथवा-
माल्यराक्षसे नेतरि । केमस्मान् प्रयोजनमिदानीम् ।

विना वाहनहस्तिभ्यो मुच्यतां सर्ववन्धनम् ।

पूर्णप्रतिज्ञेन मया केवलं वध्यते शिखा ॥ १७ ॥

पुरुह० । जं अज्ञो आणवेदि त्ति निष्क्रान्तः । (क)

चाण० । भो राजन् चन्द्रगुप्त भोऽ अमात्य राक्षस उच्यतां
किं वां भूयः प्रियमुपकरोमि ।

(क) यदार्थ आज्ञापयति इति ।

विना वाहनहस्तिभ्य इति । ततः प्रविशति मुकां शिखां परिमृशन्निति
मुखसंधारुपक्षिपस्य वीजस्यैवं मया निर्वहणं कृतमिद्याह । तीर्णप्रतिज्ञेन
मया केवलं वध्यते शिखति ।

भो राजन्निति । इदानीं चन्द्रगुप्तस्य राज्यलक्ष्मीस्थिरीकरणाध्यवसायाद्वा-
षलशब्दमपहाय राजन्निति संबोधनम् । किंच मलयकेतुनियहराक्षसस्त-
ग्रहरूपं चन्द्रगुप्तस्य प्रियं कृतं मलयकेतुजीवनदानस्वराज्यप्रतिष्ठापनरूपच-
न्दनदासबन्धमोचनसकलनगरश्रेष्ठपदलाभरूपं च राक्षसस्य महत्प्रियमनु-
ष्ठितम् । अतोप्यधिकं युवयोः प्रियं किं करोमीद्याह । किं वां भूय इति ।

१ B. E. om. अपि च and have instead पुरुह० । जं अमध्यो (अज्ञो E.) आण-
वेदिति निष्क्रान्तः चाण०. चन्द्रगुप्तं किं ते भूयः प्रियं करोमि ॥ राजा । किमपि
&c. as on next page. चाण० विजये उच्यतां तुर्गपालो विजयपालच अमात्य-
राक्षसपरिप्रवेण प्रीतो देवचन्द्रगुप्तः समाज्ञापयति विना &c. N. has अन्वयाच for अपि
च ; for वा...भ्यः B. N. read हस्त्यभ्यम्. P. वा...भ्याम् E. वा...हस्तिभ्यः B. E.
N. add बन्ध before मोक्ष and E. om. इति. For अस्माकम् B. N. read हस्त्य-
यैव E. हस्तिभिः ; E. om. इदानीम् B. N. have तत् before it. २ सह. B. N:
for हस्तिभ्यो B. N. read हस्तिभ्याम् E. तुर्गयेभ्यो ; E. also reads पूर्वं for सर्वं
before बन्धनम्. A. P. read तीर्णप्रतिज्ञेन. ३ B. N. read इति शिखां ब्राह्मणे
before this, and for पुरुह B. reads प्रती० ; N. om. this speech and E. also ; P.
reads वैदीति ति०. B. reads निष्क्रान्ता. ४ B. E. om. भो...भो and० read
तुर्गय० for उच्य० and से (E. भूय) for वाम् ; P. reads भूयः before विम्
and M. R. read उपहारमि for उपकरोमि.

राज्ञौ० । किमतः परमपि प्रियमस्ति ।

राक्षसेन समं मैत्री राज्ये चारोपिता वयम् ।

नन्दाश्रोन्मूलिताः सर्वे किं कर्तव्यमतः प्रियम् ॥१८॥

राक्षौ० । तथापीदमस्तु भरतवाक्यम् ।

वाराहीमात्मयोनेस्तनुमवनविधावोस्थितस्यानु०५५

यस्य प्राग्दन्तकोटिं प्रलयपरिगता शिश्रिये भूतधात्री ।

राक्षसेनेति । इदं शुभशंसनं प्रशस्तिर्नाम निर्वहणसंधेरुत्तममङ्गम् ॥१८॥

वाराहीमिति । भूतधात्री एव्धी प्रलयपरिगता प्रलयेनोपपुता सती प्राक्ल्यादौ अवनविधौ जगद्रक्षणविधाने अनुरूपां समर्थां वाराहीं तनुमाश्रितस्यात्मयोनेः स्वयंभूवः आदिवराहमूर्तेर्भगवतः श्रीविष्णोर्देन्तकोटिं द्रंष्ट्वायं शिश्रिये आश्रिताभूत् । यस्यैव संपत्ति राजमूर्तेः राजा धन्द्रगुप्त एव मूर्तिः शारीरं यस्य । ना विष्णुः पृथिवीपतिरिति स्मरणात् । तथाभूतस्य भगवतो भुजयुगमधुना म्लेछैरुद्दिव्यमाना भूतधात्री संश्रितास्ते । श्रीमद्वन्धुभूत्यः श्रीमन्तः बन्धवो भृत्याश्च यस्य स तथाभूतः अनेन बन्धुभृत्येभ्यः संपत्प्रदलभस्योकम् । पार्थिवश्वन्द्रगुप्तः पार्थिवचन्द्रगुप्तरूपः स श्रीमाननादिविष्णुर्महीम-

१. This speech is not here in B. E. N., but on last page see note 1 there. In P. we have अति for अपि. And B. E. N. read परम् for प्रियम्. R. reads किमितः २. For this B. N. E. read राजा । किमतः (E. has अतः only) परमपि प्रियमस्ति । यदि न (यद्य E.) परितोपस्तविद्यमस्तु भरतवाक्यव् (तदा इदं भवतु E.) ३. तनुमतनुष्मानास्थिं०. B. E. N. ४. E. reads प्रोय for इन्त and M. B. read कौटीय.

म्लेच्छैरुद्दिज्यमाना भुजयुगमधुना संश्रिता, राजमूर्ते:
स श्रीमद्देवन्धुभृत्यश्चिरमवतु महींपार्थिवश्चन्द्रगुप्तः ॥१९॥

इति॑ निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति॑ सप्तमोङ्कः ।

इति॑ विशाखदत्तविरचितं मुद्राराक्षसं नाटकं समाप्तम् ।

वतु रक्षलियर्थः । अत्र श्रीविष्णोश्चन्द्रगुप्तस्य चामेदकथनादनुभयामेदरूप-
कमलंकारः । अयं हि धूर्जटिः साक्षादेन दग्धाः पुरः क्षणादितिवत् ॥ १९ ॥

मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुष-
काणि भवन्ति आयुष्मत्पुरुषकाणि चेत्यादि श्रीमहाभाष्यकारपतञ्जलिभग-
वत्पादानुशासनात्कविरत्र नाटक आदौ धन्या केयं स्थिता ते शिरसीत्या-
दिनान्तीयपद्मद्वयेन भगवतः सदाशिवस्य गुणसंकीर्तनरूपं मङ्गलं कृतवान् ।
मध्ये च शरद्वर्णनप्रस्ताव आकाशं काशपुष्पच्छवीति पद्मेन भगवतः शिव-
स्य प्रणम्भामेषजिज्ञामिति पद्मेन भगवतो नारायणस्य च गुणसंकीर्तनरूपं
मङ्गलं विहितवान् । नाटकसमाप्तौ च वाराहीमात्मयोनेतिरिति पद्मेनादिवरा-
हरूपधारिणो भगवतो महापुरुषस्य जगदुद्धरणगुणसंकीर्तनरूपं मङ्गलं विर-
चितवान् । अनेन मङ्गलाचरणेनोपास्योपासकमेदावस्थायामप्युपास्ययोर्हिरह-
रयोरभेदनैवोपासनमखिलश्रेयः प्राप्तिसाधनवेन श्रुतिस्मृतीहा सपुराणप्रतिष्ठान-
मिश्युकं भवति । तथाच श्रीमदाचार्यभगवत्पदैः श्रीविष्णुसहस्रनाम-
भाष्ये हरिहरयोरभेदोपासनपराणीं महाभारतादिवचनान्युदाहृतानि ।

नामानि तव गोविन्द यानि लोके महान्ति च ।

ताम्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणा ॥ १ ॥

१ रुद्रेज्यमाना B. E. N. which read पीवरम् for संश्रिता (E reads पीवरा).
२ श्रीमान्वन्धुः E. वन्धुवर्गः N ; for वश्चन्द्रगुप्तः E. reads वोक्तवन्तिवर्गः N.
३ वोक्तवन्तिवर्गः ३. Om. A. ४ Om. M. R. E ; the whole इ...ङ्कुम् om. A ५ A. P.
read इति श्रीमन्महाराजपदभाजः इथोः सूतना महाकविन् श्री (om. P.) विशाखा-
दत्तविरचिते मुद्राराक्षसनाम्भिन् (A. om. नाम्भिन्) नाटके निर्देहणं नाम (P. om.
नि...म) सप्तमोङ्कः (ङ्कुमेयम् P.) A. adds शुभं भूयास्ततम् ; M. reads मुद्रारा-
क्षसं नाम नाटके समाप्तम् ॥ श्री शारदायै नमः ॥ श्रीविष्णुसहस्रनामः ॥

लदुपासा जगन्नाथ सैवास्तु मम गोपते ।
आवयोरन्तरं नास्ति शब्दैर्यैर्जगते ॥ ३ ॥
यस्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु ।

इयादीनि वचनानि दृष्टव्यानि । गङ्गास्तुतौ च भगवत्प्रदैरनयोरभेदभ-
क्तिप्रार्थना कृता ॥ भूयाद्विकरिविच्युता हरिहरादैतात्मिका शाश्वतीति ॥

इति श्रीन्यम्बकयज्वप्रभुवर्याश्रितदुष्टिद्वाराजव्यासयज्वविरचिते मुद्रार-
क्षसनाटकव्याख्याने सप्तमोङ्कः समाप्तिमगमत् ॥

बुधो दुष्टिनाम्ना जगति विदितो लक्षणमुधी-
मणेः श्रीमद्यासान्वयजलधिचन्द्रस्य तनयः ।
स्फुटं साङ्गं व्याख्यनयगुणविदस्यम्बकविभो-
नियोगात्मैढार्थं बुधगणमुदे नाटकमिदम् ॥ १ ॥

अत्र नाटके चतुर्थेङ्के कविरद्वृततरचाणक्यनीतिविषयकस्वसंविधानक्षे-
शमनुभाव्य प्रमोदभरमनुभवन्तः सरसाः सहदया जगति दुर्लभा इति
मन्वानः स्वयमेव स्वस्य नाटकीयसंविधानक्षेशं राक्षसवचनव्याजैन प्रस्तौ-
तिस्म । कार्योपक्षेपमादौ तनुमपि रचयस्तस्य विस्तारमिच्छन्नियादिना ।
एवं नाटकीयं चतुःषष्ठ्यज्ञलक्षणानुसरणकविदयाभिमतार्थाविष्करण-
प्रयासोपि व्याख्यातुरनुमोदयितव्यः सहदैरिति प्रार्थयामः ।

कर्तेदंनाटकस्याद्वृतरसविलसत्संविधानप्रवीणः
क्षेशं चाणक्यनीतौ बहुविधमतनोलक्षणाद्यैर्वर्चोभिः ।
तत्तलक्ष्ये तदज्ञानुसरणविषयावासैमस्मद्विधानां
राजश्रीन्यम्बकार्यानुमतिसुविहितं वीक्ष्य तुष्यन्तु सन्तः ॥ १ ॥

श्रीमद्विशाखकविवर्यकृतिर्मयैषा श्रीन्यम्बकानुमतितो विवृता यथावत् ।
श्रीस्तामित्रैलवसत्तिर्भगवान्विशाखो देवोनया मुदमुपैतु सनकुमारः ॥ २ ॥
बाणाद्यृतुमहीसंख्यामितेष्व जयनामके ॥
दुष्टिना व्याकृतं जीयान्मुद्राराक्षसनाटकम् ॥ ३ ॥

[१६३५ शालिग्राहनशाकेव्दे जयसंवत्सुरफाल्युनमासि विरचितभिर्दं
मुद्राराक्षसनाटकव्याख्यानं जीयादिसर्थः ॥]

श्रीकृष्णादिसुतेशपादजलजे संधाय चिन्नाम्बुजं
वाणीसौरभशालिभेदतमसः संधूननैकाम्बुधीः ।
मुद्राराक्षसनाटकं लिखितवान्कौटिल्यनीतेः कलां
गन्तुं यत्र विहारिणः प्लवनतो नीत्यम्बुधौ सज्जनाः ॥ १ ॥

N O T E S.

P. 9. As remarked by the commentator, the equivocations of the first stanza (with which may be compared those at Sarasvatikanthâbharaṇa, p. 130), are intended to indicate the crooked policy on which the plot of the play is based; while the second stanza is said, by the same authority, to foreshadow the difficulties of that policy, occasioned by Châṇakya's desire to avoid the total destruction of Râkshasa. नाम, in the second line of the first stanza, does not mean proper name as it does in the first. It means simply a "word which signifies" a particular thing, as when the Nirukta, p. 6, (see also p. 18, &c.) says गौः &c., are पृथ्वीनामेधयानि. For कस्य हेतोः see Siddh. Katm. I., 295, and for नारी पृथ्वामि नेन्द्रम्. Ibid I., 254. विजया is a female attendant of Pârvati. In the drama called Pârvatipariṇaya (cf. also Kumâra VIII. 49), she is represented as one of P.'s attendants in her father's house before marriage. रक्षतः= avoiding. Cf. Kathâsaritsâgara, p. 203, Kâdambarî p. 148. As to नृत् see Daśarûpa, p. 5, and cf. Mâlatîmâdhava, p. 181. The metre of the two stanzas is *Sragdhard*.

P. 16-19. As to नान्यन्ते see the remarks in Jagaddhara's commentary on the Mâlatîmâdhava, pp. 5-6. यस्यस्यम् is a very common expression, cf. *inter alia*, Kâdambarî, p. 80, Venîsamâhâra, p. 13, Anarghya Râghava, pp. 42, 115, Mâlatîmâdhava, p. 165. The meaning of the expression is, "indeed," "to be sure." For स्तम्भकरिता the commentator cites Siddh. Kaum. II., 329. The metre of stanza 3 is *Anushṭup*. The plural form गृहाः (p. 17) is a very common one, cf. Vîracharita, p. 2, Anarghya Râghava, pp. 7, 12, and Sâkuntala, p. 264. The हुक्त, referred to in stanza 4, (p. 18), is the indistinct sing-song sound which accompanies such mechanical work as that here spoken of. Grinding with the millstones, for instance, has the same accompaniment. The metre of the stanza is *Aupachchhandasika*. On stanza 5 (p. 19), the commentary has drawn out the equivoque.

- ० उपायनिलय, as applied to the नटी, seems to mean "clever at expedients in household management." The metre of the stanza is अर्या.

P. 20-23. तिष्ठतु तावन—or आस्ति तावत्—is an idiomatic expression, equivalent to the English never mind. As to the invitation to Brâhmaṇas on account of the eclipse, cf. Dharmasindhu, pp. 51-3 (Bomb. ed. with Marâthi translation) चतुःषष्ठ्यज्ञः (p. 21), see these in Târânâth's Vâchaspatya, p. 74. There are 24 Angas and 40 Upângas mentioned in the quotation from Garga there given, all of which are here spoken of as Angas. The *double entendre* on stanza 6 is explained by the commentator. As to केतु standing for मलयकेतु comp. Śâriraka Bhâshya, p. 929. The fuller reading of the first speech behind the scenes (p. 22) seems to fit better with the speech of the Naṭî. But the reading adopted by the majority of our MSS. is not unintelligible. And see Sâhitya Darpana, p. 132, where this passage is quoted as an instance of the Udghâtyaka mode of पात्रप्रवेश. The metre of the stanza is अर्या. As to कौटिल्यः कृतिलमतिः (p. 23), see *infra*, p. 150. सनातः means "having the same name." As to the name चन्द्रगुप्त see Max Müller's History of Ancient Sanskrit Literature, p. 289. द्रिष्टविनियोग=attack by an enemy. Cf. pp. 169-172 *infra*. The metre of the stanza is Praharshani.

P. 24-26. मुक्तां शिखाम्. Châṇakya had declared that he would not tie up his hair until he had completed the task he had undertaken. He ties it up at the end of the play. The loosening and tying up of Draupadi's braid in the Veñîsamhâra may be compared. And cf. also Mṛichchhakaṭika, p. 40. The significance of the expressions in stanza 8, as stated in the commentary, should be noticed. The metre of stanza 8 is Vasantatilaka. धूमलता in stanza 9 finds a parallel in the Veñîsamhâra, p. 33, where Draupadi's braid is similarly described. The metre of the stanza is अर्या. In stanza 10 धूमकेतु merely means fire. In the Sarvadarśanasangraha, p. 4 (Cf. Kâdambari p. 40), fire is called धूमधज, which means the same thing. कुलकाननधूमकेतु occurs in the Uttara-rûmâcharita, pp. 2, 97, and Chandakausika, p. 33. शालभेन विधिना = in the same way as the śalabha does, viz., by

being burnt up in the fire. Cf. Bhartrihari (Vaisigya), stanza 21. The metre of the stanza is Vasantatilaka.

P. 27-30. तुःशीलता The tradition of this is still kept alive by the ordinary Pantōjī. The passage cited in the commentary at p. 27 is to be found in the Daśarupa, p. 12. The reading of A.M., &c., instead of न समर्थः किम् ought to have been kept in the text. The syntactical construction of the passage from कुतः (p. 28), to येन मया, &c., on p. 29, is not quite regular. यस्य मम seems to have nothing answering to it in the preceding sentence in consequence of the intervening कुतः, and nothing in the following sentence in consequence of the intervening stanza 12, which is not syntactically co-ordinate with stanza 11. The metre of stanza 11 is Sragdharā, of stanza 12 Śārdūlavikṛidita. सोहम् &c. =under these circumstances, I, &c. वृषलापेक्षया (p. 29), =out of regard for Chandragupta. शत्रुं धारयामि =retain office as chief minister. Cf. p. 274, *infra*, where Chāṇakya offers the शत्रुं to Rākshasa. The metre of stanza 13 is Śikhariṇī. In तदभियोगं प्रति, अभियोग must be interpreted to mean devotion, devoted work (for the Nanda family): भवस्यापयितुं शक्यः =it is possible to make him steady, to manage him. अनयैव बुद्ध्या =in this belief. तपस्ति is commonly used as a term of pity. Cf. *inter alia* Māluti-mādhava, p. 117, and Mṛichchikātika 79, Śākuntala 150, Kirāta XIII., 58. प्रत्यक्षवत् &c. =looking into space before him as if Rākshasa was there present in the flesh. Cf. Murāri, p. 91. अर्थतः =for the sake of gain. अनु is here a Karmapravachaniya, see Siddh. Kaum. I. 263, *et seq.* तपत्रिष्ठाशया =in the hope of their master's restoration to prosperity. Cf. Māgha II. 34. प्रलय =ruin, adversity. The metre of the stanza is Śārdūlavikṛidita as also of stanza 15. As to नशायानेन and commentary on it. Cf. Raghu IV., 8, and Mallināth's commentary there.

P. 31-35. विषकन्त्या =A woman, intercourse with whom was supposed to be fatal, see Kathāsaritsāgara, p. 292. लोकप्रत्ययार्थम् &c. The rumour circulated would become more credible by reason of Chāṇakya's not destroying Malayaketu, though apparently in his power, and letting him escape. It seems

doubtful whether the commentator's explanation of the next phrase is correct, the escape of Malayaketu with the help of Bhāgurāyaṇa having but a very indirect connection with Malayaketu's being imposed upon in the mode suggested. As to व्युत्तिष्ठमानः (p. 32) see Siddh. Kaum. II., 243, and cf. Māgha II., 10, Vīracharita, p. 25. अस्य निष्ठात् goes, of course, with प्रमार्हूम्. See as to all this p. 98 *infra*. संचार is not easy to interpret. It would mean literally movements, and आचारसंचार therefore would seem to mean manners and modes of proceeding or dealing. व्यस्त्वा=disguise. Cf. Murāri, p. 57, Māgha II., 56. निपुणम् seems rather to mean skilfully and to go with अन्वयते than as the commentator takes it. प्रचारगतम्=movements, doings. तत्त्वारणम्, &c. (p. 33), = Bhadrabhaṭa and others, the companions of Chandragupta, have been kept well satisfied by making opportunities (for keeping them so) from time to time. With सहोस्थायी may be compared सहाय्यायी and व्युत्तिष्ठमानः: *supra*. It means an adherent whose prosperity follows the prosperity of him whose adherent he is. तीक्ष्णरस = poison. परिक्षितमन्ति = of tried loyalty. औशनसी रण्डनीति = the science of politics according to Śukra. Cf. Panchatantra IV., p. 74 and note. As to उद्योगःशार्लः see p. 21 *supra*. लिङ्गः=marks, guise. Cf. Raghu VIII., 16. महत्प्रयोजनम्. see pp. 191-5 *infra*. परिहास्यते=nothing will be deficient on our side. Cf. Pārvatīparinaya, pp. 122-136. प्रधानप्रकृति=chief minister. Cf. Mālatimādhava p. 367, and Vīracharita, p. 131. राज्यतन्त्रः (p. 34), administration of a kingdom. Cf. p. 70, Śākuntala p. 187. उदास्ते=is apathetic; takes no interest (in public affairs). अथवा, &c., = or no wonder; for only then does sovereignty conduce to happiness when it is uncoupled with the troubles (not shared with others) of application to work; as to अथवा see Bhārtṛihari (Nīti) st. 10, as to अभियोग see p. 131 *infra*; as to the whole idea cf. Śākuntala 189. The metre of stanza 16 is Anushtub. यमपट=a series of representations of the exploits of Yama, something, probably, like the boxes of sacred pictures which are shown about to this day. विष्म Cf. the similar though not identical sense of विष्म at Bhārtṛihari (Nīti.) st. 97. The metre of

both is Āryā. सुगृहीतनामः (p. 35) is a common expression applied to various classes of persons entitled to respect or veneration. Cf. Mṛichchhakatīka, pp. 66, 286; Chandakauśīka, p. 42, and elsewhere. For a definition of it see Daśarāpa, p. 109. धर्मत्राता is an expression which occurs at Yājñavalkya II., 137. In the Uttararāmācharita, pp. 168-175, Jānakī Pariṇaya, p. 10, and Murāri Nāṭaka, pp. 36-80, also similar expressions occur. The meaning is one who is in a similar relation as that of a brother, by learning with one guru, &c. The commentator's explanation is not incompatible with this.

P. 36-41. चोरयितुम् here means to deny; it generally means to possess as in Māgha I., 16. In the Chandikāśataka (Ind. Ant. I., 112), it means remove, take away. This passage (with different readings) is quoted in the Daśarūpa (p. 120) as an example of Nālikā. As to कमल and चन्द्र. Cf. Śākuntala, p. 212. The metre of the stanza is Āryā. उपक्षिष्ठ (p. 37) see Mālatimādhava, p. 21. The meaning is something like that of the English phrase "throwing out," hinting, indicating. विराग (p. 38) discontent. In अस्त्यच नगरे &c., (p. 38) आस्ति is an अव्यय. See Siddh. Kaum. I., p. 92, and cf. pp. 42-86 *infra*, and Veṇi-samhāra, p. 213, among other passages. As to चन्द्रभिष्यः Cf. Mālatimādhava p. 365 and note there. As to न युक्तम्, &c., (p. 41). Cf. Prabodhachandrodaya, p. 39. The Kāyasthas appear to have been much looked down upon in old days. Cf. Mṛichchhakatīka, pp. 175-367. The name Śakaṭadāsa is to be noted. It seems to belong to Eastern India where the Kāyasthas are still a large and important class of the population, and Dāsa is still a prevailing surname. Chandanadāsa—a Vanīk—may be either a Bengalee or a Guzerathi name.

P. 42-48 अज्ञुलिप्रणवी Cf. इस्ततलिगतः at p. 164 *infra* अवदरकः=aperture, window, as in Viddhasālabhanjikā, p. 17. पञ्चवर्षेश्वरीय (p. 43)=about five years of age. The passage, cited in the commentary at p. 45, is to be found in Daśarāpa, p. 21. गृहीतो अवश्यः=(p. 46), *scil* that in जेतु coming directly after जेतव्यः. This is a common thing in our dramas. See Uttararāmācharita, p. 25, Murāri, p. 90, Chandakauśīka,

p. 85, Prasanna Rāghava, p. 56, Nāgānanda, p. 140, and Cf. pp. 49-52, 151 *infra*. According to the Daśarūpa, p. 119, this is technically called गण्ड पारलौकिकम् means, of course, funeral ceremonies. उच्यतामस्मद्वचनात् is a common expression. Cf. Venisamhāra, p. 20, Śākuntala, p. 53, Vikramorvāsi, pp. 135-155, Raghu, XIV., 61. The grammatical explanation of it is to be found at Siddh. Kaum. I., 288. उत्तरोलेखार्थः. See the लेख at pp. 199-200 *infra*. The latter part is about the ornaments, which the three brothers are here sent to receive from Chandragupta.

P. 48-54 चित्रगुप्तः प्रमार्हः. Cf. Milton's phrase, "blotted out from the book of life." The metre of the stanza is Sragdhāra. अनभिव्यन्त् =vague, without persons and things being definitely named. अरन्तवाहनाम (p. 49) =in which the name of the addressees is not written. उपतिष्ठत्व =come back to me. For the Ātmanepada see Siddh. Kaum. II., 244. हन्ति is an expression of joy. आस (p. 50) =very friendly, cf. Magha III., 23. प्रयोजनम् see p. 183 *et seq.* दोषं प्रख्यात्य, &c., (p. 51) see p. 31 *supra*. निकार =disgrace, ignominy. Cf. Bhartṛihari stanza 37 (Nīti) and note. शूलमारोच्यताम्. See the manner of doing this at p. 268 *infra* and in the Mṛichchhakatika p. 334. अपिनाम (p. 52) indicates a wish, and introduces a question as to whether it will be satisfied. Cf. Mālatīmādhava 21 and comment, Śākuntala p. 29. It has a different sense in the Jānaki Pariṇaya, p. 236, where it introduces a question, but does not involve the wish as it does here, and also generally. चाणकहस्तक (p. 54). Cf. as to this Prasannarāghava, p. 150, Bhartṛihari, st. 94 (Nīti), and our note there. In the Viddhasālabhanjikā, p. 74, the form is हस्तकहिमाशो, which reverses the usual order of the words in such cases.

P. 55-57 संभावितम्, &c. The reading in the notes is easier of interpretation. The commentator's explanation of the reading of our text seems to make it mean, "This is mere outward civility towards you from one like me." But the true meaning seems to be, "This is mere ordinary civility from one like me towards you," that is to say, it is not more than is usual and proper in such a case. उपसित्य—commenced, set on foot. Cf. Venisamhāra, p. 196, and see references on p. 36 *supra*. वृद्धिलाभा (p. 56), earning of inter-

est. As to अस्यादरः &c., Cf. the Italian proverb alluded to in Bacon's Advancement of Learning, p. 358. See, too, Śâkuntala, p. 88. अतिक्रान्तः &c. = do not the shortcomings of Chandragupta now remind the people of the virtues of the former kings? As to the grammatical construction see the commentary and cf. with it. Siddh. Kaum. I., 257-259. प्रतिप्रियः = benefit in return. Cf. Raghu V., 56. As to नन्दस्थैव, &c. Cf. Max Müller's History of Ancient Sanskrit Literature, pp. 289-296, on the cupidity of the Nandas. Cupidity seems to be attributed to the Mauryas also (Cf. Goldstücker's Pañini, p. 229).

P. 58-64 अस्यमयापि seems to be a better reading than अस्यमयापि. The latter is grammatically explicable, apparently, only as a continuation of भवानेव तावत्, &c., अथमीदृशो, &c., being treated as a mere parenthesis. वाक्छलभै (p. 59) = dishonesty in words. The meaning is that the dishonesty is merely apparent, being in words only. अछलं भवतु भवतः = Get clear of all dishonesty. उपरिधनम्, &c. (p. 60). For the idea of the first line. Cf. Meghadūta, stanza 3, and Raghu XIII., 28. दिव्यौषधयः herbs of great efficacy, *scil* for curing snake poison. This stanza is quoted in the Sarasvatī-kanthābharana, p. 165 (with readings which are in none of our MSS.) as an example of उत्तरवक्त्रनिर्दर्शन. The metre of the stanza is Āryā. विक्रान्तैः &c. (p. 61). The meaning is that if good ministers, eminent in peace and war, failed to preserve against Chandragupta's attack the sovereignty of the Nandas when they were alive and their name could rally people round their banner, nobody can destroy the sovereignty which has passed to Chandragupta now when the line of the Nandas is extinct. One element favourable to the enemies of Chandragupta is removed by the destruction of the Nandas, and the other elements are still the same. The metre of the stanza is Sārdulavikrīdita. तीक्ष्णदण्ड (p. 62), Cf. Śâkuntala, p. 254. पृथ्वी = beneficial, wholesome. Cf. Jānakī Parinaya, p. 144, Māgha II., 10, शुलभेषु (p. 64). As to Śibi see pp. 250-66, Kāthasaritsāgara, p. 82, Mahābhārata, Vana Parvan, ch. 197 and cf. Cunningham Arch. Surv. XV., 8, संप्रेषण = giving. निषेद्ध is often

used in this sense, *e. g.*, Jānakī Parinaya, p. 92, Rāghva, XIV., 70. The metre of the stanza is Anushtub.

P. 65-68 दुर्गपालक. In the reading in the text this means the keeper of the fort or prison, apparently. In the other reading it would be a proper name. See, too, p. 278, *infra*. सार =valuables. पुरुषरौप =a fault of the individual, viz., himself. हन्त see p. 49 *supra*. The whole plot is now perfected in Chāṇakya's mind, and he sees how it is to end. The metre of the stanza is Anushtub. समपक्रान्तः (p. 66)=ran away. गृह्यताम् (p. 67)=apprehend. तन्त्रमाकुलीभूतम्=the whole arrangement is gone out of order, as to तन्त्र see the quotation in the commentary at p. 70 *infra*. For प्रथमतरम् Cf. Kādambari, pp. 351-68. प्रधार्य हस्ये =with some deep motive in their minds. Cf. Śākuntala, p. 41. गता एव से=they are gone for ever. साधनविधौ (p. 68)=in the work of accomplishing the end desired. The meaning of the stanza is this, "So long as my own mental strength is intact, I do not care what deficiencies there may be in my external helps to accomplish my purposes." The metro of the stanza is Śārdūlavikrīditā. एकचर=living by oneself alone apart from those who represent the Nanda family to which Rākshasa's homage is due. Cf. Kirāta XIII., 3. विगाहमान, as applied to the elephant, seems to mean wandering about in the forest. प्रगुणीकरोनि =refine and improve and break in for the work to be done by him. Cf. Prasanna Rāghava, p. 103, Mīlatimādhava, p. 33. The figure of the elephant is repeated at p. 140 *infra*. The metre of the stanza is Vasantatilaka.

Act II.

P. 70. The quotation अनुताहरणम्, &c., contained in the commentary is taken from Daśarūpa, p. 28, where, and on following pages, the various terms are explained. The double meanings of the various words of the first stanza are explained in the commentary, and Cf. Māgha II., 88. The मण्डल is the charmed circle, which the snake-charmer draws round a snake to prevent his going beyond certain limits. मन्त्र=charms and state secrets. The metre of the stanza is Giti. जितकारी (p. 72)=one who likes to assert himself.

against all opposition, see p. 127 *infra*, and cf. Sāhityapari-chya, p. 47 (Part I.), where Prof. Nilamani Mukarji explains it thus—जितं जयः भावे नः । तेन काशसे उल्लसति जितकाशी जयोद्भूत इत्यर्थः । पेटकसमुद्रक = baskets, boxes, see Sākuntala, p. 151, and Mālatīmādhava, p. 206, note. संस्कृतमाप्तिव्य (p. 73), seems to be rather uncalled for, as the Prākṛit was not the proper language for Virādhagupta, but only for his assumed character. As to these changes of language, see the rule at Daśarūpa, p. 109, and Cf. Mālatīmādhava, p. 81, and Sākuntala, p. 105. चाणक्यमतिपरिगृहीत = guided by the counsels of Chāṇakya, see p. 86 *infra*, and for the grammar, Siddh. Kaum. I., 4-20.

P. 74-77. मूर्ति means body here, as at Raghu XIV., 54, for instance. As to मौर्य see Max Müller's Ancient Sanskrit Literature, pp. 285-297. The metre of the stanza is Upajāti. As to संशयिता Cf. Prasanna Rāghava, p. 151. गजवशः = she-elephant. Cf. Vikramorvaśi, p. 117, Kathūsaritsāgara, p. 70. गतागतैः = the she-elephant now goes to the one side and now to the other, as the one or the other happens to be superior for the moment, and hence she gets wearied by these movements. Cf. the somewhat different figure at Raghu XII., 93. The metre of the stanza is Ruchīrā. भित्ति विना (p. 75) see Maitrī Upanishad, p. 55, Māgha IV., 53, Kathūsaritsāgara, p. 64. विचक्रमै here means, of course, primarily painting. The explanation given by the commentator gives the meaning divested of the figure. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīdita, as also that of the next stanza. अथवा, &c. Having said that all his activity is without the main object which should support it, he, in the next stanza, proceeds to justify that activity, which is shown in serving others than his original masters, and shows that even now, though serving others, his object is to do something for his old masters. विस्मृतमन्ति = forgetting the loyalty due to the Nandas. विषय, &c. = with a heart fixed on the enjoyment of worldly pleasures. आत्मप्रतिष्ठाती = wishing to be in occupation of a high position. शाव्रत = शाश्वत. See Kirāta XIV., 2, and Mallinātha's commentary on that, and Cf. also Veṇisamhāra, p. 178, Dhananjayavijaya, p. 7. For the grammatical rule see Siddh. Kaum I., 726.

शशु falls under the गणप्रशासि Pāṇini V., 4-38. गन्धगज (p. 76) is a superior species of elephants so called from the smell which they are supposed to give out. As to चपला Cf. Raghu VI., 41. The metre of the stanza is Vasantatilaka. अनभिजात = low-bred. कुलहीन *scil.*, he being a शूष्ट. As to पुरुन्त्रीणाम् &c. Cf. Milton's Samson Agonistes, v. 1010. The metre of the stanza is Śikharinī. त्वामकामां करोमि = I will disappoint you in your wish, namely, to remain with Chandragupta. परकृत्योपजाप (p. 77) = secretly communicating the doings of the enemy. At p. 107 the meaning of उपजाप is kindred, but slightly different. संहति = combination. The text should have read अदृश्यरूपम्, instead of अदृश्यमानम्. The metre of the stanza is Vasantatilaka.

P. 78-80. क्रमेण = by degrees, gradually. प्रतिष्ठा Cf. p. 30 *supra*. As to अनु see Siddh. Kaum. I., 265. With the reading अभि, there is a difficulty in construing तं जयाय यथते. लभान्तर = getting an opportunity. Cf. Jānakī Parīkṣā p. 108, and the parallel phrases लभावकाश, लभावसर. The metre of the stanza is Śārdūlavikṛīdita. The इति in इत्याभरणानि, &c., (p. 79) should, perhaps, be not taken as part of the stage direction. पक्षपात often means partiality as in Mālavikāgnimitrā p. 12, for instance; but it also means, as here, merely liking. Cf. for other instances, Uttararāmācharita p. 148, Viracharita p. 81, Ratnāvalī p. 23, Prasanna Rāghava, p. 113, Kirātā III., 12. सुगाङ्ग = is the palace at Pāṭalipuṭra, see p. 111 *infra*. इहम् is used to indicate that Rākshasa had the throne of Malayaketu as it were then before his eyes. The metre is Śikharinī. प्रतिमान्यताम्, &c. (p. 80). Cf. Mṛichchhakaṭika, pp. 115, 374 and p. 277 *infra*. The meaning is—show respect to this first token of affection or friendship by accepting it. साधयामि = I am going. Cf. Śikuntala, p. 19. सर्पदर्शन (p. 81) is held to be inauspicious. Cf. Mṛichchhakatika, p. 306. दर्शनकार्य = that which would have resulted from the दर्शन, viz., some present. गाथा (p. 83) means merely a stanza here. See *inter alia* Ratnāvali, p. 22. The metre of the stanza is Āryā. संस्कृतमाभिस्त्व (p. 84) see p. 73 *supra*. पीडित = pressed; Cf. Kirātā

III., 54. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīdīte. The commentator's explanation of विराध seems rather forced.

P. 85-88. शुञ्जगैः &c. This is a blunder—not the poet's—as Virādhagupta is called in not for his शुञ्जग, but for his सुभाषित. See the Introduction on this. स्वाधिकारस् &c. Cf. Sākuntala, p. 75, Mālavikāgnimitrā, p. 17, Jānaki Pariṇaya, p. 334. The meaning is—Do you, too, attend to your own duty. As to शक्यवन्, &c. (p. 86) see Introduction. प्रतिद्विष = hostile elephants, elephants of the enemy. Cf. Kirāta XVII., 45. मवा सहैकमनसः (p. 87). Cf. अस्माभिः सहैककार्याणाम् p. 77 *supra*. The metro of the stanza is Śārdūlavikrīdīta. अन्तं नयतु = let him destroy. अज्ञासीः = believed, as in मया पुनर्ज्ञातम् six lines above. The metro of the stanza is Sragdhārā. उपरोधवैषस = the hardships of a siege. पौरजनापेक्षया = out of regard for the citizens, see p. 29 *supra*, सुरङ्गा = subterranean passage. सर्वार्थसिद्धि (p. 88). See p. 30 *supra*. The commentator's explanation of जयघोषणा, &c., seems not to be correct. It is clear from p. 141 *infra* that जयघोषणाव्याघात was done by Rākshasa's adherents even after the city had yielded to Chandragupta. That is what is alluded to here. The presence of these adherents, it is here said, could only be inferred from the जयघोषणाव्याघात, that is to say, obstructions to the proclamation of Chandragupta's victory. नन्दराज्यप्रस्थानयनाय, see p. 235 *infra*. कर्णेन, &c., see Mahābhārata, Drona Parva Adhyāyas, 179-180. The same allusion is to be found in Mṛichchhakaṭīka, p. 69. हैडिन्बेव is घटोत्कच, and विष्णु, of course, is Kṛishṇa. आत्यन्तिकभेयस् because it not only does not destroy Vishnugupta's *protégé*, but does destroy his enemy. The metro of the stanza is Śārdūlavikrīdīta.

1. 93-96. प्रकाशिते = announced, proclaimed. सांवस्तरिक = astrologer. In आणव्यवदुना the word बदु is used as a depreciatory term. Cf. Vīracharita, p. 46, and see, too, Kumāra V., 83, Jānaki Pariṇaya, p. 258 *inter alia*. परिषुट्टेनेव (p. 90) = looking well-pleased, but not really being so. विकल्प = suspicion. किंवा (p. 91). As to वा see our note on Bhartrihari, st. 32 (Nīti). अतिसृष्टः = given. Cf. Vikramorvaśi, p. 17, Mṛichchhakaṭīka, p. 374 and p. 95 *infra*. उपाशुप्तवधमाकलव्य = having determined on some mode of secretly making away

with him. उपचिता = corroborated or strengthened the popular idea. अन्दरुगुस्तीपवाहां, &c. (p. 92) = the she-elephant who was the riding elephant of Chandragupta, see p. 74 *supra* and cf. Kūdambarī, p. 112. (यस्थैव वाह्यतासुपयास्यसि) कनकशिंडिका seems to have been a golden sheath for the little sword or poniard which the man had. उत्प्रेक्षमाणा seems to mean literally looking up to, anticipating. Cf. the somewhat similar use of the same word at Murāri, p. 115, Viśracharita, p. 55. प्रथमगति, &c., = dropped down according to calculations with reference to the previous speed. प्रभ्रष्टलक्ष्यम् (p. 93) = wide of the mark. लोष्टधार्तं हतः see Siddh. Kaum. II., 471. योगचूर्ण (p. 94) = powder of magical virtue. According to the Buddistic story, Chandragupta was fed on poison, and thus made proof against it by Chāṇakya, see Max Müller's Ancient Sanskrit Literature, pp. 294-5. वाक्यभेदानगमत् (p. 95) = gave divergent accounts. विचित्र &c. Cf. Daśakumaracharita, p. 43. प्रथम-प्राणिहित (p. 96) is the reading which should have been printed in the text. As it stands, प्रथमम् remains out of the compound, but the sense requires it to be included in the compound. तैरेव *scil* by the शस्त्र रसः; शस्त्रेषु प्राणिहित, &c., means here appointed to make use of the weapons, &c. मनीतयः = my devices of state-craft. The metre of the stanza is Sārdulavikrīdita.

P. 97. प्रारम्भते &c. The stanza is quoted in the Daśarūpa as belonging to Bhārtṛihari. See Introduction *supra*. The metre of the stanza is Vasantatilaka, and that of the next is Sārdulavikrīdita. This stanza also occurs in some copies of Bhārtṛihari's Nītiśataka, see pp. 31-2. That the Śesha does not throw off the earth—is it because the burden of it does not afflict his body? Or that the sun does not sit down unmoved—is it because he is not fatigued? Not so. But a praiseworthy man is ashamed to throw up, like a wretched helpless man, what he has taken charge of. Cf. Kathāsaritsāgara Taranga XVIII., st. 188. कृपण, see pp. 122, 216 *infra*, and cf. *inter alia*, Jānakī Pariṇaya, p. 358, and Meghadūta st. 51 निर्वृद्ध = completed, carried to a proper end. Cf. Uttarārāmacharita, p. 20, Priyadarśikā, p. 53, Viśracharita, p. 136, Mālatimādhava, p. 50 and note on it. गोचब्रत,

cf. कुलधर्म at p. 264 *infra*. As to ब्रत, see our note on Bhartrihari (Nīti), p. 10, st. 28 प्रत्यक्षमेवैतत्, &c. — You see it clearly yourselves that I have not deserted what I have taken in hand. एतदीदशम् = such things as have now been referred to—the attempt to poison, &c. मिश्रहीत = imprisoned. निष्परिप्रह = without belongings anything to call one's own. स्वस्मिन् &c. The reading of B. is the only one which makes a metrically correct आर्या. But none of the other copies agree with it. It is possible that the stanza was intended to be of the आर्यागीति sort, of which we have examples in Halāyudha's commentary on Pingala, p. 66, *et seq.* But this stanza differs from those in having 20 instead of 19 mātrās in the 2nd line, while the 3rd and 4th are here as in an ordinary आर्या, not in the आर्यागीति. But see Māgha IV., 48. अर्धराज्य is generally considered to be contrary to grammatical rule, Siddh. Kaum. I., 249. But see this point discussed in Halāyudha's commentary on Pingala, pp. 44-5. यस्य तत् is again difficult to construe like येन मया at p. 29 *supra*. But these forms यस्त्वम्, सोहम्, &c., are not always used with the strictest accuracy of syntactical construction. अयुक्तरूप = undeserved. Cf. Sākuntala, pp. 15-170. अस्ताभिः &c., construe कृतपैरस्ताभिः (यत्) परलोकगतो देवो नानुगम्यते (तत्) अमृतेवायेमालम्ब्य न जिजीविषाम् (आलम्ब्य). It is because I want to do something for my masters that I do not abandon life; it is not merely out of a desire to live. The metre is Anusūtub. ननु वक्तव्यम् &c. In truth you ought to say, &c. Cf. p. 65 *supra*.

P. 101. भवितव्यता = destiny. Cf. Kathāsaritsāgara, p. 440, Kirāta XI., 47, and भवितव्य in Sākuntala, p. 20. प्रतिष्ठितपद as applied to the शूल, means planted, fixed; as applied to Chandragupta, established on the throne. धरिष्यास्त्वले would seem to be a clearer reading than °स्थले, which, though it might suit the शूल, is not at all appropriate to Chandragupta. चेतनाप्रमधिनी = destroying consciousness. मूर्द्विवद्धमज् = the garland tied round the neck of a man who is to be sent to the gallows. Cf. वधसक् at p. 265 *infra*, and Mṛichchhakaṭika p. 334, where Chārudatta is described as वस्त्रकर्वीरामा, see also pp. 344, 376. The

reading of the commentary was apparently भीतव्य लज्जम्, which goes well with दृश्या and श्रुत्या. If the reading of the majority of our MSS. is correct, लज्जम् must be governed by दृश्या. In favour of this reading it may be said that there is a certain symmetrical division in suggesting that the heart should have been broken by "seeing," on the one hand, the greatness of the foe, and "hearing," on the other, of the downfall of the patron. On the whole, however, I am in favour of the other reading, as it also agrees with the construction adopted in the reading of the other group of MSS. अपरोप = dethronement. रौद्रविषम = terrible, and full of dangers. The distinction seems to be that रौद्र refers merely to the feelings roused, विषम rather to the outward realities to be faced. Târânâth's rendering—उम and दुःश्रव्य—marks no distinction. As to the sense attributed to विषम. Cf. our Bhartîhari (Nîti), st. 97 and note. आंधातनूर्य = musical instrument to be beaten, like a drum, &c. प्रथमाभिधातकठिन = hardened by previous strokes (of misfortune). The word अभिधात is applied to the strokes of affliction in the Sâṅkhyakârikâ, st. 1. The sense of the stanza is this:—"That my heart did not break by seeing and hearing; what I saw and heard was due to the fact of its having become callous by previous miseries." The metre of the stanza is Sârdûlavikrîdita.

P. 102. क्षणेपि नन्दै = though the Nandas have been destroyed. साम्यर्थमुद्धरन् = adhering to the cause of his masters. Cf. p. 97 *supra* (the reading in the notes). The metre is Anushub. गोचरगत means, in effect, gone into the power of. Cf. Mâlatîmâdhava, p. 183. अस्य मिवस्य (p. 103), = for this favour (done by you). As to the ornaments, see pp. 50, 212-3. अज प्रथमप्रविष्ट = for the first time come to, this place. राक्षस्या (p. 104) = Râkshasa's wife. Cf. Mîrichchhakaṭika, p. 356, Ratnâvali, p. 36. उस्कण्डाविनोदार्थम् = as a token of her husband, to be used during the period of separation. Cf. the use of the ring in the Sâkuntala. अज किं शुद्धयते (p. 105) Siddhârthaka seems, in this speech, to be fishing for some further information about Râkshasa and his friends and family. स्वाधिकारे, &c.,

his duty seems to have been that of a manager of Râkshasa's affairs, see p. 109, and cf. p. 214 *infra*. As to the name पाटलिपुत्र, see the legend at Kathâsaritsâgara Lambaka I., Taranga III. स्वरमिप्राय &c. = This request, which should have been made by us to you, was prevented by our ignorance of your intentions. विश्रामय, (p. 107) = Make arrangements for S. taking rest and refreshing himself. Cf. Uttararamacharita, p. 9. क्षमन्तेस्मदुपजापम् = do they receive well our overtures? उपजाप, secret negotiations with the enemy's adherents. Cf. Kirâta XVI., 42, and Mâgha II., 99. वथाप्रकाशम् &c. = They act in pursuance of such overtures as things are coming to light, e.g. the desertion of Bhadrabhatta and others (see p. 134 *infra*), is due to these overtures. जितकाशितया, see p. 71 *supra*. वैतालिकव्यञ्जनः (p. 108), see p. 32 *supra*. उपर्योक्तयितयः Cf. Viracharita, p. 128, Murâri, p. 4. As to करमकहस्तेन cf. Kâdambarî, Part II., p. 109. अलकारसंयोगः Cf. Mâlati-mâdhava, p. 207, "Sets of ornaments." These are the ones alluded to at p. 47 *supra*, and to be referred to at p. 216 *infra*. अपि नाम (p. 109), see p. 52 *supra*, भिष्यत Cf. p. 121 *infra*. जातस्यः = full of self-sufficiency or pride. कृतकृत्यता = each having got what he wanted, and therefore no longer standing in need of the other. लघान्तर, see p. 78 *supra*. The metre of the stanza is Sârdûlavikrîdita.

Act III.

P. 110. निर्वेद = despondency; this seems to be always attributed to कस्तुकी in our plays. करण = organs. आत्मलाभ = birth. Cf. p. 222 *infra*. स्वार्थ = इन्द्रियार्थ, the objects of the external world corresponding to the organs—of sight, sound, taste, &c. क्रिया: हताः = the operation of perceiving the objects referred to is now impaired, owing to the weakness of the organs through old age. अतः further on refers to the organs of action, करण being the organs of perception. आज्ञाविधेय = obedient to your commands—that is, the powers which used to be so are now losing their energy. The meaning is that the desires for material good which, in my old age, still stick to me, are now only painful, they cannot be satisfied, as the

active and perceptive powers are both enfeebled by ago. As to विधेय. Cf. Gītā II., 64, and Māgha III., 20. सुगाङ्ग. (p. 111)=Chandragupta's palace, see p. 79 *supra*, अधिकृत. Cf. Kirāta VI., 46 *inter alia*. कौमुदीमहोत्सव, see the Malati-mādhava, p. 316, and note on it, and Cf. Dharmasindhu, p. 161. भूमयः = floors. किं ब्रूप. This is a common contrivance in our dramas, see Daśarūpa, p. 58. दैवोपहत्ताः = ill-fated. Cf. p. 236, *infra*. कथोपोद्धात = mentioning such a thing as this. Cf. Viśracharita, p. 78. The meaning of the following stanza is this:—"Let the pillars of the palace be fumigated and have white Chāmars and flowers put on them, and let the floors be sprinkled over with flowers and sandal-water." तिहाङ्गासन is Chandragupta's throne, the weight of which is supposed to be the burden on the earth, for which a sprinkling of sandal-water and flowers is the remedy suggested. सुविअब्दैरङ्गः: (p. 112)=with limbs showing no nervous fluttering but self-confidence. दम्य = youthful, requiring training and experience. The double meaning of the words as applying to a young bullock and Chandragupta should be noticed. The metre of the stanza is Śikharīṇi. राजधर्म &c. = one who wishes to be true to the duties of kings. The sequence of ideas down to the end of the second line of the following stanza is clear. In the third and fourth lines the idea is this: if a king's function is properly to pay more regard to others' interests than to his own, then he becomes a servant or dependent, and how can one dependent on another get a taste of happiness? The metre of the stanza is Śikharīṇi. आत्मवान्=possessed of self-restraint. Cf. Gītā II., 45 *inter alia*. संतिष्ठते, see Siddh. Kaum. II., 243. विदृस्तु, &c. Cf. Vikramorvashi, p. 162. एकान्तगीर=always timid. लब्धप्रसर=who has acquired a considerable field for her occupation. प्रसर is interpreted to mean प्रकर्ष by Mallināth on Māgha III., 35, and see Kādambarī, p. 106. दुःखोपचर्या=difficult to serve. Cf. दुराराध्य four lines above this, and cf. Kādambarī, p. 104. The metre of the stanza is Śārdūlavikridita.

P. 114. कृतक=literally artificial; here sham. Cf. Kirāta VIII., 46. कालान्तर=interval of time. कथमपि=with difficulty, see the

note on किमपि at Mālatīmādhava, p. 13 पातक—Cf. Chāndakausīka, p. 5. I am inclined to differ from the commentator's explanation of the stanza, which follows. अतः स्वतन्त्रयेष्यः परतरम् seems to me to mean, as to any independence beyond this, viz., beyond the sort explained in the third line. To take it to mean independence other than the temporary one proposed by Chāṇakya, is to disconnect the stanza from the observation अथ वा, &c., with which it is connected by कृतः. Chāndragupta, by that observation and its corroboration in the following stanza, is endeavouring really to satisfy his own mind about the पातक, which he supposes himself to have committed in agreeing to become स्वतन्त्र. And his explanation is, that he is always स्वतन्त्र in the way stated in this stanza, and therefore there is no पातक in consenting to be स्वतन्त्र, as suggested by Chāṇakya. The metre of the stanza is Hārīṇī. इयानीभूता: Cf. Bhārtṛīhari (Nīti) st. 44. The double meanings here are explained by the commentator. The ablative in नमस्तः, when it means the month of Śrāvāna, must be taken to mean "in consequence of." नक्षत्रकुमुर— a similar figure occurs in the Vīracharita, p. 127. As to the commentator's note on the intention of this शरहुणकथन, Cf. Raghu IV., 24. The metre of the stanza is Śikhariṇī.

P. 116. उद्भूतानामपाम् = waters in flood (figuratively, going astray). Cf. Māgha VIII., 18. स्थितिपदं = the proper basin for their flow (the right path). अवनति = bending down (humility), Cf. Śākuntala, p. 194, मयूर Cf. Māgha VI., 31, 44, 45, Ritu-samhāra, III., 12, Kīśīta III., 25, and Kādambarī, p. 189. The figurative explanations justify the sentiment of the last line विनय = regulation Cf. Raghu II. 8, Kādambarī, p. 163. The metre of the stanza is Śikhariṇī. कलुषिता = offended, whose jealousy is roused. Cf. Raghu V. 64. Uttarārāmācharita, p. 68. सर्वात्मना should; I think, be construed with प्रसन्नाम्, and interpreted to mean completely pleased, or reconciled to her lord the ocean (Cf. Raghu VII., 12). As applied to the river, the sense is that the water becomes quite clear, the mud and detritus being no longer mixed with the water in the शरद् season. The metre of the stanza is Vasantatilaka. स्थलिष्यति (p. 117) =

is disobeyed, see p. 132 *infra*. As to धूर्त्, see Daśarūpa, pp. 128-130, it means generally gay fellows. स्फुर्, &c. = well versed in free clever conversation. वेश in वेशनारी means hire, see Daśarūpa, p. 128. मुक्तशङ्का = without misgivings (in consequence of the king's orders) पार्वण—the observance कौमुदीमहोत्सव falls on a Parva day—the full moon of Āśvina. As to अभिलिप्ति, see p. 161 *infra*. The metre of the stanza is Sragdharā. कोपानुविज्ञा चिन्ता (p. 119) anxious thought mixed with anger; as to अनुविज्ञ, Cf. Śākuntala, p. 24, Daśakumāra, p. 121, Meghadūta, 66, or Māgha, IX., 94. कृतागः does not here mean one who has committed an offence, but one against whom an offence has been committed. The metre of the stanza is Śikharīṇī.

P. 120. बुद्ध्यसन्, devotion to an evil pursuit. उत्सिन्न = conceited. Cf. Śākuntala, p. 176, साधर्म्यम्, &c. The only resemblance between your imitation of my deeds, and those deeds themselves, is enmity to the principal personage. The metre of the stanza is Praharshīṇī. मङ्गलैः प्रविटान्तरैर्बर्यासः = circumvented by my servants who have, as it were, entered into his heart. Cf. p. 220 *infra*. भेत्स्यामि, &c. (p. 121) = I will, by my cleverness, separate him who is acting against me, viz., Rākshasa, from my enemy, viz., Malayaketu. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita. लब्धप्रसादा विद्वः = voluptuous companions who have obtained the favour of the king. Cf. Bhartṛihari (Vairāgya), st. 27 उन्मुख &c. = looking upwards, as in case of entreaty, and concealments, *scil.* of his own feelings, I think, not of the king's secrets as the commentator takes it. Cf. Bhartṛihari (Vairāgya), st. 6. पिण्ड = food, sustenance. Cf. Viracharita, p. 93. लाघवकारिणी = degrading, humiliating. कृतपिधः = men of refined intelligence, wise men. Cf. Gītā II., 54, and Māgha, II. 79, खृष्टिः. Cf. Manu IV., 6. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita.

P. 122. विभूतिः = splendour. The sentence is, of course, ironical उपल, &c. = Here is a bit of stone to break cowdung cakes. स्तुप = he. p. This is the word used for the Buddhist "Tope," but is not confined to that sense. Cf. Murāri, p. 145, and see Aufrecht's Uṇādi Sūtras, p. 70. पटल = roof. The metre of the stanza is Mālinī. वृष्टलोक्यः &c. = it is fit that Chanira-

gupta should be called Vrishala by him. Siddh. Kaum. II., 304, seems, however, to be against such a use of the compound as we see here. And see, too, the remark there at p. 307. For the genitive Cf. वीरो न यस्य भगवान्मृगुनन्दनोऽपि in Uttararamacharita, p. 157. अभृतैः = non-existent, imagined. Cf. the use of भूतार्थ as in Śakuntala, p. 4, or Raghu X., 33, where it is contrasted with स्तुति. As to कार्पण्य, see p. 97 *supra*. अप्रतिमित्वकालम् (p. 123) = simultaneously. पर्याय &c. = in succession. The metre of the stanza is Vasantatilaka. प्रणत, &c. (p. 124). The reading in the note is clearer and easier to interpret. The reading of the text must be analysed into two adjectives प्रणत and संसंभ्रमोच्चलित, both going with भूमिपाल; or प्रणत might be taken as equivalent to प्रणमन, and then the sense will be the same as in the other reading. अकृतः = without causing any interruption of work. अन्तरा = secretly. प्रदेष, &c. (p. 125) = feelings of hatred. Cf. Kirāta III. 21. राजराज, the commentator interprets to mean Kubera; it might also mean kings of kings—that is, of course, kings subordinate to the Nandas. This would make the phrase an amplification of उत्सिन्नः which occurs at p. 120 *supra*. सदृश = worthy, fit. Cf. Raghu XIV., 61. The metre of the stanza is Vasantatilaka.

P. 126. “From the great mountain cooled by showers of the spray of the Ganges playing about amongst its rocks, to the shores of the southern ocean marked by the brilliance of jewels flashing with various colours.” चूडारत्, &c. = filled with the rays issuing from the jewels on their heads. The metre of the stanza is Sragdharā. अधिकारवन्तः (p. 127.) = officers. विज्ञापयितुम् = to make a representation. Cf. the contrast between विज्ञापन and आज्ञापन at *inter alia* Vikramorvaśi, p. 36. Ratnāvali, p. 7. विज्ञापनीय, further on means one who is the subject of विज्ञापन, not आज्ञापन like any ordinary servant. स्वैररुचयः = uncontrolled tastes. प्रवृत्तिः = action, proceeding. प्रभावकाशः—there is room for my question, although the guru’s tastes are to be allowed full scope. The expressions here and in शुभ्रात्, &c., on the next page are, it will be noticed, particularly respectful. गृहीतवान्, &c. (p. 128). You have well comprehended the fact that, &c. As to प्रयो-अनन्तरा Cf. Siddh. Kaum. I., 262. अर्थशास्त्र is generally

contrasted with धर्मशास्त्र, and means the science of practical life, and also poltics as here. Amara gives धर्मनीति and अर्थशास्त्र as synonyms. राजायन्, &c. = the transaction of business is either with the king alone, or the minister alone, or both king and minister. Cf. Kathâsaritsâgara Lamlaka I., Taranga 15, st. 58-9. The distinction is, in essence, the same as that between a despotic monarch, a constitutional monarch, and a monarch who reigns but does not govern. वेत्स्यामः is not the reading of the commentary. It is the reading of the MSS. which we have not generally followed, but is indirectly supported by that of two of those which we have followed, viz. R. M.; on the whole, however, I think the reading वस्यामः is correct. If the विद् in the Anît Kârikâs is only in the 4th and 7th conjugations, the form वेत्स्यामः would be grammatically wrong also; see Siddh. Kâum. II., 30, note, and Cf. Id., p. 121. As to वस्यामः see Siddh. Kâum. II., 79. The meaning on this reading is, "I who am the responsible officer will act in this matter;" on the other, "I who am the responsible official know all about this matter." The Vaitâlikas generally appear in pairs in our plays. In the Murâri Nâtaka, however (p. 16), only one appears.

P. 129. छविमभिमवता = of superior brightness. भस्मना शुद्धयन्ति. Cf. Ritusamhâra III., 4. As applied to ऐशीतनु it stands for the भस्म, which Sîva is represented as having always on his body. Cf. Kumâra V., 69. As applied to शरह् it seems to refer to the white clouds, which are like भस्म. I do not think the commentator's explanation suits the construction, though it probably indicates the intended sense, in this *double entendre*. The काशपुष्प is spoken of as making the earth white in the Ritusamhâra III., 2, ऐमीकृति, as applied to ऐशीतनु, is the skin of Gajâsur which Sîva is represented as wearing. Cf. Kumâra V., 67, and here जलधरमलिना must mean darkish like a cloud. In the other case, apparently, the sky itself is to be understood by ऐमीकृति, like which it may be supposed to look, and जल् = darkish by reason of the clouds. हितनती = literally afflicting; it means counteracting the impression of the darkish colour. कापाली, &c., refers to the wreath of skulls

which Śiva wears. Kumāra V., 178, and Cf. Bhartṛihari (Vairāgya), st. 29, and note. The इत्र here goes with कौमुदी = moonlight. In the other case, the construction must be bright moonlight like the wreath of skulls. According to the usual course with such stanzas the double meanings in the previous lines should be expressed as they are in the third line. But, as above stated, the construction of those previous lines does not apparently suit this, though the commentator's explanation is based on that view. इत्यपूर्वा = extraordinary in the way stated. हस्य, &c. = the beauty of the smile in which is like the Rājahamasa—alluding to the bright white colour of the teeth; as applied to शरद् = the Rājahamsas in which are like a beautiful smile, i.e. white. As to the Rājahamsas in शरद् Cf. Ritusamhāra III., 2. ऐशीतनुः = the body of Iśa or Śiva. The metre of this stanza is Sragdhārā, as is that of the next also. प्रत्यग्, &c. = May you be ever protected by the half-closed eyes of Hari, who is desirous of leaving his broad bed, the body of Śesha, having for its pillow his group of hoods—the eyes which look side-long owing to their recent opening after sleep, which avoid for an instant the flames of the jewel-lamps, which are slow at performing their functions, in which drops of water have been produced by yawnings accompanied with a stretching out of the limbs, and which are reddish at the sides in consequence of the sleep being broken. As to आङ्ककर Cf. Mālatīmādhava, p. 145, Mallikāmārūta, p. 45, Kirātā VIII, 53, and commentaries there, and Kādambarī, p. 81. As to Vishṇu's leaving his bed. Cf. Meghadūta, st. 99, Raghu X., 6. It is to be remarked that one of the two stanzas recited by the Vaitīlika alludes to Śiva, and the other to Vishṇu. The second stanza is quoted in the Sarasvatī-kaṇṭhabhāraṇa with this remark अत्र हटे प्रत्यधोनेषजिङ्गतपूर्विभिः प्रबोधो नायापि निष्पयन इति प्रतीयते The following various readings occur there जन्मतैः, नागाङ्गम्, and अस्तिताम्रा, (नागाङ्गम् is a better reading than नागाङ्गम्).

P. 130. संदृभङ्गः Cf. p. 25 *supra*. It is difficult to distinguish between मान and अवलेप, if we take the compound, with the commentator, as a द्वन्द्व. Perhaps it might be allowable to

take it thus, "whose pride about the respect due to them is well known." Cf. Bhartrihari (Niti), st. 29. As to सार्वगौम see Siddh. Kaum. I., 636. The metre of this stanza is Srag-dharâ, and of the next Anushtub. विशिष्ट, &c. = in the form of praise of a specific divinity, i.e. with reference to specific characteristics of the deity प्रवृत्त. (p. 131) = set in, commenced. जागर्ति Cf. p. 31 *supra* and p. 273 *infra*. किम्, &c. = for what is this large expenditure of money on an unworthy object? निरुद्ध, &c. (p. 131) = the course of whose activity is restrained. बन्धनम्, &c. = sovereignty to me is like imprisonment not like sovereignty. The commentator's explanation of the next sentence seems hardly correct. These evils—namely, the evils of feeling sovereignty like captivity—overtake those who do not apply themselves to their own duties. एते, &c. = Here I am ready to apply myself to my own duties. ममाज्ञाव्याधातः (p. 132). = The first reason is obedience to my command (आज्ञा + अव्याध). In Chânakya's speech the अ is not to be understood. As to तमालश्याम and तिमि Cf. Raghu XIII., 15, Vîracharita, p. 123, Prasauna Râghava, p. 141. The four oceans are a commonplace of Sanskrit literature. Cf. Kâdambarî, p. 1, and Raghu II., 3. For the comparison of आज्ञा with a flower, Cf. *inter alia* Kirâta I., 21. The commentator explains उद्यते to mean a future state of things according to the rule at Siddh. Kaum. II., 284. But this is scarcely necessary (see p. 126 *supra*), and it certainly detracts from the force of the words. If the command was at that time already accepted by all kings, a breach of it by Chânakya would then properly be spoken of as it is here. स्थलन्ती see p. 117 *supra*. The last words may be rendered:—"Proclaims that in you the character of sovereign is adorned by humility." प्रमाणलेख्यपत्रम् = writing showing the numbers.

*P. 134. गजाध्यक्ष = Master of the elephants, the leader of the troops who ride on elephants. स्वजनसंबन्धी = bearing some connexion of kinship. As to कुमारसेवक Cf. Daśakumâra, p. 145. क्षत्रगणमुख्य = head of a tribe of Kshatriyas. On the reading adopted in the text, Chandragupta must be supposed to know all, and reading the words एते वद्यम्, &c., to speak for the purposes of the कृतकाल as if he did not know.

एतावत्, &c. is as much as to say, "Well I have read this letter, what next?" स्त्री &c. are three of the four vices enumerated in Raghū IX. 7. अनभिशुक्तौ = inattentive, अधिकाराभ्याम्, &c. = removed from their offices, and put on mere subsistence allowance. स्वेन &c. (p. 135) = on their respective duties. कोशहस्त्याभ्य = money, elephants, and horses. इत्युत्पाद्य = getting up this story. स्वदोषाशङ्कया = having misgivings or fears with reference to his own misconduct, i.e. anticipating punishment for it. कृतज्ञता-मनुवर्तमानेन (p. 136) = following the path of gratitude. अनन्तरम् = very close. दायाद् is literally those entitled to inherit, hence generally relatives (competing with one another for the inheritance). Cf. with the idea involved here Prabodhachandrodaya, p. 12, Prasanna Bāghava, p. 91, and Bhartrihari (Niti) st. 21 and note. प्रतिविहितम् = adopting a remedy. प्रयोजनापेक्षया = with reference to, in consequence of, some special cause. अनुभवो निमहंश = Reward or punishment. व्यसन = evil habit. राज्यस्य मूलम् = the main-stay of the empire. दायादमसहमानयोः: This phrase is not common, but Cf. Kathāsaritsāgara, p. 255, Raghū, XIV. 63. The other readings present no difficulty पूर्वः पक्षः = अनुभव-पक्षः. प्रधानपुरुषवर्गम् = the number of our men of high position as in Mālavikagnimitra, p. 12, and Viracharita, p. 131. The answer to the second alternative seems to be that the adherents and friends of the Nandas would become disaffected, and would have no confidence of fair treatment by Chandragupta, if Chandragupta's own adherents and friends were punished as suggested, and thus the gradual subsidence of old memories and quieting of the kingdom would be delayed. अनुगृहीतास्मत्पक्षः = who has taken our adherents into his own favour. द्व्यायाम = exertion. As to द्व्यायामः Cf. Viracharita, p. 81. It means two courses.

P. 139. स्वहस्तो इत्तः Cf. Mālatīmādhava Notes, p. 66. (L. 304). In the Veṇīsamhāra, p. 77, the phrase इत्तहस्ता occurs, where it seems to mean rather "giving help," than "giving proof." But probably this is a later development of meaning. In some of the copper-plate grants recently deciphered, we have the phrase स्वहस्तो मम in reference to the sign-

manual of the grantor. See *inter alia* Journal B. B. R. A. S., Vol. X. p. 27. प्रतिपादन = handing over. Cf. Bhartṛihārī (Nīti), stanza 16. कृतज्ञतामात्रफलः = the only result of which is that the sin of ingratitude lies at our door—the only temporal advantage which was to be obtained by perpetrating the act of ingratitude, being sacrificed, if the course suggested is adopted. एकत्रवासात्, &c., = having lived in one place with these subjects of Nandas, enjoys their perfect confidence. पुरुषकार = manliness, bravery. Cf. Kirāta V., 52, and Mallināth on it. सहायसंपदः = by means of his possession of friends. As to कोश see p. 135 *supra*. अन्तःकोप (p. 140) = internal disaffection. Cf. Daśakumāra, p. 81. हृदयेशयः शङ्कः = a dart rankling in the heart. विक्रम्य गृहीतः = captured by bravery, force. राक्षसः खल्वसौ. Cf. the phrase at Vīracharita, p. 24, and the similar Marāthi phrase राक्षसतो. अभियुक्त bears here the same sense as at p. 134 *supra*. Cf. Jānakī Parīṇaya, p. 310. वियुक्तः, &c. = If he were destroyed you would lose a man so good as he is. अथ = or if Cf. *inter alia* Vīracharita, p. 31, Kirāta I., 44, and Kādambarī, p. 160. वनगञ्ज, &c., Cf. p. 68 *supra*. The metre of the stanza is Mālinī. तेन for येन makes the syntax clear and easy. On our reading the construction is like that noted at p. 28 *supra*, or येन must be taken to continue the speech from प्रशस्यतरः. The reading of the commentary evidently included न तावत् after वाक्यशेषः. The majority of MSS. are in favour of something of that sort; and that, therefore, ought to have been in the text. As to मा तावत् or न तावत् which would both mean no more of that. Cf. Śākuntala, p. 230. कृत्वा परं नो गले = in defiance of us. व्याधातो, &c., Cf. p. 88 *supra*. अस्मद्दलानाम् = made by our soldiers. स्वेषु वर्गेषु = our own adherents. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita. आरूढः, &c. = The declaration in making which the knot of hair was loosened by fingers, whose tips were out of order owing to the flashing of the anger that was rising within me. As to अमारुड़ी see the remark of Mallināth on Kirāta XVII., 38, and Cf. Mṛichchhakaṭīka, p. 115. दीर्घ the commentator takes to mean long with reference to the time taken in destroying the enemy. It

seems to me rather to refer to length of space, the figure in the mind of the poet being, probably, the same as at p. 27 *supra*, where the प्रतिक्षा is spoken of as a सरित्, and the length of water to cross is great owing to the number of enemies sworn to be destroyed. As to नन्द, &c., Cf. Kathāsaritsāgara, Lambaka, I., and Taranga, IV., stanza 95, and the quotation at Max Müller's History of Ancient Sanskrit Literature, p. 204. The Nandas were supposed to be extremely wealthy. पर्याययुताः = successively. पद्मयनो, &c. See Siddh. Kaum. I., 370. The metre of the stanza is Sragdhārā.

P. 143. आबखुचक्रं विचालितैः = moving about in circles. Cf. the description of the इमशान in Chandakauśika, p. 66. पितृवन = इमशान. See Daśakumāra, p. 123. It is called सिंहसन at Kumāra V., 77. The creatures living there may be seen described at Mālatīmūḍhava, p. 168, *et seq.* The main sentence leaving aside the adjectives, is as follows :—“Behold these, fires are not even yet extinguished, which are entertaining these creatures living in the cemetery with a feast on the Nandas, and which are making all the quarters of heaven look clouded in consequence of the smoke-like vultures that, with their large and unmoving wings, are wheeling round in circles in space. For एते and एतान्, Cf. सिंहासनमित्रम् at p. 79 *supra*, and note thereon. He speaks as if both Chandragupta and himself could see the whole thing before their eyes as they were speaking. The metre of the stanza is Sragdhārā. वैवम्, &c. = only the ignorant respect destiny as an authority, trust to destiny alone. Cf. Kirāta III., 24. आतोदुनिष्ठुतिः = you wish to treat with contempt, according to the commentator. The primary meaning, however, seems to be, to exercise power on, to bring under one's control. Cf. Daśakumāra, p. 143 (Calc.) and the use of the synonymous अवस्कन्द at Viracharita, pp. 42-7. As to शिखां मोक्षम्, see p. 6, st. 63, and p. 25 *supra*, and note there. For the phrase प्रतिक्षामारोद्दूष. Cf. p. 142 *supra*. परीतः = literally surrounded, brought under power or control. The metre of the stanza is Sikhariṇi. “His eyes, which are turbid in consequence of being washed by the clear water pouring from them upon the eyelids being opened out

in anger, and which are red in colour, are, as it were, flashing forth fire, in which the contracted eyebrows are, as it were, the smoke, and methinks the dashing of his foot was borne with difficulty, and with a terrible quaking by the earth, whom it reminded of Rudra exhibiting in his Tāndava dances the sentiment of terror." The metre of the stanza is Sragdharā. For the genitive **स्त्रदत्य** see Siddh. Kaum. I., 297. **कृतक** = factitious, pretended. Cf. **कृतक-कलह** at p. 114 *supra*. **उत्तरोत्तरेण** = bandying words. **शब्द** Cf. p. 29 *supra*.

P. 146. **ऐदः** = instrument of dissension. **दूषणाय**. Cf. p. 220 *infra*. The result will be your own conviction. The metre is Vasantatilaka. **गृहीतार्थः** &c. = let it be announced to the people. **निरुपपदम्** = without any epithet of respect, e.g. आर्थ. Cf. Mṛīchchhakatīka, p. 343. **हन्त** = Alas. **संगृहीतो-धिकारः** = authority has been withdrawn from Chāṇakya. **असरकुरुते** may, perhaps, be taken to mean does wrong, or in the sense proposed by the commentator, which requires **सचिवम्** to be supplied. **व्याल** is interpreted by Mallināth on Māgha XII., 28, and Kirāta XVII., 25, to mean **दुष्टगज**. Cf. also Viracharita, p. 48, and Kirāta XIII., 47. With **वाच्यतां याति**. Cf. Kādambarī, pp. 202, 236. **वाच्यंगतः** in Śākuntala, p. 198, and also Raghu VIII., 84. **ऐचो ऐवः संवृत्तः** = your majesty is now a king, indeed. Cf. **बन्धनमित्र राज्यं न राज्यमित्र**, p. 131 *supra*. **एवमस्माद्यु गृह्यमार्गेतु**, (p. 147) = when I am looked on in this light, namely, as having become independent of Chāṇakya. Cf., the use of **गृहीत** at Śākuntala, p. 239 (मर्थापि मृत्पिण्डसुखिना तथैव गृहीतस्.) **सकामोभवत्वार्थः** = let Chāṇakya have his wish. This phrase occurs very frequently. See *inter alia*, Mālatīmādhava, p. 224, and the expression **अकामां करोमि** at p. 76 *supra*. **शुष्ककलह** = empty, useless quarrel. Cf. Viracharita, p. 37. **शब्दंगृह्यमारेश्वर** = The usual expression would be **गृह्यमार्गम्** &c. But this expression also occurs again at p. 158. In the Śākuntala (Calc. ed., 1871), p. 173, we read **तत्तदेवारेश्वर**. **माधवीलतागृह्यम्**. In Williams's edition the reading is **तत्तमेव मार्गमारेश्वर** (p. 238). **लक्ष्मितगौरवस्त्व**. (Cf. p. 164, *infra*) = overstepping the bounds of respectfulness. **भूषिवरं प्रवैद्युम्**. Cf. Śākuntala, p. 214, Uttarārāmacharita, p. 195. But "in

both those cases the idea is that of a living person being absorbed into the earth ; here it is दुखि. The meaning is that his intelligence is leaving him, as it were ; he cannot judge of what is proper to be done. अतिपातयति seems to mean the same thing as लहित *supra*, and the figure is the same. Cf. Śākuntala, pp. 15, 187. The metre of the stanza is Vasantatilaka.

Act IV.

P. 148. ही हीमापहे. हीही occurs in the Mṛichchhakaṭika as an expression of wonder (see p. 149 *et seq.*), and हीमापहे in Mālatīmādhava, p. 290, and Mṛichchhakaṭika, p. 8. गतागतम् = coming and going. Cf. Bhartṛhari (Vairāgya), stanza 7. करभकः (p. 149), see p. 108 *supra*. भव्रसुद्य (p. 150) = good sir. Cf. Śākuntala, p. 290, Chandakaṇḍika, p. 94, Mṛichchhakaṭika, p. 345. विधरविधेयता = unmanageableness of destiny. The metre of the stanza is Śikharini. कायोपक्षेप, &c. see Daśarūpa, p. 12. दीज, see Daśarūpa, pp. 8, 11, 18. विमर्श, see Daśarūpa, p. 36, where it is called अवमर्श. As to संहरन्कार्यजातम्, जात = समूह Cf. the Kośa cited at Raghu V., 1. See Daśarūpa, p. 46, and Cf. stanza 22 at p. 11, where the name उपसंहति is derived from the same root as संहर् here, and compare as to all this Dr. Hall's notes at Daśarūpa, Preface p. 10, *et seq.* A similar figure comparing the work of a poet and a practical administrator occurs at Māgha XI., 6. It may be remarked, *en passant*, that Dr. Hall's suggestion about the "fifth articulation" being properly called निर्वहण, instead of निर्वहण, is untenable. The latter word which means carrying to the end, completion, is the proper word, instead of the former, which means destruction. In our commentary the word is always written निर्वहण. The metre of the stanza is Sragdharā. As to अपिनाम (p. 151) see p. 52 *supra*, and Cf. Mālatīmādhava, pp. 21, 145 (commentary). The sentence is, of course, तस्मिनाम दुरात्मा चायकबद्धः अतिसंधातुं शक्यः स्यात्. The other interpretation of it, in consequence of the interruption, is given in Rākṣasa's speech. Cf. as to this p. 52 *supra*. वागीश्वरी,—such words are supposed to have some superhuman import. Cf. Prasanna Rāghava, p. 56, Kādambarī, p. 65, and note in the

commentary thereon (Part II., p. 48). प्रस्तावगता I do not know of any authority for the commentator's explanation of प्रस्तावगता by संवाद गता. I take it here to mean as contained in the foregoing conversation. आगतः is perhaps not exactly in place, but it is capable of explanation. दूर &c., = Let alone close proximity, even the sight of kings is difficult to obtain for those who are not blessed by fortune. कल्प्याणकुलधराणाम् = The *double entendre* on this seems rather forced; and it is not very necessary to construe कल्प्याण, &c., with देवानाम्. The metre of the stanza is Giti.

P. 154. For the genitive in तासस्योपरतस्य Cf. Raghu II., 25, Kādambāri, p. 77, वक्षस्ताडन, &c. (p. 155) = I formerly made a solemn declaration that I should make the funeral offerings to my father after reducing the wives of my foe to that changed condition which was brought on my mothers by sorrow—the necklaces of pearls broken by the beating of the breast, the outer garment falling off, the hair made rough by particles of dust, and cries of affliction.—Alas! alas!—issuing piteously. As to मातृजन compare the rule पितृ-पत्न्यः सर्वा मातरः. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita. उच्चालता, &c. = either undertaking a task worthy of a person not base, I must go the way of my father by dying in battle, or force away the tears from the eyes of my mothers and carry them to the eyes of my enemy's wives. The metre of the stanza is Vasantatilaka. सौत्सेध (p. 156), raised high up. Cf. Kumāra V., 8. खमिव खण्डयन्तः = striking, as it were, against the sky with their hoofs, alluding apparently to the manner in which a horse raises his foot very high in moving when his speed is suddenly checked. मूकघण्डः = the bells being silent, not ringing, as the elephant's speed has been checked. मर्यादाम्, &c. Cf. Raghu XVI., 2, also Gitā II. 70. The metre of the stanza is Srag-dhārā. भद्रभट्टादिभिः. Bhadrabhaṭṭa and the others are the men supposed to have deserted Chandragupta, but really emissaries of Chanakya, see. p. 271 *infra*. द्वारीकृत्य = through, making him the connecting link between us two. द्वारामात्रपरिगृहीतान्. The construction is the same as in चाणक्य-नातिपरिगृहीत at p. 73 *supra*. For अत्, &c., signifying "the meaning of these words." Cf. the construction at Uttara-

rāmacharita, p. 199 (एष से काव्यार्थः) विजिगीषु = aspiring, ambitious. Cf. p. 274 *infra* and Murāri, p. 114. असमगुणसंपत्त, = possessed of similar qualities, tastes, feelings, &c., as one's-self. भिवहितद्वारेण = through the intervention of one who is beloved and friendly. न तु न्याय्येवायमर्थः = This is certainly a very proper thing that, &c., नन्दमास्य, &c. = but certainly the minister Rākshasa is most beloved by us and most friendly to us. जितकारी. See p. 71 *supra*.

P. 158. नन्दान्वयः = Chandragupta was a scion of the family of the Nandas, though not a legitimate one. Cf. p. 77 *supra*. सुह-ज्ञापेभया = out of regard for his friends. संवधीत = might make a treaty with (संधि कुर्यात्). Cf. Murāri, p. 95. अये सूतम् see p. 153 *supra*, सन्त्व &c. (p. 159). The suspicion about Rākshasa is already telling practically on Malayañketu. सर्व-भज्ज = giving offence. विवतार्थेषु. &c. = in unrestrained conversation where matters are frankly and openly stated. The use of अन्यथा. अन्यथा should be noticed. It is similar to that of अन्य अन्य, and different from the English—one way, another way. गहन = deep, not easily to be comprehended. परिच्छेत्तुम् = to define, to understand accurately. Cf. Mālati-mādhava, pp. 54-5, and note theron. मह वर्षणे (p. 160) corresponds to the Sanskrit महावनात्. See p. 47 *supra*. उपर्योक्तिवत्त्वः see p. 108, *supra*. मानितो, &c., received with respect by the people. The implication of the stanza is, that the one is a चन्द्र in name only, the other is such by his merits, and that the one is acceptable to, and gratifies only a small knot of people, the other more generally. The metre of the stanza is Anushṭub. परिपाठी (p. 162) series—though here the series consists only of two stanzas. Cf. प्रसा-मपरिपाठी in Prasanna Rāghava, p. 36, see, too, p. 65. चादृप-रिपाठी in Mallikāmāruta, p. 244. भैरवीज = seed of dissension. सत्यः क्रीडारसच्छेष = interruption, even for a short time, of the enjoyment of sport or amusement. प्राहृतः = a mean; ordinary fellow. लोकाधिकायाम = power transcending that of all men. Cf. Raghu II., 75, and comment of Mallināth thereon. एषमेतत् = quite true. Malayañketu applies the sentiment uttered by Rākshasa to his own case. कल्पित (p. 163), see p. 116 *supra*, and Ct. Daśakumaracharita, p. 76, and Kirāta XIII., 6. प्रसङ्ग-सूचितम् = suggested by the occasion. अ

तथा, &c. This is further to suggest the view put into Malayaketu's mind at p. 157 *et seq.* कृतवेशी = कृतज्ञः grateful. Cf. Kirāta XIII., 32. विभेषः (p. 164) = separation, breach. आत्मनिक = lasting. हस्ततलगतः = in my power. Cf. the Mārāthī phrase उद्धरण (p. 165) = dethronement. Cf. Raghu IV., 66. The meaning is that Rākshasa sees no benefit to himself in deposing Chandragupta, when once the latter has cast off Chāṇakya. Then Rākshasa's cue must be to become minister in Chāṇakya's place as suggested at p. 158 *supra*. तपोवनम्, &c., is, of course, an interrogatory sentence.

P. 166. देवस्य निकृतिः = insult offered by the king. The metre of the stanza is Vasantatilaka. अलमन्यथा विकल्प्य = no more of these doubts, in a sense contrary to the news brought; in effect, doubts about the truth of the news. राजाम्, &c. = why would Chandragupta, who has at his feet (*Lit.* whose feet are placed on) the heads of kings, the crests of which are adorned by the brilliance of their moon-like crest jewels, put up with breaches of his orders committed by his own people? Kautilya, too, on the other hand, though wrathful, being personally aware, in consequence of his incantations for killing his foes, of the troubles of a solemn vow, and having fulfilled one by good luck, does not make a vow again, being afraid of inability in future. अभिचार (p. 167) = performing enchantments for destroying enemies, &c. Kādambarī, p. 217, and Kirāta III., 56. The familiar precept on that is इयेनेनाभिचरन्यज्ञेत As to सीर्णप्रतिज्ञः Cf. p. 27 *supra*. आद्यति = उत्तरः कालः Cf. Kirāta II., 14, and comment of Mallināth there. विश्रामय, see p. 107 *supra*. कुमारस्य, &c. The word कुमार would make way for महाराज or अधिराज on Malayaketu's installation. Cf. the similar idea at Murāri, p. 113. अतिरक्तृती = not overshadowed, in effect not supplanted. संभूतवैः (p. 168) = with forces all prepared. उशीक्षमाणैः = expecting, looking out for. प्रतिष्ठस्व विजयाय = start for victory. पितृभूतम् (p. 169) = bearing to him the relation of his paternal family. अपरागामर्षीयां विप्रकृताः = troubled by disaffection and anger; as to विप्रकृत Cf. Kumāra II., 1, where the sense is slightly different. प्रतिपक्षोद्धरणे = rooting out the enemy. Cf. p. 165 *supra*, and also p. 61 (सुदुर्देश्यात्). द्वयोदयामान्तः = whose power is believed to be likely 'to

uproot, &c.) Cf. for the construction *Kirāta XIII.*, 1. निर्वनम्, &c. Rākshasa, as an old subject of the Nandas, bears no love to Chandragupta but the contrary, and that apart from any fault of Chāṇakya's. Such, too, says Rākshasa, is the case of other people, now subjects of Chandragupta, but who, having been subjects of the Nandas before, did not belong to the special clique of Chandragupta.

P. 170. प्रतिविधातुम् = to resist our attack. तत्संभवति = that is possible, viz., the conduct of the affairs of the kingdom in the mode suggested in Malayaketu's speech. सचिवादत्त, &c. = always having the accomplishment of work entrusted to a minister, and so unfamiliar with the affairs of the world like a blind man. This is to be explained by that मत्सर about Chandragupta which Rākshasa acknowledges in Act VII. (See p. 273), for there Rākshasa also tells us that even in childhood Chandragupta was expected to rise to a high station; and see, too, p. 5, st. 40 *supra*. अस्तु चिकृते, &c. = royal power stands with her legs quite rigid, where there is a king and a minister grown too powerful; it is an abnormal state of things, an unstable equilibrium which is easily broken. The figure is taken from the games of dancers and tumblers, as stated in the commentary. अस्तु हा भरत्य = unable to bear the weight, i.e. her own weight, in the abnormal position. As to the construction, Cf. Māgha X., 81, Kirāta VII., 7. अपकृष्टाः (p. 171) = severed. See p. 168 *supra*. तर्पणः = one who entrusts all to him. उत्सहते, &c. = is unable to live, or to perform the king's part; for उत्सहते Cf. Kumāra V., 65. अदृष्ट, &c. is identical with अप्रस्थक, &c. at p. 170. तन्त्र = affairs of state. Cf. p. 70 and note there. व्यसनमभियुज्जान = one who applies himself to search out some misfortune of the enemy, and then assails him. Cf. Māgha II., 57, and commentary thereon. ऐकान्तिकी = certain, assured. Cf. Bhartṛhari (Nīti), st. 7, and note. The sentence is, of course, interrogative. चलिताधिकारविमुखे is not easy to analyze, though the sense is clear enough—"disinclined to the duties of his office, as he has been removed from it." Probably चलितः भत्तएवाधिकारविमुखः is better than चलिताधिकारः भत्तएव विमुखः

As to मौर्ये नषे, &c. &c. Cf. p. 137 *supra*. स्वाधीने मथि = my services being at your disposal. लज्जा in the stage direction is लज्जा for the apparent self-laudation involved in his words. Cf. p. 61 & 271. As to योग = उपाय, as the commentator takes it, Cf. *inter alia*, our Gita p. 65, Māgha II., 88, स्वदाउता, &c. = between us and the accomplishment of our objects, stands simply your will; do you give the word of command, and we start for the attack. The metre of the stanza is Śārdūlavikridita. उत्तुङ्गा, &c. This stanza contains two sets of adjectives indicating qualities generally alike, one set applying to the Śoṇa river, the other to the elephants of Malayaketu. The metre, which is not a common one, is Suवादाना, as to which see Pingala, p. 213. रुधन्तु = let them besiege. The clouds gathering on the Vindhya are also alluded to at Ritusamhāra II., 27, Raghu XIV., 8, Uttarārimacharita, p. 146, and Cf., as to this Cunningham's Archaeological Survey Reports, XIII., 47., and the reference to the Meghadātā there given. The metre of the stanza is Vasantatilaka. सांवत्सरिक = astrologer.

P. 174. अनिमित्त = ill-omen. The sight of a क्षपणक is considered inauspicious. See p. 182 *infra*, Mṛichchhakaṭīka, p. 238. In Mukteśvara's Rāmāyaṇa, too (*circa* 1609), the same idea occurs. See p. 7, st. 64. अशीभृत्स. The Prabodhachandrodaya, p. 55, gives a description of the appearance of a क्षपणक, which is there characterized as शीभृत्स, revolting. Cf. Mālatīmādhava, p. 341, and commentary there. The Kshapāṇakas are represented in the Prabodhachandrodaya (p. 66), as insisting on the omniscience of the founder of their system on the ground of his knowledge of the stars. As to अहृन्, see the definition given at Sarvadarśanasangraha, p. 33. प्रतिपद्यात्म = accept, obey. तुरूर्त, &c. Cf. Gita XVIII., 37. The metre of the stanza is Āryā. धम्मतिर्ती Cf. Mṛichchhakaṭīka, p. 239. आदक see Mālatīmādhava, p. 367, and note there. भदन्त = a Buddhist mendicant. In the Uṇādiśātras it is explained to mean प्रव्रजित. (See Siddh. Kaum. II., 411, and U. S. by Aufrecht (p. 229), which word, however, it should be remembered, is applied to the Buddhist mendicant at Mṛichchhakaṭīka, pp. 243-361. See also Corpus Inscriptionum Indicarum,

p. 26, and Childers' Lexicon there cited. आमध्याह्नात्, &c. = the full-moon-day, when the moon is full, is till noon a day of no benefit. The Nakshatra will be unfavourable to you who want to go from north to south. गमणम् &c. = you should go. तिथिरेत न शुद्धयति = the day itself is not unexceptionable, i.e. the full-moon-day. The *double entendre* should be noticed. It is explained in the commentary. एकगुणा, &c. = the virtue of the day of the month is one, that of the Nakshatra is fourfold, and that of the conjunction is sixty-four fold; such is the conclusion of the science of astrology. The conjunction, though evil, becomes good if under the planet Budha. औ गोing with the moon's power you will obtain full success. संवाद्यताम् = bring to an agreement, compare. कृतान्त means both शास्त्र or science as in *Gītā* XVIII, 13, and the god of death. Both senses are intended. See them explained in the commentary. आविर्भूत, &c. The trees in the garden in the morning cast their shadows towards the west where the sun is going, hence they are supposed to act, as it were, as the sun's devoted servants. In the evening, the sun goes towards the west, while the shadows lengthen out towards the east, and hence are supposed to desert him in adversity. अपर, &c. = when the disc of the sun is tossed down the side of the western mountain. For the last line Cf. *Viracharita*, p. 21.

Act V.

P. 181. लेख, &c. See p. 50 *et seq.* ही, &c. see p. 148 *supra* and note there. The figure in this stanza is criticised by Professor Wilson as not "natural to the style of the compositions of the period to which the drama belongs." But नीतिपातप and its flowers are spoken of in Kālidāsa (*Milavikāgnimitra*, p. 10), and in Bhavabhūti (*Viracharita*, p. 93), and the further elaboration of the figure here is scarcely open to the criticism bestowed upon it. The metre is Āryā. अशकुन्, &c. (p. 182). Cf. p. 173 *supra*. संमतम् = acceptable, as he wants his journey to be interrupted, and to fall into the hands of Malayaketu's officers. For the genitive in आहतानाम् (p. 183) see *Sīdh. Kaum.* I, 294. लोकोन्दर्मर्गः = by paths which are not accessible to all people. Cf. a summary of the view of the

Ārhatas given in the Sarvadarśanasangraha, p. 52. प्रस्थान &c. = busy in preparing for a journey. शकुनः (p. 184) = a good omen, which will direct you well on your way. शुण्डस, &c. = you ask whether the Nakshatras are proper for shaving, after having shaved. Cf. Sarasvatikanthā-bharana, p. 14. There are sundry occasions, now observed as unfavourable for shaving. सावगाण (p. 185) should be सावगा ण, and in the छाया it should be आवक न. अनिवारितः &c. = ingress and egress were quite uncontrolled, free. अमुद्रालाङ्गिष्ठतः = not marked by the signet or seal, probably meaning not possessing a passport so marked. At pp. 188, 192, 194, the words indicate that the मुद्रा itself is given. This, however, may mean either the signet or a seal-impression on some other thing. The latter is more likely, having regard to the word लाङ्गिष्ठ used here. गुर्वम् is a sort of village police station. Cf. Mṛichchhakaṭika, p. 212, Kādambarī, pp. 127, 132, and the quotation from Manu given in the commentary there. See, too, Chandakauśīka, p. 61. मा प्रवेश्यसे = do not let yourself be thrown into. Cf. the similar construction at *inter alia*, Mālatīmādhava, p. 281. किं ण &c. (p. 186), without अहम्, the construction of this sentence is not quite complete. It must be supplied in construing the reading in the text. सावगा — the commentator, apparently, read सावेगम् for this. But none of our MSS. has the reading, and it is not very appropriate, as Siddhārthaka and the Kshapanaka are both ignorant that each of them is an emissary of Chāṇakya. Without the ण मे, which B. 'N. insert in the next speech, the meaning must be that the anger of the Kshapanaka might prevent the accomplishment of Siddhārthaka's wishes, and so Siddhārthaka wishes to mollify him.

P. 187. मुहुर्लक्ष्योदेश = the manifestations of which can be often perceived. Cf. Daśarāpa, p. 20. मुङ्गः &c. = often too deep to be comprehended; often full-bodied (*i.e.* where all is laid bare); often in consequence of special objects to be accomplished very meagre (*i.e.* not clear in all its parts); often appearing as if its main purpose was lost, and often again appearing to yield ample fruit. नयपितृ = politician. The metre of the stanza निर्धारिनी. भास्थानमण्डप = pavilion

for the assembly or Durbar. The commentator's reading was apparently काट्यदस्मासु, but where he read दृष्टमपि is not clear. The commentator's explanation, too, seems hardly correct. The meaning is "Alas ! it is, indeed, hard to have to deceive this prince Malayaketu, who is kind towards me to this degree." कुले &c. = turning his back on, or blind to, his family, all sense of shame, his own reputation, and self-respect. क्षणिकमपि. There seems to be little force in the अपि, the readings in the notes yield a better sense, the reading of G. E. N. being quite clear and appropriate. For the locative Cf. p. 217 *infra*. तदाज्ञान् = the order of the wealthy man to whom he has sold himself. विचारातिक्रान्तः = one who has gone beyond the stage of reflection. किमिति = why does he consider now ? The time for consideration was before entering service. The metre of the stanza is Śikhariṇi. विकल्प = doubts, suspicions. भन्त्या, &c. = "Will he, in consequence of devotion strong by reason of his affection for the family of the Nandas, enter into a treaty with the clever Maurya, who belongs to the family of the Nandas, after he shall have discarded Chāṇakya ? Or will he remain true to his promise, reckoning highly the firmness of the virtue of devotion ? Thus is my mind perpetually whirling about, as if it was mounted on a potter's wheel." The metre of the stanza is Śārdūlavikṛīḍita. मुद्रासंपादनमनुतिष्ठति = is performing the duty of giving passports. असंचारा, &c. = motionless, so as to make no noise. The shutting of the eyes here spoken of is a form of sport which is still not uncommon. Cf., too, Vikramorvaśi, p. 94, and Viddhaśālabhanjikā, p. 50.

P. 191. राक्षसस्य मित्रम् — This shows that Chāṇakya did not even tell his various emissaries who were to be co-conspirators with them. राक्षसस्य प्रयोजनम्, &c. = you are not going on any business to be done for Rākshasa, are you ? प्रणवकोप is not such anger as finally breaks off friendship, but rather a sort of friendly complaint. Cf. Prasanna Rāghava, pp. 37, 41, 65, Viddhaśālabhanjikā, p. 50, see, too, Murāri, p. 57, where रामः सप्रणवरोषस्मितं तं (i.e. Lakshmaṇa) पद्यति. इताथ seems to be a mere term of abuse like our Marāthi मेला.

or अळला, as to which see our note on Bhartrihari (Nīti), st. 94. For हताश see Ratnāvalī, p. 6, Veṇīsamhāra, p. 237. अन्तोत्त्वम् (p. 192) = something so bad that the hearing of it even should be avoided. Cf. the slightly different use of the same word at p. 249 *infra*. अर्थिने = to one who asks for it, and therefore will believe it and make that sort of use of it which is desired. इति कृत्वा is the same thing as इति. Cf. Kādambarī, pp. 101, 142, and the use of the similar form कारम् as explained in the Siddh. Kaumr. II., 468. जीवलोकान्तिष्कासिष्ये (p. 194) = I shall be thrown out of the world of living creatures, *i.e.* shall be killed. This, apparently, is intended to suggest the treason against Malayaketu for which Chitravarman and others are afterwards destroyed; but no further use seems to be made of it in the sequel. दितुमिधकृत्य (p. 195) = referring to the enemy. Cf. Śākuntala, p. 76. सुहरू is the friend of the रिपु, viz. Rākshasa. The commentator's explanation of सुहरू to mean friend of the speaker, Malayaketu, viz. the Kshapaṇaka himself, though in one respect better than ours, seems, on the whole, not to give the intended sense. The metre of the stanza is Ruchirī. कृतार्थोस्मि = I have accomplished my purpose. See p. 33 *supra*. His intention appears to have been to get this account communicated to Malayaketu by Bhāgurāyana. That object has been already secured more promptly and fully.

P. 196. निर्वृत = at ease. Cf. Veṇīsamhāra, p. 174. अन्वर्थतोपि तूनु राक्षस राक्षसोसि = oh, Rākshasa! You are a Rākshasa, indeed, in a significant way, *i.e.* your name is significant of your character. A Rākshasa is a wicked character, as in Veṇīsamhāra, p. 235, or Vīracharita, p. 67. The metre of the stanza is Vasantatilaka. भवत्वेवं तावत् = well, then, I will do this now. In the commentary of Rāghavabhaṭṭa on the Śākuntala, p. 196, where भवत् also occurs in a similar sense, it is said भवत्विति निषेधे । अस्तु भवत् पूर्यत इति निषेधे इत्युक्ते: See p. 89 of this very useful commentary recently published by Messrs. Godbole and Parab. The meaning is that भवत् indicates something about to be done, contrary to that to which things were tending before. आवेग = excitement. अर्थशास्त्रव्यवहारिणीम्,

&c. = with politicians, men dealing with political affairs, the distinction between foes, friends, and neutrals is dependent on tangible gain or interests, not on personal inclinations as with ordinary people. सर्वार्थ, &c. = Râkshasa who wished Sarvârthasiddhi to be king. अर्थपरिपन्थी = obstacle in the way of his interests. परिपन्थी is a form, according to Pâṇini, not admissible except छन्दसि. See Siddh. Kaum. I., 177, but it is often used. Cf. *inter alia* Gîtâ III., 34, and also Mâlatîmâdhava, p. 343, Chandakauśika, pp. 21, 22, 27, Kathâsaritsâgara Taranga XV., 19, Taranga XVII., 47. नीति, &c. = politic•lead persons, even while living, into a sort of new life in which previous conduct is all forgotten, *i.e.* as to friendly or unfriendly conduct towards others, that is forgotten when the interest of the moment requires a contrary course to be adopted. The metre is Indravârâ. उपमात्रः (p. 197) = should be received, should continue to be entertained in service. परतश्च = afterwards, after obtaining the kingdom of the Nandas. As to अधिकृत here, Cf. p. 111 *supra*. आनयन्त्यै गुणेषु, &c. = bringing all matters commanded to be done into the class of good actions, and making one shut one's eyes to their faults. The metre of the stanza is Giti. आगन्तुकः = one recently come, temporary arrival. Cf. for a somewhat similar use of the word. Raghu, V., 62. परिग्रह = attendant. See the Lexicon cited in Râghava-bhaṭṭa's commentary on the Śâkuntala, p. 61.

P. 199. कार्यगौरव = importance of the business. मुद्रां परिपालयन्, &c. = open it, preserving the seal. For other letters. See Gadyapadyâvali, pp. 10, 41, where three are collected. अवगमयति = informs. कापि = unexpected. Cf. p. 114-30 *supra*. प्रथमसुपन्यस्तसंधीनाम् (p. 200) = with whom a treaty has been come to before. पूर्व, &c. = by encouragement in reference to the formerly promised exchange for the treaty. What was promised is explained further on. स्वाश्रय = Malaya-ketu. उपकारिणम् = Chandragupta. सत्यवतः = the truthful one; apparently the accusative plural. कोषदण्ड = treasure and army. Cf. Murâri, p. 105, Kâdambarî, p. 105, Kirâta, II., 12, Raghu, XV., 13. विषय = domain. As to the instrumental case. Cf. Viracharita, p. 67, Venîsamhâra,

p. 241. लेखस्याशून्यार्थम् = In order that this letter might not be unaccompanied by the customary present. वाचिक (p. 201) = message. कीरूपो लेखः = what is the meaning of this letter? something like the Marathi हे कर्से काय आहे? As to तिष्ठतु see p. 20 *supra*. मिश्र See Mālatīmādhava, p. 10, (Commentary). एष जानासि = here you shall know at once, i.e. we shall make you admit that you do know. व्यक्तं चन्द्रगुप्तस्य लेखः = clearly the letter is Chandragupta's, i.e. addressed to him. एष निर्णयते = here we shall determine at once. Cf. एष जानासि just before. परवतः (p. 203) = dependent. Cf. Viracharita, p. 105, Raghū, II., 56, Kirāta, XI., 33.

P. 204. मलयनगराधिपः— I doubt much whether मलयनगर is right. Malaya is, the name of a mountain and of the country about it. प्रथमगृहीताः = first mentioned. महाम् (p. 205.) See Siddh. Kaum. I., 278. निरतिशया = unsurpassed, excessive. व्यस्तस्यम्. See p. 16 *supra*. परिशुद्धिः = ease. Cf. विशद् in Śākuntala, p. 181, साध्ये &c.—many of the words here are technical terms of the Nyāya philosophy. See Tarkasamgraha, pp. 30-1. साध्य = major term. अन्वयेन घटितम् = capable of being joined in an affirmative proposition. सप्तः = that with which the major term is ascertained to be always capable of being joined in an affirmative proposition. विपक्ष = that with which the major term is ascertained to be always incapable of being joined in an affirmative proposition. साधन = middle term. सिद्धिः = proof of a conclusion. Thus in the ordinary syllogism, this mountain is fiery because there is smoke in it, and all that smokes is fiery; the middle term is smokiness; that is always capable of being joined with the major term fiery in an affirmative proposition (viz. the major premise in a syllogism in the European method); it is also capable of being joined in an affirmative proposition with a kitchen, of which we know the major term fiery can be correctly predicated; it is always incapable of being joined in an affirmative proposition with a reservoir of water of which we know the major term fiery can never be predicated. Such a middle term helps us to the proof of the conclusion, this mountain is fiery. But where the middle term is itself the major

term, or can be joined in an affirmative proposition with both सप्तक and विपक्ष, or where it cannot be joined with the पक्ष or minor term, there you can draw no conclusion. In the first case the major premise, to use the language of European logic, would be in truth an identical proposition. In the second case, the major premise would be, in fact, incorrect. In the third, the minor premise would be, in fact, incorrect. The other meaning is given by the commentator. The metre is Śārdūlavikrīdita. प्राक्परिगृहीतो-पज्जैपः (p. 206) see p. 107 *supra*. आपूर्ण = nearly full. परिकल्पितविभागः = making a proper distribution, as shown in the following lines. Cf. परिकल्पितसांनिध्या in Raghu IV., 6, also Raghu XI., 23.

P. 207. प्रस्त्यातव्यम् &c. = The forces consisting of the bands of Kshaśas and Magadhas should follow me in the van, drawn up in battle array. प्रयत्नः of course means not attempt, but exertion here, as at Raghu II. 56. कौलूताद्यः &c. = and the remaining group of princes, namely, the Kaulūta and others, should remain about Malayaketu at every part of the way. As to Kshaśas, &c., see the Introduction. The metre is Sragdhara. क्रीतम्. see p. 109 *supra*. This helps in the development of the action later on, see p. 217 *infra*. अधिकारपदम्, &c. = an office of authority is a great source of misgivings or fears even to an innocent person. Cf. Priyadarśikā, p. 8. This is a sort of anticipation of what is coming. भयं, &c. First, the fear of the master always works on the servant; next, the fear of those about him is on his mind. Further, the position of those in high office produces hatred among evil persons. The condition of those who have risen high finds a fall to be appropriate. The last line means that one who has risen is always very apt to fall. The commentator cites as a parallel, a line, which is to be seen at ch. XXIX. of the *Anugītā*. See our *Anugītā* in the Sacred Books of the East, p. 355. The metre of the stanza is Śikhariṇī. पाशामे, &c. (239) = fixing his sight, with an unmoving eye, on the tip of his foot, perceiving none of its objects in consequence of its being a vacant stare, he supports by his hand his moon-like face bowed down, as it were, by the weight of difficult under-

takings. As to शून्य Cf. Bhartrihari (Vairāgya), st. 6, and note there. The metre is Praharshaṇī. प्रतिविधान (210), here means simply arrangement. विज्ञायते = I understand. किमिव (p. 212) = what, indeed. Cf. Bhartrihari (Nīti), st. 32, and note there. परितोषस्थाने = on account of some matter for great joy. ताडयितुम् with अलम् is not a common nor an admissible construction in the intended sense. Siddh. Kaum. II., 433. The reading in the note is in that respect better.

P. 214. न खलु, &c. = The emissaries of Chāṇakya will not say anything which is not quite certain; hence comparison of writing will suit the purpose here. न प्रतिपस्थते = will not admit. Cf. संप्रतिपत्तिः at p. 218 *infra*. प्रतिलिखित = a copy. वर्षसंवादः = the resemblance of the letters will make this clear or prove it. एतम् here is difficult to explain. एतत् is better. As to विभावयिष्यति Cf. Yājnavalkya II., 20, 33, Daśakumāra, p. 64, and commentary thereon, Vikramorvaśi, p. 14, and commentary thereon. शकटशस्तु, &c. (p. 215)—on the whole, I accept the commentator's explanation. The words might mean "but Śakaṭadāsa is my friend, and so the letters do not agree." But this does not seem to be appropriate here. स्मृते, &c. "Can Śakaṭadāsa, forgetting his faith to his master, have remembered only his wife and sons, coveting transient gains and not everlasting glory?" For the genitive पुच्छारस्य, see Siddh. Kaum. I., 297. The locative is the वैष्यिकसप्तमी. See Siddh. Kaum. I., 307. The metre of the stanza is Anushṭub. कराङ्गुलिप्रणयिनी (216) = remaining on his finger. Cf. p. 42 *supra*. प्रयोगाभयम्.—The writing on which the scheme rests is indicated as his, and no one else's, by the other writing. शकटेन—mark the omission of the suffix शस्त्र from the name. See, too, p. 218. भर्वे = Rākshasa, or, perhaps, the Nandas are meant. कृपणम्. See p. 97 *supra*. प्राणार्थिना = desirous of life. Though Śakaṭadāsa's life was no longer in danger directly, the captivity of his wife and children might involve danger to it indirectly. The metre of the stanza is Śādūlavikrīḍita. प्रस्तुभिजानासि = do you recognise?

P. 217. भूषणवल्लभ = fond of ornaments, वै: &c.—The ornaments are compared to the Nakshatras, and the face of Parvateśvara to the moon, on an evening in the Śarad season. The met्रे

of the stanza is Vasantatilaka. चाणक्यप्रयुक्तेन = employed, set on, by Chāṇakya. चन्द्रगुप्तस्य, &c. = You wicked man have made us the price to be paid for these to Chandragupta, who sells them hoping for a more valuable acquisition in return. As to कल्पित. Cf. p. 94 *supra*. सुभिष्टः = well put together. See Mālatimādhava, p. 59, and Cf. Murāri, p. 69 (दुःभिष्ट). संप्रतिपत्तिः = admission. धाम्य-मुत्तरम् = not weighty, not satisfactory, defence. Medini gives प्राकृत as a synonym for धाम्य. The metre is Śārdūlavikrīdita. परिचरणपरः = always attending on you, following your wishes. स्वमतमनुगतः = following your own views. एवमयुक्तव्याहारिणा, &c. = you have yourself, in saying these improper things, given the answer to your own question. The answer is, there is nothing to tempt me to such a disreputable proceeding, and that shows you are wrong in thinking I have done it. The metre is Sragdharā. परिमाचधाम (p. 219) = object of contempt. कृतधिवासः = of refined minds. Cf. p. 121 *supra*. लोकस्य परीक्षकाः = good judges of men. क्षता = destroyed. पुंसां प्रयत्निभिः = counteracting and frustrating the efforts of man. विषमा = fearful. Cf. Bhartṛihari (Nīti), st. 97 and note there. विश्रम्भप्रवणः = disposed to be confiding, full of faith. कथाशेषतां नीतः Cf. Kumāra, IV., 13. आहितगैरवेण &c. (p. 220) = placing a high value on the counsellorship. प्रलय = destruction, death, रिपौ goes with विक्रेतुम्. Cf. p. 217 *supra*. "You have commenced the process of our destruction for the purpose of selling us as so much flesh to the enemy." For the construction Cf. Veṇīsamhāra, p. 37. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīdita. गण्डस्योपरि स्फोटः Cf. Śakuntala, p. 61. हन्त, &c. = alas, the enemy has taken possession of my heart itself. भूमि = my lands, dominions. भव्र (p. 221) = ditch. सर्वात्मना = not half and half, but wholly and entirely. विवर्ग = धर्मार्थेकाम. दुर्वेयः = misconduct. Cf. *inter alia* Priyadarśīkā, p. 42, Kathāsaritsāgara Taranga, 15, st. 50.

P. 222. भूमयन्तः = darkening. क्लिदनन्तः here is not exactly अभिभवन्तः as at p. 129, as the commentary interprets it; here it seems to mean diminishing the deep darkness of the colour, the dust not being as dark as the hair. पांशुस्तम्बाः = columns of dust, masses of dust. आसलाभ = birth, production. Cf.

Kirāta III., 32, XVII., 19, XVII., 34 उत्तमाङ्गः = on the head. Cf. Raghu IX., 60. छिन्नमूलः means dissevered from their root, viz. the earth, which has, since the dust was raised, been covered, and so separated from that dust, by the rutwater of the elephants. Cf. as to this Raghu VII., 43. The metre of the stanza is Sragdharā. चेष्टते = acts. Cf. चेष्टितम् at p. 216 *supra*, Kirāta, XVI., 19. करवाणि. The imperative form here is to be noted. Cf. Bhāṭṭihari (Vairāgya), st. 102, and note there. सवैरम् (p. 223) = full of feelings of animosity. कि भर्तुननुयामि = shall I follow my masters, the Nandas, in death? The last two lines, according to our text, may be thus rendered, "Or shall I, with my sword for my companion, fall upon the enemy's forces. That would not be proper either. My heart, anxious for the release of Chāndanadāsa, would prevent my doing that, if it did not turn ungrateful." The meaning is that the fear of being ungrateful renders the last idea an improper one to entertain. The metre of the stanza is Śārdūlavikṛīḍita.

Act VI.

P. 224. अलंकृतः = adorned with the ornaments presented to him. See p. 227 *infra*. As to जभदि Cf. Bhāṭṭihari (Nīti), st 24, and note there. जभणकर्त्तजं, &c. = victorious is the diplomacy of the venerable Chāṇakya, which has vanquished the party of the enemy, having accomplished all and everything to be accomplished by the instruments of victory,—namely, according to the commentary, army, &c. This is rather a roundabout mode of interpretation, but the text requires it, while the rival reading seems inconsistent, if taken strictly, with Chāṇakya's speech at p. 275 *infra*; see, too, p. 299. The metre of the stanza is Mālinī. सत्तापे तारेशानाम् = who are like the moon on occasions of vexation and trouble. Cf. *inter alia*, Mālatīmādhava, p. 55. The metre of the stanza is Gīti, but it seems to be irregular. प्रियोदन्त (p. 227) = glad tidings. प्रियशर्वन् = good to look at. निष्कास्य (p. 228) — See p. 221 *supra*. असमीक्ष्यकारी = one who acts thoughtlessly, or without careful consideration. Cf. the name of the fifth Tantra in the Panchatantra and Nāgānanda, p. 168. उज्जित्वा मलय...भूमिन् = leaving the

dominions of the wretch Malayaketu. It is not easy to understand शेष here. One suspects it should be अशेष. But, as it stands, we must probably take it to mean, "such as remained." The पार्थिव, as distinguished from the सामन्त, must mean the sovereigns in independent alliance with Malayaketu. They start for their own dominions, while the subordinate chiefs or tributaries are obliged to remain at their posts.

P. 229. The genitive in ईवस्य अपरक्ता: should be noted. Siddh. Kaum. I., 294, affords the always-available explanation. The मुख here mentioned is not the आमुख or प्रस्तावना (see Daśarūpa, pp. 113-4), but the मुखसंधि (see Daśarūpa, pp. 11-2), in which the action of the play commences, as contrasted with the निर्वहणसंधि, in which it is brought to a head at the *dénouement*. See note on निर्वहण on p. 150 *supra*. When the two—the मुख, and the निर्वहण or उपसंहार—do not harmonize together, the play, of course, is defective. ईवगत्यै, &c.= salutations to the policy of Chāṇakya, the course of which is inscrutable like the course of destiny. This comparison occurs at p. 187. Salutations to the policy = we can do nothing but bow before it. सारसाधन= strong army, as contrasted with the demoralized forces of Malayaketu. Cf. Kādambarī, p. 51. प्रतिपन्न = attacked, overpowered. Cf. Kirāta XVI., 49. उद्भवन्तो नवन्ति = are roaring and moving about. जातकम्पोत्तरङ्गः= trembling, and so looking as if they were moving about like waves. गृहीत, &c.= horses are gathering together, hearing the sounds of victory. The metre of the stanza is Mālinī. चरितमवगाहितुम् = to enter into and comprehend the proceedings of Chāṇakya. Cf. the somewhat similar use of प्रविद्य at Kumāra V., 51. भयविलोल seems to be used as a substantive—an unusual use—to mean agitation caused by fear. अनुसंधीद्वामातुः = followed by. The उदुम्बर named here seems also to be an emissary of Chāṇakya, as he reports Rākshasa's movements to Chāṇakya, p. 234, वयस्य तथा, &c. (p. 232) is, of course, a question—"Has he come after all?" मोक्षमिव भेद्यः = it looks as if he will get his release. षडुण—see these enumerated and explained in the commentary on Raghu VIII., 21, and Māgha II., 26. As applied to नीति it means

the policy of Chānakya, which is strong in its possession of all the elements that constitute the highest policy, and that are to be used as occasion arises. As applied to the cord, it means "consisting of six strings." उपाय, &c. = the noose of which is made up of a series of schemes. The policy entraps a man by numerous stratagems. अशुगुण्ठन = covering. See Śākuntala, p. 195.

P. 235. उद्दितुनाश्रयकातरेव = as if she was afraid or perplexed, in consequence of her support being destroyed. Cf. p. 76 *supra*. तामेव, &c. = the people have followed श्री, i.e. they desert the old kings to "greet the rising sun." आसै: &c. = the task of putting forth efforts has been given up even by close friends as they have obtained no fruit for their valour. What else, indeed, could they do? They have to remain like bodies without heads, i.e. having no good person to work for. He objects to Malayaketu further on. As to कुर्वन्तु, see p. 222 *supra*, and as to उत्तमाङ्ग also see p. 222 *supra*. The metre of the stanza is Sārdulavikṛidita छिद्र—The commentary takes this to mean क्रपट, but the usual meaning of both छिद्र and रम्न, its synonym, is weak point, or defect. Cf. Śākuntala, p. 236, Raghu XVII., 61, Raghu XVII., 11, Kathīsaritsāgara Lambaka I., Taranga, 11, st. 10, Mṛichchhakatīka, p. 265. The meaning thus is, that श्री has left the Nandas, taking advantage of a defect in them, so to say, and gone over to a Vṛishala. But see, too, Raghu IX., 15, and Mallināth on that. स्थिर = persevering. दैवदिवशिव = Cf. the next stanza. The metre of this stanza is Śikharī. अतद्विषमृत्युशोर्ये = not deserving of such a death, *scil.* as that which fell on him. The reading of the commentary is different, and is also good. तद्विष to be understood in the same way as तत्सदृश (see p. 125). शैलेश्वर = पर्वतक, the father of Malayaketu, अधिकृत्य. See Śākuntala, p. 102, and *supra* p. 195. असिद्धि = want of success. The metre of the stanza is Vasantatilaka. बीजनार्थ = नष्टान् = destroyed down to the very seed. Cf. Siddh. Kaum. II., 472 शुश्रूषाते. See Siddh. Kaum. II., 254. दैवेन, &c.—The idea is nearly the same as that of the familiar Latin adage, *quem deus vult perdere prius dementit*. The metre of the stanza is Sārdulavikṛidita. न तु रात्रुवचनपरामृत इति = not

the disgrace of having been foiled by the deception practised by the enemy. इव, &c. = the surface of which is rendered holy by the constant walks of his majesty (in these grounds). चिन्म् and प्रजविततुरगम् are both adverbs. चलेषु. Cf. Śākuntala, p. 100, and Raghu IX., 49. अस्यासु, &c. = here they sat, here they held their conversations. Cf. similar reminiscences at Kādambarī, p. 212. भूयसा = excessively. Cf. Raghu VIII., 8. The metre of the stanza is Sragdhārā. प्रहृति = news. Cf. Raghu XII., 60, Viracharita, p. 223.

P. 238. सम्, &c. = favourable and unfavourable conditions of life. नवेन्दु—the moon is very anxiously looked for even now by many people on the first day of the bright fortnight. Cf. Kathāsaritsāgara Lambaka, I., Taranga IV., st. 29, Taranga 12, st. 24, &c. वन्यश्रमः—whose efforts have been fruitless. The metre of the stanza is Sārdulavikridita. इतम् viz. what is described in the first two lines of the preceding stanza. विपर्यस्त = in ruins, dilapidated. In महारामरचन, as applied to कूल, the meaning of आरम्भ is actions, deeds. Cf. आरम्भ and समारम्भ in the Gītā *passim*. शुष्कं, &c. = the heart is, as it were, parched up. Cf. Wordsworth's "hearts are dry as summer dust," and Kādambarī, p. 34, and the use of आर्द्र in such passages as Kādambarī, pp. 37, 137, Raghu XIV., 42. विगुणनृप = bad king, like Malayaketu. The whole stanza refers to the case of the Nandas and himself. नयः = efforts of policy, politician's schemes. कुर्तीतैः = crooked policy. नीति is the past participle, meaning the same thing नीति or नय. The metre of the stanza is Śikhariṇī. क्षताङ्गानाम्, &c.—As the text stands the construction must be तीक्ष्णेरुदमैः परशुभिः क्षताङ्गानां क्षितिरुहां शाखानाम्, &c. = the branches of trees, the trunks of which have been cut up by large and sharp axes. If the reading उदमक्षमभृताम् is adopted, that will be a further epithet of शाखानाम्, in which case, as there is nothing to correspond with the word क्षितिरुहाम्, the first word क्षताङ्गानाम् must also go with शाखानाम्, and must be read क्षताङ्गीनाम् as in the readings in the note. रुजा, &c. = sending forth cries of pain in the shape of the unceasing noises of the pigeons. स्वनिर्मीक, &c. = the serpents, heaving sighs, tie up, as it were, the wounds of the branches with bits of their own sloughs, out of pity for the affliction of those with

whom they have been on terms of familiarity,—namely, the trees on which they dwell. The metre of the stanza is Śikharinī. तपस्तिवनः See p. 88 *supra*. उद्गमयन्तः is an unusual word. It seems to mean showing forth in an aggravated form. “And these unfortunate trees, which show forth in an aggravated form the drying up within their trunks, which shed tears, as it were, in the shape of the exudations from the openings made in them by worms, which are dark through want of shade, and which are drowned in misery, are, as it were, engaged in going to the cemetery.” The metre of the stanza is Vasantatilaka.

P. 240. As regards विषम, &c., I prefer taking it to mean, “which is easy to obtain in an unfavourable condition of life,” instead of “easy to obtain like an unfavourable condition,” as the commentator takes it. The meaning is that this is all that can be got in this condition, though at other times Râkshasa has had a better seat. As to विषम, Cf. Kâthasaritsâgara, Taranga XXIV., st. 137, Mṛichchhakaṭika, p. 265. भिन्न = broken. पद्मपद्म = well-sounding drum. नान्दीनादः = sound of rejoicing. Cf. Kâthasaritsagara, Taranga XXIII., st. 92. असारं = feeble, too weak to bear the noise. The figure of दिशां द्रष्टु दैर्घ्यम् is applied to the big branches of the tree in the Kâdambarî, p. 23. बहुत्वात् of course goes with नादः. The metre of the stanza is Śikharinî. आवितः (p. 241), &c. = I have been made to hear of the enemy’s royal splendour; I have been made to see it after being brought, here; and now methinks the efforts of destiny are directed to making me feel it, viz. in the attempt to get a release of Chandanadâsa from the hands of the enemy. The metre is Anushṭub. भवतु See p. 196. It is the Marâthî असो. व्यसनसम्भारित् (p. 242), literally means, “fellow-student in the school of misfortune.” Cf. Kâdambarî, pp. 79-176. कालहरणम् = loss of time, causing delay in killing myself. परमुदासीनाः = very apathetic or indifferent. प्रस्त्यादिद्युमहे = we are condemned. Cf. प्रस्त्यादेशो रूपगर्वितार्थोः भियाः in Vikramorvarsi, p. 4, and also Kâdambarî, p. 5. मणिकारभेष्टी (p. 243) = jewel-merchant. हन्त here must be taken हृष्ट, and विभव means property. अभीत्यन्तम् = what one would not like to hear. Cf. Kâdambarî,

p. 136. उद्ध्व (p. 244): = tying up the neck, for hanging oneself Cf. Ratnavali, p. 43. Suicide to avoid hearing of a friend's misfortune may be seen also at Daśakumāracharita, p. 77, (Calc. ed.) किमौषधि, &c. This division of one stanza into several questions, or several separate sentences, occurs in other places also. Cf. *inter alia* Venisamhāra, p. 103, and Prasanna Rāghava, pp. 80-126. किमिः, &c. = has he been cast off in consequence of the royal displeasure which is little short of fire or poison? "Cast off" here seems to mean cast off from royal favour. तृशंसा प्रतिपत्तिः = wicked proceedings. अभूमिः, &c. (p. 245) = he is not the man for any improprieties. Cf. the analogous use of क्षेत्र and आस्त्र in the same sense as भूमि here. The metre of the stanza is Śikharīṇī. The reading of A. P. given in the notes on तद्विनाशो (p. 245), viz. सुहृद्विनाशो, is preferable to the one adopted in the text in yielding a clearer meaning. तद्विनाशो must be interpreted in the same way. My heart is, indeed, trembling in consequence of the affectionate feelings which I properly entertain on hearing that Chandanadāsa is his dear friend, and that the destruction of such a friend is the motive to his entering fire. मर्तव्ये व्यवसितस्य = of one engaged in destroying himself. As to शोकवीक्षा (p. 246) Cf. व्यसनसब्रवचारिन् before as containing a somewhat analogous figure. The meaning is this—"Here has destiny opened the door for initiating me into a course of grief." Cf. Viracharita, p. 75, and Śākuntala, p. 88, and Prasanna Rāghava, p. 80.

P. 247. अर्थ्यः = Near, approached. अर्थवत्ता = wealth, property. विनिमय = exchange *scil* of the wealth for Chandanadāsa's life—a ransom, पितृन्, &c. (p. 248). As to the earlier lines Cf. Mohamudgara. अर्थमनर्थं भावय नित्यम्, &c. As to तद्यो the explanation in the commentary seems the only one possible, and is a good one. व्यसन = misfortune, or evil. (You are ready to cast off that as an evil which is dear to all, and for which sons kill fathers, &c. &c.) कृतार्थाद्यं सोर्यः = that property of yours has accomplished its end,—in being offered for a purpose of benevolence. सति वणिक्त्वे = though you are a trader; a trader, of course, might be expected to be most swayed by selfish motives. The metre of the stanza is Śik-

hariṇi. प्रतिपन्न = replied. Cf. Mālavikāgnimitra, p. 7. Śākuntala, p. 135, Jānakī Pariṇaya, p. 188. बहुशोऽनातम् (p. 249) = I have frequently heard. प्राणहरोऽस्य दण्डः = the punishment for him is death (*lit.* that which takes away life). गृहजन्म याच्यते (p. 250). See Siddh. Kaum. II., 273. शिवेरिव, &c. See p. 64 *supra*. The metre of the stanza is Anushtub. अद्यत्सायसुहृद् (p. 251) = friend in any great effort. सज्जल, &c.—धाराजल is a common expression. See *inter alia* Prasanna Rāghava, pp. 74, 75, 84. The sword, according to the commentator's explanation, is dark-blue like a cloud, and clean like the sky, and has a sharp edge. But see Kathāsaritsāgara (द्योमद्यामलनिर्लिपिः) and Cf. Sāhitya Darpaṇa, p. 240. There is, however, no other good way of interpreting the text as we have it. The commentator's remarks should be noticed as affording a ground in favour of that in preference to the other reading शुद्धभद्रा—In the Chandikāśataka of Bāṇa we have the phrase कलयसि कलह-अरुद्या किं विगृहम्. See Indian Antiquary I., 112. In the Prasanna Rāghava, p. 75, we read अपिनाम भवदुपाध्याययज्ञमानस्य निवृत्ता हरवापरोपणभद्रा. These passages (with which compare Murāri, p. 143) seem to show that भद्रा means, in this context, something like hope. The Medinf gives it as meaning काङ्क्षा. सर्वोत्कर्षात्, &c.=that sword—the power of which, in consequence of its great virtue, has been seen by my enemies in the test of battle—now moves to some work of daring me, who am unable to govern myself in consequence of affection for my friend. As to विवद Cf. अवश at p. 245 *supra*, and Gitā VIII., 19, Kathāsaritsāgara Taranga XXIII., st. 13, Mṛicchekhatika, p. 340. The metre of the stanza is Mandākrāntā. पिशुनित (p. 252) = indicated, suggested. Cf. Meghadūta, st. 49. प्रतिपन्नम् = to understand, know. Cf. Bhartṛihari (Vairāgya), st. 99, and note.

P. 253. यथार्थो राक्षसः: See p. 196 *supra*. ही हीमाणहे. See p. 181 *supra*. अमात्यपादः: is a respectful mode of speaking of अमात्य. Similar expressions are गुरुपादः, आचार्यपादः, &c., and Cf. तात-पादः at Uttarārāmācharita, p. 168-9. निर्वापितः = extinguished. अदृष्टे पुरुषम् (p. 254) = unfamiliar person. Cf. Kathāsaritsāgara Taranga, XVIII., st. 364, Taranga XIX., st. 83.

आत्मनो जीवितं रक्षन्तो — for saving their own lives, lest on the rescue of the person ordered to be hanged they should themselves be treated as the hangmen of Śakaṭadāsa were. त्वरा-
यितः = hastened, expedited. शत्रोमर्तेन = with the assent of the enemy,—viz. Chāṇaka. वधाधिकृतो जनः = the hangmen, the men appointed to the work of killing. अथ = But if. See p. 140 *supra*. I prefer to take the antecedent clause in the third line as अथ न, simply, equivalent to, but if not—that is to say, “if he was not brought to me with the assent of the enemy.” The commentator’s construction is rather forced, I think. Then कृतकृं तादृग्लेखम् will mean a fabricated writing of that sort, or कृतकं तादृक्षटम्, as our text has it, would mean such a sinful fabrication; as to कृत meaning evil or sinful, Cf. Siddh, Kālum. II., 229, and note there. तर्कासृदा = embarking on guesses. The metre of the stanza is Hāriṇī. प्रथमम् = on the former occasion. नीतिः = schemes of policy. कालान्तरेण = after some interval of time. See p. 111. मत्कृतां व्यापत्तिम् = calamity caused by myself,—viz. by entrusting my people to his charge. As to व्यापत्ति Cf. Bhartrihari (Vairāgya), st. 105, and note thereon. ज्ञातम् = I knew it, or I have it. निष्क्रय = exchange ransom. Cf. Raghu II., 55. कल्पयामि,—see परिकल्पित at p. 204 *supra*, and note thereon, and see, too, Raghu V., 28, XI., 51, 93. The metre of the stanza is Sragdhārā.

Act VII.

P. 236. विषम. See p. 240 *supra*. राजापद्यम्. See p. 62 *supra*. परिस्तरत सुरूरेण = keep as far from it as possible. The metre of this and the next stanza is Āryā. वध्यवेश. See p. 101 *supra*. कुद्धम्बनी is, of course, wife, as at Raghu VII., 86. Professor Wilson (Works XII., 154), seems to have had some doubts on this point. चारिचमङ्गलीरुणाम् (P. 259) = afraid of any deviation from a right course of conduct. Cf. Raghu XIV., 73, Daśakumāra, pp. 90, 96, 157 (Calc. ed.), उदासीन = those who are indifferent, *i.e.* do not meddle in the affairs of the मृशंस people referred to. असुपाद, &c. = who have, as it were, made their offerings of water (to their dying friend) by means of the tears they let fall. बाष्प-गुच्छा = with eyes dull and heavy, owing to their

weeping. व्यवसित (p. 261) must be taken to mean determined or resolved, not undertaken here, so that the next speech of Ch.'s wife may be properly construed. अश्रुत, &c. (p. 262). See p. 171 *supra*. पथिम, Cf. *inter alia*, Raghu, XVII., 8, Mālatīmādhava, p. 332, Kādambarī, p. 144, Veṇīsaṁhāra, p. 181. समुद्रहमानः (p. 264) = carrying out, completing. शूलायतनाः (p. 265) = hangmen. परिभवक्षेत्री-कृत = made the object of ignominy. Cf. Kādambarī, p. 135. मृत्युलोकपत्री = road to the realms of death. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita.

P. 266. त्वरीय, &c. = This is a mere imitation of one part of your noble career. स्वार्थेत्व, &c. = I have only attended to my own interests; as, after the dismissal from Malayaketu's court, Rākshāsa's life would have been a burden to him especially after Chandanadāsa's death. असज्जनहृचौ = which does not satisfy good persons—the Kali age is not an age with which good people can be satisfied. औशीनरीयं यशः = the glory of Śibi. See p. 64 *supra*. बुद्धानाम्, &c. = he who being pure in soul, has by his noble conduct eclipsed the achievements even of the Buddhas. Cf. Mālatīmādhava, p. 362, and Māgha XV., 58, and Nāgānanda, p. 164. पूजाहीं, &c. = Here am I, the man for whose sake this person, worthy of veneration, has become your enemy. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita.

P. 268. पत्, &c. = Even this I am now bound to hear. आर्यनीति, &c. = the operation of whose intellect is baffled by the state-craft of Chāṇakya. उषुङ्गः &c. = red by the mass of its mighty flames. As to the figure in the second line Cf. Daśakumāra, p. 75. अनेकप &c. = whose mane still smells of the rutwater of the elephants (killed by him). नैक, &c. = in which there are many alligators and crocodiles. See p. 51 *supra*. As to हैव referred to here, see p. 144, where, under other circumstances, Chāṇakya ridicules the idea. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita. आकरः &c.,—the sea is called रत्नाकर, literally a mine of jewels. The metre of this stanza and the next is Anushṭub. कल्पनाहङ्कृषीः = the trouble of constant mental work for achieving success; for the other sense, the trouble of preparations, Cf. p. 275 *infra*. अमास्य, &c. (p. 270).—He had ceased to

be Malayaketu's अमात्य, and had failed to carry out his, resolve to wreak vengeance on Chandragupta for his treatment of the Nandas, whose अमात्य he had been. Hence the name अमात्य is now लज्जाकर, as reminding him of what he was and of his ill-success. कपटलेख is the शमूल, but the grammar here is doubtful. विकल्प—Cf. p. 189 *supra*. इत्यर्थोन्ते, &c. (p. 271.) See p. 172 *supra*. संयोग = alliance. नय = device. Cf. नीति and नीत at pp. 96-238 *supra*. The metre of the stanza is Śārdūlavikṛīdita. विभवतश्च is a very common expression meaning around. Cf. Mālavikāgnimitra, pp. 22, 95.

P. 272. The double sense of फल, is stated by the commentator—fruit and the sharp edge. विपक्ष likewise means, gone over to the enemy or merely possessed of bird's feathers, not having been used for their proper purpose of wounding the enemy. As to the bird's feathers going with arrows Cf. Raghu II, 31. They are अर्धामुख, because they are put into the quiver with their sharp part—which is, as it were, their face—inside. निज, &c. = the regulation of having to remain lying in the quiver does not please the arrows Cf. for a somewhat similar idea, Kirāta XVII, 47. The metre of this stanza and of the next is Vaitālīya. विगुणीकृत, &c.—the commentary notes the double meaning of विगुणीकृत. As to तन्त्र Cf. the note on p. 70 *supra*. One is certain to vanquish those whom one has got to vanquish, when one's preceptors are wide awake (as to which Cf. Raghu XIV., 85), in attending to all affairs, even when one is oneself sleeping. संपत्ताः = they have been accomplished. योजितः &c.—the connexion is indicated in the word अमात्यमुख्यम्. B. E. N. G. seem to be right in omitting the next speech. चाणक्यः । राजानमुपसृत्य, &c., as राजा has already approached चाणक्य, and as the speech itself contains nothing more than is already in the previous speech. क्रमेण. See p. 78 *supra*. The metre of this and the next stanza is Anushtub. शाङ्खण्. See p. 233 *supra*. शाङ्खण् = शङ्खण्. See Siddh. Kaumi. I., 654, and Ch. Gītā, IV., 13. भूत्यमावेन = as a dependant. This seems to result from Chandragupta's calling Rākshasa आर्य and शुरु in the stanza foregoing.

cP. 274. द्रव्यः = a suitable subject. The reference in the commentary is to Siddh. Kaum. I., 713, Cf. Mālavikagnimitra, p. 16, and note thereon. जिगीषु = aspiring, ambitious. Cf. विजिगीषु p. 157 *supra*, and Kādambarī p. 7. नेता is taken by the commentator to mean अमात्य; rightly, as it means the man who manages all affairs. Cf. Kirāta XVI., 42, and see p. 279 below. As to प्रतिष्ठा see pp. 75, 78 *supra*. कूलज्, &c. = in the manner of a tree on a river-bank. The metre of the stanza is Vasantatilaka. अगृहीत, &c. = you are showing favour to Chandragupta without accepting the weapon, i.e. accepting office under him. Your favour in coming here is a mere empty thing until you agree to become Chandragupta's minister. माहात्म्यात् (p. 275) in our text must go with पौरुष्य, and must mean simply greatness. परिकल्पना = preparation. See pp. 255-69 *supra*, and Cf., also Daśakumāra, p. 43, and commentary. व्यतिकर = संपर्क in Mālatīmādhava, p. 344, or Uttararāmacharita, p. 101; and hence प्रसङ्ग as the commentator here takes it, or प्रकार as the commentator on Daśakumāra does. See, *inter alia*, pp. 45, 54, 69, 84, 87, and see also Kādambarī, pp. 88, 146, 183, 214. Or व्यतिकर may mean व्यतन, misfortune or trouble, according to the Medini. The whole stanza means that owing to Rākshasa the whole of Chandragupta's horses and elephants have had to be kept in a state of constant readiness. The metro of the stanza is Śārdūlavikrīdita. As to अन्तरेण see Siddh. Kaum. I., 262. नन्दस्त्रेहणुणः &c. (p. 276), the kindnesses of the Nandas touch my heart, i.e. come back to my recollection (taking गुण to mean quality; the meaning of string will not suit here, as the verb is स्तुशान्ति, not आकर्षन्ति or any other verb of similar import). भृत्योस्मि = I am a servant—meaning, I am immediately about to become a servant. See Siddh. Kaum. II., 284. श्यापार्णवीयम् = must be wielded, or used. कार्याणाम् &c. = the course of events for a long time defies the control even of fate; or, perhaps, of Brahman. Cf. Bhartrihari (Niti), st. 94. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīdita. नमः &c. = I bow to that affection for a friend which causes one to undertake anything.

P. 277. मलयकेतौ, &c. = I was living in dependence on Malayaketu; for the locative Cf. Manu II. 67 प्रतिमानवित्त्यः see p. 80 सर्व-गर्वार्थिपद = the position of principal merchant in all cities of the world. The general release ordered (p. 279) is the traditional mode of signalizing an occasion of rejoicing which is still observed in the courts of Indian princes, and was observed partially by the British Government on the occasion of the Proclamation of Queen Victoria as Empress of India. Cf. Raghu III., 20, XVII., 19, Mālavikāgnimitra, pp. 85-108. अथवा &c. = but now with the minister Rākshasa as manager (of all affairs), what work is there for me? Let the bonds of all, except those of horses and elephants, be untied. I only, having made good my declaration, will tie up my lock of hair. The metre of the stanza is Anushtub. वाराहीम्, &c. (p. 280). The earth is supposed to have been held on the jaws of the boar—the third incarnation of Vishṇu—when he raised it out of the waters of the deluge. Cf. Kumāra VI., 8. For the expression ततुमास्थितस्य Cf. Kumāra V., 84. As to बुजयुगमाश्रिता Cf. Raghu II., 74. राजमूर्ते—this word is meant to indicate that Chandragupta is another incarnation of Vishṇu, like the great Boar. There are many representations of the great Boar in the Archaeological Remains described in General Cunningham's Reports. See *inter alia* Vol. VI., 137, 146, VII., 89, 90, X., 48, XI., 25, XII., 45, 54, XV., 11. Some of these are of a very considerable age. The first two references will furnish some rationalistic speculations on the subject. See also as to the Boar Incarnation, Max Müller's India: What can it teach us, p. 137, and note 11, p. 367. The metre of the stanza is Sragdhārā.

ADDENDA ET CORRIGENDA.

P. ii. l. 35. After "below," add
—“(p. xxvii.)”

P. iii. l. 20 Add note at foot on this,—“I regret that owing to inadvertence, the readings of this group of MSS. have sometimes got into the footnotes instead of being taken as the text.”

P. vi. l. 12. After “adopted” read “save to a very small extent indeed.”

P. vii. l. 28 For C. read P.; l. 34, for Ulwar read Alvar, and add note thereon.—“But see p. xxxv. *infra*. I have collated considerable portions of the commentary.”

P. viii. Add, “In order to avoid the appearance of too many figures above the lines of the text, the various readings on each line have been generally grouped together under one figure in the footnotes, and as they are printed in due order, it is hoped that there will not be much difficulty in assigning each variant to its proper original in the text. A semicolon generally separates variants not connected with one another. A. ° before a letter indicates that the foregoing portion of the word has been omitted to save space. Variants, even when purely the result of error, are men-

tioned in the footnotes, but generally only in those cases where there were other real variants appearing in other copies; so that the erroneous variant would show which of the two genuine variants was intended to be written.

P. xi. Note ‡ Add at the end,—“and see p. xx, *infra*.”

P. xiii. ll. 14, 31. For Mlechchhas, read Mlechchha.

P. xv. Note † Add after “also,” “Hindu Theatre, Vol. I., p. 88, and.”

P. xvii. Note l. 5. For 521 read 16; l. 6 after “erroneous” add, “Hindu Theatre, Vol. I., p. 56, and Daśakumāracharita with commentary (ed. by Messrs. Godbole and Parab), p. 189. Ditto (Bomb. Class.) p. 54, and note thereon.”

Note † Add at end, “and also Cf., J. B. B. R. A. S., Vol. III., p. 312.”

Note ‡ Add at end, and “Hindu Theatre, Vol. I., p. 56.”

P. xxiv. l. 21. On Nāgānanda, add footnote, “I am aware that in the Introduction to Mr. Palmer Boyd’s translation of this play, it is assigned to about the 12th century. But it seems to be by the same

c author as the Ratnāvalī. And the assertion in the text is based on that assumption."

P. 31. 1 Read ^०न्मो for ^०न्मा.
 P. 51. 8 Read ^०घतन् for ^०घनन्.
 P. 71. 3 Read ^०धिते for ^०धिताः.
 P. 91. 13 Read रूढ for रूढा.
 P. 101. 26 Read द्विधा for विधा.
 P. 131. 5 Read नीतीनिहृत्य for नीति निहृत्य; l. 19 read राज्याङ्ग for राज्यांश.
 P. 151. 14 Read इन्दुशर्मा for भद्रशर्मा; l. 18 read वंशो for वशो.
 P. 161. 19 Read शाधा for शावध; l. 28 read शाले for शाले:.
 P. 191. 21 Read संभयः for संशयः.
 P. 211. 9. Read प्रसिद्धः for प्रसिद्ध०; l. 20 read वा for तु.
 P. 231. 12 Read ^०भूतत्वस्या० for ^०भूतस्या०.
 P. 241. 21 Read कुलवध for कुल.
 P. 281. 2 Read संततैः for सतततः; l. 3 read भस्म for भम्म.
 P. 361. 12 Read ^०नाभिप्रे० for ^०नाभिप्रे०.
 P. 38 ll. 15 and 16 should be omitted.
 P. 401. 22 Read ३ before स्मद्द०
 P. 421. 18 Read ५ before ^०लिमुहा० instead of before महस्तदि in next line.
 P. 451. 2 Read आअमो for आगमो and in note at l. 22 read " B. E. N. read आगमो " for " M...आअमो." l. 10 omit मुद्रांशा; l. 19 for परित्याग. read परित्यास:.

P. 461. 18 One copy of the commentary adds, " प्रतीहारीक्षण्ठु ॥ संधि-विभासेनक्षुनानाथारसमुत्थितम् ॥ निवेद-यन्ति वा: कार्यं प्रतीहार्यस्तु ता मताः ॥ "

P. 471. 4 Read ^०व्यरेण for ^०व्यर and in note l. 20 read for " रेण M. R. "

"^०व्यरस्तु B. E." ; last line read कतमास्तु for कतमास्तु.
 P. 481. 18 For वस्तुविक्षेप० read वस्तुनि क्षेप०.
 P. 531. 16 For N. read R.
 P. 541. 11 For भवतु read भवत्विति.
 P. 551. 30 Om. G. after B. N.
 P. 561. 7 For सरभ० read सारभ and in note at l. 24 for " A...सरभ " read " B. G. have सरभ."
 P. 601. 15 Omit the whole line.
 P. 611.29 For " in " read M.; l. 25om. E. before N. G.; l. 26 after किंग insert ;
 P. 631. 15 Read वादमेष for एष; l. 29 read E. before " has पुन."
 P. 67 last line Add E. at the end.
 P. 701. 5 For ^०धिप उप० read ^०धिपात्रुप०
 P. 711. 9 For ^०लषन्ति read ^०लिखन्ति.
 P. 721. 8 Read त्वम् after किम्; l. 9 omit आत्म; l. 10 read तद्यदि for यसि.
 P. 731. 4 Om. त्ति ; l. 12 om. इति ; and in note l. 25 for " त्ति... M." read " त्ति after पवेसी in B. E. N. G."
 P. 761. 19 For वाक्यरूपम् read वाक्यं रूपम्.
 P. 791. 6 For आर्यः read अमात्यः and in note l. 23 for " B. E. N. G. read आर्यः for अमात्यः"
 P. 861. 1 Read खलु after विस्तीर्णः and in note l. 19 for " P... here " read " B. E. G. om. खलु."
 P. 901. 14 Omit इदम्.
 P. 921. 10 For शप्तिला read इप्तिला.
 P. 941. 20 Before E, add " B विषचूर्णमि० "
 P. 1061. 12 For चरणे एव read चरणावेष; l. 27 for N. (r) read N. (s).

P. 110 l. 11 For नाम्ना read नाम्न्या.

P. 111 l. 3 For रमणीयतरम् read रमणी-यम् and in note l. 20 for “०म...R” read “०मणीयतरम् B. E. N. G.”

P. 116 l. 23 After वया read चतुरसूती प्रापयति तद्वितिगम्यते । अनेन पद्येन राक्षसमसिपरिगृहीततया कलुषितां संश-यितामिव नन्दकुललक्ष्मीं, &c.

P. 121 l. 20 Read उमाहितं चापक्य, &c.

P. 122 l. 13 For संगृहीतं read संपूर्णोपल; l. 14 for “विघ्न(?)” read “निघ्न(?)”

P. 129 l. 12 For भस्मवता read भस्मना.

P. 130 l. 21 For “all after ख्यापनम्” read “आशीर्वचनम्”

P. 139 l. 14 For कृतम् read कृतम्.

P. 143 l. 21 For ०पि. read ०पि.

P. 144 l. 19 For ०जीव० read ०जीवि०

P. 147 l. 13 After कृतेपि add “(कृत-कैपि?)”; l. 16 read स्वनिल० (विल०) for स्ववि०

P. 149 l. 4 For मा उच्चम् read संपेहिम and in l. 10 for मा उच्चम् read शानैः; for एष अमा० read एषोमा०; and in l. 23 for “स...R.” “मा उच्चम् B. E. N. G.”

P. 161 l. 14 For संहरणै० read संहरनै०

P. 158 l. 1 For ०मनाः read ०मानः.

P. 163 Last line read ०घ० for ०ङ० in ०ङ्ग्नियज्यति E.

P. 166 l. 16 Om. अ after शक्ताल; and l. 20 read कार्य for कार्य.

P. 167 l. 10 Om. मल०

P. 174 l. 13 Om. कु०

P. 176 l. 16 For तुश्ये read उश्यम्, l. 18 for मिशुनम् । यद्यपि दुर्लभे read मिशुनं यद्यपि कुर्लभम्.

P. 177 l. 9 For गृहे read महे l. 15 om. अ before क्षत्रम्. [आवकः]

P. 178 l. 8 For ०तूपासक; read ०तु

P. 185 l. 1 For सावगार्ण read सावग ण in l. 10 for आवकानाह read आवक न and in l. 15 om. “सावग ण R. G.”

P. 190 l. 17 For उत्क्षित० read उपक्षित०

P. 192 l. 13 For तथात्वे नैतै read तथा-त्वेनैतै.

P. 193 l. 10 For निवसता read अधिनि-वसन्.

P. 194 l. 2 Read ला before अक्षम and in l. 19 for “A...अक०” read “B. N. G. om. ला.”

P. 196 ll. 13 and 24 for ०मस्यार्थं० read ०मर्थस्य व०

P. 206 l. 12 For० समं read समम्.

P. 207 l. 1 For ख्यस read ख्यश and in l. 18 for “ख्यश A. P.” read “ ख्यस B. E. N.”

P. 208 last line Omit A.

P. 209 l. 13 For उन्मत्तानाम् read उम-तानाम्.

P. 213 l. 3 For सिद्धार्थकात् read अस्मात् and in l. 19 for “अस्मा...P.” read “सिद्धार्थकात् for अस्मात् M. R. G. E.”

P. 215 l. 12 Read कुमार before मुद्रपि.

P. 221 l. 15 Read ०दुद्वादितम् for ०दुद्वा-दनम् and दौरास्यं रो० &c., before.

P. 230 l. 4 For ०मुद्र० read उभम०; l. 11 for ०मुद्र०, उद्ध०; l. 19 for उभस्य read उभस्तु; l. 20 for उत्तम० उभम०; l. 21 for “A...न्तो” read “N. E. उच्चमन्तो.”

P. 232 l. 16 Om. अपि.

P. 233 l. 15 For ०मनक्षत्रका read ०मनोक्षत्रा.

P. 236 l. 22 The semicolons should come after E. and after B.

P. 239 l. 8 For क्षति read क्षति.

P. 240 l. 24 Om. E. and A.

P. 241 l. 11 Om. जनो. P. 242 l. 3 Read सङ्कोषिमि for सङ्कोनोमि. P. 247 l. 12 Read विष्णु० for जिष्णु०. P. 248 l. 5 Read मौर्येण; l. 10 मार्यार्थस्य &c. P. 249 l. 8 For तस्य read अस्य. P. 250 l. 14 Om. 1 before यशसा०. P. 254 l. 9 For अपतः पृष्ठतोवा read पृष्ठतोवापतोवा०. P. 257 l. 8 Insert वा before सेविते. P. 258 l. 8 Insert आर्या before अस्त्यमात्य०; l. 11 read युज्माकमच for युज्माकम्. P. 259 l. 9 Om. 1 before नमः; instead of 1 after अथवा read न; l. 13 विष्णु० for जिष्णु०. P. 263 l. 8 Read निखातः शुलस्तस्तज्जो नव. P. 264 ll. 1 and 10 Read विलपन and l. 9 विल्वपन and परिजनो०. P. 270 l. 24 For लेखित read लेखितः. P. 271 l. 17 Read क्यायार्पेनयनम्. P. 272 l. 16 Read “(ते ?)” before “न लज्जिताना०;” l. 18 for भावाद्य read भाववद्य. P. 274 l. 25 After पठति add, “The Alvar MS. reads राज्यनिबद्धु, &c., in the third line.” P. 275 l. 12 Read व्याप्त वंशाः. P. 276 l. 4 Read न यन्त्या० and. l. 14 omit hyphen at the end. P. 280 l. 11 Read तस्यै० for यस्यै०.

—

NOTES.

P. 11.16 Before रक्षतः add, “For the quotations in the commentary Cf. Sāhitya Darpaṇa, p. 261, or Kuvalayānanda, p. 180, l. 29 after 264 add, “Ganaratnamahodadhi, p. 113.” P. 2 l. 2 Add, “For the quotations in the commentary on pp. 14-18, see Daśarūpa, pp. 9, 112, 113, 181, and for that at p. 19, see Kuvalayānanda, p. 88.” P. 2 l. 13 After 929 add, “For the quotations in the commentary, see Kuvalayānanda, p. 163.” P. 2 l. 20 After *infra* add, “For the quotations in the commentary, see Daśarūpa, pp. 55, 113.” P. 2 l. 32 Before धूमलता add “For the quotations in the commentary, see Daśarūpa, p. 11, and Kuvalayānanda, p. 46.” P. 3 l. 2 After 21 add “For quotations in commentary, see Kuvalayānanda, p. 4.” P. 4 l. 24 After 16 add “Kirāta I., st. 1, before परि० add न.” P. 4 l. 38 After “day,” add, “see Harshacharita, p. 121.” P. 5 l. 27 After 367 add, “And Hindu Theatre, vol I., p. 92.” P. 5 l. 33 For “aperture,” “read inner apartment,” &c. P. 5 l. 34 After 17 add, “See Halāyudha, 32, and Cf. Transactions of Oriental Congress, p. 334, *inter alia*.” P. 7 l. 1 Before “As to” add “Hemachandra, p. 161, and Halāyudha, p. 81, give वणिज्या not वणिण्या as the correct form, and the former occurs not unfrequently in the क्यासरित्सागर.” P. 7 Last line after 8 add, “Śibi’s is

a common story among Buddhists, see *inter alia* Cunningham's Geography, p. 82. Fa-Hian, pp. 29, 206, Burgess and Bhagvânlâl's Cave Inscriptions of Western India, p. 87."

P. 8 l. 38 After *Gîti*, add, "For the quotations in the commentary, see *Daśarûpa*, p. 38."

P. 9 l. 23 Add, "For the quotations in the commentary, see *Daśarûpa*, p. 58."

P. 10 l. 33 After 19 add, "Sâhitya *Darpana*, p. 171."

P. 11. l. 1 Before "The" add, "For the quotations in the commentary, see *Kuvalayânanda*, p. 84."

P. 11. l. 12 After "destiny," add, "The true reading, however, is probably that in A. P. meaning, "Let him place himself at the head of."

P. 12 l. 2 After "idea," add, "As to वैक्षेपक see *Halayudha* II. 398 and Cf. *Kâdambarî*, pp. 74, 110. And as to वारवाण see *Ganaratnamahodadhi*, p. 102."

P. 12 l. 4 Add at end, "According to Pânini, III., I, 102, however, the correct form seems to be वस्तु not वास्तु."

P. 12 l. 13 After "virtue," add, "See *Daśakumâra*, (Bom. Class.), p. 57, (Bom. ed.), p. 49, and commentary there, and Hindu Theatre, Vol. I., p. 64."

P. 13 l. 15 After 48 add, "And Kielhorn's Report on Sanskrit MSS. for 1880-81, p. 17."

P. 16 l. 2 After 20 add, "For the quotations in the commentary, see *Daśarûpa*, p. 37."

P. 16 l. 13 Add "For the quotations in the commentary, see *Kuvalayânanda*, p. 77."

P. 17 l. 3 Om. स्वातन्त्र्येभ्यः.

P. 17 l. 22 After 24 add, "And as to the quotations, see *Kuvalayânanda*, pp. 5-13."

P. 19 l. 9 Before प्रणस add "For the quotations in the commentary, see *Kuvalayânanda*, p. 74."

P. 23 l. 3 After 4 add, "See, too, *Manu*, chap. VII., st. 58."

P. 24 l. 36 Add, "The words given in the footnotes as being here contained in R. and M., are from the commentary of Dhundhirâj, and show that the originals from which R. and M. were copied probably included a copy of the commentary as well as the text."

P. 27 l. 10 After 8 add, "See, too, *Ganaratnamahodadhi*, p. 7."

P. 33 l. 25 Add, "For quotations, see *Daśarûpa*, p. 47, and *Sâhitya Darpana*, p. 161."

P. 34 l. 19 After 61 add, "and *Ganaratnamahodadhi*, p. 107."

P. 34 last line Add, "For the quotations in the commentary, see *Daśarûpa*, p. 55."

P. 42 l. 21 After "there" add, "And *Ganaratnamahodadhi*, p. 1."

P. 51 l. 6 Before विकल्प add, "It is not quite easy to explain the इति at the end of Châpanâya's speech. If the reading is correct, I think it

must be taken as syntactically going with the next speech of Chāṇakya, which is really only a continuation of this, and not a separate one.

P. 51 l. 36 After 654 add, "And Ganaratnamahodadhi, p. 218."

P. 52 l. 3 After "thereon" add, "And Ganaratnamahodadhi, p. 234."

P. 53 last line Add, "The allusion in the commentary is to Kuvalayānanda, p. 281."

NOTE (1). In this list of errata I have,

as a rule, not entered those misprints which are so obvious, that the reader can easily correct them himself.

NOTE (2). In many places the text reads (e.g., p. 45), आणवेशित्. I have retained this, following the MSS. But I am disposed to think it an erroneous reading. The एत् is not a part of the speech, and ought really to be read इति and as forming a part of the following stage direction.

ABBREVIATIONS, EDITIONS, &c., USED IN AND FOR THIS VOLUME.

Advancement of Learning, (Bacon), by
Selby. Bombay.

Aindra School of Grammarians, by
Burnell.

Amarâvati Stûpa, by Burgess, (Archæo-
logical Survey of Southern India,
No. 3).

Anarghya Râghava. See Murâri.

Ancient Geography of India, Vol. I.,
by Cunningham.

Anugîtâ. See Sacred Books of the
East.

Archæological Survey Reports, by
Burgess, Vols. I.-V.

Archæological Survey Reports, by
Cunningham, Vols. I.-XVI.

Âryavîdyâsudhâkara, by Yajneśvar
Sâstrî, Bombay.

Bârhut Stûpa, by Cunningham.

Bargoah's English Sanskrit Diction-
ary, Vols. III.

Bhagavadgîtâ, with Madhusûdana Sa-
rasvati's Commentary, Bombay,
1880.

Bhâgavatabhûshana, by Gopâlâcharya,
Bombay.

Bhartrihâri's Sâtakas, (Bombay San-
skrit Classics).

Bhilsa Topes, by Cunningham.

Biographical Index to Historians of
India, by Sir H. Elliott, Part. I.

Brihadâraṇyaka Upanishad, (Biblio-
theca Indica).

Brihat-samhitâ, (ditto).

Buddha Gayâ, by Dr. R. Mitra.

Buddhism, by Rhys Davids.

Cathay and the way thither, by Col.
Yule, 2 Vols.

Cave Inscriptions of Western India, by
Burgess and Bhagvînlâl (Archæolo-
gical Survey of Western India,
No. 10).

Chandakauśîka. Calcutta, 1868.

Chandîkâśataka, (Indian Antiquary,
Vol. I.)

Chandas Sâtras of Pingala, (Biblio-
theca Indica).

Childers' Pali Lexicon.

Chips from a German Workshop, by
Müller.

Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol.
I., by Cunningham.

Daśakumâracharita, (Bombay Sanskrit
Classics). Calcutta, 1869, and
Bombay, 1884, (with tikâs).

Daśarûpa, with Commentary, (Biblio-
theca Indica).

Deccan Poets, by Cavally Venkat Râ-
mâsvamî. Bombay, 1847.

Dhananjayavijaya. Calcutta, 1871.

Dharmasindhusâra, with Marâthi
Translation, Bombay.

Dynasties of Southern India, by R. M.
Sewell.

Essays, by Colebrooke, 2 Vols. Ma-
dras, 1872.

Essays, by Prinsep, edited by Thomas
2 Vols.

Essays, by Wilson, edited by Dr. F.
E. Hall.

Fa-Hian's Travels, by the Rev. S. Beal.

Gadyapadyâvali, by S. R. Kirloškar. Bombay, 1876.

Ganaratnamahodadhi, by Eggeling, Part I.

Halâyudha's Dictionary, by Aufrecht.

Harshacharita. Calcutta, 1876.

Hemachandra's Dictionary, by Roth.

Hindu Law, by V. N. Mandlik.

Hindu Law Digest, by West & Bühler, (2nd Edition).

Hindu Theatre, (Wilson), by Dr. F. E. Hall, 2 Vols.

History of Ancient Sanskrit Literature, by M. Müller.

History of India, (Elphinstone), 5th Edition, by Cowell.

History of India, (Sir. H. Elliott), edited by Professor Dowson.

History of India, by Meadows Taylor.

History of Indian Literature, by Weber (Trübner's Oriental Series).

Ibn Batuta, by Lee. London, 1829.

India: What it can teach us, by M. Müller.

Indian and Eastern Architecture, by Fergusson.

Indian Antiquary, Vols. I.-XII.

Jñânakî Parinaya, with Marâthi Translation, Bombay.

Journal Asiatic Society of Bengal.

„ Bombay Branch Royal Asiatic Society.

„ Ceylon Branch Royal Asiatic Society.

„ Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.

„ „ New Series.

Kâdambarî (Bombay Sanskrit Classics).

Kâmantâkî Nâtisâra by, D. R. Mitra. (Bibliotheca Indica).

Kanarese Dynasties, by Fleet. (Reprinted from Bombay Gazetteer).

Kathâsaritsâgara, by Brockhaus.

Kavîcharitra, by Janârdan Râmchandraji, Bombay.

Kirâtârjunîya. Calcutta, 1869.

Kirtikâumundi, (Bombay Sanskrit Classics).

Kumârasambhava. Bombay, 1873.

Kuvalayânanda. Bombay, 1856.

Lists of Antiquities of Madras, by Sewell, Vol I., (Archæological Survey of Southern India).

Madras Journal of Literature and Science, Vol. XIV.

Mâgha (Śîsupâlavadha). Calcutta, 1869.

Mahâbhârata. Bombay Edition.

Mahâbhâshya. Banâras Edition.

Maitrî Upanishad, (Bibliotheca Indica).

Mâlatî Mâdhava, (Bombay Sanskrit Classics).

Mâlavikâgnimitra, (Bombay Sanskrit Classics).

Mallikâmâruta. Calcutta, 1878.

Manu Smṛiti. Bombay, 1868.

Marco Polo, by Col. Yule, 2 Vols.

Medinî Kośa. Calcutta, 1873.

Meghadûta. Calcutta, 1870.

Mohamudgara in Kâvyasangraha. Calcutta, 1872.

Mrichchhakatîka. Calcutta, 1870.

Murâri Nâtaka. Calcutta, 1875.

Nâgânanda with Marâthi Translation, Bombay, 1863.

Nirukta, (Bibliotheca Indica).

Nâtisâtaka, (Bombay Sanskrit Classics).

Nonmissionary Religions, (Lyall's Asiatic Studies).

Panchatantra, (Bombay Sanskrit Classics).

Pânini, (Ashtâdhyâyi). Calcutta, 1868.

Pânini, by Goldstücker. }

Pārvatīparinaya, with Marāthi Translation, Bombay.	Sarasvatīkanthābharaṇa, by Barooah. Calcutta.
Pingala See Chhandas Sūtras.	Sarvadarśanasangraha. Calcutta, 1871.
Prabodhachandrodaya. Calcutta, 1874.	Siddhānta Kaumudi, 2 Vols., by Professor Tārānāth. Calcutta, 1863.
Prasanna Rāghava. Calcutta, 1872.	South Indian Palæography, by Burnell, 2nd Edition.
Priyadarśikā. Calcutta, 1875.	Transactions of the Orientalist's Congress in London.
Raghuvamśa. Calcutta, 1870.	Transactions of do. Compilation, by Trübner.
Rāmāyaṇa, by Mukteśvara (Sarvasaṅgraha). Bombay, 1860.	Unādi Sūtras, by Aufrecht.
Ratnāvali. Calcutta, 1865.	Useful Tables, by Prinsep, in Thomas's Edition of Prinsep's Essays, Vol. II. .
Religions of India, by Barth.	Uttararāmācharita. Calcutta, 1870.
Report on Sanskrit MSS., by Kielhorn. Bombay, 1881.	Vāchaspatya, Dictionary of Professor Tārānāth.
Ritusamhāra. Calcutta, 1869.	Vāsavadattā, (Bibliotheca Indica). .
Sacred Books of the East. Vol. VIII.	Venīsamhāra. Calcutta, 1868. .
Sāhitya Darpana. Calcutta, 1869.	Viddhaśālabhanjikā. Calcutta, 1873.
Sāhitya Parichaya, by Nilamāṇi Mukarji. Calcutta, 1880-83.	Vikramāṇkacharita, (Bombay Sanskrit Classics).
Śāka Samvat and Gupta Eras, by Fergusson.	Vikramorvāsi. (Bombay Sanskrit Classics).
Śākuntala, by Monier Williams.	Vīracharita, edited by Trithen.
Samson Agonistes, by J. P. Hughlings, Bombay, 1861.	Vishṇupurāṇa, by Wilson, edited by Dr. F. E. Hall.
Śāṅkara Bhāṣya, (Bibliotheca Indica).	Yājnavalkya Mitāksharā, Bombay.
Śāṅkara vijaya, by Ānandagiri, (Bibliotheca Indica).	The abbreviations used in this Volume will be easily understood from the full names here given.
Śāṅkaravijaya, by Mādhabācharya, Bombay.	
Śāṅkhyakārikā in Śāṅkyatattvakoṇamudi. Calcutta, 1871.	
Sanskrit Texts, by J. Muir.	

